

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

ПРИНОС
КЪМ ИСТОРИЯТА
НА СОЦИАЛИЗМА
В БЪЛГАРИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ (ДЯДОТО)
(1856–1924)

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ
П Р И Н О С
КЪМ ИСТОРИЯТА НА СОЦИАЛИЗМА
В БЪЛГАРИЯ

ЮБИЛЕЙНО ИЗДАНИЕ

ПЕЧАТА СЕ ПО РЕШЕНИЕ НА
ПОЛИТБЮРО НА ЦК НА БКП ПО
СЛУЧАЙ 25 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА
НА ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

П Р И Н О С
КЪМ ИСТОРИЯТА
НА СОЦИАЛИЗМА
В БЪЛГАРИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

О Т И З Д А Т Е Л С Т В О Т О

В своя доклад пред V конгрес на Българската комунистическа партия др. Георги Димитров даде марксистко-ленински анализ на тесносоциалистическия период от развитието на Партията, като изтъкна както положителните черти на тесния социализъм, онова, което го доближава до болшевизма, така и неговото отличие от болшевизма в основните въпроси на пролетарската революция. За правилното разбиране и използване на „Приноса към историята на социализма в България“ оценката на тесния социализъм, дадена от др. Георги Димитров, трябва да служи като пътеводител. Ето защо, вместо предговор, ние даваме тук съответната част от доклада на др. Георги Димитров, посветена на оценката на тесносоциалистическия период от историята на Партията.

1. ТЕСНОСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ПЕРИОД

На първо място, преди разглеждането на тесносоциалистическия период, трябва да отбележа, че първият период от основаването на Партията в 1891 г. до 1903 г. се характеризира с усилена и упорита пропаганда на социалистическите идеи и с непрестанна борба против буржоазните и дребнобуржоазни идеолози, отричащи възможността за социалистическо движение при тогавашните още неразвити обществени отношения. Трябваше да се докаже, че и в България, при настъпилото нейно капиталистическо развитие, има почва за социализма, носител на който се явява зарждащата се работническа класа, че на тази класа принадлежи бъдещето и че тя трябва да има своя самостоятелна политическа партия. Във връзка с това все повече се разгаряше вътрешно-партийната борба между революционно-марксисткото течение начело с Димитър Благоев, от една страна, и реформисткото, общоделско течение начело с Янко Сакъзов — от друга.

В тази продължителна идейно-политическа борба победи, както е известно, революционният марксизъм над дребнобуржоазния, широкия социализъм.

Главните положителни особености на Партията през нейния тесносоциалистически период се състояха в дълбоката ѝ вярност към марксизма, към пролетарския социализъм и интернационализъм, в нейната класова непримиримост към буржоазията и реформистките ѝ оръдия, в нейната непоколебима вяра в силите и бъдещето на работническата класа, в нейната съзнателна желязна дисци-

плина. Основен закон за тесните социалисти беше пълното подчинение на личния живот, личните интереси, личната воля на партиеза на интересите и волята на пролетарската партия. Тези главни особености на нашата партия, в периода преди първата световна война и непосредствено след нея, осигуриха нейните големи успехи. Те ѝ осигуриха възможността да стане организатор и ръководител на работническите борби и да изтласка общоделството от неговите основни позиции в работническото движение. Те също така ѝ спомогнаха през време на първата световна война да заеме мъжествено интернационалистическа позиция, да се приближи към болшевиките и след Октомврийската социалистическа революция и създаването на Комунистическия интернационал да тръгне по пътя на своята болшевизация.

През тесносоциалистическия период нашата партия очисти редовете си от общоделството, осигури самостоятелното развитие на работническата класа, като класа за себе си, водеше непримирима борба против господстващата буржоазна класа. Класа против класа — това бе девизът, линията на Партията през този период. Тя застана начело на разрастващите се борби на работниците и трудещите се за осемчасов работен ден, за социално законодателство, за подобрене условията на живота и труда им, против вътрешната и външна реакционна политика на буржоазията. Тя организира и ръководи класовото синдикално движение. Тя ръководи голямата рудничарска стачка в Перник в 1906 г., както и другите стачки и борби на работническата класа през следващите години у нас. Нямаше нито една работническа стачка, която да не бе под нейно ръководство или нейното влияние.

Партията възпитаваше трудещите се в духа на пролетарския интернационализъм. Тя взе инициативата и най-активно участвува в изграждането на Балканската федерация на социалистическите партии и в провеждане на

нейната ползотворна дейност, работейки с всички сили за укрепване солидарността на българските трудещи се с трудещите се от другите балкански страни и от целия свят.

Тесносоциалистическата непримиримост към реформизма и реформистите в различните техни разновидности, обстоятелството, че тесните социалисти не търпяха да съжителствуват с буржоазните агенти в работническото движение, тяхната героична борба в защита на жизнените интереси и правата на работническата класа — всичко това ги правеше своеобразно революционно марксистическо течение в международното работническо движение и във II Интернационал, което от всички други леви социалдемократически течения най-много се приближаваше до болшевиките.

Но отук, другари и другарки, никак не следваше, че тесният социализъм нямаше съществени различия по основните въпроси с болшеvizма.

Много опасно бе съществуващото тогава в Партията схващане, че теснячеството било болшеvizъм на българска почва и че то трябва само да се приспособи към новата международна обстановка.

Трябва още тук да подчертая, че именно това погрешно схващане на Партията, и особено на партийното ръководство начело с Димитър Благоев, задържа Партията дълго време на позициите на стария марксизъм и ѝ попречи да възприеме своевременно новото в марксизма, което внесе гениалният Ленин, изхождайки от новите условия, създадени в епохата на империализма, като най-висша фаза на капитализма. Това допринесе много за забиването на болшеvizацията на Партията, както и за погрешната позиция на партийното ръководство по време на Владийските събития, и особено при военно-фашисткия деветоюнски преврат.

Вярно е, че тесният социализъм, особено със своята класова непримиримост, с борбата си против българския

меншевизъм, със своята строга желязна партийна дисциплина, бе течение, близко до большевизма. Не по-малко вярно е обаче, че теснячеството се различаваше от большевизма, от ленинизма, по редица основни, принципиални и тактически въпроси.

В какво се заключаваха главните различия между теснячеството и большевизма?

Тесният социализъм не поставяше пролетарската диктатура като основен въпрос на пролетарската революция. Тоя въпрос липсваше в програмата на нашата партия. Не осъзнавайки още новата фаза на капитализма като негова последна фаза, като навечерие на пролетарската революция, тя не поставяше конкретно въпроса за властта, за въоръженото въстание като средство за събаряне на буржоазната класа от властта.

Тесният социализъм не стоеше напълно на ленински позиции по въпроса за ролята на Партията като боеви авангард на работническата класа в революцията, в борбата за власт, макар че в изграждането на Партията и в нейната организация и дисциплина да се доближаваше твърде много до ленинското учение за партията. Партията още не гледаше на себе си като на такава висша форма на организация на българската работническа класа, която да ръководи всички други организации на трудещите се, да осъществи най-тясна връзка с масите и по този начин да си осигури успешно революционно действие.

Тесният социализъм не беше свободен от известно преклонение пред стихийността в работническото движение. Той се намираще под влиянието на социалдемократическото схващане за автоматичното действие на обективните обществени закони. Той схващаше своята задача предимно в това — да води агитация и пропаганда за обяснение и разяснение на обективно действащите закони на общественото развитие, да организира и просвещава работниците и трудещите се в социалистически дух, да издига класовото съзнание на работниците, да ръководи

техните всекидневни борби с оглед на неизбежната социалистическа революция, която ще настъпи в резултат на стъзяващите обективни условия. Партията не разглеждаше себе си като такава активна сила, която е призвана не само да организира и просвещава трудещите се и да води техните всекидневни борби, не само да обяснява събитията, но и да участва в създаването и направляването на революционните събития, да бъде ръководещ фактор в подготовката, организирането и развитието на пролетарската революция. Оттук се явяваха изоставянето и пасивността на Партията в моменти на остри класови битки, сектантско откъсване от вдигналите се на борба маси.

Тесният социализъм въвеждаше в догма редица марксистки положения, поради което Партията изпадаше в сектантство и затрудняваше връзките си с широките маси на трудещите се. Така например, провеждайки линията на непримирима борба против буржоазията като класа, правилно противопоставяйки се на безразборните изборни коалиции с буржоазните партии и на „градивната“ законодателна работа в буржоазния парламент, Партията издигна самостоятелното действие в догма, отричаше въобще каквото и да било споразумение с други обществени и политически групи при всички условия и по такъв начин фактически се самоизолираше. Нашата партия беше чужда на ленинското учение за революционните компромиси, без каквито нито една революционна партия не може успешно да се бори и върви напред.

Не разбирайки ролята на селяните като съюзници на работническата класа в борбата срещу капитализма, по въпроса за отношението към селяните Партията стоеше не на ленински, а на плехановски позиции. Тя привличаше селяните под своето знаме само дотолкова, докълкото те преминават на позициите на пролетариата. А както е известно, Ленин допълни и разви Марксовото учение за отношението на пролетариата към селяните. Ленин издигна и разви идеята за боевия съюз на работниците и селяните

в борбата против царизма и буржоазията, при което работническата класа привлича към себе си, печели като свои съюзници селяните още в качеството им на дребни стокопроизводители, преди те да са дорасли до възприемане на социализма. Ленин обоснова възможността да се използват съществуващите у широките селски маси революционни възможности както в буржоазнодемократическата, така и в социалистическата революция.

Нашата партия правилно и успешно се бореше против реформистите, които искаха да превърнат партията на работническата класа в една разводнена, дребнобуржоазна партия, да я направят по този начин оръдие на буржоазната класа, да лишат работническата класа от нейната самостоятелност. Но нашата партия не разбираше, че селяните като дребни стокопроизводители, подложени на експлоатация и разорение от монополистическия крупен и спекулантски капитал, крият в себе си значителни революционни възможности, че те са естествен съюзник на работническата класа в нейната освободителна борба; че, собствено, без съюза на работниците със селяните, без осъществяване ръководството на работническата класа в този съюз не е възможно събарянето на капиталистическото господство, не е възможна победата на пролетариата.

Тесният социализъм доктринерски определяше селяните-стокопроизводители само като консервативен елемент. Той не си даваше сметка, че господството на монополите носи все по-голямо угнетяване и разорение на основните селски маси, прави ги все по-недоволни и революционно настроени. Това неразбиране на революционните възможности на селячеството като съюзник на работническата класа в революцията представлява едно от най-характерните отличия на тесния социализъм от ленинизма. Поради това не е никак случайно, че Партията в 1900 г., през време на селските бунтове, пренебрегна революционните способности на селяните в борбата против капитализма, които естествено могат да бъдат разгънати и осъ-

ществени успешно само под ръководството на работническата класа и нейния боеви авангард. Никак не е случайно също така, че нашата партия от онова време нямаше своя революционна аграрна програма. Трябва ясно да се подчертае, че нито по един от въпросите, разработени и внесени от Ленин в съкровищницата на марксизма, като негово продължение и приложение в епохата на империализма, тесният социализъм не стоеше на ленински позиции. Затова той не може да извлече за себе си необходимите поуки от първата руска революция в 1905 г. и както в оценката на революцията, така и в изводите от нея не отиде по-далеч от Кауцки. • Той беше съвсем чужд на обоснованите от Ленин още в „Двете тактики“ нови съществени моменти от марксистката теория на пролетарската революция — за ръководната роля на работническата класа в буржоазнодемократическата революция, за прерастването на буржоазнодемократическата революция в социалистическа революция, за въоръженото въстание. Поради това нашата партия, макар и да пропагандираше неуморно идеята за социалистическата революция, макар да сочеше тази революция като единствен спасителен изход за трудещите се, нямаше ясна представа по основните въпроси на тази революция. Тя не поставяше пред себе си за разработка въпросите за конкретните пътища, по които може да се осъществи революцията у нас, в България, за нейните главни движещи сили, за нейния характер, за нейните особености, за ролята на работническата класа и партията в нея. Тя не поставяше въпроса за съюзниците на работническата класа.

Това показва, че нашата партия, въпреки своите огромни революционни заслуги пред трудещите се в нашата страна, още не беше большевишка, марксистко-ленинска партия, партия от нов тип — „достатъчно смела, за да поведе пролетариата на борба за власт, достатъчно опитна, за да се ориентира в сложните условия на революционната обстановка, и достатъчно гъвкава, за да заобиколи

всички и всякакъв подводни камъни по пътя към Целта", както казва др. Сталин.

В периода до първата световна война, когато на пръв план стоеше задачата за организирането и класосъзнаването на работническата класа, недостатъците и слабостите на тесния социализъм не се чувстваха още практически. Но когато избухна първата световна война и постави на дневен ред като практическа задача и у нас събарянето на капитализма, те изпъкнаха с всичката си сила и се почувстваха съвършено определено.

През време на първата световна война, особено след Октомврийската социалистическа революция, Партията проведе широка разяснителна и агитационна дейност сред войниците на фронта и в тила, задачата на която беше да се подготвят войниците „да последват примера на своите руски братя“, т. е. на революцията. Но в решителния момент, когато войниците на фронта обърнаха щиковете против виновниците за войната, вдигнаха се и потеглиха към София, т. е. последваха на дело примера на руските братя, Партията не се оказа на висотата на своята задача да организира и възглави въстанието на войниците, да го разпространи широко в страната, като привлече в него работниците и селяните, да му даде насока; да го превърне в народно въстание срещу монархията — главната агенури на немския империализъм — срещу властващата капиталистическа класа, която използваше войната за грабеж и забогатяване. Лозунгът за мир и за народна демократична република, ако бе издигнат тогава от Партията, щеше да обедини без съмнение огромната маса на трудещите се от градовете и селата. А единодействието между нашата партия и Земеделския съюз би осигурило успеха на въстанието. Едно победоносно народно въстание в името на народната република през 1918 г. можеше да измени общата насока на развитието на страната и Балканите в интерес на огромното мнозинство от нашия народ.

Главната причина, поради която нашата партия не застана начело на въстаналите войнишки маси през есента на 1918 г., лежи в нейното доктринерство, в неболшевишките разбирания, методи и отживелици на тесния социализъм.

Нямайки ленинско разбиране за своеобразието на революционния процес в разните страни, за съотношението и органическата връзка между борбата за демокрация и борбата за социализъм, нашата партия смяташе, че в настъпилата епоха на социална революция лозунгът за народна република, като не специфично социалистически лозунг, не може да бъде издигнат от една марксистическа партия.

Нямайки ленинско разбиране за боевия съюз на работниците със селяните, тя смяташе, че щом войнишките маси, състоящи се предимно от селяни, не са готови още да се борят за съветска власт, те не са способни за никаква истинска революционна борба. Тъкмо поради това свое доктринерско схващане на марксизма нашата партия не пое ръководството на войнишкото въстание, не предприе нищо за неговото превръщане в общонародно въстание, вследствие на което то остана изолирано, без надеждно ръководство, и биде потушено.

И така, тесният социализъм бе революционно-марксистко течение, но не болшевизъм на български почва. Дълга борба бе необходима за болшевизацията на Партията, за да стане тя партия от нов тип, марксистко-ленинска партия, каквато тя с чувство на законна гордост се явява днес на своя сегашен конгрес.

2. НАШАТА ПАРТИЯ В КОМУНИСТИЧЕСКИЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛ И НАЧАЛОТО НА НЕЙНАТА БОЛШЕВИЗАЦИЯ

Нашата партия посрещна, както е известно, едновременно, с възторг и голямо въздушевление Великата октомврийска социалистическа революция. Тя възприе нейните лозунги. Тя мобилизира трудещите се у нас за защита на младата Съветска социалистическа република.

Във времето на гражданската война, империалистическата интервенция и жестокия глад в Поволжието нашата партия разгърна една забележителна политическа и помощна кампания. Паметни ще останат в нашата история месеците, когато нашите трудещи се селяни с необикновен ентузиазъм и готовност за жертви даваха значителни количества храни за съветските братя и когато работническата класа със своята борба, начело с Партията, разложи намиращата се на българска територия 20-хилядна Врангелова армия и възпрепятствува тя да бъде използвана от чърчиловци във военната интервенция против съветската страна.

На своя конгрес в 1919 г. нашата партия се обяви за Комунистическа партия. Партията като цяло, за разлика от партиите в много други страни, влезе в Комунистическия интернационал. Нещо повече. Тя взе участие в създаването му под ръководството на болшевишката партия и безсмъртния Ленин. Тя прие нова програмна декларация — възприе пролетарската революция не вече като цел на неопределеното бъдеще, а като близка задача, обективните условия за която са вече узрели и разреши-

нието на която зависи от подготовката на субективния фактор на революцията, т. е. главно от готовността и способността на самата партия да бъде организатор и вожд на революцията. На конгреса си в 1921 година Партията възприе принципите за диктатурата на пролетарската във формата на съветска власт като основен въпрос на пролетарската революция. В резолюцията по селския въпрос Партията провъзгласи като необходимо условие за победата на революцията съюза между работниците и селяните под ръководството на работническата класа. Възприемането на тия програмни положения, които тя популяризира широко чрез издаването на български основните работи на Ленин; се съпровождаше с активното участие на Партията в работите на Комунистическия интернационал.

Партията възприе по принцип и методите на нелегалната борба, тяхното съчетание с широкото използване на всички легални възможности за борба и революционна пропаганда, каквито представляваха парламентът и общинските и окръжни съвети.

Партията положи началото на своя военна организация, разгърна значителна пропагандистка и организационна работа сред войниците и пристъпи към въоръжаването на масите. Тя стоеше начело на бурните борби на трудещите се след катастрофалната война, на големите движения за амнистия, против скъпотията, против използването на България като база за интервенция срещу Съветска Русия, за признаването на Съветска Русия.

Едновременно с това Партията проведе една масова борба за превръщането на общините от оръдие на потисничество, ограбване и експлоатация в органи, служещи на интересите на трудещите се маси. Редица важни градски общински съвети и някои селски общински съвети се намираха под ръководството на Комунистическата партия. Така в 1920 г. ние имахме 22 градски и 65 селски комунистически съвета. Тяхната народна стопанска

и културна политика в полза на работническата класа и другите трудещи се слоеве на населението срещна естествено ожесточената съпротива на буржоазията и нейната централна власт. В историята на нашата страна ще остане паметна продължителната и крайно ожесточена борба за осъществяването и укрепването на така наречените югава комуни.

Разбира се, без завладяването от пролетариата на държавната политическа власт начело с Партията тия комуни не можеха дълго да съществуват и те бяха последователно разбити от буржоазията.

Но борбата за завладяването на общините от трудещите се под ръководството на Партията допринесе много за сплотяването на масите в борбата против експлоататорите и грабителите на плодовете на народния труд и още повече увеличи доверието на тия маси към Партията.

Борбите за непосредствените нужди на трудещите се нашата партия изобищо свързваше с подготовката на решителните боеве за победата на революцията. Когато пък бяха ангажирани важни интереси на трудещите се или политическите права и свободи на последните бяха сериозно застрашени, Партията не се поколеба да прибегне и към организирането на обща политически стачка, какъвто беше случаят например в 1919—1920 година по време на транспортната стачка, и към големи акции на масите, като отиде и на сътрудничество със земеделското правителство в 1922 г. срещу надигащата се реакция и фашизъм. Така Партията сплоти нови огромни маси от градовете и селата.

Но участвайки и в Комунистическия интернационал, имайки сериозни и значителни успехи в своето израстване като ръководителка на класовите борби на трудещите се в условията на революционната обстановка непосредствено след войната, Партията все още не осъзнаваше и партийното ръководство не съумя да посочи и сега конкретно коренното отличие на теснячеството от болшевиизма, да

извади от това всички необходими поуки за Партията и да възглави борбата за преодоляване на отрицателните отживелици на теснячеството и за превъоръжаване на Партията с марксистко-ленинското учение.

Партията наистина натрупваше свой собствен революционен опит, но в нея продължаваха да преобладават още легалистките пропагандистки навици, схващането на марксизма по-скоро като една доктрина отколкото като ръководство за революционно действие.

Това показва особено ярко позицията на партийното ръководство на 9 юни 1923 г., когато в него надделя тъкмо тесносоциалистическото доктринерско схващане на революционния процес. Обявеният от партийното ръководство злополучен „неутралитет“ се оправдаваше с чужди на действителността и революционния марксизъм жертви доктринерски съображения. Партийното ръководство поддържаше тезата, че тъй като земеделското правителство се компрометирало с управлението си, народните маси не щели да се вдигнат да го защитят от фашисткия преврат. От друга страна, тъй като селяните не били готови още да се борят за работническо-селско правителство, те не щели да последват призови на Комунистическата партия за въстание против фашизма. Партийното ръководство очевидно не дооценяваше огромния авторитет на Комунистическата партия сред масите, който тя си беше завоювала със своята борба. То подценяваше ненавистта на масите към фашизма и банкерско-милитаристичната олигархия, предизвикана от представителите на двореца и буржоазно-монархическите клики и разпалвана от самата Комунистическа партия. Ако Комунистическата партия беше последвала примера на большевишката партия по време на корниловския опит за преврат (септември 1917 г.), ако тя беше се съединила със здравите сили на Земеделския съюз и бе се обявила решително против фашистките съюзници, фашистският преврат без всяко съмнение щеше да бъде смазан.

Тъкмо поради надмощието на неболшевишките тесносоциалистически схващания за революцията в партийното ръководство на 9 юни и в последвалите дни на 1923 г. Партията претърпя морално-политическо поражение: беше пропусната извънредно благоприятната ситуация за пълното разгромяване на монархо-фашистките сили още в самото начало на тяхното настъпление, за извоюване на сериозни позиции в борбата против капитализма и за социализма.

Тесният социализъм, прочее, като идейно-политическо въоръжение на работническата класа у нас не издържа проверката на историята при новите условия на следвоенната криза на капитализма и непосредствената борба за властта. Това въоръжение се оказа явно недостатъчно и непригодно да осигури пролетарската победа у нас.

Трябваше нашата партия да осъзнае това, да види в светлината на своя собствен революционен опит отличието на теснячеството от болшевиизма и да преустрои цялата своя политическа и организационна дейност в духа на марксизма-ленинизма, решително преодолявайки наслоните се в нея отрицателни социалдемократически схващания, навици и методи от миналото. Трябваше здравите марксистки тесносоциалистически традиции, добродетели и опит да се претопят, както съм казвал и друг път, в болшевишкия котел.

Нашата партия беше вече тръгнала по този път, обаче очистването ѝ от отрицателните отживелици на миналото и нейната болшевизация трябваше да протича в тежките условия на подползето и белия терор, които се създадоха след потушаването на Септемврийското въстание, под непрекъснатия и жесток обстрел на врага.

Ние считаме антифашисткото народно въстание през септември 1923 година, организирано и възглавено от Българската комунистическа партия, като преломен момент в развитието на Партията от теснячеството към болшевизма.

*Из политическия отчет на ЦК на БРП (к)
пред V конгрес на Партията, 19 дек. 1948*

Д. БЛАГОЕВЪ

ПРИНОСЪ

къмъ

ИСТОРИЯТА НА СОЦИАЛИЗМА

въ

БЪЛГАРИЯ

ЦѢНА 3.50 ЛЕВА

Издава

Партийната Социалистическа Книжарница — София.

1906.

ПРЕДГОВОР

Да напиша този *Принос* ме накараха настояванията на мнозина партийни другари. От друга страна, софийската партийна организация няколко години наред предвижда в програмата за вечерните работнически училища и уроци по *Историята на социализма в България*, които трябваше да чета и които не можах да бъда четени по липса на време.

Откато се започна социалистическото движение в България, се изминаха близо 15 години, а откато се почнаха първите опити за социалистическа пропаганда, се изминават повече от 20 години. Този период е неголям и в същото време е достатъчен, за да даде материал за един принос към историята на социализма в България. Няма съмнение, че социализмът в България е пренесен чрез влиянието на европейския живот и неговата литература. Това впрочем е вярно не само спрямо социализма, но и спрямо всички обществени и идейни течения в България от самото ѝ начало до днес. Но, разбира се, както тези последните, тъй и социализмът, пренесен в България, трябваше да се срещне с българската действителност и да претърпи ред пречупвания. Научен израз на движението на пролетарската класа, социализмът в България дълго време се явяваше такъв само на *теория*, а на *практика* той се явяваше предимно *интелигентски и дребнобуржоазен социализъм*. Ясното схващане на социализма, като научен израз на движението на пролетариата, като *работнически социализъм*, беше възможно само за отделните социалисти, които можах да се издигнат до него благодарение на по-голямата теоретическа подготовка, - макар и върху тяхната социалистическа мисъл забелязано да влияеха дребнобуржоазните условия на страната. Социалистическата мисъл на голямото мнозинство социалисти, естествено, се намираше под пълното

влияние на тези условия и те удряха дълбок печат върху социализма в България. Толкова повече това беше така, понеже социализмът в България беше пренесен чрез влиянието на европейски страни, които се отличаваха още със своя дребнобуржоазен характер, затова и социализмът в тях е бил дребнобуржоазен, смесица от утопичния с анархизма, с nihilизма, радикалсоциализма и т. н. Независимо от това, но върху мисълта на мнозина от първите социалисти влияеше и миналото на българския народ, което обикновено се представляваше у тях в идеални *народнически* и *демократически* движения, което всъщност не познаваха. Но поради това именно в социалистическото движение в България отрано се почват вътрешни кризи, вътрешни борби, които носеха все по-голямо очистване на социалистическата мисъл от чуждите влияния.

Нямах намерение да пиша история на социализма в България; моето намерение беше да направя само един *принос* към нея, да дам материал за нейното написване. Най-напред мислех да се огранича, като почна този принос от първите опити за социалистическа пропаганда, след освобождението. Но когато пристъпих към писането му, убедих се, че е необходимо да се свърже социалистическото движение след освобождението със социалреволюционното движение преди освобождението. Когато обаче почнах с тази цел да изследвам последното, дойдох до заключението, че е необходимо да се отиде по-далеч в миналото. *Le mort saisit le vif!* — Мъртвият дърпа живия! Върху социалистическата мисъл след освобождението тегнеше влиянието на идеите на социалреволюционното движение преди освобождението, а върху последното тегнеше миналото на българския народ, двете пък заедно тегнеха върху новата социалистическа мисъл. *Социализмът на Хр. Ботев* и днес има влияние върху мисълта на някои *социалисти*, на първо време той упражняваше неотразимо влияние върху ума на социалистите. *Радикалдемократизмът* на Л. Каравелов и след освобождението имаше, и днес има влияние върху мнозина радикалдемократстващи интелегентни. Обаче и върху мисълта на двамата, особено върху мисълта на Хр. Ботев, и в първия период от развитието им, имаха неотразимо

влияние народните движения в миналото, в които те виждаха „демократичната душа“ на българския народ. Това именно, а не да диря историческия произход на социализма в България в нейното минало, ме накара да почна този принос тъй отдалече.

Това разширяване първоначалния план на *Приноса* трябваше да увеличи размерите му. А да се увеличат те повече от 30 коли с тези букви, с които се напечата, не беше възможно. Трябваше да се съобразявам с това обстоятелство. Поради това *първата част* трябваше да мина само в най-общи черти, когато можеше да се напише по-пространно. Също така и върху някои отдели на другите части трябваше повече да се спра, особено върху някои отдели на *петата част* трябваше да стане това, но поставените размери не ми позволиха да го направя сега. При друг случай сигурно то ще може да бъде направено.

Маркс-Енгелсовият социализъм е научен израз на движението на пролетариата. Социалистическото движение в България представлява това особено, че то се яви преди да се яви движението на пролетариата. Това беше благоприятно и неблагоприятно условие за неговото развитие. Благоприятно беше в този смисъл, че движението на пролетариата още от появяването му, от неговите първи стъпки попадна под влиянието на неговия научен израз, на социализма. С други думи, работническото движение още от самото начало се слива със социалистическото. Това обстоятелство има извънредно важно значение както за бъдещето на работническото движение у нас, тъй и за неговата политическа организация — социалдемократическата партия. Преди всичко то отстранява влиянието на буржоазията над работническата класа. Разбира се, че буржоазията в лицето на нейните най-леви крила, като радикалдемократите или общоделците, които при това са изпитали влиянието на социалистическата мисъл, може известна част от работниците — несъзнателни — да държи известно време под своето влияние. Обаче не тази част влияе и ще влияе върху общото работническо движение. Напротив, последното, като социалистическо и обхващащо масата от работническата класа, определя неговото бъдеще. Така че по-

раншното появяване на социалистическото движение в България избавя работническото движение от лутания. Маркс-Енгелсовият или революционният социализъм, като научен израз на работническото движение, напълно гарантира бъдещността му. То може да бъде само социалистическо и ще върви с революционната социална демокрация у нас.

Появяването на социалистическото движение преди работническото беше неблагоприятно в този смисъл, че при отсъствието на последното мнозина от социалистите схващаха социализма не като научен израз на работническото движение, а като „най-прогресивна“ или „истинска и хуманно-демократична“ идея, като стремеж за общо човешко щастие. В социалистическото движение в България още от самото начало се бореха двете течения: течението на Маркс-Енгелсовия социализъм, като научен израз на работническото движение, и другото схващане на социализма, утопичното или дребнобуржоазното, които се пренесоха и в социалдемократическата партия в България. Оттука и кризите, и борбите в нея. Няма съмнение, че те не бяха безполезни. Напротив, те бяха необходими и твърде полезни. Най-първо, те обистриха социалистическата мисъл от чуждите ѝ наслоения. Сетне, когато, благодарение на това обстоятелство, в социалистическото движение стана господстващ революционният, пролетарският или Маркс-Енгелсовият социализъм, социалдемократическата партия бърже биде напусната от всички дребнобуржоазни утописти и от разни интелегентски карьеристи. Едни от тях напуснаха социалистическото движение без всякакъв шум и по същия начин се настанаха едни в левите крила на буржоазията, други в центъра ѝ. Други от тях го напуснаха с известен шум, под знамето на „социализма“, и отидоха в крайните леви крила на буржоазията. По такъв начин, когато работническото движение се засили и се явиха работническите организации, те се намериха под влиянието на очистеното социалистическо движение, под влиянието на пролетарския социализъм. Обаче борбите вътре в социалдемократическата партия, именно поради слабостта на работническото движение, ѝ струваха много енергия и усилия.

Борбата би била много по-лесна, ако тя се извършваше при едно по-силно работническо движение.

През социалистическото движение в България минаха мнозина, за да намерят най-сетне своето истинско място и призвание в буржоазията. Но в работническата социал-демократическа партия и днес се намират единици, които смятат някои от бившите участници в нея за принесли със своя ум, енергия и знания големи жертви и услуги на социалистическото движение, за нещо като мъченици, които само злобни хора не искали да ги признаят и ги прокудили от него. Това са басни, които се създадоха у нас поради непознаването историята на социализма в България. Нека се надяваме, че сега читателите ще могат да си съставят по-вярно мнение за личностите, които играеха известна видна роля в историята на социализма в България.

За някои личности този *Принос* ще бъде, без съмнение, неприятен и сигурно ще бъде подхвърлен на остри критики. Това ще бъде съвсем естествено. Но предвид на това именно сметнах за необходимо да поместя изцяло някои документи из историята на социализма и да направя някои по-дълги цитирания из статии. С най-голямо удоволствие ще посрещна критики, които биха посочили на фактически погрешки и непълноти в материала, който съдържа този принос и който може да послужи за една по-пълна в бъдеще история на социализма в България. На критики обаче, които произтичат от докачени амбиции, никакво внимание не ще обърна.

София, юли 1906 г.

Д. Благоев

ПРИНОС
КЪМ
ИСТОРИЯТА НА СОЦИАЛИЗМА
В БЪЛГАРИЯ

ЧАСТ ПЪРВА

ГЛАВА ПЪРВА

ФЕОДАЛИЗМЪТ В БЪЛГАРИЯ

1. Крепостничеството и народните въстания

Старото българско царство беше феодално. Селата и градовете заедно със земята и занаятите бяха владение на големите и малки боляри, на князете и горното духовенство — владичите. Те съставляваха господстващата класа в средновековното българско царство. Царят беше ограничен от властта на тази класа. Той се избираше от тази класа чрез нейните *събори*. Управляването на държавата се разпределяше между князете, големите боляри и горното духовенство, но всеки болярин в своето владение беше пълен господар, особено големите боляри, които обаче бяха задължени в случай на война да излизат със своите хора, да доставят войници и ги издържат. Селската класа беше подчинена на болярската; селяните бяха *прикрепени* о земята, т. е. не можеха да напускат земята или да я продават, или подаряват, или да се местят от земята на едного и да отиват да работят земята на друг болярин. Те бяха длъжни да работят земята и да хранят своите господари — болярите. С други думи, *крепостничеството* на селската маса съставляваше основата на земеделското стопанство и силата на болярството. То, крепостничеството, впрочем се простираше и вънру градовете. Над последните бяха господари князете и големите боляри. Занаятчиите — *технитарите* — бяха също *крепостни*, т. е. не можеха да се местят свободно от един град в друг, да работят самостоятелно и зависеха от волята на господаря, *власт[ит]еля*.

Първо време болярската класа беше проста, с ограничени потребности, и поради това крепостничеството не бе тъй тежко за населението. Но честите войни с византийската, със старата гръцка империя, особено приема-

нето на християнството чрез нея и настаналите след покръстването на българския народ мирни и близки сношения с нея, коренно измениха характера на българската болярска класа: тя все позече възприемаше обичаите на гръцките боляри; тя почна да подражава във всичко на бляскавия живот на последните; стана високомерна, надута и дръзка. Тази промяна в живота на болярската класа неизбежно водеше към усилване властта ѝ и към чести конфликти с царската власт, засилването на която тя никак не може да търпи. Силните царе тя премахваше с прости убийства. Обикновено нещо беше силните боляри да провъзгласяват себе си за съвсем самостоятелни господари, независими князе, да съставляват свои самостоятелни държави. Това създаваше чести поводи за кръвави продължителни междуособни войни, съпроводжани с големи жестокости и опустошения, и отваряше вратите на царството за лесното нахлуване на разни скитнически племена, като кумани, татари, печенеги и други. От всичко това страдаха селската и занаятчийската класа, особено първата, но страдаше тъй също и дребното болярство. От друга страна, промяната в живота на болярската класа, естествено, приведе към изтръгване от нея по-голямо количество неплатен труд от крепостниците и към изостряне отношенията между нея и последните. Между нея и закрепостените народни маси пропадта, която ги отделяше, ставаше по-дълбока. Омразата на народните маси против властващата класа взимаше все по-големи размери. Тя много отрано взима форми на бунт, макар и пасивен, против всяка власт. Още в „златния век“ на Симеон, наречен „велик“, си проби път в недоволните маси *бргомлството*, за да обгърне по-сетне цялата маса от селяни и граждани, дори и голяма част от дребното болярство. Но преди това недоволството на народните маси се изля във формално селско въстание, което, макар и да сполучи, свърши обаче без всякаква промяна в социалните отношения в старото българско царство.

В 1276 год. един селянин от Търновско, един овчар на име *Ивайло* и по прякор *Бърдоква*, провъзгласи въстание против търновския цар и търновското болярство. В едно скоро време около него се набраха гра-

мадни пълчища от селяни и граждани, към които се присъединиха и боляри. В следващата година, след като на два пъти разби татарските пълчища, той стремително се нахвърли върху столицата на болярското царство — Търново, превзе я и провъзгласи себе си за цар. Обаче неговото царуване не беше за дълго. Голямото болярство, възползувано от нападението на татарите и гърците върху Ивайло, въстана против узурпатора под водителството на болярина Тертер, провъзгласи последния за цар и по такъв начин на селското въстание се тури край. Но до каква степен народните маси бяха недоволни от своето положение се вижда и от факта, че когато 18 години след смъртта на Ивайло се яви Лъже-Ивайло, в 1294 год., те на тълпи се стичаха под неговото знаме. В средните векове нигде селските въстания не успяваха. От една страна, феодалната класа още беше силна не само като властваща класа, която е господарка на организираната сила на държавата, но главно по това, че производителните сили още не бяха развити и следователно икономическата сила на феодализма не беше дошла в нужното противоречие с тях. От друга страна, селските въстания, продукт само на накупяло недоволство, избухваха стихийно и поради това бяха лишени от общи социални идеали, от съзнати общи задачи и цели. Поради това те се свършваха или с пълно поражение без всякакъв резултат, или с качването на власт на узурпатори, които свършваха своя живот трагично. Тая последна участ постигна и самото въстание на Ивайло.

Краят на феодализма в другите страни е известен. Развитието на градовете и издигането на градската, на буржоазната класа, в ръцете на която се съсредоточават по-големите развиващи се производителни сили, привеле към падането на крепостничеството — основата на феодализма, следователно към падането на самия феодализъм и към господството на буржоазната класа. Това преобразуване на обществото беше плод на многовековен исторически процес, дълга и пружина в който се явява борбата на буржоазната класа с феодалната. Обаче феодализмът в старото българско царство имаше съвсем друга съдба. В българското царство нямаше градове нито в Западна Европа. От друга страна, постоянните

междусобни войни на болярите и князете, честите нахлувания на разни скитнически племена и опустошенията, които те произвеждаха, се явяваха големи пречки за развитието им и за издигането на градската класа. Завладяването на българското царство от турците още повече забави развитието на градовете и на буржоазната класа. Турското завладяване, макар и да унищожи българската болярска класа, не унищожи феодализма. То само го видоизмени.

2. Християнският комунизъм и богомилството

Богомилството в старото българско царство представлява единствен обществен с широко значение протест против обществената наредба в него. То беше обществено движение с християнско-комунистически аспирации, каквито бяха всички обществени движения на народните маси в средните векове. То изхождаше от комунистическите идеали на първобитното християнство, приспособено към настроението на народните маси. Богомилите въставаха против крепостничеството, канеха масите да не работят на болярите, да не служат на царя, да не признават никаква власт. Най-много те въставаха против блясъка и развалата на болярството и духовенството, а сами живееха твърде просто, в общини, в които всички бяха равни, и сами във всичко управляваха себе си в мир и любов. Не признаваха никаква църква, като считаха, че всеки истински християнин може да проповядва и да се моли на бога навсякъде. Литургията за тях беше дяволско дело. Богомилите проповядваха своето учение не само чрез слово, но и чрез писмо. Те създадоха оригинална религиозна литература, в която на прост език и с примери из св. писание обясняваха своето учение, като го смесваха и със старите суеверия, запазени в народните маси. По този начин те се явяваха просветители на масите, за които сухите, неразбраните и надути религиозни книги на официалната православна църква нито бяха достъпни, нито бяха известни, нито пък можеха да кажат нещо на измъчваните им души. Богомилите със своя живот, със своята дейност бяха близки до народа, живееха с него и неговите страдания. Тяхното влияние върху народните маси беше неотразимо. Тяхното учение

обгръщаше цялото царство, проникваше в болярството и царските дворове. Преследванията и анатемите, които организираше православната църква против него, нищо не помогнаха. Към края на българското царство то стана едно мощно социално движение, в ръцете на което се намираще съдбата му, то бе жив, реален израз на голямото недоволство на народните маси от обществените наредби, от робското им положение, от развалата и неправдите на господстващата класа.

Учението на богомилите не се ограничаваше само в пределите на българското царство; то се простря в Сърбия, Босна и Херцеговина, в Чехия, Италия, Южна Франция, дето намери широк прием сред народните маси, главно между градските. Обяснява се това широко разпространение на богомилството в казаните страни със същите обществени условия, с робското им положение под средновековния феодализъм. И там богомилството се явява жив протест против средновековните наредби. В средните векове всяко едно обществено движение, всеки стремеж на угнетените народни маси към преобразования, към по-добър живот носеше религиозен, християнско-комунистичен характер. Другояче и не можеше да бъде. В средните векове господствуваше натуралното стопанство, произвеждането главно за потребяване; размяната, търговията беше неразвита. При такива условия човешкото съзнание не можеше да се издигне по-високо от идеала на първобитното християнство. Последното не беше нищо друго освен израз на недоволството на народните маси в старото време. То проповядваше презрение към богатите и богатството, равенство и братство между хората и народите, блаженство на потиснатите в „царството небесно“. Християнството се яви като позив за въстание на потиснатите маси против цялата стара наредба, против всички основи на стария живот и за устройство на нов живот, на живот върху нови начала. При тогавашните условия този нов живот не можеше да се устрои върху по-други начала, освен върху началата на консумативния, на потребителния комунизъм. И действително, първите християнски общини основаха своя живот върху тия начала. С това се обяснява бързото и широко разпространение на християнството през първите

векове. Християнският идеал обаче се оказва една утопия, неосъществима на земята. Додето християнските общини бяха още малки и разпространението на християнството бе ограничено, християнският идеал намираще известно прилагане. Но колкото повече то се разпространяваше, толкова повече губеше почва в живота. Неразвитите условия през средните векове правеха невъзможно реализирането на християнския идеал. Благодарение на тях християнството от опозиционно социално движение стана в средните векове главно оръдие в ръцете на феодалната класа за потискане на народните маси, на недоволството на които то беше се явило израз и протест против потисничеството. При всичко това обаче комунистичните идеали на първобитното християнство, споменът за тях, остро противоречие между тези идеали и официалното християнство се явяват главен стимул на социалните движения на народните маси. Съзнанието им не можеше да отиде по-високо от този спомен. Материалните условия, социалното развитие в средните векове не помагаша за това. Такова обществено движение на народните маси в българското царство представлява и богомилството.

Народните социални движения в средните векове не извършиха никакъв социален преврат; те не можеха да го извършат. Те бяха движения стихийни, просто пасивен протест против потисничеството над масите, против безправното им положение. Такова беше и богомилството. То не се опита да извърши един социален преврат в българското царство и тогава, когато беше най-могъщо, когато в самата държава към края на нейното съществуване господствуваше пълна анархия. Поради това, след разцъфтяването му, богомилството неизбежно трябваше да изчезне. Неговото засилване не означаваше социален преврат или упадък на феодализма; напротив, то означаваше закрепване на феодализма. И действително, богомилството в българското царство изчезна заедно с падането на самото царство, за да стори път на феодализма, макар при съвсем други обстоятелства. Със завладяването на България от турците богомилството изведнъж изчезва, но феодализмът продължаваше да съществува още много векове. Богомилите посрешнаха завоевателите-турци като свои спасители; множество от

тях приеха исляма, турската вяра. Това говори много красноречиво колко непоносим беше животът на народните маси в старото българско царство, колко неправди извърши над тях господстващата болярска класа в съюз с царете и духовенството и каква голяма беше омразата, ненавистта на българския народ към последните. Но с това народните маси не се избавиха от феодалната наредба и от потисничеството на феодалната класа. Такава обаче е съдбата на стихийните народни движения, особено в средните векове, когато изход за към по-добро бъдеще нямаше в самите материални условия на живота.

3. Турското владичество

Тъкмо когато в западните народи се почваше развитието на градовете и началото на нова ера за общественото развитие, тъкмо тогава се туря край на старото българско царство. В края на 14 век (1393 год.) то биде покорено от турците, дошли от Азия. При покоряването на България голяма част от болярите и князете, за да запазят своите привилегии, своите особени права и положение, приеха турската вяра. Също направи и голяма част от народните потиснати маси. По такъв начин в покорената от Турция България старите социални отношения не само не се измениха, но се развиха в още по-лоша посока за народните маси. Феодалната система на старото българско царство се продължава и под турското владичество. Старото българско болярство получава ново име: голямото болярство сега се нарича *сианет* (спахилък), а дребното — *тимар*. Те заедно съставляваха господстващата класа. В нейни ръце беше властта, но в същото време тя беше свързана със султаните със задължения да им доставя военната сила. Новото болярство — бейството и бейлербейството — се отличаваше от старото по това, че то нямаше правото да избира султаните. Те са наследствени и неограничени даре, които обаче бейовете и бейлербейовете често ги даваха и качаха на престола насилствено, чрез военни и дворцови преврати. Останалата християнска маса в България се наричаше *рая*, подчинена, робска, за отличие от турската маса, която не беше подчинена на господстващата класа. Поради това че турците постоянно

воюваха, турската маса в първо време от турското владичество не се занимаваше с никакъв производителен труд, а живееше от войните. Турция не събираше войници от раята по чисто икономически причини. Раята трябваше да обработва имотите на бейовете и бейлербейовете, т. е. на своите феодали, а другата част, която беше свободна от крепостничеството, както и останалата част от старото дребно болярство, трябваше да плаща данъци за издържането на войните. Само на някои села и паланки от прибалканските и балканските, като Панагюрище, Копривщица, Карлово, Котел и други, Турция, ръководена от военни съображения, даде особени права, освобождаваше ги от всякакви данъци, предоставяше им свое самостоятелно управление и признаваше правото им да имат свои войници, които изпълняваха и ред царски войнишки служби. Те се наричаха *войнишки села*, жителите им *войници*, и се управляваха от свои войводи, наречени по турски *черibaшии*. Благодарение на тия особени права, които имаха тези прибалкански села, в тях се запази свободолюбивият, независимият и предприемчив дух, а по-сетне те станаха центрове на цветущо занаятчийско и търговско развитие и огнища за първите искри на националното възраждане и политическо освобождение.

Такова беше в общи черти социалното положение, създадено в България от завоеванието ѝ от турците, от началото на 15 век до началото на 18 век. На първо време, додето Турция беше силна военна държава, до 17 век, нейното владичество не се чувствуваше тъй тежко. Тя не се бъркаше във вътрешния обществен и черковен живот на раята, предоставяше ѝ в това отношение да се самоуправлява. Постепенно почват да се развиват градовете, изпъкват нови градове с развито занаятчийство и търговия. През този период някои княжески и болярски фамилии правят ред опитвания за свалянето на турското иго с помощта на сръбските, румънските и други славянски войводи и князе, както и с помощта на западните държави, но опитванията не сполучват и се свършват с масови изселвания на населението от България¹ и на последните княжески и болярски фамилии, които не бяха приели турската вяра. В 17 век турската сила почва да упада. Но колкото повече упадаше турското военно мо-

гъщество, толкова по-големи ставаха вътрешните размирици в турското царство на Балканския полуостров. За всяко военно поразяване турците отмъстяваха на християните; войските, където минаваха при отстъпването си, всичко предаваха на грабеж, сеч и плячкосване. Животът стана твърде тежък и безизходен. В 18 век ред паши се обявяват независими и непокорни на султаните, завързват се междуособни, изстребителни за християнското население войни. В това разбъркано време най-напред яничарите, особена войска, по-сетне кърджалиите, разбойнишки, башибузушки орди, правят безнаказано най-големи опустошения. Много цветущи в индустриално и търговско отношение, богати градове биват унищожавани и съсипвани. Индустрия и търговия спират. В това размирно време еднакво страда и българското, и турското население, особено от кърджалиите. Но то отслаби още повече турската сила. Това положение на работите в турското царство продължава до началото на 19 век.

Великата френска революция в края на 18 век, избухнала в 1789 год., събуди надеждите на всички потъпкани нации в Европа. Навсякъде се започна събуждане на националностите и стремеж към освобождение. Войните на Наполеон I още повече съживиха тия стремежи. Те събудиха и националностите на Балканския полуостров. Въстанаха Гърция и Сърбия и в началото на 19 век успяха да свалят турското иго. Румъния също тъй се освобождава. Това национално раздвижване не остана без влияние върху българите. Мнозина българи шлизат в „гръцката завера“, в сговор с гърците за едно общо въстание против Турция, а когато избухна революцията в Гърция, мнозина българи отиваха в редовете на въстаналите гърци и сърби. В България обаче национално движение не се яви. Тя се намираще най-близо до центъра на турското царство, до неговата столица — Цариград, в средата на Балканския полуостров. Поради това тя дълго време, цели векове беше откъсната от останалия свят, непозната за света. Независимо от това, в това време България попадна и под игото на гръцкото джуденство, което, като се ползуваше от отслабването на Турция и размириците в нея, наравно с турците, или още по-жестоко от тях, преследваше всичко

българско. В църквите българският език се замести с гръцкия. Богатите считаха за гордост да гоюорят по гръцки, да се наричат „елини“, т. е. същи Гърци, да учат децата си на гръцки. Масата от народа тънеше в пълно невежество, никакви народни училища не съществуваха, а когато в 19 век настъпи сравнително спокойствие в Турция, в създадените в някои градове училища се учеше само по гръцки. Поради това именно възраждането на България се явява много по-късно отколкото в другите народи на Балканския полуостров.

От последните опити на останалите живи непотурчени княжески и болярски фамилии до възраждането на България, към втората половина на 19 век, единствени представители на българската националност се явяват *балканските хайдутци*. Те бяха отделни решителни, юначни българи, които с пушка и ятаган отмъщаваха на турски, гръцки, даже и на български мъчителите на потиснатия народ. Такива юначни българи, щом пукнеше пролет, хвашаха балканите, събираха наоколо си решителни момци, недоволни от робското положение и жадни за отмъщение на мъчителите и обидниците си, и произвеждаха ужас на последните и на турската власт. Есен заравяха оръжието си, напущаха балканите и се пръскаха по селата и паланките, дето самото население ги криеше до пролет. Българската народна маса посрещаше с радост тия народни отмъстителите. Мнозина от тях се възпяват в народните песни. Хайдутството много допринесе за националното възраждане на България. Най-напред хайдушките чети се занимаваха с отмъщение на отделни мъчителите, без да докосват самия корен на злото, самите обществени и политически наредби. Хайдутството се явяваше несъзнателен, стихийен протест против последните. Но постепенно, към * края на първата половина от 19 век, то се преобърна в политическо движение, което се стреми с въоръжена сила да предизвика въстание против турското иго. Това политическо хайдутство по-сетне, във време на църковната борба, особено четата на Х. Димитър и Ст. Караджата, помогна и за по-скорошното разрешение на *църковния въпрос*.

* В оригинала надъ. *Бел. ред.*

ГЛАВА ВТОРА ВЪЗРАЖДАНЕТО

1. Началото на възраждането

За началото на възраждането считат края на 18 век, от появяването на книжката на Паисий: „Славяно-българска история за народите и за царете и за българските светци“²² (1762 год.). Тази книжка се яви като един вид позив към българите, в който им се припомняше, че те са имали свое царство, свои царе, свой език, и ги укоряваше, дето се срамували от своето име и се гърчели. Паисий с ръкописа на тази книжка пътуваше из България и даваше да я преписват. Негозият позив намери отзив само у отделни личности, които и подеха неговото дело. Движението вървеше бавно, и масово национално движение се захваща едва към началото на втората четвъртина от 19 век. Нямаше още материални условия за подемането на едно национално движение, нямаше още класата, която да се тури начело на такова движение и да го направи свое дело. От началото на 19 век тия условия се създават; започна да се формира и новата класа.

От началото на 19 век вътрешните размирици в Турция утихнаха. Яничарската войска бе разтурена, създадена бе редовна зойска по европейски образец, кърджалийството също бе унищожено и бе турен край на бунтовете на отделните паши и бегове. Започна се отново индустриализация на градовете, на индустрията и търговията. Но индустриализацията на последните не можеше да остане без влияние върху земеделското стопанство и върху феодалните отношения. Развитието на търговските сношения водеше към *паричната размяна*, а тая от своя страна влияеше за изменяването на натуралното земеделско

стопанство в парично. Но такова изменяване означава подкопаване корените на *спахилъка*, на феодализма. Още в края на 17 век и в началото на 18 век развитието на градската индустрия и търговия тури началото на този преврат във феодалния ред. Големите спахилъци още тогава почнаха, наместо десетата част от произведенията, да събират парични данъци. За тази цел те даже се дробяха на по-малки участъци и събирането на десетъка от тях се продаваше на откупвачи с пари. По такъв начин спахилъците от натурални стопанства все повече се преобръщаха в парични. Това развитие поведе към заместването на спахилъците с *чифликчийството*, с едрото земевладение и парично стопанство, т. е. земеделие за произвеждане земеделски стоки, за търговия. Но това развитие, което и бе причината на смутите в турската държава през 18 век и което бавно вървеше поради същите смуте, в 19 век, с новото разцъфтяване на градската индустрия и търговия, която създаде по-голяма потребност от земеделски продукти, бърже напредна. Спахилъците продължаваха да се разпадат и да се преобръщат в нови едри земевладения, в чифлици. С това станаха ред изменения в социалните отношения; крепостничеството на селската маса отслабва, селската маса се преобръща в един вид наемническа класа, макар още да продължава както изплащането на труда в натура, в предмети, тъй и чифлишката *ангария*, работенето чифлишките земи безплатно от селската маса, както и продажбата на данъците от чифликчиите на прекупвачи.

Всички тези промени, които продължават през 19 век до освобождението на България, естествено трябваше да минат в съзнанието на управляващите турската държава и да се изразят в законодателната им дейност. И действително, към края на третото десетилетие на 19 век тези социални промени намериха своя реален израз в законодателни актове. В 1839 година, 3 ноември, се появи знаменитият султански манифест, тъй нареченият *Гюлхански хати-шериф* или *Танзимат*, който обяви равноправност пред законите за всички султански поданици, без разлика на вяра и народност, свобода на вярата и съвестта, гаранция за живота и имота, махване откупа на данъците, а главно — обяви за унищожен спа-

хилъка, феодализма. Разбира се, че и след обявяването на *Танзимата* много остатъци от феодалния строй продължаваха да съществуват. Обявеното равноправие пред законите, гаранцията за живота и имота оставаха само писани на книга. Също откупът на данъците продължаваше още да съществува. Освен отменението на спахилъка, на феодалната система, широките права, които обяви *Танзиматът* или *Гюлханският хати-шериф* и за реализирането на които още нямаше нужните материални условия в България тогава, бяха продиктувани на Турция и от събитията в началото на 19 век в Гърция и Сърбия, и главно от войните на Русия с Турция. Последните вдъхваха надежда и у българите за освобождение с помощта на Русия, създаваха симпатии у тях към нея. Наистина, войните на Русия на Балканския полуостров, за воденето на които последната изтъкваше само желанието си да освободи уж християните, а всъщност ги водеше само със завоевателни цели, водеха към забавяне на общонационалното движение. Но Турция твърде много се безпокоеше от тези войни. Руско-турската война в 1829 год., която се свърши с мир в Одрин, накара турското правителство да противопостави на растящото руско влияние на Балканския полуостров една нова, съответна и със станалите социални промени вътрешна политика спрямо християните, а именно политиката на реформи. При всичко че повечето от обещаните реформи не можаха да задоволят българите, обаче *Гюлханският хати-шериф* имаше голямо значение за по-нататъшното развитие на българската народност в Турция.

2. Селските въстания и буржоазната мирна революция

Колкото материалните условия и да не помагаша за подигането на едно масово национално движение в България, но *Танзиматът* или *Гюлханският хати-шериф* донесе на българските патриоти добра опора за усилията им в тази посока. Преди всичко пограничните със Сърбия градове и села, свидетели на борбите ѝ с турците и на освобождението ѝ, първи поискаха да се сдобият с правата, които обещаваха *Танзиматът*. Независимо от всичко друго по турската данъчна система, главно *откупът на*

данъците, съставляваше най-тежък товар за населението. *Танзиматът* обещавахе да махне тази съсипателна система, но турското правителство не я махна и до края на владичеството си в България. Първо, съпротивлението на беговете беше причина, но, второ и главно, за самото правителство тя се явяваше сигурен източник за парични приходи, от които Турция, поради войните ѝ с Русия и поради сближаването ѝ с европейските държави, все по-голяма нужда имаше. Обаче тази данъчна система се съпровождаше с най-жестоки произволи и грабежи от страна на откупвачите. От друга страна, гръцките владци с помощта на турските власти вършеха същите жестокости над българското население. Като се основаваха на *Танзимата*, българите от пограничните места много пъти се обръщаха към турското правителство с оплаквания против неправдите, вършени над тях от откупвачите на данъците и от гръцките владци. Обаче висшата турска власт не обръщаше внимание. Това предизвика ред стихийни и безуспешни въстания. Още преди *Танзимата*, в 1832 г., възползувано от въоръженото спречкване на Сърбия с Турция, въстана населението от Пиротско. Обаче то скоро бе потушено. В 1841 г. избухна въстанието на селяните от Нишко, Пиротско и Лясковско, но и то бе потушено с големи жестокости и опустошения. Десет години подир това избухна ново въстание във Видинско, което бърже обхвана Белоградчишко, Берковско и Ломско. Но след няколко кървави сблъсквания с турците и то бе потушено с още по-големи жестокости и опустошения.

Трагическият свършек на тези въстания лесно се обяснява. Те бяха стихийни движения, без всякакъв план за някакво общо движение, без съзната цел. Те се явиха като едно неудържимо избухване на накупяло възмущение. Това се вижда и от факта, че въстаниците нямаха никакво огнестрелно оръжие; отиваха на бой с сопи, секири и копия. При всичко това обаче те не можах да не обърнат внимание на турското правителство. Жестокостите, с които бе потушено видинското въстание, обърна внимание даже на европейските правителства, от които френското даже произведе анкета върху тях. Във всеки случай тези селски въстания се явиха предвест-

ници на мирната буржоазна революция и на черковната борба, която се забави само поради Руско-турската война в 1853 год. и Кримската война в 1854—1856 год.

Но ако селските революции свършиха с несполука, друга една революция в същото време вървеше победоносно към своята цел. Това беше градската, буржоазната мирна революция. Разцъфтяването на градовете, на индустрията и търговията в тях, бърже издигна търговско-индустриалната класа, която застана начело на националното движение. Тя основаваше търговско-индустриални колонии във от България — в Цариград, в прочутия преди освобождението Балкапан, център на богатите български търговци, абаджии и терзии; в Русия — в приморския търговски град Одеса; в Румъния — в Галац, Браила и Букурещ. Тя започна своята революция преди всичко с революционизирането главите на градските маси. Тя започна с отварянето на училища и чрез тях с изковаването най-мощното средство за революционизиране — книжнината, периодичния печат. Още преди издаването на *Гюлханския хати-шериф* тази нова класа започна отварянето на народни училища. В 1835 год. Априлов основа на свои средства в родния си град Габрово първото българско училище, известната по-подире първа българска гимназия, която носи неговото име. В същото време в търговския град Свищов гръцкото училище бе обърнато в славянобългарско. Богатите братя Чалъкови от Копривщица в 1836 год. основаха в този цветущ и богат градец тогава третото българско училище. След появяването на *Танзимата* броят на българските училища бърже порасна. В 1845 год. броят им достигаше вече 53 народни училища. Заедно с разпространението на училищата развива се и книжнината, преди всичко, разбира се, учебната. Но от 1844 год. започна да се развива и периодическият печат, вестници и списания, които бърже растат в брой.³ По такъв начин в България към началото на втората половина от 19 век се извърши един пълен прелъват, една мирна революция в обществените отношения и понятията. Националният дух се подигна неимоверно, националните стремежи придобиха непреодолима сила, като намериха реален израз в националната борба с „фанариотите“, в борбата за църковна само-

стоятелност. На това бързо събуждане на българския национален дух спомогнаха и революциите в Европа през 1848 и 49 год.

3. Черковната борба

След свършването на Кримската война в 1856 год., в която Русия остана победена, турското правителство издаде на 16 февруари същата година известния *Хати-хумаюн*, с който се потвърдяваха обещаните в *Гюлханския хати-шериф* реформи, но като ги разширяваше. *Хати-хумаюнът* обещаваще религиозна и национална равноправност, свобода на вярата и съвестта, смесени съдилища, правото, щото християните да заемат държавни длъжности, да служат във войската, да имат представители в държавния съвет; предвиждаше черковни реформи, като съществуващите дотогава такси за владиците и патриарха заменяваше с определени плати, а в смесените с разни народности общини черковните работи се управляват от един смесен съвет, избран от духовни и светски лица. *Хати-хумаюнът* се яви реален израз на новото положение в България, създадено от събудените национални стремежи на градската класа. Ако *Гюлханският хати-шериф*, като неизразяващ напълно оформени реални нужди, остана неприложен, *Хати-хумаюнът*, напротив, не можеше да остане само една книга без реално значение. Веднага на почвата на *Хати-хумаюна* се почна църковната борба, която се продължаваше 15 години. В 1857 година видинци подадоха на султана молба, щото съгласно *Хати-хумаюна* да се определи на видинския владика определена заплата. Тази молба се яви сигнал за обща борба. Последва една обща молба от гражданите на всички български епархии до султана, с която се искаше вече създаването на „българска иерархия“. В 1858 год. турското правителство свика едно *национално събрание*, църковен събор от 7 владци и 38 светски представители. Но съборът след двегодишно протакане свърши с отхвърляне на българските искания. Българските патриоти силно се възмутиха. Започна се общо гонене на гръцките владци. От друга страна, се правят опити за минаването в католичество — *униатство*. Поради това гръцката цариградска патриаршия следващата 1861 година

се опита с нови предложения да уталожил духовете на българите и да протака времето. Турското правителство също така се колебаеше да удовлетвори българите. Преговорите с гръцката патриаршия така се протакаха до 1866 год. Тази година избухна Критското въстание, в Румъния избухна революция против княз Куза. Сава Раковски възбуди духа на хайдушките войводи и им посочи пътя на политическата борба. През същата година българските патриоти и емигранти водят преговори със Сърбия за подигане война против Турция за освобождението на България и основаването на югославянска федеративна държава. В 1867 година „Тайният български централен комитет“⁴, начело на който стояха най-големи търговци в Букурещ, издаде едно предложение до султан Абдул Азис, с което искаше от него да даде автономия на България, каквато след освобождението получи Южна България. Всичко това твърде силно възбуждаше българите и твърде много безпокоеше турското правителство, обаче то все не се решаваше да отстъпи пред исканията на българите. Но в 1867 г. през пролетта минаха Дунава две чети под водителството на двама хайдушки главатари, а именно Панайот Хитов и Тотю. След унищожението на тия чети, през лятото мина Дунава голямата чета на Х. Димитър и Стефан Караджа. Тази чета произведе със своята храброст и сражения голямо впечатление на турското правителство. То се видя принудено да отстъпи и да поиска от патриаршията разрешението на черковния въпрос. Патриархът протакваше въпроса, като отхвърли представените му от турското правителство три проекта за разрешение на въпроса. В България навсякъде пак се почнаха нови и силни вълнения. Най-сетне, в 1870 г. на 25 февруари, се появи *султанският ферман*, с който се признаваше учредяването на българска национална църква с екзарх начело. По такъв начин черковният въпрос се разреши и България победи. Обаче гръцката патриаршия две години подир това продължаваше да не признава фермана. Но в 1872 год., след избирането на български екзарх и след като патриаршията провъзгласи българската църква за схизматическа, въпросът напълно се затвори.

Смисълът на „църковната борба“ не е в добиването на национална църква и екзархия, а в отделянето и при-

знаването на българската националност в Турция като отделна единица. Дотогава българската народност не се признаваше нито от Турция, нито от гръцката патриаршия. Турция наричаше българите с общото име „орумилети“, „гръцки народ“, под което се разбираха всички християни. Въпросът беше — да се накара Турция да признае българите за отделна от гърците нация, със самостоятелно право да се учи на български, да си отваря български училища, да има български черкви с българско духовенство. Тъй че „църковната борба“ беше чисто национална политическа борба за признаване българската народност в Турция като отделна национална единица, равноправна с гръцката. Най-напред борбата имаше за цел признаването* от Турция и гръцката патриаршия правото на българите да си служат в черквите с българския език, да се назначават за България от патриаршията владици българи и гравото да отварят български училища. Но в процеса на съето развитие борбата получи своята естествена цел — пълното отделяне на българската народност със своя самостоятелна национална църква.

„Църковната борба“ беше национална политическа борба не само по това, че имаше за цел признаването на българската националност в Турция, но и по това, че в нея бе въввлечена цялата нация, цялата българска народност. Обаче начело на борбата стоеше издигащата се търговско-индустриална класа, която все повече се застъпваше и придобиваше влияние и пред масата, главно пред градските дребни собственици, и пред турските власти. Борбата беше най-буйна и най-смела в Цариград, дето начело стояха балкапанските големи търговци и заможни майстори-занаятчи; в България — в крайбалканските паланки и градове, в които разцъфтяваше едрото занаятчийство и манифактурно-фабричното производство, като в Габрово, Търново, Самоков, Сливен, Карлово, Калофер, Копривщица, Котел и т. н. Вън от България борбата намираще най-голяма поддръжка и насърчение от българските големи търговци и индустриалци в Румъния и в Русия. Тъй че начело на борбата стоеше издигащата се буржоазна класа; тя водеше борбата, тя я тласнаше напред, тя

* В оригинала припознаване. — *Бел. ред.*

увличаше масите. „Църковната борба“ е първата проява на нейното съзнание, на нейната сила; чрез тази борба тя пожела да бъде призната за представителка на българската националност, за водителка на българския народ. Формата на борбата, както и резултатите от нея отговаряха тъкмо на нейното съзнание и сила като обществена класа.

За нашата буржоазия тогава, най-заинтересована в борбата, най-важно се явяваше признаването българската националност като отделна единица. Повече тя не искаше на първо време. Отделянето и признаването на българската националност за нея съставляваше първа крачка към политическото освобождение. Но борбата приведе към нещо повече, към създаването на екзархия с един избран от народни представители екзарх начело. По такъв начин последният се яви представител и застъпник на духовните, училищните и обществени интереси на българската народност в турското царство. С други думи, буржоазията тогава придаде на екзархията характер на политическо учреждение, което трябваше да служи на нейните национални стремежи. Екзархията обаче, наредена тъкмо по образеца на гръцката патриаршия, с всички блясък и иерархическа формалистика, постепенно ставаше гнездо на консерватизма и реакционерството, все повече се приспособяваше към турските власти и се явяваше повече надъхана с възгледите и стремежите на чорбаджийството и на една част от едрата буржоазия, отколкото с ония на революционно настроената част от буржоазната класа и на изпадащата недоволна дребна буржоазия. Нейното застъпничество в Цариград за общобългарските духовни, училищни и обществени интереси все повече се свеждаше към дреболии и към безплодни пазарлъци с турските власти. Поради това, политическото значение на екзархията все повече падаше пред очите на радикално настроената част от буржоазната класа, особено на дребната, изпадаща буржоазия, която започнаше да изказва своето недоволство против нея в легалните, издавани в Турция, и в нелегалните, издавани в странство, български вестници и все повече се надъхваше с идеята за политическо освобождение чрез революционна борба. Захищана се епохата на революционното движение за освобождението на България от турското владичество.

ГЛАВА ТРЕТА

ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

1. След черковната борба

Тъкмо в периода на черковната борба превратът в социалните отношения в турската империя, реален израз на който се яви *Танзиматът*, а след него *Хати-хумаюнът*, отива към своя край. След Кримската война (1854 год.) и сключеният като последица от нея *Парижки договор* (в 1856 год.) Турция окончателно подпадна под влиянието на капиталистическите интереси на западноевропейските държави. Парижкия договор осигуряваше преди всичко търговските интереси на най-развитите капиталистически държави като Англия и Франция. Турция сключи търговски договори с тия държави, на които се даваше широк достъп в турската империя за тяхната търговия. Последва едно голямо нахлуване на европейски стоки в Турция, а също значи и в България. Това поведе в началото на втората половина от 19 век към усилване процеса на разлагането старите основи на турското царство. Старото натурално спахийско стопанство окончателно се замества от едрото земевладение, от чифликчийството, което става предимно *парично стопанство*. Освободената от старите феодални връзки селска маса се преобръща в *ратии* и *изполджии*. В същото време твърде разпространеното преди задружно патриархално селско стопанство започна да се разлага. По такъв начин развитието на паричното стопанство, от една страна, преобръщането на голяма част от селската маса в използджии, ограбвани от едрите земевладелци, и отслабването на селските стопанства поради раздробяването им, от друга, увеличаването на данъците, които вече се събират в пари, от трета, създаде почва за изникването на нова една класа, *чорбаджийската*, която се съставляваше от

големи едри земевладелци, които сами не обработват земите си, а ги дават на изполица, и от търговци, които се занимават с трупане на парични капитали чрез лихварство. Последното от началото на втората половина на 19 век се развива в големи размери, лихвите, които взимаше чорбаджийската класа, достигнаха грамадни за онова време размери. В 1872 год. в „Турция“ пише: „Нашите селяни са дотолкова смазани от тези дългове, щото само едно чудо може да ги докара да дойдат в себе си. Отпадането на селското население е дотолкова явно, щото не могат да го скрият и онези, които си затварят очите пред всичко.“ Чорбаджийската класа беше близка до турските власти и се ползуваше у тях с почит, но беше най-омразна за селската маса и дребната буржоазия, която вече все повече изпаднаше. Тя се противопоставяше на всякакви нововъведения в България, особено на революционните движения. Тя се бореше против организирането на земеделческите каси⁵, които турското правителство въведе, за да успокои недоволната селска и занаятчийска класа. Но с въвеждането им тя и използва най-много тези каси за своите лихварски цели.

До Кримската война в България градовете се развиваха, индустрията и търговията разцъфтяваха. Но след тази война и последвалите я търговски договори в европейските капиталистически страни започна едно упадане на индустрията и търговията. Конкуренцията на европейските стоки започна да подкопава цветущите дотогава занаяти и търговии. В 1869 година в „Право“, издаван в Цариград, пише: „Шаяците ни, абите ни, килимите ни, различните кожи (мешини и гъонове) и пр. и пр. от ден на ден губят цената си и производството им се намалява...“ Общо явление в тогавашните вестници съставлява оплакването против упадъка на занаятите и търговията и виковете за развитие на индустрията. Според една статия, поместена в сп. „Летописи“, год. I, бр. 10, стр. 200, някой си Д. П. Иванов в 1873 год. в една реч между другото казва: „Ний, които от ден на ден тлеем в бедността и отпадаме все повече и повече, имаме нужда от коренно преобразование... Та и днес, тая неволя навред, това обезсърчаване, което е изобразено в лицето

на всички, това нямаме на работа, не е ли, което парализира и обществените ни дела? . . .“

Едновременно с този икономически упадък се забелязва и известно развитие на манифактурно-фабрично производство и едротърговски центрове, като в Търново, Габрово, Русе, Самоков, Сливен, Карлово и др. Обаче това развитие бавно и мъчно си пробиваше път. В Северна България реформите на известния турски реформатор Мидхат паша, управител (валия) на Дунавския вилает (тогавашна Северна България), като организирането на „земеделските каси“, прокарването на шосета, телеграфи и Русе-Варненската железница имаха за цел икономическото развитие. Независимо от това, че неговата реформаторска дейност скоро се прекъсна, но вътрешното състояние на турското царство пречеше на развитието. Вътрешният пазар, с отнемането на ред турски области, се съкрати. А от друга страна, след покоряването на Кавказ от Русия в 1863 година, покорените черкези, около половин милион, бяха изпъдени от Русия и Турция засели повечето от тях в България. Тези нови гости на България живееха само с грабеж, от който най-много страдаха търговските кервани и селската маса. При такива обстоятелства очевидно мъчно можеше да се развива фабричната индустрия и едрата търговия. Тъй че, поради всички казани причини, от една страна, упада старото занаятчийство и търговията, от друга, мъчно се издига фабричната индустрия и едрата търговия, от трета, промените в селското стопанство и неговото отслабване, и на края, общо недоволство от положението, с изключение на чорбаджийството, на една част от буржоазната класа и настанените около екзархийското управление.

При такова положение на работите самото социално развитие в турската империя подготви почвата за революционното движение, на борбата за политическо освобождение. Но самото това развитие създаде и различни интереси въсред българския народ, които намират идеологичен израз и в печата преди освобождението.

2. Еволюционисти и революционери

След свършването на черковната борба, за духовенството, чорбаджиите, черковните дейци и изобщо за

„черковната интелигенция“ народната църква съставляваше гордост; от „народното духовенство“, главно от горното духовенство, очакваха „народното добро“, „умствена и морална просвета“. От друга страна, свършването на черковната борба с победа над фанариотското и турско упорство, на турския и фанариотския фанатизъм и рутина, придобиването българска екзархия затвърдиха у тях убеждението, че с такава също легална борба българският народ може и по-нататък, чрез просвета, чрез тиха работа, да изтръгне ред реформи от Турция и дори да добие политическо освобождение. Изобщо, след придобиването на екзархия в черковната интелигенция и нейните органи се явява систематическа пропаганда на идеята за *еволюционния*, постепенния и мирния прогрес на българския народ под управлението на Турция. Затова тя се опълчва против всяка нелегална борба, против всяка дейност, която би могла да развали съюза, установен чрез „народната църква“ между „българския народ“ и турската власт. С други думи, израсналата и възпитаната в черковната борба интелигенция след свършването на борбата проповядва теорията на еволюционизма, на постепенния и мирния прогрес. Тази теория се яви идеологически израз на доволните от създаденото положение след свършването на борбата слоеве на българския народ.

В това време сп. „*Читалище*“, най-много четеното тогава, което се списваше от най-видните дейци на черковния въпрос в Цариград, като П. Р. Славейков, Др. Цанков, М. Балабанов, Л. Йовчев, днес екзарх, и др., пишеше: „*Оружия, оружия*“, известява ни се, че викали пламенно някъде разпалени патриоти, на които милото отечество се намирало в критическо положение. „*Книги, книги*“, викат и трябва да викат от всяка страна на отечеството ни любителите на просвещението. Сладък глас и утешителен за един народ, който си върши тъй тихо и тъй законно общественото си възраждане чрез науката!“ В същото време друго едно списание, което се ползуваше тогава също с добър прием, издавано в Браила от *Българското Книжовно дружество*⁶, което мечтаеше да се преобърне в *Българска Академия на Науките*, а именно „*Периодическо списание*“, пише: „Това все-

общо залягане на европейските народи към науката, особено в нашето столетие — отрази се благоприятно и на българския народ. Благотворните зари на науката имаха своето действие и на нас — българите, които, ако и полека, но толкова по-вярно тръгваме вече в пътя на истинната цивилизация и напредък... Това, от една страна, и от друга — справедливото и честито разрешение на църковния ни въпрос са едни от най-утешителните явления в сегашното възраждане на българския народ, и тия явления дават ни едно най-положително ръководство да имаме пълна надежда и уверение, че ще можем да стигнем до една такава своя еманципация, народна и гражданствена, в каквато иска да ни види и самият ни господар заедно с другите народи в пространната си държава.“ По-късно, в 1874 год. във в. „Век“, един от най-разпространените след в. „Македония“ тогава, четем: „Не щем пламъци от суха слама, които след един час да изгаснат веднаж за всегда; обичами, напротив, да подклаждаме тихия огън, който има някоя трайност.“

Такава е теорията на еволюционистите за прогреса на българския народ след добиването на „народна черква“. Съвсем друга е теорията на идеолозите на недоволните от положението на работите след свършването на църковния въпрос. Тази теория ние намираме изразена в печата на българските емигранти, а най-главно от Хр. Ботев. Тя е теорията на революционерите пред освобождението.

Революционерите делят „българския народ“ на чорбаджии и „народ“. Този „народ“ храни органическа омраза, създадена у него от историческото му минало, към *чорбаджийството*. Естествено, тази народна омраза намира израз в *революционната партия*, душата на която съставляват прокудените от чорбаджийското управление, *емигрантите*. В първата уводна статия на в. „Дума на българските емигранти“ Хр. Ботев пише:

„На последната нова емиграция, коя от ден на ден се умножава с бежанци и изгнаници от вси слоеве на нашия народ, ние гледаме като на пръв гранитен камък, който се хвърля сред пладне върху голата тиква на тиранина, като на същ народен протест против общественото му положение между народите — дори и повече, нашият

емигрант, като *пъв и законен наследник на класическия ни хайдутин*, приел и упазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер. Полякът люби и пролива кръвта си за сичко, що е полско, що говори езикът му — за магнати, за шляхта, за езуите. — Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчинът, такава (може и по-дълбока, като е по-вета) и към чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, коя предаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окове.

Който иска да се увери в това, нека вникне в смисъла на нашия хайдушки епос, нека припомне шопското⁷, браилското⁸ и Дедовото Николово⁹ въстание; за нас са доста отношенията на чорбаджийството отвъд и отсам Дунав към днешната емиграция и онези на народа, и обратно. С какви трепетни надежди, с каква трогателна гордост се отзовава бъдният народ към своите прокудени синове и каква антипатия показват неговите изедници — чорбаджиите и по-горнето духовенство!

Както виждаме, за революционерите борбата е между две класи: между *народа и чорбаджийството*, към което принадлежи и духовенството. В бр. 2 на в. „*Дума на българските емигранти*“, в статията: „*Примери от турско правосъдие*“, в която той разправя една покъртителна история за начина, по който калоферските чорбаджии ограбваха имотите на народа, на „сиромашта“, Ботев казва: „Надали има град или село, дето своеволието на чорбаджиите да се е развило дотолкова, както в Калофер. В него, освен мюдюрината и няколко заптии, други турци няма, и всичкото зло, всичкото тиранство е предоставено на самите чорбаджии, които са агенти и ортаци на правителството.“ За революционерите създаването на независима българска църква с екзарх начело и многобройно ново горно и долно духовенство означава изсилване на чорбаджийството и неговото тиранство над народа. И наистина, чорбаджийството в България доби особена сила и влияние в управлението след създаването на българската църква. Обещанията на турското правителство за прокаране на реформи в българските провинции революционерите считаха голи залъгвания,

„азиатска дипломация“. Това не ще рече, че те отричаха историческата необходимост на черковната борба, на борбата за черковна независимост на България. Те признаваха историческата необходимост на черковната борба, но, първо, те считаха реформите, които турското правителство отстъпи на българите, за резултат не на легалната борба, не на еволюцията, а на революционната борба, на нахлуването в България на бунтовническите чети и на ред въстания; второ, те видяха, че борбата се свърши със заменяването на едно духовенство с друго, не по-добро от „фанариотското“, т. е. „кое иска същите права и власт, привилегии“, което нищо „ново и полезно“ не ще внесе в народния живот, а поради това за революционерите въпросът не е решен. В статията: „*Решен ли е черковния въпрос?*“¹⁰ Христо Ботев казва следното:

„Реша се въпросът с жертвите на народа, и реши се тогава и вредом, отдето се порина властта на духовенството, вредом, дето се поколеба вярата в святостта на Златоустовите кърджалии.

Реша се въпросът, но нашия политически тиранин не беше толкова глупав да не разбира, че с духовенството той изгубва оръдията на властта си, шпионите и заслепителите на народа със страха към бога и почетта към царя, кои едното олицетворяваха със себе си, другото със самия тиранин.

Видя туй турското правителство и употреби всичкия си вандализъм, за да задържи тези добрини за поданиците си. Въпросът взе друго направление, влезе в нова фаза: обърна се от въпрос за освобождение от една власт на въпрос, да се замени тази власт. Начнаха се мечтанията за народна иерархия, за народно духовенство, с признаването на което признаваше се и българския народ като народ отделен. Това чакаше и турското правителство: с думата народна иерархия то провря кука в езика на тези, що работеха за нея, и в най-грозните времена караше ги да бръщолеват лъжи, неврели некипели — имаше ли по-смешно и по-глупаво от оня *работен адрес*,¹¹ който се подаде на Портата във време на *Критското въстание* от самозвани някои народни представители?

Но доде се продължаваха азиатските тези дипломации, доде се разиграваше безконечната комедия на черковния въпрос, друга пиеса стъпи на сцената за Балканския театър, друго отвлече вниманието на народа — яви се политическият въпрос. Първият трагически акт на драмата потресе афионния мозък на Турция, настръхна ѝ кожата и тя, за да спре ентузиазма и ръкоплесканията на публиката, за да отложи страшния финал на операта — след дълги колебания наръшки издаде кокетния *ферман на Болгарската екзархия*. Но късно беше! Не направи той онуй впечатление, което можеше да направи преди 10—12 год. Народът, който в продължение на туй време не седеше със сгърнати ръце, а се учеше и развиваше и с това усети други нужди, други потреби, видя, че не туй той искаше, не в туй е неговото бъдеще, неговата свобода — видя, че вместо гръцкото духовенство или друго, което иска същите права и власт, привилегии и — ето студенина и нерадение в нарежданieto на Екзархията, ето неподръжка за представителите. Въпросът стана несъвременен. И наистина, какво ново и полезно ще внесе в живота народен туй ново духовенство? С какво ще улесни съдбата на поробения народ? — Видяхме разправите между „Македония“ и „Правото“, видяхме и видим постъпката и дебнението, за да схване то юздите или самò юзда да стане на народа — видяхме и представляваме си вече: кърджалии със Златоустови проповеди, затъпителни семинарии, роскошно младо духовенство, гласни, всенародни лъжи, и всичко, що е могло да даде кое да е духовенство вредом и всякога после епохата на християнството.

Въпросът се реши само за духовенството, а за народа ще се реши само когато остане — той без духовенство. Но дотогава колко ли време ще се мине? Колко ли още жертви ще трябва?

В същия първи брой на „Дума“, в статията: „Народът вчера, днес и утре“, Хр. Ботев пише: „Тъй мислят и нашите чорбаджии и килимафки, тези амфибии, които а блатото на дуализма намират своя живот, и онез гладечки умове, кои внасят у нас ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска ци-

визация — без да виждат новите явления на живота нито там, дето са се учили, и нито тук, дето учат.“

Революционната партия, емиграцията, изобщо революционно настроената интелигенция, напротив, считаше Турция за неспособна за реформи и проповедите за достигане по-добро бъдеще за българския народ чрез легална, мирна борба, чрез просвета и постепенно изтръгване от турското правителство по-големи реформи считаха за лудост, за лъжа, за предателство спрямо народа. „Свободата не ще екзарх, иска Караджата“ — пишеше Любен Каравелов, а това се яви лозунг на революционно настроената емиграция и интелигенция в самата България. Екзархията, „народното духовенство“, „народната църква“ — това беше за нея новата „робска люлка“. в която чорбаджийската класа и нейните идеолози приспиваха народа, това бяха „новите окови“, които правеха положението му още по-несносно. За революционната партия единствено средство да излезе народът от това положение беше революцията, „народната революция“, „радикалният преврат“. „Изход от туй тежко и гнусно положение — казва Ботев в същата статия — не са новите окови, новото разделение на тиранството, а народната революция, радикалният преврат, които са триумфални врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има едно бъдеще, и бъдеще светло, защото с другите славяне той ще има що да каже в света, що да внесе в човешината.“

От казаното е очевидно, че за революционерите прогресът не е плод на еволюцията; той е плод на борбата, която минава през цялата човешка история като червена нишка; тя е лостът на прогресивното движение на народите; без нея няма живот. Като как те са разбирали прогреса чрез борба, можем да видим от това, което пишеха, особено Хр. Ботев. Във в. „Дума“, в същата статия: „*Решен ли е черковния въпрос?*“, като припомня, че неговото „питание“ ще се види смешно на „*Цариградския Мойсей*“¹² и на българските „*Левити*“¹³, казва следното: „Ако има тука нейде смях, то трябва да е в прогреса на разума човешки, в развитието на историята — че онуй, що вчера е било незIBLEMA истина, необходимо условие, днес е вреден предразсъдък; онуй, що се е

считало за утопия, днес е исторически факт. Боговете от Голгота смъкнаха онез от Олимп, конституционният протестантизъм победи монархическия католицизъм; Златоуст и Лойола, Лютер и Калвин онемяха пред „волнодумците“ на XVIII и мислителите на XIX-и век; — язичеството падна пред християнството, християнството се обърна на язичество, религията се замени с разума...

Тъй и в политическо отношение. Колко кърви, пот и сълзи са се пролели, за да стане монархията на конституция, конституцията на република, републиката на община! Няма предел умът човешки! Недоволни са народите от настоящето си. Вчера искаха едно, днес търсят друго; туй, що добиха днес с пот и кърви, утре пак пот и кърви проливат, за да го махнат; и от вредом човекът е хвърлен в борба — в борба за свобода, за истина.

В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човешки. Без борба светът и до днес щеше да бъде на точката на Япония.“

Тази е теорията на революционната партия; тя тъкмо отговаряше на недоволните, на пролетаризираните, на подчинените класи. Тя, разбира се, не отрича значението на науката, на просветата за народите. Въпросът е, от една страна, каква наука, каква просвета се дава на тях; от друга страна, въпросът за разпространението на науката и просветата зависи от това, дали има условия за разпространението им и дали те не са монопол на господстващите класи и не се нагодяват само за поддържането на тяхното господство. Във всеки случай, за да може да се говори за просветата на един народ, необходимо е да има едно минимално условие — политическа свобода, политически права. „Ние сме съгласни — казва Ботев във в. „Знаме“, — че както окото е потребно за светлината, ухото за звука, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са потребни за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за всичко това са потребни такива условия, които за нещастие у нашия народ не съществуват. Цяло половин столетие вече става, откакто ние броиме епохата на нашето възраждане, и при всичкия видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от

народа, ние, при всички си оптимизъм, не можеме да забележим решително никакво улучшение в неговия многострадален живот. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за сяка една личност отделно, така и за цел народ въобще, преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода и за което и у нас даже е проляно не малко кръв и мастило. А ако е това така, то как щем ние да придобием тоя необходим и досега още не напълно разбран атрибут на човешкото щастие? Чрез наука ли? чрез образование ли? или чрез оная просташка песен, която пели, па и досега още пеят множество поробени и образовани народи?“

Тъй че еволюционистите и революционерите стоят на две противоположни гледища. Еволюционистите очакват политическата еманципация, политическото освобождение на България от „мирния прогрес“, чрез разпространението на просветата, на науката между „народа“. Те схващат прогреса само като постепенно, мирно, без сътресения, без кървави конфликти развитие. Революционерите, напротив, освобождението на България от турското владичество очакват от революционната борба. Борбата за тях е лостът на прогреса. „Без борба няма живот“ — казват те, т. е. няма прогрес. При това, еволюционистите по въпроса за политическото освобождение се опираха на практиката от епохата на „черковната борба“, без да взимат под внимание, че условията след разрешението на черковния въпрос бяха твърде много изменени и че добитото разрешение не беше плод само на „мирния прогрес“, а и на кървава борба. Впрочем, всяко от двете гледища отговаря на създадените от икономическата еволюция отношения в обществените сили на България.

3. Революционното движение

Революционното движение се започна преди „черковната борба“. Известният патриот Сава Раковски, след като се убеди, че войните на Русия с Турция принасят само пакости на българската народност с изстребванието ѝ през време на продължаването им или след тях и с изселването на голяма част в Русия¹⁴, и след като изгуби надеждата да се освободи България чрез намесата на

съседните и европейски държави дойде до убеждението, че освобождението ще дойде от едно въстание на българския народ. Това въстание трябваше да бъде предизвикано. Планът на Раковски беше с въоръжени бунтовнически чети да се нахлуе в България и да се подигне народът на въстание. Раковски употреби целия си живот, за да осъществи своя план. За неговото реализиране той имаше и готов материал в хайдушките чети, които той и поведе в тази посока. Сам той събираше четници и ги водеше в България за подигане българския народ на въстание. По такъв начин се започна революционното движение. Неговата цел беше да се освободи България чрез въстание. Обаче въстанието не се приготвяше вътре, чрез една вътрешна революционна работа и организация, а отвън. Но поради това именно планът на Раковски се оказа неосъществим. Сам Раковски, най-сетне, дойде да се убеди в това.

Опитът на Раковски да предизвика „народна революция“ чрез нахлуването на бунтовнишки чети научиха революционерите, че „народната революция“ може да се организира само чрез една революционна работа вътре в България, сред народа. Това се съзна от тях още преди свършването на черковния въпрос. Но тоя последният пречеше за реализирането на новата революционна тактика. Впрочем, в края на 60-те години от 19 век вече съществуваше революционната партия с революционен комитет, начело на който се явява Любен Каравелов. След свършването на черковния въпрос революционната партия енергично започна своята работа. Тя имаше свои „апостоли“ на революцията, забележителни агитатори и организатори. Най-забележителният от тях, без съмнение, беше Васил Левски. Благодарение на неговия организаторски талант, решителност и енергия, в 1873 год., когато бе предаден на турските власти от един поп, България беше покрита с революционни организации. Най-мъчната задача на революционната партия беше доставянето на оръжия. Изискваше се много средства, много пари. Задача на революционните комитети съставляваше да имат свои каси за революционните цели. За организирането на въоръжени сили във всеки революционен окръг, за обучаването им във владението на

оръжие. Комитетите, макар и мъчно, но постигаха своята задача. Така наречената „Орханийска катастрофа“, която се състоеше в несполуката на ръководителя на революционния комитет Д. Общи да ограби турската поща, залавянето му от турските власти и изтръгването от него показания за революционната партия, показва, че последната е простряла своите организации, готови за въстание, по цяла България. Преди време избухналото и поради това несполучило Старозагорско въстание така също показва какъв е планът на революционната партия.

Всъщност, след улавянето на Левски, след „Орханийската катастрофа“ и Старозагорското въстание стана един преврат в главите на нашите революционери. Известно съмнение относително тактиката на партията се вмъкна в редовете ѝ. Любен Каравелов, отчаян, спря „Независимост“ и се оттегли от Ц. комитет. Нямаше предишната вяра във възможността на освобождението чрез силата само на една „народна революция“. Даде се друга цел на революционната борба, а именно чрез въстанието да се предизвика намесата на европейските сили, особено на Русия, за освобождението на България от турското владичество. Известно беше, че Турция потушаваше въстанията със страшни жестокости и опустошения, а такова голямо въстание, каквото готвеше революционната партия, можеше да бъде потушено само с нечувани жестокости, които бездруго трябваше да предизвикат намесата на силите.

И наистина, в 1876 год., през април месец, избухна голямото въстание. Огнище на революционното движение бяха старите „*воинишки села*“, едно време цветущи занаятчийски центрове, прибалканските паланки — Панаярище, Батак, Сопот, Копривщица, Калофер, Карлово и крайбалканските села. Оттатък Балкана център на революцията се оказа Габрово, Търново, Г. Оряховица, Видинско Врачанско и др. Обаче въстанието, преди да вземе характер на обща „народна революция“, биде потушено наистина с нечувани жестокости, които действително предизвикаха намесата на другите сили и привелоха към Руско-турската война в 1877 год., резултат на която се яви освобождението на Северна и Южна България. Историците на това въстание разказват, че Бен-

ковски, след съсипването на Панагюрище от турските войски и чети (башибозук), като погледнал от върховете на балкана на пламналата от пожари Южна България, бил извикал: „Целта е постигната!“ С други думи, въстанието и жестокостите, с които Турция го потуши, ще освободят България. На това разчитаха революционерите, и действително въстанието постигна целта си. След три години турското владичество в днешна България вече не съществуваше.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ИДЕИНИТЕ ТЕЧЕНИЯ В РЕВОЛЮЦИОННАТА ПАРТИЯ

1. Радикалистите

В революционната партия още от самото ѝ основане се бореха две идейни течения: това на *радикалистите*, начело на което стоеше Любен Каравелов, и онова на *комунарите*, начело на което стоеше Христо Ботев. Тези две течения в нея водеха систематическа борба за надмощие. До 1874 година в революционната партия господствуваше първото течение, а от 1874 година до въстанието господствуваше второто. Всяко от тях се явяваше израз на известни класи с различно социално положение: първото — на по-заможната дребна буржоазия и революционно настроената част от търговско-индустриалната и селската класа, второто — на изпадащата и пролетаризирана дребна буржоазия и селска маса. В средата на тези класи само революционната партия намираще широко съчувствие и поддръжка. Според това и съдържанието на двете революционни течения бе различно. Различието се изразява в различните обществени идеали, които поставяха на „народната революция“ двамата представители на тези две течения, а именно Любен Каравелов и Христо Ботев.

За Любен Каравелов обществено-политически идеал, който трябваше да реализира „народната революция“, беше *демократическата република*, основана върху „либерални начала“, а именно както Америка и Швейцария. В брой 40 на в. „Свобода“ (1869 г.) той пише: „Сичките народи в Европа са намират днес в движение, сяко племе иска да върви напред, сяка народност иска да живее самостоятелно, секи човек желае да са управлява по своята воля, да са ръководи в живота си

съобразно със своите лични и обществени потребности и не иска да му сядат на врата отделни министри, да го управляват по своят произвол и да ядат наготово неговия пот и кръв.“ През два броя в същия вестник Л. Каравелов казва така: „Трайна, щастлива и прогресивна държава може да бъде само тая: 1) която е съставена из една народност или барем из едно племе, което има еднакви нрави, обичаи и религия; 2) която е съставена на либерални начала както Америка, Швейцария и Белгия.“ В същия брой на същата страница четем: „В днешните времена, когато в Европа са съставляват господарства с по 50—70 мил., сяка една малка народност трябва или да са покори на някоя чужда сила и да са откаже от своето историческо съществуване, или да са съедини с друга некая народност на най-либералните начала (както е съединението на Швейцария и Америка) и да състави с нея отбранителна федерация.“ Три години след това Л. Каравелов вече във в. „Независимост“ (1873 г.) в бр. 47 пак изтъква същия обществено-политически идеал. Там той пише: „Само крайната свобода (като напр. в Америка и Швейцария) е в състояние да унищожи историческите, националните и племенни отличия.“

Ясно е, че обществено-политическият идеал, който Л. Каравелов поставяше на революционната партия да реализира в България, не отиваше по-далеч от една буржоазна демократическа република. Този идеал тъкмо отговаря на идеалите на една по-заможна дребна буржоазия, на една издигаща се търговско-индустриална класа. Л. Каравеловите обществени и политически възгледи са гдин буржоазен радикализъм. Л. Каравелов бе изработил тези възгледи сигурно под влиянието на радикализма в Сърбия, дето той бе живял доста време след възвръщането си от Русия, и то тъкмо тогава, когато радикализмът в Сърбия се развиваше. Той имаше между българите в Сърбия и Румъния много привърженици на неговите идеи, и главно между по-заможните българи, които и му помагали в революционната дейност. А това показва, че обществено-политическите идеали на Любен се явяваха израз на идеалите на заможната буржоазия тобщо.

2. Ксмунарите

Представител на това течение се явява Христо Ботев. За него обществено-политическия идеал, който трябва да реализира революционната партия, съставлява също *демократическа република*, но основана „на принципите на най-новата наука“, т. е. *социалната република*. Идеалите на Хр. Ботев отговарят тъкмо на една изпаднала дребна буржоазия, на хора, които са изгубили надеждата да повърнат старото си положение, на пролетаризираните, с една дума, „на сиромашта“. Хр. Ботев под понятието „народ“ разбира именно този народ, „сиромашта“. Този именно народ Христо Ботев идеализира и го идентифицира с *богомилите*, на които той гледа като на една народна революционна сила. По-горе видяхме как той изкарва, че „българинът“ мразел още от най-старо време „чорбаджият и духовенството“ и как българският „народ“ заедно с другите славяне имал „що да каже в света, що да внесе в човешината“. Ботев идеализираше не само „народа“, но и основите на неговия тогавашен социален живот. В същата статия: „*Народът вчера, днес и утре*“, като се пита какво е бъдещето на българския народ, казва: „Нашия народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ — дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с което няма той нищо общо, и ще видите как ще той да се устрои. Или не видите семето, зародишът в неговите общини без всяка централизация, в неговите еснафи, дружества, мъжки и женски, и детински? Или не видите в него и това, що казахме по-горе? . . .“

Христо Ботев през 60-те години се учеше в Русия. А тези години в Русия бяха години на силен революционен кипеж. В основата на революционното движение в Русия през онова време лежаха *социалистическите* идеи на Н. Чернишевски. *Социализмът* на този знаменит руски философ, икономист и публицист съставлява утопическия период на социализма в Русия. За Н. Г. Чернишевски западната цивилизация беше гнила

вече, главно поради това, че тя водеше към пролетари-зиране на масите, към създаването на пролетарската класа. Последното обстоятелство Н. Г. Чернишевски счита-ше за *язва* в живота на западните народи, продукт и признак на гнилот в западната цивилизация. Поради това Н. Г. Чернишевски считаше, че Русия може да избе-гне тази *язва*, като мине към една по-висока обще-ствена форма. Тази възможност той виждаше в *особения* социален живот на руския народ. *Селската община*, с общинното владение на земята, *артелите*, т. е. занаят-чийските и работнически сдружения в градовете за общо предприемане на работи и общото им извършване, и *трудоовото начало*, както се изразяваха тогава в Русия, легнало в основата на светогледа на руския народ, съставляваха според Чернишевски отличителните черти на социалния му живот, каквито у другите народи не съществували. Чернишевски доказваше, че историческото развитие отива към ония обществени форми, които съставляваха негова първоначална изходна точка. От комунистическата форма почна то, към нея и отива, но в по-висока форма. Руският народ е запазил тази първо-начална комунистическа форма, оставаше върху нея да се основе целият руски живот и да се развие тая първо-битна комунистическа форма в по-висока, без да има нужда Русия да минава през оная „язва“, която разяж-дала Западна Европа, т. е. без да мине през капитали-стическото развитие. Обаче кои ще направи това? — Оче-видно, това ще направи самият „народ“, подпомогнат от революционната интелигенция; с други думи, това ще стане чрез една „народна революция“, към която да се подготви руският народ не е мъчна работа: историческата му омраза към чокойството (чорбаджийството), към бюро-кратиите и горното духовенство и изобщо към официал-ната църква, против които в миналото руският народ наваднаж е въставал общо и частично, съставляваха вяр-ната гаранция за лесното му подготвяне за една „народна революция“, за „социалната революция“ в името на *социалистическия идеал*, който е идеал на руския народ, който съставлява основа на социалния му живот. Такава беше теорията. Практически тя се изрази в началото на 19-те години в знаменитото „хождение в народ“, отива-

нето на интелигенцията сред народа с цел да организира „народната революция“. Хр. Ботев попада в Русия да се учи тъкмо в това знаменито време, когато *социалистическите* идеи на Чернишевски напълно господстваха сред революционно настроената руска интелигенция, когато те проникваха в университетите, в гимназиите, в семинариите, в педагогическите институти и училища и в недоволната част на руското общество, в либералните свободни професии, в така наричаните *разночинци* и в различните слоеве на славянофилствуващото и *кающето* се за прегрешенията си към народа руско дворянство.

Ако сравним току-що казаното с възгледите на Хр. Ботев, ще стане ясно, че те са социалистическите идеи на руския знаменит социалист Чернишевски. Хр. Ботев оценява „българския народ“ и неговото тогавашно социално устройство от гледна точка на тези социалистически идеи. Социалното устройство на българския народ за него е *особено*, което го отличава от другите народи, което му придава „особен характер, особена физиономия“. Това особено социално устройство на българския народ Хр. Ботев вижда в „неговите общини, без всяка централизация, в неговите еснафи, дружества, мъжки и женски, и детински“. „Народната революция“, като освободи българския народ от турското иго, ще му даде възможност да се устрои по комунистически, като развие именно тази част от своя „обществен живот“, т. е. като развие в по-висока форма общинното управление, еснафските и работнически сдружения. Няма нужда да доказваме, че този социализъм е един *утопически социализъм*, главният недостатък на който се състои в това, че идеализира един социален живот, плод на закъснялост, на неразвити икономически условия, който е осъден поради това да изчезне.

Впрочем, социализмът на Хр. Ботев е едно смешение на социалистическите идеи на Чернишевски и Прудон. Но до 1871 год. у него господствуват първите над вторите, а от 1874 год. обратно. След шестия брой в. „*Дума на българските емигранти*“ спира и Хр. Ботев след това до декември 1874 г. напуска публицистическото поле, като само от време-навреме взема участие в Любен Каравеловия в. „Независимост“ с разни хумористически

подлистници и писма. През декември 1874 год. Л. Каравелов се отказва от революционната дейност, като се залавя за чисто просветителна. Той спира в „Независимост“ и почва в „Знание“. Тогава Хр. Ботев почва да издава в „Знаме“. Тука вече у него господствуват идеите на Прудон.

Прудоновият *социализъм* е дребнобуржоазен социализъм. Прудон пише за „Икономическите противоречия, или философия на мизерията“¹⁵, доказва, че *собствеността е кражба*, че тя е ограбен от капиталистическата класа работнически труд, обаче решава „социалния въпрос“, като запазва стоковото обращение, частната собственост и имотната класа, като иска унищожението само на паричното обращение чрез една „народна разменна банка“, която да служи за размяната на стоките. Неговото разрешение на „социалния въпрос“ съставляваше чиста *утопия*, но която тъкмо отговаряше на копнежите на дребната буржоазия. Прудон се опита практически да осъществи своята утопия, като отвори публична подписка за устройството на „народната разменна банка“, която първо време имаше грамаден успех, но скоро стана ясна цялата *утопичност* на Прудоновото разрешение на „социалния въпрос“. Банката фалира, без да остави каквито и да било преобразователни следи. Но от този дребнобуржоазен социализъм до анархизма има само една крачка. След пропадането на банката Прудон пише теорията на анархизма. Според Прудоновата теория на анархизма, всичкото зло иде от държавата, от правителствата, които заедно с паразитната класа, в която влиза и духовенството, против което, както и против религията Прудон хранише най-голяма омраза, съставляват съзаклатие против природите. Разрушението на държавата и на религията и изместването ѝ с комуната, с общината, основана на равенството и свободата — такава беше накъсо Прудоновата анархистична теория, която по-сетне в лицето на руския революционер Бакунин намери най-ревностния си апостол.

Името и идеите на Прудон на времето си бяха широко популярни и особено в романските страни, дето феодалните и дребнобуржоазните отношения още господствуваха. За Ботев идеите на Прудон не бяха чужди.

Прудоновското му отношение към религията и духовенството показва това, а по-нататък Ботев вече проповядва Прудоновските идеи. Ботев почна своята публицистическа и революционна дейност тъкмо в знаменитата 1871 год., в годината на въстанието на пролетариата в Париж, на *Комуната*. До тази знаменита година в романските народи, особено във Франция, господстваха *социалистическите* идеи на Прудон. Голяма част от парижките комунари бяха прудоновисти. Изобщо, *работническият социализъм*, Марксовите идеи на *научния социализъм* още от малцина бяха усвоени. Ботев се учеше в Русия, дето наред с идеите на Н. Чернишевски деятелно се разпространяваха от последователите на Бакунин и идеите на Прудон. След напускането на Русия Ботев живееше в Румъния, дето името и идеите на Прудон също бяха известни. Когато Ботев излезе отново на публицистическото поле и начело на революционната партия с в. „Знаме“, той се яви вече с Прудоновите идеи. В бр. 14 на в. „Знаме“ Ботев, като говори за беззаконията на тогавашното румънско правителство, казва: „И ние имаме пълно право да кажем заедно с Прудон, че всяко едно правителство е заговор, съзаклатие против свободата на човечеството.“ В бр. 16 на същия вестник той казва: „Един от най-главните врагове на прогресът и на свободата са биле, а може би още дълго време ще бъдат, духовенството и религията. Ако тие и да са имали какво-годе значение за човечеството, то е било в епохата на християнството, т. е. в ония близки времена, когато учениците на Христа, заедно с чистото, но идеалното и неземното негово учение, са проповядвали някакъв си комунизъм в обществото“. Цитираната статия ът бр. 14 Ботев започва с следните редове: „Само разумният и братският съюз между народите е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човешкият род и само тоя съюз е в състояние да въздвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо. Дордето народите бъдат разделени помежду си с машинациите на своите всевъзможни империи, конституции и републики и дордето тие, изсляпо едно нископоклонничество към божите помазници, гледат един на други като на врагове, дотогава не ще

да има щастие на земята, не ще да има бял ден за човекът. Правителството и привилегированите класове у всеки народ ще да мъчат и притесняват сиромасите, ще да поядат неговият труд, ще да го държат в невежество, ще да увеличават в квадрат и в куб неговите исторически глупости и в заключение на всичкото това ще да го испроваждат да бие и истребява брата си или да бъде бит и истребен от него. Разбира се, че ако да би могли народите да разберат веднаж за секога да лежат изборите на тяхните страдания, то тие тутакси са би убедили че главните и единствените техни врагове са самите техни правителства и онзи клас паразити, които, за да могат и да прекарват своя празен и вредителен живот, са станали душа и тяло с тираните и под покровителството на „законите“ упражняват принципите на лъжата и кражбата. Основа на секо едно господарство е кражбата, лъжата и насилието.“

Както виждаме от току-що цитираното, Хр. Ботев тука се намира вече под пълното влияние на Прудоновите идеи. Трябва да се напомни тука, че Прудон бе един извънредно последователен ум. Той проповядва, както видяхме, „социален преврат“ в обществото чрез унищожението на паричното обращение, но в същото време той се обявява против социалистите. Опитва се да *произведе* „социалния преврат“ чрез основаването на „народна банка“ за размяна на стоките, фалирва и пише теория на анархията. Но след няколко години се отказва от анархистическите идеали, като утопични, и проповядва вече „принципа на федерацията“. Обаче неговите идеи се усвоиха от мнозина и съставляваха концепция, от една страна, на социалистите, от друга, на анархистите. Социалният идеал на Хр. Ботев, както вече знаем, съставляваше социалната република, основна единица на която съставлява *комуната*, „общината, без всякаква централизация“ и „еснафите, дружествата мъжки и женски, и детински“, които, според него, съставляваха отличителна черта на българския народ и на славяните. Но това той проповядваше в първия период от неговото развитие. Във втория период той проповядваше вече „братския съюз между народите“, който само е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човешкия род“

и „да въздвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо“. Но реализирането на този съюз е възможно само след едно коренно преобразуване на „социалното и политическо устройство“ на съвременното общество. „Всяко едно откритие и усъвършенстване в науката и индустрията — казва Ботев в брой 17 на „Знаме“, — ако то не може да са приложи на практика от секиго и да принася еднаква полза както на богатият, така и на сиромашът, е вредително за прогресът на свободата, а следователно и за щастиято на човечеството. Наистина в последното столетие естествоведението, физическите и математическите науки са направили големи успехи в своето развитие, но от сичките техни резултати ние видим, че се ползува само оная част от човечеството, която и без това сякога е живяла добре, и без това никога не е работила нищо, и без това постоянно е пила кръвта на милиони нещастни човечески същества. Погледнете на сичките цивилизовани страни в Европа, прислушайте се на ония вопли и страдания, които се чуят зад официалните ширми на човеческият напредък, обърнете сериозно внимание на отчаяната борба между трудът и капиталът както в Европа, така и в Америка, и вие ще да са уверите в истинността на нашите думи и ще да кажете заедно със здравият разум, че при днешното обществено и политическо устройство на човечеството сиромашът е на сякаде роб, а робът на сякаде сиромаш.“

Такива са *социалистическите* възгледи на множеството *социалисти* по онова време, когато Хр. Ботев се учеше, а по-сетне и действуваше. Те са твърде далеч от идеите на Маркс-Енгелсовия, на *научния социализъм*. Социализмът, който Хр. Ботев застъпваше в България, не е в състояние да обясни причините на социалното неравенство, на разделението на народите на „привилегировани“ и „робе“, на „паразити“ и „сиромаси“. Той обяснява това със самия факт на класовото разделение и с невежеството, неразумността на „робовете“ и изобщо на хората, а също и със злата воля на „тираните и паразитният клас“, факти, които именно и трябваше да се обяснят. Тъй че социализмът не е историческа необходимост, която се налага от историческото развитие на

человеческото общество, а искане на човешкия „разум“. С други думи, социализмът, който Хр. Ботев застъпваше, бе *утопическият* или *дребнобуржоазният социализъм*. На въпроса, при какви условия е възможен „социалният преврат“ и основанието на „братския съюз между народите“ върху принципите на „истинна свобода, братство и равенство“, утопичният социализъм може да отговори само: при условието да се махне неравенството и паразитизмът, да се махат „короните“ и „килимявките“, „тираните“ и „чорбаджиите“ но чрез какви условия ще се достигне този „идеал“, дали той е възможен при всички условия или при дадени материални условия и защо е възможен, върху тези въпроси утопическият социализъм нищо не е в състояние да обясни, или дава също тъй утопични отговори. Също тъй утопически той отговаря и на въпроса: кой и как ще реализира заповедта на „разума“ — да бъде комунистическото общество, да бъде социалистическият идеал! — На този въпрос социализмът на Хр. Ботев може да отговори само с думите: „народната революция“ ще направи това или, както мислеха бланкистите, това ще направи тайното революционно дружество, което в сгоден момент напада на правителството, грабва властта и декретира „социалната република“. Очевидно е, че и този отговор нищо не обяснява. Какво е това „народна революция“ и възможно ли е да се декретира „социалният преврат“ с един удар от едно тайно революционно дружество? — Това са въпроси, над които утопическият социализъм нито се спира, за да ги обясни. Класовата борба, като пружина на историческото движение, е непонятна за него. Ако той говори за борба, то я разбира като борба на „прогресивните“ елементи или на „народа“ с реакцията, на прогресивните принципи с реакционните, на разума с предразсъдъците, на свободата и истината с тиранията и лъжата и т. н. Ние видяхме вече, че за Хр. Ботев борбата е лостът на „човешкия прогрес“, че „без борба светът и до днес щеше да бъде на точката на Япония“. Но видяхме тъй също, че „борбата“ у него е борба „за свобода и истина“, на конституцията с монархията, на републиката с конституцията и на общината с републиката, т. е. тя е борба на отвлечените принципи, а не

класова борба, или зад борбата на тия принципи той не вижда борбата на материалните интереси на класите, на които борбата за принципи е само идеологическо облекло. И като не вижда истинската пружина на историческото движение, той не е в състояние нито да обясни научно това движение, нито да обоснове научно историческата необходимост на социализма. Затова той е и се казва *утопичен и дребнобуржоазен социализъм*.

Фактът, че тогава този утопичен социализъм господствуваше над умовете на множеството социалисти и на пролетариата, лесно се обяснява. Монополът на Англия в международния пазар и грамадното разцъфтяване на индустрията в нея, обширните колонии, които можеха да извличат от Англия една част от пролетариата, и то най-деятелната; от друга страна, бавното капиталистическо развитие в другите големи страни бяха причина, че класовата борба на пролетариата не беше в състояние да наложи своя печат върху умовете на социалистите и да ги тласне към идеите на Маркс-Енгелсовия социализъм. Христо Ботев се е родил и пораснал в България, учил се е в Русия и е работил в Румъния — страни със средновековни феодални и дребнобуржоазни отношения. Естествено е, значи, че ако в страни по-напреднали в социалното развитие, като Франция и др., множеството от социалистите не можеха да отидат по-далече от дребнобуржоазния социализъм, то Ботев още по-малко можеше да направи това. Ние по-нататък ще видим как тези условия, при които действуваше Хр. Ботев, влияеха върху социалното развитие на България след освобождението изобщо и особено върху развитието на социалистическата мисъл у нас. Но във всеки случай Ботевите социалистически идеи влияеха върху революционната партия и революционерите. В основата на известната „свада“ между Хр. Ботев и Л. Каравелов лежаха принципиалните различия във възгледите им. Същите различия накараха Хр. Ботев да се раздели и от другите свои другари-революционери, да напусне в края на 1875 год. Централния комитет на революционната партия и да спре в „Знаме“. Но неговите идеи вече проникнаха в умовете на мнозина революционери, които мечтаеха след освобождението на „народа“ да издигнат „комунистическо

царство“, дето да няма „робе и притеснителни — чужди и свои“. Бенковски след превземането на Панагюрище вече вижда България преобърнатата в едно „комунистическо“ царство и на своето недълготрайно царуване в Панагюрище той придава *комунистически вид*. Ботевите идеи придадоха на революционното движение след 1873 год. нов и твърде възвишен полет, вдъхнаха нов ентузиазъм в революционните среди, които след събитията в 1873 год. бяха паднали в отчаяние. От друга страна Ботевите идеи дълго време упражняваха голямо влияние върху умственото развитие на младите поколения след освобождението на днешна България, за която Ботев си сложи костите на Врачанския балкан, като войвода на една чета, която в 1876 година през май мина Дунава, за да се присъедини към въстаналия роб.

ЧАСТ ВТОРА

ГЛАВА ПЪРВА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1885 ГОДИНА

1. Освобождението

Опитът на революционната партия в 1876 година да се освободи България и да се извърши „радикалният преврат“ в нея чрез една „народна революция“ свърши с пълна несполука. Обаче жестокостите, с които Турция потуши въстанието в 1876 год., дадоха на Русия отдавна очаквания от нея повод, за да се опита да осъществи своите завоевателни планове на „Близкия изток“, на Балканския полуостров. И наистина, в 1877 година Русия обяви война на Турция под знамето: „за освобождението на християните“. Както сега е известно, под това знаме се криеха съвсем други цели. Преди да обяви войната Русия бе влязла в споразумение с Австрия, според което последната добиваше правото да окупира Босна и Херцеговина, а Русия правото да действа с развързани ръце против Турция и в откъснатите от нея области. Германия, политиката на която спрямо Австрия се състои в тласкането ѝ към „Изток“ и в отслабването на своята съседка Русия чрез една война с Турция, не можеше да има нещо против руско-турската война. Франция, която след поражението ѝ от Германия в 1871 г. още не беше се окопитила и която се явяваше и усамотена от другите сили, не можеше да се противопостави на Русия. Само една Англия явно се противопоставяше на желанието на Русия да обяви война на Турция, но и тя не беше в състояние да попречи на войната. При такива обстоятелства Русия наглед имаше всички шансове да изпълни своя завоевателен план на Балканския полуостров. И действително, след едногодишна война, пълна с поражения за руските войски и напразни жертви, свидетелство за гнилостта на абсолютическия руски строй,

най-сетне руските войски стигнаха до С. Стефано, близо до Цариград. Но тъкмо, когато се мислеше, че Русия е близо до целта си и че твърдо се установява на Балканския полуостров, тя трябваше да спре войната и в най-близко бъдеще да напусне завоюваните от нея области. Тя побърза да сключи *мирен договор* с Турция, така наречения *Сан-Стефански договор*, според който, между другото, Турция признаваше за свободна *Сан-Стефанска България*. Последното бе една доста хитра дипломатическа игра от страна на Русия. Като предвиждаше, че надеждите, които възлагаше върху руско-турската война, ще бъдат осуетени от Берлинския конгрес, от събранието на дипломатите в Берлин, Русия, очевидно, мислеше да убеди българите още повече в нейните безкористни намерения спрямо България и на Балканския полуостров с предвиждането в С. Стефанския договор една С. Стефанска България, в която да влизат всички турски области, които се смятат за български. Идеалът за С. Стефанска България, тъй тържествено признат от Русия чрез С. Стефанския договор, трябваше, от една страна, да премахне подозренията на българите частно и на народностите на Балканския полуостров спрямо тайните намерения на руската дипломация и от друга — да привърже към нейната политика българите, да увеличи суеверието в масата на българския народ за „освободителната мисия“ на Русия в света. Руският царизъм имаше твърде голяма нужда да поддържа това суеверие както на Балканския полуостров и изобщо въвн от Русия, тъй и вътре сред масите на руската империя.

След сключването на С. Стефанския договор веднага се свика Берлинският конгрес от дипломатите на европейските държави. Според приетия от този конгрес договор Северна България биде призната за васално княжество, а Южна България — за автономна провинция с генерал-губернатор християнин и свое вътрешно управление под името *Източна Румелия*. На Берлинския конгрес руската дипломация имаше да защитава само руските интереси. В тях влизаше, без съмнение, да окупира Северна и Южна България, както Австрия окупира Босна и Херцеговина. Но щом руската дипломация се убеди, че окупирането на двете освободени части е

невъзможно, то разделянето им от Берлинския конгрес не само не се явяваше против интересите на Русия, но, напротив, тъкмо отговаряше на бъдещите ѝ планове на Балканския полуостров. Една С. Стефанска България, една голяма България — това не беше в неин интерес. Преди всичко една разпокъсана, следователно слаба България означаваше за руската дипломация още по-голямо привързване на масата от българския народ към Русия, още по-голямо подхранване на *русофилството* в България, на суеверието за „освободителната мисия“ на руския царизъм на Балканския полуостров, особено спрямо българите. От друга страна една турска област, макар и автономна, каквато се явяваше Южна България, представляваше за Русия в бъдещата ѝ дейност против Турция една точка, населена с едно признателно към „освободителката“, следователно с приятелско население, която тя може да обърне в една много сгодна база за прехвърляне военни сили и упътването им към Цариград. Поради това руската дипломация не само не можеше да бъде против плана на Берлинския конгрес за разделянето на България на две независими една от друга части с различно политическо положение, но тя въставаше и против протестите на населението им за това разделяне. Така че освобождението на Северна и Южна България не беше всъщност плод на „освободителната мисия“ на руския царизъм, а плод на неговата завоевателна политика и на противодействието на другите европейски сили. Ако да нямаше последното, сигурно „освобождението“ щеше да се свърши с покоряването на двете части от България под руския деспотизъм.

Обаче руско-турската война и сключването на С. Стефанския договор закрепил в масата на българския народ суеверието за „освободителната мисия“ на Русия. Даже разделянето на България на две части с различно положение руската дипломация използва за закрепването на това суеверие. Руската дипломация веднага след закриването на Берлинския конгрес затръби, че „несполуките“ на Русия в този конгрес се дължали на немците и англичаните. Впрочем, суеверието на селската маса и дребната буржоазия, т. е. на българския народ, съществуваше и преди руско-турската война, преди освобождението. Българският народ

не можеше и да помисли, че той ще може някога да се освободи сам със собствените си сили от турското иго. Той очакваше спасение от север, от „Дяда Ивана“, т. е. от Русия. Войните на Русия с Турция, които се прикриваха от руската дипломация с интересите на „православието“ на Изток, вмесването ѝ в полза на въстаналите гърци и сърби с цел да отслаби Турция и по-лесно да достигне своите планове на пътя за Цариград, създадоха в българския народ суеверието, че Русия е „освободителката“ на народите и следователно само от нея може да дойде освобождението му от турското иго. Това суеверие на масата от българския народ се подкрепваше от всички нейни представители и ръководители, с твърде редки изключения, с изключение на отделни единици. То се подхранваше и от ония, на които не беше тъй зле при турското иго и които проповядваха „мирния прогрес“, и от ония, които съставляваха революционната партия. Разликата между едните и другите беше тази, че първите бяха против всякакво въстание и проповядваха очакване на момента, когато Русия „ще извади калъча“; вторите, напротив, най-напред вярваха, че освобождението може да се постигне с едно общо въстание, чрез една „народна революция“, а по-сетне, когато изгубиха вярата в „народната революция“, проповядваха въстание, което ще се последва от големи жестокости от страна на Турция, които ще предизвикат намесата на Европа, а на Русия ще дадат повод да ѝ обяви война, резултат на която ще бъде освобождението на България. По такъв начин всички поддържаха суеверието на масата от българския народ в безкористието и „освободителната мисия“ на Русия, главно на нейния цар. По такъв начин в селската маса и дребната буржоазия у нас се създаде представление за Русия като за най-силната и най-богата страна, а за руските царе като за „освободители“ и „покровители“ на България, без които тя не може да съществува, без които не може нищо да направи, пък и не бива да прави, за да не ги разсърди и да не си дигнат от нея своето „покровителство“. При това социалният преврат, настъпил в България след освобождението, създаде в първо време сравнително по-добро положение за селската маса и дребната буржоазия. Това още

повече затвърди лъжливото им представление за Русия като „освободителка“ и „покровителка“ на България и на християните; то съставлява основата на *русофилството* у нас, което играеше и играе твърде важна роля в политическия живот на нашата страна след освобождението. Русофилското суеверие на масата се явява в ръцете на буржоазните партии и котерии инструментът, с който те си служат, за да изтръгват нейната поддръжка в борбите си и неусетно да я събличат.

2. Социалният преврат

Освобождението донесе на България, ако не съвсем „радикален преврат“, какъвто проповядваше Хр. Ботев и очакваха някои от революционерите, то все пак голям социален преврат. Преди всичко, едрофабричното и манифактурно производство, което беше почнало да се развива, пропадна; цветущото занаятчийство в крайбалканските градове и паланки също пропадна. От една страна, пазарът, който преди освобождението подхранваше развитието на фабричното производство и занаятчийството и който съставляваше цялата турска империя, се съкрати. От друга страна, княжеството България, което до 1885 г. се състоеше само от Северна България, беше създадено върху принципа за *свободата на търговията*. Това означаваше, че стоките от европейското капиталистическо производство можеха да се внасят в княжеството свободно, почти без мито. Поради това княжеството още от първите години на създаването му стана пазарище за произведенията на европейското капиталистическо производство. Конкуренцията на последното в България подрови българското старо занаятчийство. Още първите години след освобождението, още при руското управление на България, занаятчиите и търговците от крайдунавските градове се оплакваха от тази конкуренция и предявяваха с петиции до властите искането да се вземат мерки против свободното внасяне на стоки от странство. От трета страна, освобождението измени самия живот на градското население донесе нови потреби, които старото занаятчийство не можеше да задоволява и които, напротив, се задоволяваха от произведенията на европейското производство. Но поради всичко това старото занаятчий-

ство пропадна. Мнозина от предишните занаятчии напу-снаха занаятите. Едни се заловиха за земеделие, по-развитите от тях се настаниха на служби. Така че основата на старата еснафска наредба рухна, което поведе към освобождението на занаятчийството изобщо от старите връзки и ограничения и към раздробяването му на дребни самостоятелни и свободни стокопроизводители. Изобщо заедно с пропадането на старото занаятчийство и на еснафската наредба и с развитието на новите потреби в градското население се развиват нови жизнеспособни занаяти, в които числото на самостоятелните дребни занаятчии расте. С други думи, изниква новото дребно занаятчийство, изходна точка и необходимо условие за едрото индустриално развитие.

На описания процес твърде много спомогна и новото политическо устройство на България. То даде съвсем нов образ и назначение на старите градски общини, които представляваха съюз от градските еснафи. Една от функциите им присвои държавата, други прехвърли върху градските съвети, избирани чрез общ и пряк избор. По такъв начин старите градски общини изгубиха своето предишно обществено значение, а следователно и старото обществено значение на еснафската наредба изчезна. От друга страна, новото политическо устройство създаде ред държавни и обществени служби, които привличат мнозина пропадащи занаятчии. Но най-главно, политическото устройство на България, съградено по образеца на буржоазните конституционномонархически държави, създаде скъпо плащани военни, граждански и черковни учреждения и около тях една особена непроизводителна класа — бюрокрацията. Издръжката на новото управление спомогна за по-нататъшното съсипване на занаятчийството, защото на първо време тя падна изключително върху гърба на дребната буржоазия и селската маса. От друга страна развитието на новите политически и обществени учреждения, които се явиха след освобождението, а с тях и засилването на новата непроизводителна класа, извикваха развитието на нови занаяти, на нови производителни сили, концентрирането на търговския капитал в ръцете на особена класа — търговската, която и застана начело на новото индустриално развитие.

И тъй, в градския живот освобождението донесе пълен социален преврат, съвсем нови обществени отношения. Същият преврат то донесе и в селския живот. Преди освобождението чифлишкото стопанство, което се намираще главно в ръцете на беговете, и селското задружно стопанство съставляваха все още господстваща стопанска форма. След освобождението и едното, и другото изчезват. След свършването на руско-турската война и в освободените части на България чифлишкото стопанство вече не съществуваше. Чифлишките земи на избягалите бегове присвоиха селяните на ония села, които по-рано ги обработваха като чифлишка собственост, поради което и българската държава в 1880 година биде принудена да уреди въпроса за владението им от селяните, като им ги *продаде*¹⁶ окончателно в частна собственост. От друга страна след освобождението се започна имиграция, преселване на селското население от планинските места към полето, дето заемат земите на бягащите турци и на опустошените и съсипани турски села. Преди освобождението една голяма част и по-добрата част от полските земи се намираща в ръцете на турското население, а голяма част от българската селска маса населяваше планинските места, които лежат по-далеч от друмищата и откритите пътни съобщения. След освобождението голяма част от селската маса слезе от планинските места в полето. Това преселване подрови основите на задружното селско стопанство в последните му крепости. Разлагането на това стопанство в полските села, и особено в близките до големите градове села, се извърши още в турско време, преди освобождението. Така че изчезването на чифлишкото стопанство и разлагането на задружното селско стопанство направиха господстваща форма след освобождението дребното селскостопанско владение и производство. Заедно с това то изгуби характера си на натурално стопанство, предимно и все повече ставаше парично, стоково. Освобождението повика към участие в политическия живот и селската маса, направи сношенията между селата и градовете по-лесни, по-редовни и по-чести. Тези сношения запознаха селската маса с нови понятия и с нови потреби, които не можеха да бъдат задоволявани от натуралното селско стопанство. Додето при задружното владение и

производство селското стопанство задоволяваше всички потребности на членовете си, при раздробяването му на дребни селски стопанства то отслабна и не можеше вече да задоволява новите потребности на членовете си. За да ги задоволи, то бе принудено да приеме и характера на стоково производство. Но за бързото изменяване характера на селското стопанство твърде много спомогна и новата държава. Тя още от самото начало се яви като едно голямо парично стопанство, т. е. стопанство, за съществуването и развитието на което става необходима паричната размяна, или, с други думи, нейното съществуване и развитие изисква преобръщане на натуралното стопанство в стоково. На първо време създадената българска държава черпеше средства за своето поддържане най-много от селската маса, значи от селското производство. Тия средства тя черпеше не в натура, а в пари, във вид на данъци. Селското стопанство, за да достави на държавата парични средства, трябваше да губи характера си на натурално стопанство и да приема характера на парично. По такъв начин селското стопанство се преобръща в дребно земеделско производство.

Заедно с промените в селското стопанство освободението донесе коренна промяна и в селския обществен живот. Преди освободението всяко село представляваше една заключена, предимно стопанска единица. Селската община представляваше управление на натуралните селскостопански отношения от селските старейшини. С изключение на разхвърлянето и събирането на данъците и изпълнението на ангариите, никакви други обществено-политически функции тя не познаваше. След освободението обаче всичко коренно се изменява. Селската община се нареди почти по образа на градската. От стопанска единица предимно, тя се преобръна в обществено-политическа единица, която се туря в зависимост и под контролата на държавните органи. На нея се предадоха ред обществени и политически функции, които тя по-рано никак не познаваше. Изобщо, след освободението общественият живот на селото коренно се измени. И този преврат вече стана причина за по-нататъшното развитие на новите социални отношения.

И така, освобождението извърши пълен социален преврат в освободените части на България. България след освобождението стана страна на дребното буржоазно владение и производство, което и се явява изходна точка и необходимо условие за пораждането на капиталистическата форма на производство. Дребната буржоазия и селската маса от дребни стопани съставляват основната обществена класа. Този преврат в общественоеикономическите отношения и определя политическите и обществени борби през първите години от политическия живот на България.

3. Първите политически партии

Още в Учредителното народно събрание, при изработването на основния закон, конституцията, се образуваха две политически партии: *либерална партия* и *консерваторска партия*. Първата в Учредителното събрание съставляваше грамадно мнозинство, когато втората, напротив, нищожно малцинство. Начело на първата стояха такива много известни тогава дейци, като П. Славейков, Др. Цанков, П. Каравелов, известен по името на брата си Л. Каравелов, и към нея принадлежаха всички по-интелигентни тогава и влиятелни в градската маса граждани. Консерваторската партия в Учредителното събрание се представляваше от известните по-сетне консерватори: Гр. Начович, К. Стоилов, Д. Греков и представителите на *горното духовенство*. Либералната партия се бореше за прокарването на *демократическа конституция*, т. е. за основен закон, който дава общо пряко избирателно право, без никакви ограничения, с едно народно събрание, пълна свобода на словото и печата, на събранията и сдружаванията. Консерваторската партия, напротив, се бореше за една ограничена конституция, т. е. за един основен закон, който ограничава избирателното право с *ценз*, според имота и образованието на гражданите, с две народни събрания: горно — сенат и долно — камара на депутатите с ограничена свобода на словото и печата, без право на свободни събрания и сдружавания. Всъщност консерваторската партия беше против всяко ограничаване властта на княза чрез народно събрание; нейният идеал беше *неограничената монархия*, т. е. самодържавното управ-

ление. Но предвид на това, че управлението на двете освободени части на България беше определено от Берлинския конгрес и предвид на това още, че в Учредителното събрание либералите съставляваха грамадно мнозинство, борбата на консерваторите се свеждаше само към това, да ограничат колкото е възможно повече народните права и да увеличат ония на княза. Обаче при всичките старания на консерваторите, подпомагани и от представителите на руското правителство, да прокарат своята конституция, те не сполучиха. Учредителното събрание прие конституцията на либералите. Борбата веднага се пренесе от Събранието в народа. Образуваха се две партии, борбата на които изпълва историята на българския народ от 1879 до 1885 година.

Двете партии се явиха като представители на две различни класи. Както видяхме по-горе, след освободението България стана страна дребнобуржоазна, страна на дребнобуржоазната форма на производство и поради това най-голяма обществена класа съставляваше дребната буржоазия. Представител на тази именно класа се яви либералната партия. Като имаме предвид, че една част от дребната буржоазия беше се пръснала по селата и се бе заловила за земеделие или във вид на дребни селски бакали и кръчмари, селски учители и писари, и нейното влияние върху селската маса както в самите села, тъй и в градовете, било чрез пазара или чрез изборите — тогава лесно ще си обясним голямата сила и значение на либералната партия в първите години след освободението. Тя се явяваше наистина *народна либерална* партия, представител на целия българския народ. Обаче, наред с дребната буржоазия и селската маса от дребни стопани, съществуваша още и остатъци от чорбаджийската класа преди освободението, от класата на лихварите и едрите владетели на земя, експлоатирана чрез *изполшчарство*. Представител на тази класа, на нейните традиции и психология, на нейните стари стремежи се яви консерваторската партия. Обаче, независимо от това, че тази класа се ползуваше с най-голяма омраза сред масата от народа и неговата интелигенция, но тя след освободението претърпя едно преобразозание, което я лиши от значението ѝ на определена обществена класа. Най-първо,

раздробяването на селското стопанство и нуждата от повече земя за всяко отделно стопанство, старите задължения към лихварите-чорбаджии и господари на земите предизвикаха ред сблъсквания между селската маса и последните. Първите години след освобождението са записали ред насилия, извършени от селяните върху живота и имота на чорбаджиите. Поради това мнозина от последните загубиха предишното си положение и пропаднаха. Други бяха принудени да дават земите си с каквато и да е изполица, която не им донасяше предишните приходи. Трети, по-интелигентната част, постъпиха на държавни и общински служби. Четвърти прехвърлиха делата и имотите си върху синовете и зетьовете си и се предадоха на политиканствуване по кафенетата. По такъв начин старата чорбаджийска класа след освобождението изгуби своето обществено значение. Консерваторската партия се яви представител на традициите на идеалите именно на тази изчезваща класа. Но поради това именно тя се явяваше слаба като партия и, най-подир, с окончателното претопяване и изчезване на остатъците от тази класа, се претопи в другите буржоазни партии и изчезна, за да се замести от една нова, чисто буржоазна консерваторска партия.

4. Теорията им

Интересна е теорията, с която двете партии обосноваваха своите политически програми. Те и двете изхождаха от едно и също положение. Според консерваторите българският народ е земеделско-занаятчийски, току-що излязъл от петвековно робство, прост, груб, невежествен, без всякакво политическо възпитание; следователно такъв народ не е способен да се самоуправлява, конституционното управление не е за него, защото то го хвърля в ръцете на демагозите и го развратява политически; за такъв народ най-добрата форма на управление е абсолютната, неограничената монархия, която избира управители от „най-почтените“ граждани, които ще го възпитават в традициите, в морала и в завещаните от дедите му и от историческото му минало идеали, ще го водят към „доброчестина“ и „напредък“. Под „най-почтени“ граждани консерваторската партия разбираше, без съм-

нение, „най-почтените“ по имот, ония, които в турско време съставляваха чорбаджийството. Но понеже последното изчезваше и „най-почтените“ по имот измираха като класа, консерваторската партия си тури за идеал да създаде чрез едно неограничено монархическо управление една аристократическа класа по образа на тия в Русия или Англия. По-сетне тя сама показа как е мислила да създаде такава класа, а именно чрез ограбване на държавната хазна.

Либералната партия изхождаше от същото положение, а именно, че българският народ е земеделско-занаятчийски, който не познава никакви деления на съсловия, в който няма привилегирани класи, следователно демократичен по всичко; либералната партия смяташе, че за такъв народ е полезно тъкмо конституционното демократическо управление, че именно самоуправлението ще го възпита политически и ще запази неговото демократично социалноикономическо положение, следователно ще запази главното условие за неговия целокупен напредък. Според либералите създаденото след освобождението дребнобуржоазно социалноикономическо положение е вечно, или че то може да се запази завинаги, благодарение на конституционно-демократическата форма на управление. Това бе една илюзия. Но такава е идеологията на всички дребнобуржоазни демократи.

Така че двете партии, макар и да изхождаха от едно и също положение, дохождаха до най-различни заключения. Те издигаха два различни принципа: едната — суверенитета на монарха, господството на царската власт, като представител на една аристократическа класа, на нейните идеали и интереси; другата — *народния суверенитет, народовластието*. Обаче дребнобуржоазните условия, създадени от освобождението, не спомагаха за реализирането нито на единия, нито на другия принцип. Липсата на аристократическа класа правеше невъзможно реализирането на принципа за формалното самовластие на един монарх; консерватизмът на селската маса и страхливостта на дребната буржоазия правеха невъзможно реализирането на пълно народовластие и възможно посягането върху него от страна на самодържавието. Но в първите години след освобождението борбата

се водеше за гържеството на единия от тези два принципа, които всъщност бяха идеологичният израз на два различни класови интереса.

5. Борбата им

Борбата между двете партии се водеше на живот и смърт. Средствата, с които тя се водеше, бяха съвсем неравни и различни. Либералната партия се опираше върху своята собствена сила като партия на „българския народ“ и върху почвата на конституцията. Консерваторската, напротив, се опираше върху „върховния глава“, т. е. върху княза и неговото обаяние сред масата, като роднина на „цар-освободителя“ и избран за български княз по негова препоръка. В съюз с него, с поддръжката на руската дипломация и руското високо офицерство, което обучаваше българската войска, и с помощта на русофилството на селската маса и дребната буржоазия, консерваторите обявиха война на конституционното управление — борба за унищожаването му. След пристигането на княз Батемберг последваха изборите за първото Обикновено народно събрание. Изборите дадоха грамадно мнозинство на либералната партия. Обаче още следната година това Събрание биде разпуснато от княз Батемберг с надежда, че второто ще бъде в полза на консерваторите. Но във второто Народно събрание либералите дойдоха с още по-голямо мнозинство. Това показва на консерваторите, че те са безсилни да победят с легална борба. Оставаше им само нелегалният път и, действително, те хванаха този път. В 1881 год., след убиването на „цар-освободителя“ в Петербург от революционната партия, консерваторите с княза решават да нанесат удар на конституционното управление. Моментът за такъв удар беше много сгоден. Убиването на „цар-освободителя“ направи силно впечатление на русофилска България, особено на русофилската селска маса и на дребната буржоазия. Консерваторите използваха убийството на царя, както и впечатлението от него в България, за агитация против либералната партия. Веднага след връщането си от погребението на убития цар, придружен от няколко руски генерали, княз Батемберг разтури второто Народно събрание, натири либералното министерство и повика на власт консерваторите с

доведените руски генерали. По такъв начин се извърши държавният преврат.¹¹

Целта на преврата беше да се унищожи конституционната форма на управляване и да се дадат неограничени пълномощия на княза от народа. За да придадат привидна законна форма на преврата, консерваторите трябваше да свикат Велико народно събрание. Но при съществуването на либералната партия те по никой начин не биха могли да се явят мнозинство в това Народно събрание. Трябваше да се тероризира масата на либералната партия; трябваше да се парализира нейната сила и агитация. Консерваторското правителство провъзгласи, че превратът бил извършен по желанието на „освободителката“, понеже България била обърната от либералите в гнездо на „нихилистите“, които убили царя; то изпъди либералната полиция и я замести с *драгунерия*, с кавалерия на полицейска служба, под командата на *руски генерал*; войската биде дадена в услуга на преврата от военното министерство, управлявано от руски генерал. С други думи, консерваторите туриха княжеството във военно положение и се нахвърлиха с всичката тази реакционна сила върху либералната партия. По-важните агитатори бидоха хвърлени в тъмниците, едни от шефовете ѝ арестувани и пратени на заточение, други избягаха в Южна България, а масата ѝ окончателно тероризирана и напласшена. При такива обстоятелства консерваторското правителство назначи изборите за Велико народно събрание. В полето на избирателната борба консерваторите бяха пълни господари. При все това страхът им пред влиянието на либералната партия в народните маси бе толкова голям, щото те повикаха на помощ в избирателната си агитация руските консули в България и руското офицерство. По такъв начин Великото народно събрание се оказа напълно консерваторско.

Великото народно събрание се свика в Свищов и след като гласува на княза неограничени пълномощия за 7 години, се закри. Конституционната форма на управление се погребва от консерваторите за седем години. Либералната партия изглеждаше също погребана. Обаче пълномощията не можеха да траят дълго. Руското правителство чрез преврата, извършен от Батемберг и кон-

серваторите, уж като едно желание на „освободителката“, преследваше свои цели, свързани с политиката на Русия на Балканския полуостров. Консерваторската партия от своя страна преследваше свои котерийни цели. Съществуваше един въпрос, в който руското правителство беше твърде заинтересувано. Това беше въпросът за железопътното дело в княжеството. Руската дипломация поддържаше по това дело руските планове, които консерваторите и князът, поддържани тайно от дипломацията на другите заинтересувани на Балканския полуостров държави, не приемаха. Произлезе конфликт между консерваторите начело с княза и руската дипломация. Поради това последната веднага измени политиката си спрямо либералната партия; тя пусна в ход агитацията, че Батемберг бил излъгал „освободителката“ с преврата, че бил предал руските планове в България на нейните врагове и се обявил за възстановяването на конституцията. Либералната партия се съживи, симпатиите на русофилската маса се повърнаха към нея. Предвид на тези руски агитации в 1883 год., след откриването на едно военно съзаклятие¹⁸ против него, Батемберг побърза да обяви, че възстановява конституцията, и почна да се сближава с либералната партия. Консерваторската партия изгуби и изчезна.

6. Разцепването на либералната партия

От освобождението до 1884 год. се изминаха пет-шест години, обаче това време беше достатъчно, за да се проявят новите социално-икономически промени, които носеше извършеният преврат в двете освободени части на България. Процесът на разлагането старите социално-икономически основи, от една страна, създава дребно-буржоазното производство, от друга страна, се простира върху последното и незабелязано го подкопава. Почва се едно ново обществено-икономическо разчленяване. В 1883 и 1884 год. в „Земледелец“, издаван в Ст. Загора, единственият през онова време вестник, който се занимава с икономически въпроси, отбелязва упадъка на земеделието и занаятите и се замислюва върху мерките, които би трябвало да се предприемат за тяхното повдигане. Забележително е, че този вестник пръв изтъкна истината, че повдигането на земеделието е невъзможно без развита ин-

дустрия и търговия. Няма съмнение, че мислите, изказвани от редакторите на този вестник, бяха идеологически израз на това, що се извършваше в самия живот. Процесът на разлагането старите начини на производството вече се чувствуваше: той водеше и към ново обществено разчленяване. Пропадането на земеделието и занаятите, а особено на земеделието, създаде почва за развитието на лихварството. В градовете и селата изникна ново лихварско съсловие, образувано от съвсем нова генерация търговци, сарафи и селски бакали. От друга страна свободната конкуренция на чуждестранните произведения в България, която в „Земеделец“ смята за една от причините за пропадането на земеделието и занаятите, издигна в България по-едри търговци. Към 1883 год. в България вече се явява началото на натрупване лихварския и търговския капитал, предвестниците на капиталистическата ера, в ръцете на особена класа под името търговско съсловие, интересите на което са в противоречие с ония на запазващите дребна буржоазия и селска маса. Тази нова класа, която се явяваше във вид на търговско-индустриална и предприемаческа, представляваше по-солиден обществено-политически елемент — почтени, умерено либерални и благонадеждни граждани. На това ново съсловие трябваше да се яви в обществено-политическия живот някой представител.

Революцията в икономическата организация на човешкото общество се извършва зад гърба на човеците, без те да я съзнават. Тя се съзнава само във вид на конфликт, на сблъскване между политическите партии. Но този конфликт може да се обясни не със самия факт, че той съществува: неговото обяснение трябва да се дири в измененията, станали в икономическия живот на даден народ. В 1883 година либералната партия се разпадна на две фракции, и двете либерални: на *каравелисти* и *цанковисти*, по имената на водителите им П. Каравелов и Др. Цанков. До 1883 год. и двамата тези водители на либералната партия еднакво енергично и заедно водеха борбата против консерваторите и за запазването изработената от Учредителното събрание в Търново конституция. Но в 1883 год. Др. Цанков се обяви за изменяване конституцията в консервативен дух. Едно, макар и него-

лямо число от привържениците на либералната партия възприе неговата нова програма и по такъв начин се образува новата либерална фракция — *цанковистката*. Конфликтът между двете либерални фракции се явява много по-остър отколкото между цялата либерална партия и консерваторската. Очевидно е, че разцепването на либералната партия се обяснява не с природата на Петка и Драгана, не с личните качества на водителите, а със станалите в социално-икономическия живот изменения. Цанковистката либерална партия, наречена по-сетне „прогресивно-либерална“, се яви като израз на конфликта между интересите на масата от дребните селски и градски стопани и ония на новообразувалата се класа от по-заможни стопани и търговци и като представител на тази нова „икономическа категория“, на това ново съсловие. Каравелистката либерална фракция продължаваше да представлява масата от дребната буржоазия и селската класа, затова тя и подир отцепването на цанковистите си остава пак силна.

В края на 1883 г. Батемберг се раздели с консерваторите и повери властта на цанковистката фракция. С падането на консерваторите борбата се съсредоточава между двете либерални фракции. Обаче при всичките усилия на цанковистката фракция да задържи властта, тя биде победена на изборите в 1884 год., които дадоха грамадно мнозинство на каравелистката фракция.

Обаче процесът на разлагането вървеше безспирно. Все по-голяма част от дребната буржоазия и селската маса изпаднаше, числото на безимотните и търсеци прехрана въвн от производството, в държавните и общински служби, се увеличаваше. Лумпенбуржоата, които очакваха своето замогване и забогатяване от държавната трапеза, все повече се увеличаваха. От друга страна, натрупването на търговския и лихварския капитал, концентрацията изобщо на имотите, издигането на по-едро производство и търговия предизвика по-нататъшно обществено разчленяване. Почна се образуването на търговско-индустриалната класа. Но целият този процес от промени предизвика нови разцепвания в либералната партия. От каравелистката фракция се отдели радославистката, представителка на изпадналата дребна буржоазия и селска маса и из-

общо на лумпенбуржоата. По-подир от каравелистката фракция се отцепи още една — стамболовската, представителка на зараждащата се търговско-предприемаческа класа. Няколко години по-после една част от цанковистката фракция се присъедини към „народната партия“, представителка на една повече оформена вече едра буржоазия и едри модерни земевладелци. Няма съмнение, че редовете на тия буржоазни „партии“ ту се сгъстяват, когато са на власт, от лумпенбуржоата, които очакват замогване и обогатяване от държавната трапеза и от изпадащата дребна буржоазия и селска маса, които всички буржоазни партии залъгват с несбъдливи надежди — ту се изпразват, когато паднат от власт. Събитията, които настъпват към края на 1885 година, дават нов тласък на обществено-икономическите и политически промени в България.

ГЛАВА ВТОРА

НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Македонското движение

Руско-турската война не донесе напълно това, което очакваха от нея българските патриоти. Те очакваха от „освободителната война“ освобождението на „Целокупна България“. Наместо това обаче тя им донесе една разпокъсана България. Македонските българи останаха под Турция, а освободените части — Южна и Северна България, бяха разделени в две отделни държави, турени в две съвсем различни положения. Това разпокъсване на „Целокупна България“ тури и освободените части в неблагоприятни условия за развитие на производителните им сили, без да говорим за оная част, която остана под Турция. Поради това още от самото начало след освобождението се захвана националистическото движение в името на „Целокупна“ или „С.-Стефанска България“ или в името на „националните задачи“. Освободените части на България привличаха все по-голямо число емигранти-македонци, които търсеха прехрана и забогатяване в тях. Обаче тази увеличаваща се македонска емиграция не бе в интереса на изпадащата дребна буржоазия. Тя не бе в интереса и на растящия слой от лумпенбуржоа, както и на издигащата се нова класа, търговско-предприемаческата, която колкото повече се оформяваше, толкова повече се чувствуваше стеснена, особено в пределите на княжеството. Македонската емиграция постепенно залови чиновническите служби, търговията и предприемачеството. А това все повече стесняваше дребната буржоазия, лумпенбуржоата и търговско-предприемаческата класа и ги караше да мислят все повече за „националната задача“, която на първо време се явяваше във вид на „македон-

ско движение“, на едно движение за „освобождението“ на Македония.

От 1880 до 1885 г. патриотическата и революционно настроената интелигенция, изразителка на интересите на съществуващите развиващи се тогава класи в двете освободени части на България, организираше ред патриотически македонски дружества. Целта на тези дружества беше да въоръжават чети и да ги пращат в Македония за предизвикване въстание и чрез него — освобождението на Македония. Най-близка национална задача в това време съставляваше освобождението на последната. Въпросът за съединението на двете освободени части стоеше на заден план, или по-добре, той се сливаше с освобождението на Македония. Революцията в Македония трябваше да бъде едновременно и съединение на Македония и Южна България със Северна. Така че освобождението на Македония се явяваше продължение на великото дело на славните революционери Хр. Ботев, Левски, Каблешков, Волон и други. Поради това движението увлече на първо време всичко, що се смяташе за призвано да продължава „революционното дело“, особено от младата генерация на интелигенцията. Обаче начело на националистическите дружества стояха членове на либералната партия. Затова „македонското движение“ в княжеството и Южна България се обърна в средство за борба най-напред против консерваторите, а сетне и против цанковистите, като против чорбаджийски, реакционни, противонародни партии, и за защита на конституцията против техните посягания. Обаче с напредването на класовата диференциация и разпадането на либералната партия, разпадна се и „македонското движение“ като целокупно националистическо движение в България. То се разпадна и отделните му организации най-сетне се изродиха в прости оръдия на буржоазните политически котерии в борбите им за груповите интереси на буржоазната класа.

2. Съединението

Същите общественно-икономически условия отрано предизвикваха движението за съединение на Южна със Северна България. В Южна България една политическа

партия постави на своето знаме *съединението* и с това знаме сполучи да вземе властта. Обаче до 1885 год. идеята за съединението, както и идеята за освобождението на Македония, се явяваше една национална идея, с която експлоатират борещите се партии. Съединистическата партия, която в Южна България представляваше същото, каквото в Северна България представляваше цанковистката, дошла на власт в името на съединението, се отказа от него. Тя, както и цанковистката в Северна България, се явяваше представителка на зараждащото се ново лихварско-търговско съсловие и на по-заможните слоеве от селската и занаятчийска класа. Това съсловие и приближаващите се до него слоеве от другите класи представляваха една маса, консервативна по положение и психология, груба и поклонница на грубата сила. Естествено, за нея Русия бе идеалът; тя бе пропита с русофилското суеверие. Съединистическата партия поради това се явяваше, както и цанковистката в Северна България, ултра-русофилска. Дошла на власт, благодарение на популярната сред масата на дребната буржоазия и селската класа идея за съединението, в което тази маса търсеше спасението си, съединистическата партия провъзгласи, че без Русия съединението не може да стане, когато Русия тъкмо се явяваше против него.

Но към 1885 г. положението на дребната буржоазия и на селската маса стана още по-стеснено. Ръстът на лумпенбуржоата и тук, и там, зараждането на нова градска, буржоазна класа, както и на нова оформяща се бюрокрация — всичко това тласкаше към съединение. Всички се чувствуваха стеснени при разединеното положение на двете части на България. Но особено стеснени се чувствуваха в Северна България, а най-вече дребната буржоазия, селската класа и лумпенбуржоата. Северна България, отделена от Южна с митнишка граница и натоварена с много по-скъпи учреждения, най-много чувствуваше нуждата от съединението. Независимо от това, но и подкопаваното от интригите на Русия чрез русофилите положение на княз Батемберг кара последния да го закрепи чрез реализирането на „националната задача“, на съединението. През 1885 год. съединистическото движение обхваща Южна и Северна България. На 6 септември

същата година съединението бе провъзгласено. То предизвика общ ентусиазъм и небивало повдигане на националния дух в цялата съединена България.

Съединението на Южна със Северна България се явява като начало на един нов период в развитието на българския народ. То създаде една по-голяма национална единица от тях, обедини средствата им за общи стопански цели, създаде повече условия за развитието на производителните им сили. Изобщо, съединението в социално-икономическо отношение означава по-голям простор и по-благоприятни условия за буржоазното развитие на България. В политическо отношение съединението създаде от България един по-силен фактор на Балканския полуостров.

3. Сръбско-българската война

Съединението се извърши без всякакви вътрешни сътресения. Наистина, против него се обявиха русофилите: цанковистката либерална фракция в Северна България и съединителната партия в Ю. България. Обаче те не бяха в състояние да му попречат. Начело на борбата за съединението стояха привърженици на каравелистката фракция; тя прегърна съединението и го направи свое дело. Националистическият ентусиазъм, възбуден от съединението, бе тъй голям и общ, щото никакви вътрешни противосъединителски опити не бяха възможни. Обаче съединението не бе съгласно с плановете на някои от великите сили на Балканския полуостров. Най-главно то се яви против завоевателните плановете на Русия и Австрия, които и се опитаха да го осуетят. Те подбудиха сръбския крал Милан да обяви война на България за възстановяване на „нарушеното равновесие“ на Балканския полуостров, тъй като извършеното съединение на Южна и Северна България правеше от България една по-едра, по-силна политическа единица. И наистина, през септември 1885 год. съвсем неочаквано за България сръбските войски навлязоха в нея. В същото време Русия повика своите офицери, които обучаваха българската войска, и по тоя начин я остави без висши ръководители. Това обстоятелство показва, че Русия съвсем не е била неучастна в подбуждането Сърбия против България и съединението.

Неочакваното нападение на Сърбия и оттеглянето на руските офицери от българската войска подигна буря от възмущение в цялата страна и предизвика едно повдигане на националната енергия до най-висока степен. Всичко способно да носи оръжие тичаше да застане под знамето на борбата за съединението и за целостта на отечеството. Войната се свърши с победа за България. Обаче тая победа струваше твърде скъпо за последната. Тя погълна всички готови средства и създаде почвата за неизвестната дотогава за нея политика на държавните заеми и увеличаване на данъците. По такъв начин войната се яви като причина за по-нататъшното влошаване положението на дребната буржоазия и селската маса. Но от друга страна, сръбско-българската война подигна националното самосъзнание на буржоазията и стремлението към нови социално-икономически задачи. Последвалите след войната вътрешни събития дадоха нов потик в тази посока.

4. Борбата за национална самостоятелност

Съединението на Южна и Северна България и победата на последната над Сърбия твърде много се не харесаха на Русия и твърде много я разсърдиха на България, а главно на нейния княз. Последният, въпреки това, че през тази война не показва нито храброст, нито ум, беше обаче си спечелил славата на „Сливнишки герой“. Изобщо победата заличи старите му грехове, борбата му против конституцията, и му спечели голяма популярност в България. Всичко това обаче съвсем не беше по угодата на руската дипломация и съгласно с нейните планове в България и на Балканския полуостров. Поради това тя пусна в ход всички средства, за да махне княз Батемберг от България. Още при провъзгласяването на съединението тя настояваше, заедно с избягалите от Южна България русофили, „лъжесъединисти“, в Цариград, пред турското правителство да се окупира Южна България от турските войски и по такъв начин да се осуети съединението и да се направи положението на Батемберг в княжеството *невъзможно*.¹⁹ След свършването на сръбско-българската война тя употреби всички усилия да омаловажи победата на България, да представи Батемберг за размирник на Балканския полуостров и да осуети печалбите

от победата. И наистина, българското правителство бе принудено да сключи мир със Сърбия без всякаква контрибуция, без да си повърне разносните по войната, предизвикана от Сърбия. За самото съединение тя употреби всички средства да не се признае формално от Турция, в което и успя, като осуети и стремлението на Батемберг и правителството, щото за генерал-губернатор да се признае последният. Това поведение на Русия даде много материал за агитация против Батемберг и правителството. Но още по-голям материал за агитация против последните даде на руската дипломация и на русофилите в България опитът на правителството да сключи с Турция *един отбранителен* военен съюз, който явно визираше Русия.

Русофилите, а именно цанковистите в Северна България и „съединистите“ или „лъжесъединистите“ в Южна България, и преди съединението бяха слепи оръдия на руската политика в България и на Балканския полуостров. Но при Съединението, и особено след свършването на сръбско-българската война и сключването на мира, те се предадоха на руската дипломация с всичкото си безумие. Подпомагани от руските дипломатически агенти в България, те, като използваха дипломатическите несполуки на правителството и поведението на Русия през това време, почнаха открит поход против Батемберг и явна агитация за свалянето му, като едничко средство да се омилостиви Русия към България. Работата се представяваше така: Русия дигнала своето покровителство от България, защото била сърдита на Батемберг, който се бил съединил с нейните закleti врагове, на които издал нейните политически и военни планове, тъй щото, додето той е княз на България, тя не щяла да повърне своето покровителство, без което България не можела да съществува. Тази русофилска агитация проникваше през 1886 год. все по-дълбоко в масата и възбуди русофилското ѝ чувство до такава степен, че Каравеловата народнолиберална партия се видя най-сетне принудена да предприеме нещо за „помиряване“ с Русия. Образува се един голям военен заговор за свалянето на княз Батемберг, начело на който стояха цанковистите и каравелистите. За тоя заговор е знаело както правителството,

тъй и неговите близки привърженици; обаче те нищо не предприеха за осуетяването му. На 9 август 1886 год. княз Батемберг бе свален от престола и изпратен в Русия.

Свалянето на Батемберг предизвика възмущението на по-голямата част от офицерството и няколко дни след свалянето се почна контрапреврат, начело на който се тури Ст. Стамболов, председател на Народното събрание, и целта на който беше да се повърне изпъденият княз. И наистина, княз Батемберг биде повърнат, но след няколко дни, по искането на Германия, Австрия и Русия, той напусна България завинаги. Оттук нататък се започва борбата за национална самостоятелност.

След доброволното напусчане на България от Батемберг настъпи едно настроение за умилостивяване на Русия, на руския цар. За тази цел, като кандидат за княз на България се изтъкна един от датските князе, роднина на руския цар.²⁰ Обаче Русия искаше щото до избирането на нов княз България да се управлява от един руски комисар, царски пратеник, и като кандидат за българския престол препоръча един грузински княз.¹ Очевидно стана, че Русия искаше да направи от България една руска провинция. Тя даже се опита да натрапи на България свой комисар за управител, като прати един генерал,²² който да предизвика смут, да свали регентството, което управляваше до избирането на нов княз. Това явно стремление на Русия да подчини под своята власт България я раздели на два непримиримо враждебни лагера: на „черни души“ — „предатели“, и „патриоти“. Към първите спадаха всички русофили — цанковисти и каравелисти, които се опираха върху русофилската маса; към вторите — голямото мнозинство от офицерството, чиновничеството, учителството, изобщо интелигенцията, особено младата ѝ генерация — основното учителство, студенчеството и всички лумпенбуржоа. С други думи, България се раздели на русофили и русофоби.

След като не сполучи да свали чрез агитацията на своя пратеник-генерал регентството и да вземе управлението в ръцете си, Русия започна да заплашва България с окупация. За да подкрепи русофилите и чрез тях да произведе бунтове, Русия изпрати в Бургас няколко военни парахода. Но това само още повече засили русо-

фобите. В късо време България се покри с патриотически организации, с дружини „България за себе си“, един вид народна милиция за защита на отечеството от предателите. Начело на тия дружини застана почти всичко по-живо от интелигенцията. Цялата млада генерация на интелигенцията се увлече в тях. Борбата на русофобите против русофилите наистина вземà характер на борба за запазване националната самостоятелност от посяганията на Русия и на нейните приятели вътре в страната, които действаха чрез *военни съзаклятия, въоръжени чети и убийства*²³, устроени с руско злато.

Всъщност борбата за национална самостоятелност се продължаваше от 1886 до 1892 год. От последната година започва вече борба за свалянето на така наречения „стамболовски режим“. Но през времето на националната борба незабелязано продължаваха измененията в социално-икономическия живот на България. Към 1892 год. оплакванията за пропадането на земеделието и занаятите и за нуждата от „модернизирането“ им, от индустрия и модерно земеделие все по-често се появяват на страниците на вестниците и списанията. Ще рече, процесът на разлагането на дребното производство се чувствуваше вече ясно и се констатираше открито. В същото време индустриалното производство, като в текстилната индустрия и в някои свързани със земеделието индустрии, като брашнарството, пивоварството и пр., забелязано напредваше. Концентрирането на търговския и лихварския капитал, концентрирането на недвижимите имоти в ръцете на едри владетели и развитието на модерни начини на производство в земеделието и занаятите към 1892 год. дотолкова бяха напреднали, че вече стана нужда от изложби за насърчаването им.²⁴ Самият стамболовски режим много спомогна за концентрацията на капиталите и имотите. При него множество лумпенбуржоа, голтаци граждани, станаха богати и имотни буржоа. Сам Стамболов от един лумпенбуржоа през този период стана владетел на милиони и на големи имоти. След избора на днешния княз* и поемането му на държавното управление се захваща ерата на държавните

* Става дума за Фердинанд Кобург Готски. *Бел. ред.*

заеми, придружени с купуване военни материали, с построяване казарми, железници и пр. Всичко това стана един източник за обогатяване на близките партизани и на предприемачите. Но всичко това, от друга страна, подкопаваше и стамболовския режим. Самото развитие вече започна да се бунтува против него. Макар борбата с Русия и да се привърши със запазване националната самостоятелност, макар и положението на княза в България да се беше вече закрепил, то все продължаваше да бъде ненормално, като непризнато от другите държави официално. Това положение внасяше несигурност в отношенията вътре и вън, особено несигурност в положението на княза и в отношенията му към другите държави. Всичко това, без съмнение, много пречеше на по-нататъшното развитие на страната. Едно изменение в това положение стана належащо. Недоволството против Стамболовия режим растеше и постепенно към 1894 год. против него се създаде едно общо движение за свалянето му. То се поддържаше от всички политически групи в страната и от самия дворец. В 1894 год. Стамболов падна и настъпи нова ера за развитието на България.

ГЛАВА ТРЕТА

ПРЕД СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Нихилизмът

Борбата между партиите от освобождението до съединението бе борба между две класи. Но класовата борба, като политическа борба, винаги се явява във вид на борба за идеи, за принципи, които трябва да намерят възплътяване в господството на известни общественно-политически форми. С други думи, борбите между политическите представители на класите винаги се обличат в съответна идеология. Борбата между либералната партия, като политическа представителка на дребната буржоазия, и консерваторската партия, като политическа представителка на остатъците от „чорбаджийската“ класа, се явяваше като борба на два принципа: на *демократическия принцип* и *монархическия принцип*. Тази борба се обличаше в съответна идеология. Идеологията, с която се обличаше борбата за господството на монархическия принцип, вече видяхме по-горе. Повече върху нея няма нужда да се спираме. Обаче идеологията, с която се обличаше борбата за господството на дребнобуржоазния демократически принцип, представлява особен интерес.

Либералната партия, както видяхме, в първо време обхващаше всичко интелигентно тогава. Може да се твърди, че цветът на интелигенцията, умът на българския народ, се намираще в редовете на тази партия. Обаче интелигенцията, която ~~влизаще~~ в нейните редове, се намираще под влиянието на най-различни идеи и понятия, придобити преди освобождението. Едни от водителите и идеолозите ѝ се намираха под влиянието на демократическите и крайно демократическите идеи, почерпнати от руската литература; други — под влиянието на същите идеи, почерпнати от революционните вестници преди

освобождението и след него; младата генерация от интелигенцията подпадаше под същото влияние или направо — чрез четене на руската литература или пък чрез печата след освобождението. От преплитането на тези идеи се образува идеологията на либералната партия. Естествено, че тази идеология представляваше една смесица от най-противоположни, неясни и отрицателни идеи. Най-първо в борбата на либералната партия, изпърво с консерваторската, а по-сетне и с цанковистката партия, господствуваше абсолютното отричане всичко въвн от дребнобуржоазния демократически принцип. Тук именно се прояви преди всичко влиянието на руския литературен нихилизъм.

Нихилизмът бе продукт на дребнобуржоазните и крепостнически условия в Русия преди 50 години. Думата нихилизъм произтича от латинската дума nihil — *нищо*, и нихилизъм ще рече непризнаване нищо, отричане всичко. Нихилизмът в Русия представляваше едно идейно литературно течение и се явяваше израз на съмненията, на умствените клатушкания на недоволната и притисната от абсолютизма интелигенция. Той се яви като идеен протест на потиснатата от грубия абсолютизъм интелигентска личност и като позив към свобода. Но понеже закъснялостта на руския общественно-икономически живот не даваше никакви условия и средства за реализирането на свободата, затова нейното реализиране се търсеше в теорията на всеотричането, на нихилизма: отричаше се всичко, което тъй или инак поддържа мрачния руски деспотически строй; отричаше се науката, религията, морала, естетиката и дори законите за развитието на обществения живот. Нихилизмът всичко отрича, всичко *разрушава*, без да поставя ново на мястото на разрушеното. Само личността, свободната, автономната, несвързаната с нищо и с никого личност се признава. Нихилизмът, с други думи, беше едно литературно течение на крайния *индивидуализъм*: той беше анархизъм на руска почва, продукт на дребнобуржоазните и феодаалните отношения, върху които се крепеше руският абсолютизъм.

В руския нихилизъм се съдържаше нещо високо и идеално. От него по-сетне се роди революционното движение сред руската интелигенция. Той повдигна руската,

тъй наречена „разночинна“ интелигенция, недоволна от съществуващото революционно настроение. Той много допринесе за освобождението на Русия от крепостничеството; той гласна руската интелигентна жена към еманципация чрез висше образование и чрез участие в общественя и политически живот. Известният руски романист Тургенев олицетвори нихилизма в типа Базаров в романа: „Отцы и Дети“, а известният руски публицист Писарев го популяризира, като го издигна до идеал на недоволната интелигенция. Изобщо нихилизмът даде голям потик на умственото събуждане на руската интелигенция и упражни голямо влияние върху бъдещите литературни течения в Русия. Под влиянието на тази именно литература се изработваше революционното настроение на най-видните наши революционери преди освобождението. След освобождението най-влиятелните и най-деятелни водители и идеолози на голямата либерална партия бяха възпитани в тая същата литература или направо или в идеите ѝ, предавани чрез революционния печат преди освобождението и след него. В същата литература се възпитаваше и младото поколение от интелигенцията.

Влиянието на тези идеи най-напред се прояви в борбата на либералната партия с консерваторската, а по-сетне и с цанковистката. В демократическия принцип идеолозите на либералната партия, особено ония от младата генерация нейни привърженици, влагаха чисто анархистическо съдържание, т. е. абсолютната свобода на личността и отричането всичко, което може да стесни тази свобода. Едничкото нещо, пред което те се покланяха, беше Ботевият „бог на разума“. И всеки от идеолозите на либералната партия се смята, че носи в душата си този „бог на разума“, следователно всеки от тях е един „бог“, свръхчовек, който е предопределен да ръководи съдбините на народа, всеки отделно е революционер, продължител на делото на славните революционери. Естествено, че борбата на либералната партия с консерваторите привличаше всичко, което чувствуваше в своята душа „бог на разума“ и се мислеше повикано за революционното дело. Поради това борбата на либералната партия външно поне напомняше революционната борба преди освобождението. Мястото на чорбаджий-

ството в печата на революционната борба и на нейната буйна омраза против него зае сега в печата на либералната партия консерваторството и чернокапството. Младата генерация от интелигенцията, възпитавана в тоя дух, се проникваше с все по-голяма омраза към последните. Омразата ѝ се изразяваше не само в буйно пеене песните и декламирање стихотворенията на поетите-революционери, но и в буйни улични демонстрации против представителите му, в преследването им дори с шайки и бой. Изобщо борбата на либералната партия с консерваторите се съпровождаше с революционен шум, който придаваше на борбата вид на борба за високи обществени идеали, които всъщност се свеждаха до запазването „непокътната търновска конституция“. Във всеки случай борбата на либералната партия се обличаше в една идеология, която изпърво се намираще под влиянието на идеите на руския нихилизъм, минал през призмата на революционната борба преди освобождението и през дребнобуржоазните условия, които се създадоха след освобождението.

След 1885 год., след съединението, влиянието на нихилизма се прояви във вид на политически нихилизъм, без онова идеалистично съдържание, което той носеше дотогава. Най-големите поклонници на предишната революционна идеология и на обществените идеали напушат демократическия принцип и жертвуват всичко за „националната самостоятелност“. Но влиянието на идеите на нихилизма, смесвани с влиянието на новите идеи, се прояви отново във вид на особено движение между новите поколения от интелигенцията.

2. Радикалсоциализмът

Додето едни от идеолозите на либералната партия схващаха демократическия принцип като анархистическа свобода на личността, други го схващаха като политическия радикализъм на Л. Каравелов и като утопическия социализъм на Хр. Ботев без всякаква революционност. В 1880 г. почитателите на Л. Каравелов почнаха да издават в. „Независимост“ като продължение на неговия вестник под същото име, издаван преди освобождението. Някои от тия почитатели на Л. Каравелов и редактори

на „Независимост“ се бяха възпитавали в Сърбия и поради това познаваха отблизо силната тогава сръбска радикална партия. Политическата програма, началата на която редакторите на в. „Независимост“ пропагандираха, бе същата оная на сръбската радикална партия, която бе дадена от сръбския социалист Светозар Маркович, възпитан в социалистическите идеи на Н. Г. Чернишевски и основател на първата сръбска социалистическа партия, изродила се в скоро време в радикална партия. И действително програмата на в. „Независимост“, както и програмата на сръбската радикална партия представляваха в основата си минималната програма, без втората ѝ част, на социалистическите партии. Пълна свобода на печата, на словото, на събранията и сдружаванията, пълно самоуправление на общините; управление чрез изборни служаци, административни, правосъдни и други; народна милиция, прогресивни и подходящи данъци и т. н. Изобщо общественно-политическият идеал на редакторите около в. „Независимост“ бе оня същият дребнобуржоазен радикализъм на Л. Каравелов, който радикализъм първо време имаше в либералната партия, като упражняваше голямо влияние върху мнозина от нейните членове. Те пропагандираха идеята да се разшири демократическият принцип чрез закон във форма на дребнобуржоазния радикализъм.

Обаче този радикализъм по-нататък се смеси с дребнобуржоазния социализъм и се получи един своеобразен дребнобуржоазен радикалсоциализъм. Няма съмнение, че този радикалсоциализъм бе една смесица от радикалските идеи на Л. Каравелов и социалистическите идеи на Хр. Ботев. От друга страна той бе пренесен и чрез сръбската литература от сръбски възпитаници, запознати с идеите на Св. Маркович, а по-сетне и на Вася Пелагич. Радикалсоциализмът всъщност се състоеше в отрицателното отнасяне към съществуващите общественно-политически учреждения, особено към царската власт и църквата, към постоянната войска и чиновничеството, към съсловните деления и отличия и в дребнобуржоазното, социално-икономическо и политическо равенство и братство. Радикал-социализмът имаше свои литературни представители. Главен негов представител бе Г. А.

Кърджиев, сега цанковист, който преведе някои от брошурите на Вася Пелагич, между които и тая: „От какво се раждат бунтовете“. В 1881 година той започна в „Работник“ с радикалсоциалистическо направление. След спирането на този вестник същата година той започна сп. „Братство“, в програмната статия на което между другото четем следното: „Братство помежду членовете от семействата, братство в обществата, братство между племената и народите, братство, накрая, помежду голямата фамилия на човеческия род: към това ние ще да се стремим“ ... В 1884 год. той поднови издаването на това списание пак със същата програма. Но в 1885 година започва в „Напред“, в който най-живо бяха застъпени идеите на са̀нтименталния социализъм на Вася Пелагич, които твърде много повлияха върху първото социалистическо възпитание на мнозина социалисти. Но радикалсоциализмът в първо време съставляваше едната страна на идеологията на либералната партия. Още в 1885 год. покойният Трайко Китанчев, най-симпатичният от идеолозите на тази партия, уверяваше, че водителят ѝ бил готов да въведе в България социалистически асоциации, производителни сдружавания, но нямало сили, които да му помагат.

3. Народничеството

Народничеството²³ се състоеше в идеализирането на „народа“, под който се разбира „народната маса“, главно селската маса. За това идейно-литературно течение „народът“ е нещо отвлечено, но което носи в себе си всички демократически добродетели. Според него „народът“ има „демократическа душа“ в тоя смисъл, че носи в душата си не само демократическия идеал за политическо самоуправление, но и демократическия идеал за социално-икономическо равенство. Ако той не проявява тези свои демократически добродетели, затова трябва да има причини, които не му дават да ги прояви. Трябва, прочее, да се събуди неговата „демократическа душа“, да му се помогне да се прояви.

Както видяхме по-горе, Хр. Ботев представлява българския народ не само демократичен по своя обществено-икономически живот, но и революционен по своята исто-

рическа традиционна омраза към потисническите класи. Богомилството за него съставляваше един исторически факт, който потвърждавал демократичността и революционността на „народа“. Това идеализиране на „народа“ съставляваше трета страна на идеологията на либералната партия. Теорията, за която споменахме по-горе по повод борбата на тази партия с консерваторската, се свеждаше към това, че „българският народ“ е демократичен по душа. Наистина превратът в 1881 год. и измяната на дребната буржоазия и селската маса към либералната партия, както и фактите из последващите отношения на този „народ“ към „демократическия принцип“ и по-дълбокото изучаване на миналото му, показаха доста ясно доколко той носи „демократическа душа“. Но идеологията на дребнобуржоазната класа е такава, че тя прави от временните положения вечни и абсолютни истини. Временното обществено-икономическо състояние на дребната буржоазия се възведе във вечно и идеално състояние. Това именно и придаваше смисъл на борбата на либералната партия тогава. Но щом настъпи процесът на разложението в това състояние, борбата изгуби своя смисъл; самата партия се разпада на различни фракции без значение и сила за демократическите принципи.

При всичко това обаче народничеството продължава да упражнява влияние върху идещите поколения. Това влияние ние го срещаме и при първите стъпки на социалистическото движение, срещаме го и при образуването на нови политически групи с демократически и радикални тенденции. Дребнобуржоазните условия, които продължават да съществуват, подхранват народническите дребнобуржоазни тенденции. Народническите идеи в периода до 1885 год. и в следващия период се пренасяха и от руската народническа литература, която особено в това време разцъфтява в Русия.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА ОТ 1885 ДО 1891 година

1. Първите опитвания за пропаганда на социализма

Първите опитвания за пропаганда на съвременния социализъм се почват от 1885 год. При изложените в тази глава материални и духовни условия през юни 1885 год. в София току-що върналият се от Русия, екстернираният за пропаганда на социализма между петербургските фабрични работници и за участие в подполния в. „Рабочій“, издаван от *петербургската социал-демократическа група*²⁶, Желязов (псевдоним) заедно с В. Живкова почнаха издаването на месечно списание, под името: „*Съвременний показател*“, с цел да пропагандират социалистическите идеи в България. От това списание излязоха само три книжки — за юни, юли и август. Съединението на Южна и Северна България и последвалите го събития туриха край на неговото съществуване. Интересно е, че и в трите му книжки не се споменава думата социализъм. Само в последната му книжка се споменава за бъдещата социалистическа партия. На стр. 121 редакцията на списанието, като подемизира с народнолибералната партия (Каравеловата) и като изтъква, че „задачата на народния работник“ била да организира „среди народа и из народа групи, които го водят към общ[ествено] и политическо съзнание“, и че това не можела да направи народнолибералната партия, продължава така: „Таз задача по нашето мнение принадлежи да се изпълни от грядущата социалдемократическа партия. Щъ ли скоро тя у нас да се яви, зависи от онез, които искрено желаят доброто на народа и които бездруго си изясняват условията и обстоятелствата или, както казват, формите, в които необходимо ще трябва да се въплътят народното добро в действ. живот. На нашите читатели, които нямат

още твърдо съзнание за тези форми, ще им пожелаем от все сърце по-скоро да ги научат. За това се трябва работа, труд умств. и критическо отношение към общ., икон. и полит. явление у нас.“ Но при всичко че думата социализъм не се споменава, списанието „Съвременен показател“ си туряше за цел да популяризира марксистическото разбиране на общественото развитие. В уводната си статия редакцията определя програмата на списанието със следните думи:

„Да дадем ред самостоятелни и преводни статии по обществознанието; да популяризираме съвременните теории на обществената наука; да запознаем читателите с изводите* на нравствената философия относително човеческата природа и целта на обществения живот; в същото време да развием икономическите, обществените и политически условия, форми и средства, при които може да се въплъти в живота „общественото благо“ — такваз е целта на журнала „Съвременний показател“ . . . В различни времена развитието на човечеството е било различно както в количествено, тъй и в качествено отношение. Тъй, според развитието си в различни епохи човечеството си е поставило на разрешение различни задачи. В настоящо време великата задача на човечеството се състои в унищожението на обществената несправедливост и поставяне неговото развитие на принципа на братството и икономическата свобода, както в XVIII век великата задача съставляваше унищожението на „божественото право“, на феодалните привилегии и провъзгласяването на политическата „свобода“. — Никога човечеството не си поставя задачи, за разрешение на които не съществуват материални условия, казва един от най-дълбокомислещите съвременни политико-икономисти, Карл Маркс. — Съсредоточението на собствеността в ръцете на меншеството, обръщането на болшинството в пролетариат, в армия на труда, лишена от всяка собственост, принудена да се труди задружно в полза на меншеството; политическото, общественото, умственото и нравственото съзнание на работната маса като едно цяло съсловие — всичко това съставлява

* В оригинала — „выводите“. — *Бел. ред.*

достатъчно материални условия за разрешение великата задача, която си е поставило настоящото столетие“ ...

Както се вижда от цитираното, сп. „Съврем. показател“, като си туряше за цел да популяризира „съвременните теории на обществената наука“, разбираше популяризиране Марксовата историческа теория. Това личи от следните статии: „Начала на политическата икономия“, две статии, в които се прокарват ред възгледи из икономическото учение на Маркс, и „Защо няма щастие и как то може да се достигне (посвещава се на работниците)“ — статия, в която се обосновава една социалдемократическа програма, която в много отношения напомня максималната и минималната част от програмата на работническата социалдемократическа партия. В първата част от програмата се иска владението на земята, фабриките, машините и други оръдия на труда да се преобърне във обществено, а във втората ѝ част се съдържат почти всички ония искания, които намираме в първия отдел от минималната програма на работническата социалдемократическа партия (виж „Съвр. Пок.“, кн. II, стр. 16). Щастието на „народа“ зависи от осъществяването* на тази програма, или „народът“ ще заживее щастлив живот, когато се осъществят исканията на тази програма. Нейните искания ще бъдат осъществени „със силата на работниците“.

При все това обаче сп. „Съврем. Показател“ от гледна точка на марксизма, на научния социализъм, не е издържано докрай марксистически. Наред с цитираните статии, в които се прокарват марксистически възгледи, срещаме и ред статии, в които няма нито следа от марксистическо разбиране, без да говорим за преводните статии от произведенията на П. Лавров, в които се прокарват чисто метафизически възгледи за „нравствената“ и „критически мислещата личност“. Независимо от това, но и статиите, в които се прокарва марксизмът, се явяват също неиздържани от гледна точка на марксизма. Наред с марксистическите възгледи срещаме възгледи съвсем немарксистически, като тези например, че „щастieto на народите зависи от много прости истини“, но че „невежеството им е пречило да разберат тия прости истини“ и затова

* В оригинала — осъществението. — Бел. ред.

не е могло да има щастие за тях. От друга страна, наред с марксистическите възгледи срещаме и възгледи на Ласал за държавата и за *работническите асоциации*, подпомогани от държавата, като средство за освобождението на работническата класа от капитализма. Най-сетне, наред с марксистическите възгледи срещаме и утопическите възгледи на Чернишевски за общинното владение на земята като средство да се премине към социализма, без да се минава през капитализма. Обяснява се това много естествено. Главният редактор на сп. „Съврем. Показател“ беше руски социалдемократ от 1880-те години. А руският социалдемократизъм в ония години не можеше да бъде друго освен смес на марксизма с ласалианството главно и с остатъците от старите утопически социалистически възгледи. Първата руска социалдемократическа група, един от основателите на която беше и главният редактор на сп. „Съврем. Показател“, се състави от бивши *„чернопередельци“* и *„земевольци“*, които бяха вече изгубили възрастта в предишния си утопически социализъм и в осъществяването на социалистическата наредба чрез една селска революция. Обаче, от една страна, през 80-те години на миналия век в Русия работническо масово движение не съществуваше, а тежката реакция, която настъпи след убийството на Александър II, правеше извънредно мъчна пропагандата сред фабричното работничество, доколкото такова съществуваше. От друга страна, социалистическа литература в Русия по онова време не съществуваше. Първият том от „Капитала“²⁷ на Маркс и съчиненията на Ласал съставляваха единствената социалистическа литература тогава, при това запретена от цензурата да се дава от библиотеките. От тази именно единствена социалистическа литература и при казаните общественно-политически условия трябваше да се изработят основните принципи за социалдемократическа деятелност. Социалдемократическата *„Група Освобождение Труда“* в Женева се яви едва през зимата в 1883—1884 год. и нейните брошури не бяха още проникнали в Русия. Естествено е, че социалдемократизмът в 80-те години от миналия век се явяваше една смес от марксизъм и ласалианство, а така също и от старите утопични социалистически възгледи, които в Русия тогава имаха грамадно

влияние и които внесоха със себе си в новата социалдемократическа дейност бившите „землево̀лци“ и „черно-перѳделѳци“, влизаци в първата социалдемократическа група. Главният редактор на сп. „Съврем. Показател“, арестуван²⁸ на 1 март 1885 год. и екстерниран през юни същата година в България, се яви с ония социалдемократически възгледи, които е можал да си изработи в Петербург. През 1885 год. в България условията бяха още по-неблагоприятни за едно по-добро теоретическо уясняване. Тогава България представляваше още страна, в която господствуваше само дребнобуржоазният начин на производството, тенденцията на капиталистическото производство още не се виждаше, за работническа класа не можеше и да се говори и изобщо да се обоснове почвата на социализма в България тогава не можеше нито с тенденцията в развитието на страната, нито с факти за съществуването на тази тенденция.

Казаните условия пречи́ха, без съмнение, преди всичко на социалистическата мисъл да се издигне по-високо, но с тях се обяснява и това, дето редакцията на сп. „Съврем. Показател“ не се решаваше да заговори открито за социализъм, а се ограничаваше с пропаганда на основните възгледи на Марксовата историческа теория. Посочването на „грядущата социалдемократическа партия“ иде да потвърди това наше предположение. Редакцията на „Съврем. Показател“ не смяташе тогавашното време удобно за една открита социалистическа пропаганда и че за нея се явяваше по-важно да подготви читателите си в разбирането обществено-икономическите основи на Марксовия социализъм. Толкова повече това се явяваше необходимо, предвид на nihilизма и радикалсоциализма, които тогава се смесваха с научния социализъм. При все това списанието бе посрещнато неочаквано добре от всички, които търсеха нещо ново, нови мисли и нови идеали. Обяснява се това с тогавашните политически условия. Тогава двете крила на разцепената либерална партия се бореха с всички кални средства. В тази борба никакви принципи не се виждаха. От друга страна либералната партия отиваше към нови разцепления, които последваха още същата година, а това у мнозина охлаждаше увлечението им от борбите за конституция, за свобода, права и т. н. Най-

сетне, през 1885 год. имаше само едно списание. „Периодическото Списание на Книжовното Дружество“, което с обществено-политически въпроси не се занимаваше, или доколкото се занимаваше, не можеше да удълетвори естествените наклонности на младите поколения тогава към нови идеали. Поради това сп. „Съврем. Показател“ се яви наистина съвсем нещо ново, невидено дотогава, след освобождението. Доколко идеите, които то проповядваше, се разбираха от четците му — това е друг въпрос, но то пръсна нови идеи, които една година подир това се подемат отново. От друга страна редакцията на „Съврем. Показател“ не се ограничаваше само с литературна пропаганда. Скоро около нея се организира една просветителна група от ученици от седмия клас на гимназията, от няколко малки тогава чиновници и учители. В тази група се водеше открита социалистическа пропаганда. Задачата беше да се пригответ социалистически пропагандатори, бъдещи социалдемократи. Особена надежда се възлагаше върху учениците от седмия клас, повечето бедни младежи, но умни, идеалисти, демократи, жадни за обществени идеали. Някои от тях дълго време оставаха верни на социализма, взимаха живо участие в социалистическото движение, но повечето от тях с разтурянето на групата се изгубиха в живота. Групата съществува още няколко месеца след спирането на списанието. През време на сръбско-българската война през нея минаха мнозина студенти, които следваха в странство, и участваха в нейните разисквания. Между тях беше младият, даровитият и буйният, но рано погинал в борба със стамболовския режим Д. Ив. Бакърджиев (виж сп. „Ден“ год. I). Но последвалите след войната събития туриха край и на групата, а с това се прекъсна и почнатата пропаганда на социализма*.

* Преди да се разтури групата една част от нея реши да издава вестник, който се нарече „Демократ“. Основател и редактор на този вестник считат мене, обаче това не е вярно. Напротив, аз бях категорично против излизането с вестник. Обаче няколко члена от групата, въпреки моята опозиция, условили печатница, дали всичкия материал, но не могли да се споразумеят върху името на вестника. Тогава те се обърнаха към мене как да нарекат вестника. След едно обяснение с тях върху въпроса, какво искат да постигнат с вестника, посъветвах ги да го нарекат „Демократ“, като им дадох и един проект за програма и обосноваването ѝ, като се отказах

Впрочем в 1886 год. пропагандата на социалистическите идеи почва отново, но вече от друго място. Тъкмо една година след *почването* на „Съвременний Показател“, в юни месец 1886 год. Евтим Дабев започва седмичен вестник под името „*Росица*“. Целта му без съмнение беше — пропагандата на социализма почти по същия начин, както и сп. „Съврем. Показател“. Популяризацията на някои общи положения от общественоекономическото учение на Маркс-Енгелс — към това се свеждаше пропагандата на социалистическите идеи чрез в. „*Росица*“. Тука ние срещаме първия превод на Марксовата брошура, направен от Евтим Дабев, „*Наемният труд и капитал*“³⁰. Макар някои положения в тази брошура и да бяха напуснати от Маркс и заменени в „*Капитала*“ с по-прецизни, обаче тя се яви в България като първа марксистическа книга, която по-сетне претърпя у нас няколко нови превода. При всичко това обаче и в „*Росица*“ наред с общи марксистически положения срещаме и чисто народнически начин на мислене. Така например в програмната статия, след като се говори за „новия чорбаджия и лихварин“, който бил всичко в държавата, който „истърсва и праха от кесията“ на народа и ограбва земята му, казва се следното: „Нам преди всичко ни предстои борба,

да взема всякакво участие в него. Само по-подир, заедно с *един руски емигрант*²⁹, се вмесихме в неговото редактиране, но скоро се убедихме, че неговото продължаване е безполезно, напуснахме го и той спря. В. „Демократ“ почна да излиза след свършването на сръбско-българската война. А в това време националистическите тенденции все повече завладяваха умовете: едно коренно изменение стана в предишните „нихилисти“ и „радикал-социалисти“. Захари Стоянов и хората около него от „нихилисти“ и „радикал-социалисти“ станаха крайни националисти и се туриха начело и в услуга на националните аспирации. Неговото име беше още тъй омайно, че беше увлякъл в националистическите стремежи цялата интелигенция. Необходимо става да се излезе против него и с авторитета на идеите на нашите „апостоли“ — Хр. Ботев, Л. Каравелов и др. революционери. Това стана толкова по-необходимо, че Захари Стоянов ме предизвикваше като социалист с остри нападки. В началото на 1886 год. излязох против него с известната брошура: „*Нашите апостоли*“. Тази брошура не допринесе нещо за социализма у нас, освен това, че първа запозна почитателите на Хр. Ботев и Л. Каравелов с техните политико-обществени идеали и изоблича фалшивостта на З. Стоянов и неговите приятели в експлоатирането с имената и идеите на тези „апостоли“ на революцията преди освобождението.

която в резултат трябва строго да отдели капиталистическото производство от работната маса, която (маса) се намира под двойното иго на развиващия се капитализъм и на отживяващото патриархално стопанство. Същевременно, като се начене устройството и на работен клас за борба против буржоазията, а така също против всички стари остатъци, вредни както нему (раб. клас), тъй също за доброто състояние на целия народ.“

Както виждате, тука имаме работа с един марксистически възглед, но този възглед е съвсем неясен, неprecизен и в изразите, и в самото му съдържание. Тази неясност е твърде лесно обяснима. Това, което казахме за сп. „Съвр. Показател“, е още по-приложимо спрямо в. „Росица“. Евтим Дабев е следвал в българските гимназии и свършил в Габровската през 1883—84 година, т. е. в едно време, когато много мъчно можеше човек да се издигне до едно по-високо теоретическо развитие. Но в 1886 г. той се явява един от първите, които се издигнаха до убеждението, че старите идеи трябва да се изоставят и да се изработят нови, които бидоха намерени в социализма. Във всеки случай чрез в. „Росица“ той се опита в 1886 година да популяризира ония общи положения на социализма, които той може да схване при тогавашните условия. Така че никак не е чудно, дето наред с марксистически положения ние срещаме и във в. „Росица“ в една и съща статия и такива мисли като тази: „С готовност ще подаваме ръка на кой и да било властующ, който искрено се грижи за подобрението на еснафите и земеделците.“

От в. „Росица“ излязоха само 17 броя. Подир три-месечно съществуване той спря, но Е. Дабев не престана да работи в същия дух, при всичко че беше попаднал под влиянието на едно течение, което нямаше нищо общо с научния социализъм. През 1888 г. той преведе с изменения: „*Кой на чий гръб живее*“ от Диксейн, а през 1890 год. преведе Енгелсовата знаменита брошура: „*Развитие на научния социализъм*“. Тия преводи, без съмнение, повлияха преди всичко за едно по-голямо уясняване на социалистическата мисъл у Е. Дабев, без да говорим, че те бяха първите социалистически книжки, от които мнозина черпиха и черпят социалистическо знание.

2. Сиромасомилството

Сиромасомилството много напомнюва старото богомилство. Това бе едно течение, което беше обхванало голяма част от учащата се младеж в гимназиите, всичко младо и недоволно от миналото и жаждущо за идеали. Създателят на това течение бе *Спиро Гулапчев* от Лерин (Македония). Попски син, той още от малък се отличаваше със своята потайна, изпитлива природа. Преди да се върне в България, в 1886—1887 година, той следваше в Киевския университет (Русия). Студентският живот в Киев — столица на южна Русия, или по-право на *Малорусия*, дето тогава се преплитаха федералистическите идеи на малорусите, теоретизирани от проф. Драгоманов, националистическите стремежи на поляците и революционната конспиративна деятелност на „народоволците“, „землеволците“, „чернопередельците“ и легалната деятелност на народниците — очевидно повлия още повече да се развият тия качества у Гулапчев, които той прояви и след връщането си в България. Спиро Гулапчев никога не е бил социалист. В главата му имаше едно смещение от руския нихилизъм, почерпнат от четенето съчиненията на Писарев, от руското народничество, от малоруския федерализъм и конспирацията на руските революционери, възведена до степента на езуитска система в България. В Киев, заедно с още един българин, студент, Гулапчев издаваше народополезни книжки, каквито бяха — „Ползата от тора“, „Разкази на един учен чифчия“ и други такива. В 1885 г., през време на сръбско-българската война, той се върна в България, в София, дето няколко пъти посети групата около сп. „Съврем. Показател“, която съвсем не хареса, защото явно проповядвала социализъм. Тогава той смяташе за единствено полезна работа издаването „книжки за народа“, обаче какви книжки, върху тази тема избягваше да говори. След свършването на войната в 1886 год. Гулапчев замина за Русия, обаче още на границата бе арестуван за пренасяне нелегална литература. Но след неколкмесечен затвор той бе екстерниран в България, дето през 1887—88 год. го виждаме учител в Търновската гимназия. Тук се захваща неговата *сиромасомилска дейност*.

Сиромахомилство ще рече милеене за „народа“, под който се разбира *сиромашта, сиромасите*. За сиромахомилството нищо не е писано досега. Какви идеи лежах в основата му, за това може да се съди само по разкритията, направени от властите през 1888—89 год. и печатани във в. „Свобода“, а така също и по сведенията, събрани лично чрез участващите в сиромахомилската организация. Тази последната беше тайна, крайно конспиративна, поставена върху чисто езуитски начала. Тя се състоеше от групи в разни градове, в които групи се приемаха членове само със съгласието на Гулапчев. Групите не се познаваха една друга, даже членовете от едни групи не трябваше да познават членовете на другите групи. Само Гулапчев трябваше да знае всички и само той определяше кой е годен за неговата организация и кой не. И наистина, при обиска в квартирата му властите намериха списък на всички членове и дори на техни приятели със забележки срещу тях. Така в този списък влизаше и Георги Кирков, лично познат с Гулапчев и с мнозина видни тогава сиромахомили. Срещу неговото име Гулапчев бе турил характеристиката: „арен е, но не е за нас.“ Без съмнение, Гулапчев беше прав, защото Г. Кирков беше първи, който не само не попадна под влиянието на неговата организация, но и на всяка крачка се присмиваше над сиромахомилството на Гулапчев. Един от принципите на Гулапчев беше: *да не съществува никакво интимно приятелство и взаимно доверие между неговите последователи*. Сава Мутафов разказваше следния факт. Гулапчев забележил, че между него и Ев. Дабев имало интимно приятелство; един ден той го повикал и му прочел цяла лекция, че това не било *нравствено*, защото всеки от тях трябвало всецяло да принадлежи на „делото“, а интимното приятелство пречило на такава преданост към „делото“, и го посъветвал да скъса интимността си с Ев. Дабев. Всъщност Гулапчев искаше, щото всички сляпо да му се доверяват. И действително, всички сляпо му се доверяваха. Изобщо, Гулапчев систематически забулваше „делото“ с мрачна тайнственост, с мрачна конспиративност. Групите му не само приемаха членове при страшна тайнственост, но и събранията се свикваха и ставаха при също такава

тайнственост. За събранията си те избираха такива квартири, в които най-незабелязано можеше да се влиза. При влизането в квартирата на събранията членовете трябваше да взимат всички предпазителни мерки. Цялата тази тайнственост действуваше върху умовете особено омаяно. Тя ги караше да гледат на „делото“ като на нещо „свето“.

С какво Гулапчев можеше да омайва така силно толкова млад интелигентен свят? Гулапчев проповядваше война против естетиката, против лукса, против разкоша, особено против модите, а най-вече против женските моди. Сам той ходеше без яка и вратовръзка, винаги с дигната яка на палтото и с дигнати крачоли. Той проповядваше против следването в университета, защото било безнравствено, най-тежко престъпление да се следва в университета в това време, когато „народът“, „сиромашта“ тънела в сиромашия и невежество. Разказват следния факт. Един от неговите слепи адепти, днес лекар, бил продал някакъв си бащин имот, за да отиде да следва в Русия. Той трябвало да мине през Русе, дето тогава се намираще Гулапчев. Последният изтъкнал пред своя адепт всичката престъпност на неговото намерение вследствие на което той се отказал да заминава, като вложил парите в „делото“. От друга страна Гулапчев обичаше постоянно да говори върху теми за нравствеността, себеотричането и за еманципацията на жената. От всичко, което се знае за неговата просветителна дейност, се вижда, че неговият обществен идѐал бе потребителният комунизъм по образа на същия комунизъм от първата епоха на християнството. Той мечтаеше поне за образуването на такава комуна от избрани негови последователи. Но скоро се разкри всичкият фалш на неговите проповѐди и към края на 1889—90 година сред сиромасомилите настъпи пълно разочарование към своя учител и от сиромасомилството остана само един единствен представител. Той беше самият Гулапчев, който подир това се опита да се реабилитира, като се препоръчваше за *анархист*, но и анархизмът му най-сетне трябваше да се привърши с вземането добра служба при днешното правителство, както обикновено свършват анархистите. В 1896—97 год. той наистина успя да създаде от няколко младежа в Русе една група, в която се

изучаваше анархизмът. Между членовете на тази група бе и покойният *Димитър Димитров*. Сигурно Д. Димитров е бил най-умният от всички членове на тази група, но влиянието на анархистическите идеи върху му бе тъй силно, че той не можеше да се избави от него и до края на живота си. Изобщо влиянието на Гулапчевата анархистическа група в Русе беше извънредно пагубно върху влизащите в нея млади интелигентни сили.

Сиромахомилското „свето дело“, което Гулапчев в такава тайнственост прибулваше, никой определено не знаеше в какво се заключава. Същността му, очевидно, знаеше само той. От дейността на неговите последователи, както и от това, което Гулапчев по-сетне извърши, се вижда, че това „дело“ се състоеше просто в издаването „полезни“ книжки за просвета на „сиромашта“, на „народа“ и за тази цел основаването на една обща печатница и книжарница. Но това „дело“ бе толкова скромно и неопасно, щото тайнствеността си нямаше място. Обаче Гулапчев много добре схвана психологическия момент тогава и за да го използва както трябва, за да стане един непоколебим авторитет, имаше нужда да се покрие с тайнственост. Нему помагаша и политическите условия. Тогава владееше стамболовският режим, една политическа реакция, която все повече се усилваше. Конспиративността, тайнствеността на Гулапчев толкова по-лесно се налагаше върху неговите последователи.

Впрочем сиромахомилството при всичко гореказано донесе и нещо полезно. То развиваше у последователите си стремеж към четене, към образование, към критика; то поддържаше идеализма у тях. Едни от неговите последователи и до днес си остават порядъчни буржоазни идеалисти, демократи стари и млади; други се присъединиха към социалистическото движение, някои от които и до днес са в него. В тази епоха, най-сетне, се издадоха от сиромахомилите няколко полезни на времето си книжки за общо образование.

3. Народът и интелгенцията

Дребнобуржоазните обществено-икономически условия и примитивните още недиференцирани класови отношения неизбежно налагаха своя печат и на социалисти-

ческата мисъл у нас. Толкова повече това е вярно, че тя и тъй не бе още закрепнала. Първите опити за социалистическа пропаганда, както видяхме скоро се прекратиха, като оставиха само едни откъслечни познания от социалистическата теория. При тези условия естествено бе, дето социализмът се схващаше само от етическа, от нравствена страна, като нравствено учение, което се противопоставяше на несправедливостта на обществената наредба по отношение към „народа“, което проповядваше война против тая несправедливост. Да се освободи „народът“ от несправедливата наредба, от „новите чорбаджии“ и т. н. и да се поведе борба за това освобождение — такова се явяваше тогава социалистическото знаме. Но как, по кой начин да се освободи „народът“ — това никому не беше ясно. Редакцията на „Съврем. Показател“ свърши, като посочи, че тази задача ще реши „грядущата социалдемократическа партия“, като ѝ състави и програма, която ще бъде осъществена със „силата на работниците“. Редакцията на в. „Росица“ зовеше на борба, която „строго да отдели капиталистическото производство от работната маса“ и „същевременно, като се начене устройството на работен клас за борба против буржоазията“. Но как ще стане това „отделяне“ и „устройство на работен клас“, това не беше още ясно. Едно само беше ясно, а именно, че освобождението на „народа“, неговото щастие съставляваше „нравствена задача на интелигенцията“. Затова пропагандата се насочваше към интелигенцията с цел да се организира от нея една обществена сила, която да освободи „народа“, да осъществи „общото щастие“ и „обществената солидарност“. Така щото, додето при първите опитвания за пропаганда на социализма на интелигенцията не се гледаше като на самостоятелна обществена сила, която ще освободи „народа“, а само като на деятел, който със силата на работниците ще реализира социалистическата наредба, след това интелигенцията се въздигна до единствена обществена сила, която сама ще може да осъществи „общото щастие“. Затова след 1886 година усилията бяха насочени към организирането на интелигенцията в такава именно сила. Същата цел гонеше, както видяхме, и *сиромахомилството*, с тази само разлика, че „нравствената

задача на интелигенцията“ за него съставляваше един нихилистически анархо-християнско-комунистически преврат в обществото. Но сиромасомилството носеше всички отличителни черти на една заключена сектантска организация, на един поповски орден (сдружение) с конспиративни цели. След разрушаването на тази тайна организация на интелигенцията в „обществена сила“, в 1888—1889 година се правят опити за едно организиране на интелигенцията в „обществена сила“ открито.

През 1888—1889 год. се почва, от една страна, едно размърдване сред народното учителство. Поваляха от разни градове, паланки и села възвания към народните учители за организирането им в учителски дружества с цел да се борят за подобрене на своето положение като народни учители. Социалистите също се намесиха в това движение с намерение да го използват за социалистически цели. Но наместо те да го използват, то ги използва, за да се издигне по-сетне в един учителски съюз, който няма нищо общо с социализма и който се яви една добра подпора на буржоазните задачи. В едно скоро време изникнаха ред учителски дружества и се направиха опити дори да се организират в един учителски съюз. За тази цел в гр. Лом биде свикана една сбирка от делегати на *учителските дружества*³¹. Но и тя само убеди социалистите, че за никакъв съюз и при това със социалистически задачи не може да се говори. Опитът от страна на едного от видинските делегати да обоснове тия задачи се посрещна от мнозинството на сбирката с явно неодобрение. Това още повече ги убеди, че опитите в това направление са безполезни и че трябва преди всичко открита социалистическа пропаганда.

През 1889 год. Н. Хр. Габровски написа брошура под заглавие: „*Нравствената задача на интелигенцията*“, с която канеше интелигенцията да се сдружи в дружества „*Нов живот*“, целта на които да бъде: „да развият умствения интерес в обществото“. Той задължава интелигенцията да основе в цяла България такива дружества, които да се съединят „в един общ федеративен съюз“ и които да бъдат насочени към „истинското назначение“. „Само тогава действително ще имаме право да кажем, че и ний имаме *интелигенция*“ — свършва той брошу-

рата си. Но как Габровски определя *интелигенцията и нейните нравствени задачи в обществото*? На стр. 15 четем следното в отговор на тоя въпрос:

„В борбата за напредък и свестяване човечеството си изработва идеал за по-добър и по-щастлив живот. Една част от обществото, благодарение на икономическото и общественото си положение, напреварва своите съвременници по пътя на прогреса и нравственото съвършенство; издига се над самата действителност и насочва пътя към общото щастие. Това е *интелигенцията*. Тя гласка историята напред, тя внася новите обществени идеали в живота и се мъчи да ги въплъти в самата действителност. Културата и обществените форми на живота са плод на човешката деятелност; но най-пъргово и съзнателно участие в създаването и преработването на тия форми зема интелигенцията. Тя най-добре съзнава, че човек има власт не само да създаде, но и да измени обществените условия, щом се е убедил, че те не задоволяват неговите човешки потребности. Тя най-добре разбира условията на прогреса; тя знае, че човек не може да запази своето човешко и идейно достойнство под крилата на такъв един обществен ред, който монополизира науката и благоденствията на човешката култура, който дава на малцина всичко, а на мнозина нищо, с една реч, който прави „сиромах роба и роба — сиромах“. Да се бори с обществените тегла и неправди, да кастри старите и ръждясали наредби в живота, да протестира против всичко, което спъва нормалното развитие на човешките способности и да проповядва със смелост и самопожертвование истината за по-добро обществено устройство — това е главната задача на напредничавата интелигенция. В името на тая нравствена задача интелигенцията е длъжна да жертвува своите лични интереси; длъжна е да похарчи всичките си сили в борбата за осъществяването на своите убеждения. Тя всякога върви напред — в първите редове на прогресивното движение, и разчиства пътя към общото щастие“ (стр. 15) . . . „Интелигенцията е повикана да даде потик в развитието на човечеството; тя трябва да посочи кои са най-добрите учреждения и закони, кой е най-правият път за постигането на общото щастие, на международната солидарност.

Народний труд, народните тегла и лишения са дали възможност на една част от обществото да живее по-лесно и по-охолно, да работи малко и да граби много. При сегашната хищническа организация на обществата едни живеят на гърба на други; щастието на едните е основано на злощатието на другите. Съзнай това голямо зло и приготи се за борба с него“ (стр. 21).

Така че, според Н. Хр. Габровски, демиургът на общественото развитие е интелигенцията. Малко по-нагоре, на стр. 19, той прибавя: „Главният лост, движущата сила на историческото развитие — това е човекът с неговите прогресивни потребности. Това е изворът, от когото трябва да блика обществената деятелност на интелигенцията.“ А на стр. 29 той пише: „Обществената сила на интелигенцията се заключава в обществен съюз, в който всяка личност искрено и съзнателно подчинява своите лични интереси на общото дело. Затова там, гдето има интелигентни сили, веднага трябва да си подадат ръка и основат дружества.“ От по-горе цитираното узнаваме какви са главните „нравствени задачи на интелигенцията в обществото.“ В името на тия „нравствени задачи“ Н. Габровски туря на интелигенцията друга „нравствена задача“, а именно, да отиде сред народа, да изучава неговите болки, неговите страдания, и я задължава: „Неговите страдания трябва да станат твои; неговото добро — твое добро; инак ти не ще почувствуваш и съзнаеш народните интереси, а следователно няма да бъдеш негов верен служител.“ При всичко това той ѝ поставя и такава „нравствена задача“: „трябва да се мъчиш да го преобразуваш според най-новите потребности на човешката природа“. Обаче интелигенцията, преди да отиде в народа, има да изпълни още една „нравствена задача“, ако иска „честно да работи за народа“, а именно, тя трябва да си изработи „критически убеждения“, защото „никой няма право да цери обществените болки и да препоръчва церове, без да е изучил добре народната хигиена и медицина“.

Ясно е, че социалистическата мисъл, докълкото тя може да се намери в някои изрази на брошурата: „*Нравствената задача на интелигенцията*“, е съвсем замъглена от възгледи, възприети от *субективната теория* на

руските радикали и социалисти — народници, и изобщо от руската народническа литература. Н. Хр. Габровски е свършил гимназия в Русия и висше образование (по правото) в Швейцария (Женева). Слабото работническо движение в последното и постоянното дружене с руските емигранти в Женева не можаха да спомогнат за изработването на ясни социалистически възгледи. След връщането му в България Н. Габровски беше до септември 1889 година съдия в окръжното съдилище в София. Тука той се запознава с няколко студенти от Висшето училище и почва да прилага своя план за организирането на дружества „Нов живот“. Първото и единствено такова дружество бе основано в София през април 1889, а на 1 май дружеството отвори първото вечерно и неделно училище, „в което се учат безплатно около 150 души работници“, както той казва в предговора си към брошурата. Но в 1889 год., по случай всесветската изложба в Париж, Н. Хр. Габровски посещава тази изложба. По случай на нея, през август месец същата година заседаваше първият международен социалистически конгрес³² след разтурянето на *Интернационала*. От Париж Н. Габровски се връща с нов ентузиазъм и с още по-гореща вяра в своите възгледи и в своята мисия като интелегент с „нравствени задачи“ спрямо обществото, спрямо народа. Той напуска съдийската професия и става учител в гимназията по история. Този предмет му даваше широко поле за пропаганда на своите възгледи между учениците в горните класове. Можем да си представим какво грамадно влияние е упражнявал ентузиазмът, с който Н. Габровски разправяше на учениците си за „общото щастие“ и „обществената солидарност“, за борбите в историята в името на тях, за потисничеството на „богаташите“ и експлоататорите и т. н. Той имаше грамаден успех, поради което и навлече върху си преследвания. От Сливен той биде преместен в Софийската гимназия, но скоро бе принуден да я напусне и се залови за адвокатство. По-сетне ние ще срещнем Н. Габровски като един от главните дейци в социалистическото движение в България.

Колкото неясна и да се явява социалистическата мисъл у Н. Габровски, но ентузиазмът, с който той открито пропагандираше своите възгледи, и горещият

позив към организирането на интелигенцията в „обществена сила“ не оставаха без влияние. Неговият позив към открита организация с явни определени цели се яви като противовес на конспираторството на сиромасомилите и на езуитството на Гулапчев. На езуитщината на последния Н. Габровски противопоставяше принципа: „Чистите цели изискват чисти средства.“ Позивът на Н. Габровски съвпада тъкмо и с новите обстоятелства, които бяха настъпили и все повече отбелязваха условията за един по-нов живот. Под повърхността, на която ставаха партизанските борби тогава, вече се извършваше един процес, който все повече взе да се чувствува. Разлагането на старите начини на производство, пропадането на занаятите и отслабването на селското стопанство — това беше процесът, който дълбаеше надолу старите обществено-икономически основи. От друга страна, стремежът към трупане на капитали чрез ограбването на „националните богатства“ и на държавните средства все повече се усиливаше. Сръбско-българската война, която погълна всички готови средства, смутните години, които настъпиха след тази война, бунтовете, борбата с тях и с дипломатическите пречки, които поставяше руската дипломация, и интригите на дипломацията на другите големи държави — всичко това поведе към голямо увеличаване на държавните разходи³³. Почна се сключването на големите държавни заеми, а с тях покупките за превъоръжаване на войската и постройката на железници³¹. Около тия заеми, покупки и постройки се почват първите оргии на първоначалното трупане на богатства чрез безогледен грабеж. Всичко това водеше към увеличаване на данъците, които от своя страна още повече подкопаваха старите обществено-икономически основи. Но тоя разлагащ процес още не се виждаше тъй ясно. Обаче виждаше се, че финансовата и общата политика на правителството води към съсипване на „народа“, че на гърба му се издига една силна бюрокрация, гражданска и военна, която все повече богатеє, че държавните и общински имоти се заграбват и т. н. Всички тия явления не се разглеждаха в свързка с общия обществено-икономически процес, който се извършваше в страната, а независимо от тази свързка. Подир това позивът на Н. Габровски се явява позив от

общи думи за борба на интелигенцията против тия явления за „общо щастие“ и „обществена солидарност“.

От друга страна, през 1889 и следующите години увлечението на интелигенцията подир националната политика на Стамболов постепенно угасваше, яви се даже недоволство против неговото управление от негови бивши върли и с влияние партизани, които постепенно го напускаха и изобщо опозицията против него постепенно се увеличаваше. При това в България се народиха нови поколения, несвързани с политическите борби в България, които не разбираха тези борби. От една страна, ония, които свършваха в странство и не страняха от събитията там, неангажирани в събитията в България, връщаха се с други понятия; от друга — от гимназиите и Висшето училище излизаха също нови поколения, недоволни от старите понятия, които не разбираха старите борби и не можеха да се увличат в тях. Естествено е значи, дето един позив, като този на Н. Хр. Габровски, не можеше да мине без влияние.

4. Крачка напред

Впрочем социалистическата мисъл, с развитието на споменатия процес на разлагането старите обществено-икономически основи на народния живот, все повече се изясняваше. В 1890 г. се яви преводът на Енгелсовото произведение: *„Развитие на научния социализъм.“* То е първата книжка на български по научния социализъм. Самото появяване на този превод вече говореше за една голяма крачка напред към уясняване на социалистическата мисъл. Разбира се, че уясняването не дойде изведнаж и след появяването на този превод. Материалните условия още твърде далеч не спомагаха за това. Последното може да се види от думите на „преводача“ на Енгелсовото произведение, Дружелюбов (Ев. Дабев), с което придружава превода. Той захваща предговора си с излагането историческата теория на Маркс, а свършва с разсъжденията на Н. Габровски. И наистина, на стр. III той пише следното:

„Било е някога си време, когато се е мисляло и вярвало, че причината на всичките исторически явления са се криели в постоянно изменявалите се идеи на хората

и че най-главните от тия изменения са политическите. Считало се, че политическата сила е главният фактор, който дава такова или онакова направление — според известни условия — на човешката история, на човешкото развитие; на икономията се е гледало като на явление производно, случайно — като на нещо второстепенно. И така се е мисляло и вярвало дълго време, доскоро. — Обаче днес, при съвременното развитие на науката, да мисли човек така и да дири причините на обществените явления в политиката, значи да не познава откритията на науката, да не дава никаква цена на прогреса, който тя е направила в това отношение, накъсо казано — да не знае историята. Карл Маркс, тоя гениален мислител-революционер, който е направил велики открития в обществените науки и който е турил началото на съвременния научен социализъм, е доказал, че не политическата сила е оня фактор, който движи човечеството, ами е икономическата, че историята на човечеството не е нищо друго освен история на борбите между класовете и че политическата борба във всичките си проявления е била само борба за обществено или политическо господство на тоя или оня клас. Карл Маркс с това си откритие е турил край на по-напрешното тъмно, основано само на догадка, представление за политическото господство над икономическото. И днес необоримо и научно доказателство е, че корените на всичките явления в историята на човечеството се коренят в икономическото положение, а не другаде някъде.“

Както виждаме, макар авторът на цитираното и не съвсем сполучливо да се изразява и да предава Маркс-овата историческа теория, в тях има една голяма крачка напред в сравнение с предишната мисъл. Обаче по-нататък в същия предговор мисълта пак се обърква със старите възгледи. По-нататък и тука се срещахме със същите мисли, които по-горе приведохме от в. „Росица“ с повторение на ония съждения на Н. Габровски за „интелигенцията“ и „народа“, които видяхме по-горе. След като се опитва съвсем несполучливо да обясни марксихески миналото на българския народ преди освобождението и след като накратко разказва как едрото производство съсипва дребното и се създава *пролетариатът*, Дабев по отно-

шение нашата страна се бърка ту в една, ту в друга мисъл. Така напр. на стр. VI той сравнява капиталистическото развитие в другите страни и в България, намира, че „нашата промишленост не се различава почти по нищо друго от западноевропейската освен по размера си“. И по-нататък: „Ней ѝ предстои не толкова да се развива, колкото да се разпространява. А разпространението ѝ зависи от бързото натрупване и съсредоточаване на капиталите, от една страна, и от отварянето на повече пазари за разхарчване — от друга. Неимоверната експлоатация на труда служи за най-добро средство за натрупването на капиталите, а конкуренцията — за тяхното съсредоточаване все в по-малко и по-малко ръце.“ Относително пазарите Ев. Дабев мисли, че „немислимо е да се дирят навънка при съвременните условия“ и че „за нашата промишленост от съществена важност е вътрешният пазар, развитието на който пък зависи от състоянието на частните дребни производители“. Колкото повече пропадат последните и колкото повече расте промишлеността, толкова повече се разширявал нейният вътрешен пазар. При всичко това обаче по-надолу, на страница VII, Евтим Дабев вече не вярва, че капитализмът ще се развие както в Западна Европа. „Дали — казва той — ще може и у нас да порасне капитала до оная степен на развитието си, до която е достигнал той в Западна Европа, или не, при всичко че е въпрос на бъдещето, но ние смело утвърждаваме, а това ни утвърждение е резултат от безбройни факти, добити от анализа на миналата и сегашна история на капитала, че той никога у нас не ще може да пусне такива корени, каквито е пуснал в другите страни.“ Макар Дабев и да ни уверява, че това му „утвърждение е резултат от безбройни факти, добити от анализа на миналата и сегашната история на капитала“, но очевидно е, че неговото твърдение е резултат на още недостатъчно ясната социалистическа мисъл, на недостатъчно социалистическо развитие. При всичко това за него „необорима истина е, че освобождението на работническия клас може да стане само посредством самия него и е работа на него“. И той вижда и у нас „тоя клас“, но който „едва ли проявява какъв-годе признак за съществуване“. Той е разпилян

по България, потънал в невежество и немотия, не представлява сила, както западните работници, и служи само за оръдие на „политически шарлатани“, в техните борби. Но, казва Дабев: „Няма съмнение, че това ще се продължава дотогава, докато дойде и той до нужното самосъзнание, докато разбере своите и на цялото поробеното човечество интереси. А това ще може да се постигне само посредством силната и неуморна пропаганда на новото учение — социализма.“ Обаче кой ще поведе тази „силна и неуморна пропаганда?“ „Тая длъжност — пише той — най-много се вменява на нашата мислеща интелигенция.“ И подир това Дабев захваща да излага „нравствената задача“ на интелигенцията спрямо „народа“ буквално по образца на Н. Габровски, но свършва със следующите редове:

„Колкото по-скоро се упъти мислещата ни интелигенция в тая посока, колкото по-неуморно и решително се труди в това направление, толкова повече ще растат и редовете на образуващия се работнически клас, на съзнателната работническа интелигенция; толкова повече се отваря за нея и поле за деятелност и заякват силите ѝ. И тогава много честни хора от лагера на имотните ще влязат в редовете на работническата интелигенция и ще съдействуват за нейното по-нататъшно развитие и преуспяване. Нека прочее бъде благословен часът, когато почне да се работи за това велико дело.“ В забележка Дабев тука привежда един пример от Германия как и „честни хора от лагера на имотните“ са се слели с германската работническа интелигенция. Така свършва Дабев предговора си към превода на Енгелсовата брошура: *„Развитие на научния социализъм“*. И часът, който Дабев благославя, не закъсна да се яви. Той настъпи в следующата 1891 година. Почна се *социалистическото движение* в България. Но преди да минем към него, трябва да подчертаем, че при всичкото клатушкане на социалистическата мисъл у Дабев и през 1890 година неговият превод на *„Развитие на научния социализъм“* бе първата книжка по научния социализъм в България, а нейният преводач Ев. Дабев първият, който открито направи позив за пропаганда на социализма.

ЧАСТ ТРЕТА

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧАЛОТО НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Социалистическата сбирка в Търново

В началото на 1891 г. Н. Габровски, уволнен от учителството, се върна в родния си град Търново, дето се установи да адвокатствува. Срещата ни тука положи началото на социалистическото движение. Най-напред Н. Габровски говореше за турянето начало на една „историческа партия“, но какво разбираше под нея и главно върху какви начала трябваше тя да се основава първо време не беше ясно. Скоро обаче се разбрахме, че въпросът е за основаването на една *социалистическа партия*.

Брошурата му: „Нравствената задача на интелигенцията“, неговата дейност в гимназиите между учениците от горните класове, като учител и социалист, преследванията от училищната власт за това, неговата дейност в София, в дружеството „Нов живот“, и най-сетне уволнението му от учителството — всичко това направи неговото име известно между младежта и интелигенцията. Преди да се върне в Търново, той се намираше в преписка или лично се бе срещал с по-видните дейци от сиромасомилската организация, като К. Бозвелиев, Ев. Дабев, С. Мутафов и други, които се бяха вече разочаровали от Гулапчев.

В срещите ни в Търново се реши, че преди всичко ние трябва да отговорим на въпроса: *Има ли почва за социализма в България?* Още преди 1891 г. се пишеше във вестниците за пропадането на занаятите и земеделието, но през 1891 г. особено често се пишеше на тази тема както в правителствените, тъй и в опозиционните вестници. В същото време няколко учители от търговското училище в Свищов основаха списанието „*Промисли-*

леност“. В него, като се признаваше пропадането на старите занаяти и първобитното земеделие, редакторите му проповядваха идеята за необходимостта от модерно индустриално развитие, от развитие на „народното производство“ и „народните производителни сили“. От друга страна, през 1891 година твърде много пишеха, особено правителствените вестници, за социализма и че за него нямало почва в България. Поради това стана необходимо да се излезе с един сборник от статии, в които да се изкажем за социализма, как го разбираме и дали има почва за него в България. Обаче приготвеният и турен под печат сборник не можа да види свят поради едно спречкване с печатаря Гулапчев. Предвид на това реши се да се издаде брошурата на Д. Братанов: „Що е социализъм и има ли почва той у нас?“³⁵ и да се използва сп. „Ден“, което почна да излиза под редакторството на Я. Сакъзов в Шумен, за открита пропаганда на социалистическите идеи.

Обаче предвид на това, че, от една страна, сборникът не можа да излезе, а, от друга, че в няколко места вече бяха се основали *социалистически дружинки*, стана необходимо да се свика една социалистическа сбирка, за да се обмисли по-нататъшната им дейност. По едно споразумение с основаните дружинки тази сбирка се свика в гр. Търново през *великденските празници*³⁶, в 1891 г. Сбирката се състоеше от десетина делегати на социалистическите дружинки в Търново, Дряново, Габрово, Севлиево и Казанлък; тя държа своите заседания в търновските лозя на Габровски и, разбира се, тайно. Тази сбирка беше *първото социалистическо събрание*, в което се тури началото на социалистическото движение, на *първата организация на социалистическите сили* в България.

Главният въпрос, който трябваше да разреши *първото социалистическо събрание*, беше въпросът: *да се излезе ли открито като социалистическа организация, ако се излезе, то и като каква организация да излезе?* Търновци смятаха необходимо да се излезе открито, като една „социалдемократическа партия“, като подкрепяха своето мнение със съображението, че при откритото действие и като социалдемократическа партия ще се покаже на противниците, че социалистите не са такива, как-

вито си ги мислят и представляват, а на правителството, че те не съставляват някакво тайно, съзаклятническо дружество, а една партия самостоятелна, нямаща нищо общо с българските партии, следователно с това ще му се отнеме един от поводите за преследвания, и ако пък ни преследва, ще се знае, че преследва за социалистическите идеи, а не като конспиративно дружество, на което може да приписва всевъзможни престъпления и дивотии. Към мнението на търновци се присъединиха дряновци и габровци. Обаче против него се обявиха, макар и нерешително, севлиевици и казанлъччане, К. Бозвелиев и С. Мутафов. Те, напротив, поддържаха, че не струва да се бърза да се излиза открито като организация, а още по-малко като „социалдемократическа партия“, защото подобно излизане като партия, и при това решително опозиционна, щяло да предизвика преследвания и по тоя начин щяло да се попречи на развитието на социалистическото движение.

Разискванията по този въпрос заеха най-голямата част от времето, което имаше на разположение сбирката, но окончателно решение по него не се взе. Предвид на това, че севлиевици и казанлъччане настояваха да се не бърза с излизането открито и да се обмисли въпросът по-добре, сбирката взе решение да се свика през лятото една втора, по-голяма сбирка, в която да се вземе окончателно решение. Също така се отложи и окончателното приемане проектоустава и проектопрограмата, представени от търновци на сбирката, като се реши до свикването на втората сбирка проектоуставът да служи за организационно ръководство на съществуващите дружинки и на ония, които ще се организират.

Между тези от принципиално значение въпроси сбирката имаше да реши и един въпрос от твърде деликатно естество. Сиромахомилството, както видяхме, се свърши с купуването на една печатница със средствата на сиромахомилската организация. Обаче Гулапчев присвои тази печатница. При това последният употреби всички средства, за да не може да види свет печатаният в тази печатница социалистически сборник, в който се проповядваха възгледи, тъкмо обратни на ония, които той проповядваше и които, макар и не съвсем открито, вече се

критикуваха. От друга страна, за купуването на сиромасомилската печатница, самовластен господар на която стана Гулапчев, най-много средства бяха вложили казанлъччане и габровци и изобщо печатницата се е смятала за обща, а не частно дело. Предвид на всичко това, сбирката реши да поиска сметка за нея и предаването ѝ на социалистическата организация. За тази цел тя избра една тричленна комисия, която от името на сбирката да поиска сметка и предаването на самата печатница и да докладва за направеното пред идущата втора сбирка. Разбира се, че Гулапчев отказа да дава сметка и да предаде печатницата, като мотивира, че в нея имат участие не само казанлъччане и габровци, а и други частни лица, пред които той бил отговорен.

С това първото социалистическо събрание свърши своята работа, като пожела, щото да се развие по-голяма дейност за основаването на социалистически дружини навсякъде, дето делегатите имаха познати и съчувственици на „новото движение“, та бъдещата сбирка да бъде помноголюдна. Тази сбирка се реши да се свика на 20 юли в балкана, в местността „Бузлуджа“, и е известна под името „Бузлуджански конгрес“.

2. Конгресът на Бузлуджа

Ако търновската сбирка може да се нарече първа *социалистическа конференция*, в която социалистите събраха с всичко старо, със старите възгледи и тактики и се съвещаваха върху своите нови „нравствени задачи“ като социалисти, сбирката на Бузлуджа може да се нарече *Първи учредителен социалистически конгрес*, който даде първата конституция, първия организационен устав на българското социалистическо движение и определи характера и задачите му. Той всъщност не беше събрание от определено число делегати на всяка социалистическа дружина; в него участваха почти целите близки дружини. Той беше събрание, в което участваха не само известните тогава първи социалисти в България — Н. Габровски, Ев. Дабев, Т. Постомпиров, С. Мутафов, К. Бозвелиев, Ив. Кутев, но и повече от 20 души, групиращи се около тях работници, дребни занаятчии, учители и младежи, особено от Казанлък, Ст. Загора, Сливен, Търново, Габрово, Сев-

лиево и Дряново. Така че сбирката на Бузлуджа имаше по състава си и по направеното в него характер наистина на един *учредителен конгрес* и в този смисъл може да се нарече *Първи социалистически конгрес*.

На 19 юли вечерта под вековни високи букове на балкана, стотина метра далеч от самото място, дето са паднали Хаджи Димитър и Ст. Караджа и дето всяка година на 20 юли става събор от околните села в памет на загиналите на Бузлуджа герои-въстаници, около един голям огън, насядали една купчина от хора глава до глава, тихо разискваха с голям интерес и с известна предпазливост. Това бяха пристигналите от Казанлък и по-далечните градове конгресисти. Те очакваха пристигането и на конгресистите от близките места, които рано сутрин на 20 юли почнаха да пристигат. Изборът на Бузлуджа и 20 юли за първия социалистически конгрес беше нарочно направен. То беше време, когато не се позволяваха никакви открити събрания, а тайните събрания можеха лесно да се обвинят в комплотиране против „държавата“, т. е. против тогавашния режим. Страхът от преследвания караше социалистите да крият своите първи социалистически събрания; социалистическото движение не беше още добило право на гражданство. На 20 юли на Бузлуджа се събираше тогава множество народ и от най-далечни места на България и особено то беше станало място за екскурзии в този ден за мнозина от новата генерация на интелегенцията, учители и чиновници, почитатели на нашите революционери, паднали за свободата на България. Мислеше се, че този ден на Бузлуджа е най-безопасен за един социалистически конгрес, колкото многолюден и да е той. И действително, конгресът мина съвсем незабелязан.

Бузлуджанският конгрес имаше да реши въпросите, които се повдигнаха в търновската сбирка и останаха да се обмислят и да се вземе окончателно решение. Преди всичко тука трябваше окончателно да се реши въпросът: да се излезе ли открито като социалистическа организация и как. И тука се яви същото разделение на мненията, както и в търновската сбирка. Казанлъчане и севлиевци изтъкваха същите страхове от излизането открито и особено като социалдемократическа партия. Трябва да се забележи, че те както в Търново, тъй и на Буз-

луджа не противопоставиха никакви принципиални аргументи против мнението на търновци, поддържано и от другите дружини. Единственият им аргумент се заключаваше в страха от преследвания и смазването на социалистическото движение още в самото му начало. Възпитани в конспиративната сиромасомилска организация, не им беше лесно да се отърват от нейното влияние. Тогава те нямаха ония аргументи против излизането като партия, които идната 1892 година под влиянието на покойния Слави Балабанов те противопоставяха и които станаха причина за първото разцепване на социалистическите сили в България. Прочее, техните аргументи тогава против излизането като социалдемократическа партия не бяха убедителни; те сами се съмняваха в тяхната действителност. Подир подробните обяснения, направени от търновци пред конгреса, последният единодушно реши на организацията да се даде името: „Българска социалдемократическа партия“, която излиза със свой седмичен орган и с една социалдемократическа библиотека³⁷ за пропаганда идеите на научния социализъм и за агитация в името на програмните искания на „българската социалдемократическа партия“. Решението всъщност беше категорично спрямо излизането със „социалдемократическа библиотека“, първият номер на която се реши да бъде брошурата: „*Що е социализъм и има ли той почва у нас?*“ Колкото до седмичния орган на „българската социалдемократическа партия“, решението не беше категорично, а само по принцип, като при това конгресът реши, щото сп. „Ден“ да се използва за социалистическа пропаганда.

След това решение конгресът пристъпи към *проект-устава и проектопрограмата*³⁸. Организационният устав на партията беше същият, с малко изменения, който посетне биде обнародван в органа на партията, в. „Работник“, а програмата беше оная на Белгийската работническа партия, приспособена към българските условия, но от извънредния партиен конгрес в Търново тя биде съвсем изоставена и изработена нова, по образец на оная на германската социалдемократическа партия, която с някои изменения беше същата, каквато е и днешната програма. След разрешението на главния въпрос от дневния ред на конгреса приемането на устава и програмата не от-

неха много време. Оставаше практиката да покаже до колко са приложими те в живота и какви недостатъци ще покаже той в тях. С приемането им работата на конгреса беше привършена; оставаше му да изслуша доклада на комисията, избрана от търновската сбирка за преглеждане сметките на Гулапчев и изискване от него да предаде печатницата на новата организация. След изслушването на доклада конгресът реши да се предостави да се разправят с Гулапчев заинтересуваните в печатницата другари и с това той се обяви за закрит на 20 юли по обед.

На 20 юли по обед, доволни от извършеното в Бузлуджанския конгрес, със сияющи лица от съзнанието, че в този ден под вековните букове на стария балкан туриха основите на „социалдемократическата партия“ в България, южнобългарските и северобългарските конгресисти стиснаха горещо ръцете си с пожелания за смела и енергична обща дейност в името на великия идеал, който ги съединява, и с радостно виждане в следния конгрес, се разделиха. Но тази раздяла се оказа много по-дълга, отколкото се предполагаше от всички. Следната година, както ще видим, стана първото разцепване в току-що създадената социалистическа организация.

3. След Бузлуджанския конгрес

Според приетия в конгреса устав за управително тяло на социалистическата организация се избра *Общ Съвет на българската социалдемократическа партия*, с център Търново. На него конгресът възложи да изпълни неговите решения. Общият Съвет веднага след конгреса пристъпи към изпълнението им. Най-първо той почна да издава социалдемократическата библиотека, като първи номер на която през септември 1891 г. издаде брошурата: „*Що е социализъм* и пр.“ От друга страна, пропагандата на социалистическите идеи се усилва чрез сп. „*Ден*“, което все повече ставаше орган на социалистическата мисъл в България. Независимо от това, тъкмо пред конгреса се появи преводът на знаменитото произведение на К. Маркс и Фр. Енгелс: „*Манифест на комунистическата партия*“³⁹, а към края на 1891 год.

няколко студенти от Висшето училище започнаха „Българска социалистическа библиотека“⁴⁰, между номерата на която, а именно вторият номер, е Марксовата недовършена статия: „Въведение към Хегелевата философия на правото“. Изобщо към края на 1891 г. печатната пропаганда на социалистическите идеи се засили, а главното от края на тази година тя става не случайна, а систематична и по-планова.

Решително влияние върху социалистическото движение в България оказаха брошурата: „*Що е социализъм и има ли той почва у нас?*“ и списанието „Ден“. Брошурата имаше за цел да обоснове социализма на българска почва, да докаже възможността му в България. Защото тогавашните противници на социализма, които бяха главно ония, които до 1885 г. считаха себе си за „революционери“, „радикали“ и даже „социалисти“, не отричаха възможността изобщо на социализма; те отричаха тази възможност само за в България. Тогавашно обикновено нещо беше да чуете от противниците на социализма възражението: „ние всички сме социалисти, но в България няма почва за социализма, защото няма бедни, всеки си има нива, лозе, къща, няма работници“. В това възражение имаше и нещо вярно. Вярното в него беше това, че нямаше *работническото движение*, на което социализмът се явява научен израз. Поради това трябваше да се докаже, че рано или късно работническото движение ще се яви, че самото развитие на човешкото общество се извършваше и извършва така, че неизбежно води към социализма, че нашата страна ще се развива в същата посока, по същия път, както и другите напреднали страни, че тя е влязла в този път на развитие. Трябваше с факти из общественно-икономическия живот на България да се докаже, че старите основи на стопанския ѝ живот, че дребнобуржоазните форми на производството се разлагат, че в същото време се създават предусловия за капиталистическото ѝ развитие, следователно и за появяването на работническата класа, почвата на социализма. Такава беше задачата на автора на брошурата: „*Що е социализъм* и т. н.“

Няма съмнение, че от гледна точка на днешното общественно-икономическо развитие на България и на

днешното развитие на социалистическата мисъл фактите, с които се обосноваваше възможността на социализма в България, са съвсем недостатъчни. Естествено, преди 15 години животът не даваше повече от тия факти. От друга страна брошурата днес от марксистическа гледна точка в някои отношения не е добре издържана. Главно тя несполучливо се захваща и в нея намират място още следи от ненаучния социализъм. Наместо да се задоволи с изложението на историческото развитие и от него да се извади заключението що е социализъм, авторът на брошурата захваща с анализа на самата дума социализъм, която произвежда от *социализация*, преобръщане на нещата в общо, обществено владение и по такъв начин изважда понятието за социализма не като теоретичен израз на работническото движение, а като наука за историческото развитие на човешкото общество, което развитие води към социализацията на средствата за производство. За да илюстрира своята мисъл, авторът прибегна до примери из живота, които говорят за извършващата се в капиталистическото общество социализация, както телеграфите и пощите, железниците, училищата и т. н. Такова обясняване на понятието социализъм не е сполучливо. В него ние виждаме следи от влиянието на Ласалевите идеи върху социалистическата мисъл на автора. От една страна, съдържанието на I глава от брошурата бие до известна степен на *държавен социализъм*, от друга страна, самото изложение на Марксовата историческа теория е непълно, а на места изразите не са точни. Обаче при всички тези недостатъци на брошурата, тя беше първа, която даде за времето си едно научно обоснование на социалистическото движение на българска почва.

Брошурата „*Що е социализъм* и т. н.“ биде посрещната от някои интелегенти като откровение. Авторът ѝ, няколко месеца след излизането ѝ, биде изненадан в Шумен от Янко Сакъзов със следните буквално думи: „Де беше по-рано да излезеш с тази брошура! — Аз толкова си бяхтих главата да си обясня що е прогрес: четох и Бокля, и Спенсер, и „*Что такое прогрес*“ от Михайловски и не можах да си обясня! Чак сега ми стана ясно.“ В сп. „Ден“, редактирано от същия Сакъзов,

брошурата се посрещна също с възторг. За противниците на социализма тя се яви голяма неприятна изненада. В сп. „Лъча“, орган на „справедливостта и хуманния демократизъм“, или на „хуманните демократи“, издаван в Т. Пазарджик със сътрудничеството на хора, които минаваха за един вид „социалисти“, се посрещна с нескривана злоба⁴¹. Сп. „Дума“, списвано от Владикин, едно време известен като върл безбожник, непримирим враг на поповството и като „независим радикал“ и дори „социалист“, от 1891 год. радославист, посрещна я с думите, че щяло да докаже, какво „ако има малко почва за социализма, това не значило, че има необходимост от него в България“⁴². Ив. Ев. Гешев в едно столично списание⁴³ я посрещна, като нарече българските социалисти „петлета“ и гробокопатели на кредита на България, защото в брошурата, както и в сп. „Ден“, се говори за пропадането на селяните и занаятчиите. Всичко това показваше, че брошурата добре е изпълнила задачата си. Във всеки случай, брошурата даде здрава основа на започващото се социалистическо движение.

След брошурата: *„Що е социализъм и има ли той почва у нас?“* последваха ред други брошури от „българската социалдемократическа библиотека“, редактирана от търновските социалисти. Вторият брой от нея беше брошурата, преведена от френски: *„Какво искат социалдемократите?“* Тази брошура се яви като предвестник на появяването на „българската социалдемократическа партия“. Защото тя дойде да затвърди идеята за излизането на социалистите открито като социалдемократическа партия не само у търновските социалисти, но и у мнозина други, които се колебаеха. От друга страна, в сп. „Ден“, в полемиките с противниците систематически се развиваха идеите, изложени в тези брошури, като се допълваха и фактите, които потвърждаваха възгледите на социалистите върху българския живот и неговото развитие. По такъв начин в края на 1891 и в началото на 1892 год. социалистическото движение все повече се засилваше. Но в това му засилване се криеше зародишът на неговата слабост, на първата криза в него.

ГЛАВА ВТОРА

ПЪРВАТА КРИЗА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Пловдивският конгрес

Социалистическото движение в 1891 год. беше, разбира се, чисто интелегентско. С изключение на отделни единици от дребни собственици, бакали, занаятчии и работници в организиращите се тук-там „социалистически дружини“, в социалистическото движение влизаха все интелигенция — учители, адвокати, студенти и ученици. Цялата тази „социалистическа интелигенция“ представляваше най-голямо разнообразие в умствено отношение и в личните си настроения. Мнозинството от нея нямаше социалистически знания. Едни — възпитани в анархическата и нихилистическа сирсмахомилска школа на Гулапчев; други — на радикализма на сръбския социалист Вася Пелагич; трети — в традицията на политическите борби за конституцията и либерализма и в патриотическите дружини „България за себе си“; четвърти — възпитани в странство и в социалистическото движение там. Всяка от тези четири категории „интелигенти“ имаше свои претенции. Всяка считаше себе си за повикана да решава съдбата на „народа“, да ръководи движението, като всяка считаше себе си най-достойна за това. Естествено е, че в почнатото при такива обстоятелства социалистическо движение скоро трябваше да се яви конфликт.

Впрочем преди да стане открито разцепване, то вече съществуваше. Наместо да се сгрупират около сп. „Ден“ и „българската социалдемократическа библиотека“, една част от социалистите, с център Севлиево, в 1892 година почнаха отделно да издават свое списание под

името: „Социалдемократ“. Всъщност това издание което излизаше в Севлиево, беше дело на една социалистическа група студенти, начело на която стояха Слави Балабанов, който по-сетне се самоуби в Женева и Кръстю Раковски. „Социалдемократ“ беше едно марксистическо списание, в което се помещаваха ред оригинални и преводни превъзходни марксистически статии. Но неговото появяване наред със сп. „Ден“, което никога на никого от сгрупиранията около „Социалдемократ“ социалисти не е отказвало гостоприемство, съставляваше фактическо разцепване на социалистическите сили. След появяването на „Социалдемократ“ социалистите фактически се разделиха на два лагера: единият с център Търново, другият с център Севлиево, а по-сетне Казанлък. Литературен орган на първия продължаваше да бъде „Ден“ и „българска социалдемократическа библиотека“, а на втория — сп. „Социалдемократ“. Макар и да не излизаха наяве, но разногласията между двата лагера растяха все повече. Главният и единствен въпрос на разногласията съставляваше все същият, старият въпрос, който се разискваше на Бузлуджа и в търновската сбирка. Понеже въпросът не се поставяше открито на разискване чрез печата, затова и нови аргументи против предложението на търновската дружина да се излезе открито като „социалдемократическа партия“ не се знаяха. Но търновци, поддържани от дряновци, габровци и старозагорци, настояваха, щото в най-близко бъдеще, още през същата 1892 год., да се излезе открито като „социалдемократическа партия“ със свой политически орган, с вестник. Напротив, казанлъчане и севлиевци, поддържани и от студентската социалистическа група в Женева, главно от Слави Балабанов и Кръстю Раковски, които бяха се върнали в България през лятната ваканция, енергично се противопоставяха на това. Отношенията между двата лагера се изостриха твърде много и едно споразумение се считаше от „партистите“ за невъзможно. За последните въпросът се явяваше окончателно решен. Но преди да излязат открито като партия, решиха да се свика втори конгрес в Пловдив, по време на индустриално-земеделската изложба, която се откриваше през август 1892 год. На този конгрес бидоха поканени само дружи-

ните, които споделяха мнението на търновци. На този конгрес имаше представители от Търново, Габрово, Дряново, Стара Загора, Сливен, Пловдив, Ямбол. Свикването на Пловдивския конгрес не беше и не остана тайна. И действително, казанлъчане, шуменци и севлиевци с покойния Слави Балабанов също се явиха в Пловдив и като узнаха мястото, дето заседаваше конгресът, най-напред се опитаха да се поведат преговори за едно взаимно споразумение със събраните на конгреса. Преговорите не приведоха към никакво споразумение. Тогава те поискаха да бъдат допуснати да развият своите възгледи пред делегатите на конгреса. Последният се занима с тяхното предложение, но го отхвърли категорично. Това очевидно тъй е разсърдило севлиевци и казанлъчане, че решили да нахлуят в заседанието на конгреса и да го накарат да ги изслуша. И действително, в едно от последните заседания на конгреса те нахълтаха в стаята, дето заседаваше конгресът, обаче конгресът, възмутен от тази им постъпка, дигна заседанието си. Произлезе едно частично горещо обяснение, след което и двете страни се разделиха, силно настървени едни срещу други. Разцепването станa пълно и наглед завинаги.

По такъв начин настъпи първата криза в социалистическото движение. Пловдивският конгрес реши окончателно, че дружините, които се представляваха на конгреса, се конституират в политическа партия под названието: „Българска социалдемократическа партия“. Главна задача на партията постави социалдемократическа пропаганда и агитация между работниците, дребните занаятчии и земеделци; политическа борба, т. е. участие самостоятелно, без всякакви компромиси с другите партии, в законодателните избори и в изборите за окръжните и общински съвети. При това конгресът окончателно реши, щото веднага след конгреса *Общият съвет* на партията, със седалище Търново, да почне издаването на политически орган на партията, вестник под названието: „Работник“, в който да се отпечата и приетата от конгреса програма и уставът. Тъй че социалистите се разделиха на два враждебни лагера: на „партисти“ и „съюзисти“. Какво ги делеше ще видим по-нататък.

2. След Пловдивския конгрес

След пловдивския конгрес недоволните от решенията му социалисти се организираха отделно под името: „Социалдемократически съюз“. Към него се присъединиха и шуменските социалисти начело с Я. Сакъзов. С това от VII кн. II год. сп. „Ден“ става орган на „съюзистите“; „партистите“, които дотогава бяха главни сътрудници на това списание, се оттеглиха. Всъщност редакторът му Я. Сакъзов до разцепването на социалистите не беше откровен социалист. Той до пловд. конгрес не участвуваше в сбирките социалистически. За него социализмът се явяваше само като *хубава* съвременна идея, а марксизмът, научният социализъм, той го схващаше само като историческа теория, която най-добре обяснява *какво е прогрес*. Още тогава, в 1892 год., пред самия пловдивски конгрес Я. Сакъзов изказваше същите съмнения спрямо приложението на марксизма към развитието на България, които го преследваха през толкова години на социалистическото движение, в което той посетне взе активно участие. Още тогава той често повтаряше: „Отде вие с Габровски знаете, че България ще се развие според Марксовата теория. България може да се развие по друг път, а не по онзи, по който са се развили напредналите народи, за развитието на които се отнася Марксовата теория.“ Те са буквалните изрази на Я. Сакъзов тогава. Той и тогава не вярваше, че капитализмът в България ще се развие и че следователно ще се яви пролетарската класа, на движението на която социализмът се явява теоретичен израз, както не вярваше осем години подир това, както и днес той още не вярва. Но той беше редактор на социалистическо списание; той приемаше социализма като едно учение за една идеална наредба, един социализъм на чувствата и благите желания; той изобщо беше един *сантиментален социалист*. Поради това него крайно го шокираше изтъкването на класовата борба у нас, разглеждането на явленията у нас от гледна точка на развиващите се класови интереси в нашата страна; нему извънредно не харесваше постоянното изтъкване на положението, че капиталистическото развитие съсипева и ще съсипе

дребнозанаятчийското и земеделско производство. Но особено го шокираха, не му харесваха „обществените хроники“ на главния му сътрудник⁴⁴, в които се задяваха „демократическите“ и „прогресивните“ течения и се изтъкваше предимството на социалната демокрация. Той с удоволствие поместваше статии, в които се развива теорията, в които се говори за борбите в странство, за успехите на социалистическото движение там, но с голямо недоволство се отнасяше към статии, в които се говореше за капиталистическото развитие у нас, за *класово деление* и *класова борба* в нашата страна. А понеже „партистите“ твърде много напиреха на всичко това, затова недоволството на Я. Сакъзов към тях растеше все повече. От това затруднително положение го избави разцепването на социалистите в пловдивския конгрес. Той се сближи със „съюзистите“. Възгледите на последните тъкмо отговаряха на неговото настроение.

Всъщност Я. Сакъзов беше по възгледи един *либерален демократ* от рода на каравелистите, по природата *политик-буржоа*, какъвто ще си остане завинаги. Понеже „съюзистите“ приказваха за „синдикална организация на работниците“, която трябвало да се създаде преди да се излиза като политическа партия, и понеже Я. Сакъзов не вярваше, че България ще се развива според Марксовата теория, следователно не вярваше, че ще се яви пролетарска класа и „синдикална организация“, той се присъедини към тях. „Социалдемократическият съюз“ представляваше нещо не тъй крайно, каквато се явяваше „социалдемократическата партия“. Главно съюзът не му пречеше да действа като „политик“ според настроението му. И наистина, в началото на 1893 год. той с Р. Косев захваща да издава в. „Правдина“, един политически вестник с радикало-демократическо направление, който нямаше буквално нищо социалистическо. Стамболовската реакция, колкото повече приближаваше нейният край, толкова по-страшна ставаше. Опозицията против стамболовския режим растеше, бившите негови сътрудници и бивши негови приятели и съчувственици все повече го напускаха, но затова и усилията му да продължи своето съществуване ставаха все по-тежки. Я. Сакъзов като „политик“ поиска да се

тури начело на тази буржоазна опозиция за свалянето на стамболовския тирански режим. Затова, като продължаваше много нередовно да издава сп. „Ден“, ревностно се залави да издава в. „Правдина“ в решителен опозиционен на стамболовщината дух. В същото време в Т. Пазарджик, под редакторството на В. Т. Велчев, който тогава минаваше за един вид „социалист“, но всъщност под редакцията на Гаврил Баламезов и друг един руски емигрант, известен тогава противник на марксизма под псевдонима Прокопиев, се издаваше в. „Лъча“, също радикало-демократически вестник или вестник на „хуманния демократизъм“, както те тогава казваха. Но двете редакции на „Правдина“ и „Лъча“ скоро се подушиха и сляха тези два вестника в един под името: „Прогрес“, който по-сетне стана един от органите на „съединената опозиция“ против Стамболов. По такъв начин Я. Сакъзов, редактор на социалистическото сп. „Ден“, член на „социалдемократическия съюз“, като „политик“ е погълнат от идеята да обедини буржоазната опозиция, да създава „съединена опозиция“ против Стамболов. В редовете на „Социалдемократическата партия“ той не можеше да бъде, защото макар тя и да признаваше политическата борба, макар и да се бореше против Стамболовския режим, тя не допускаше компромиси с другите партии, говореше за класи, класово деление и класова борба, което естествено не можеше да спомогне за създаването на „съединена опозиция“, поне от „прогресивните елементи“. А „социалдемократическият съюз“, който тепърва в бъдеще имаше да създава „синдикална организация“, тогава в нищо не го увързваше, оставяше го свободно да се шири като „политик“. Това се продължаваше дотогава, додето „социалдемократическият съюз“ не реши сам да излезе открито със свой орган „Другар“ и сам не биде увлечен в политическата борба. Тогава Я. С. го виждаме начело на този вестник и на управлението на съюза, заедно със С. Мутафов и Е. Дабев в София.

3. Първите програмни думи на партията

От своя страна „партистите“ на 1-и ноември 1892 г. излязоха със своя в. „Работник“ – „*орган на българската социалдемократическа партия*“. Всъщност

„Българската социалдемократическа партия“ тогава се състоеше, както видяхме, от няколко социалистически дружини. Как тя разбираше своята задача, може да се види от първата статия на в. „Работник“, както и от последующите статии. Още по-добре ще видим как тя разбира своите задачи по-нататък, когато ще говорим за полемиката между „партистите“ и „съюзистите“. Но ето какво четем в първата уводна статия на нейния орган в. „Работник“, която е озаглавена: „Българската Социалдемократическа Партия“ и която привеждаме цяла:

„Социалистическото движение в България се захваща още от 1885 година. Седем години се изминаха оттогава. На първо време социалистическото движение се явява в твърде неопределен вид. Социализмът у нас допреди две години беше едно голяо отрицание, едно смешение от революционни фрази, от утопически социализъм, от руски nihilизъм и от Прудонско-Бакунински анархизъм. Причината на това бяха нашите неразвити икономически условия и незнанието на съвременното социалистическо движение в Европа.

Но икономическото развитие, което напоследък се извърши и се извършва пред нашите очи, и запознаването ни със социалистическото движение в Европа трябваше да видоизмени и нашето социалистическо движение. И наистина, току речи преди две години се захваща едно ново определено социалистическо движение, което е известно под името *социалдемократическо*. Това движение не се ограничава само с така наречената „интелигенция“, но прониква и между работниците. Разпространението на идеите на научния социализъм усили движението и сгрупира повечето социалисти в една организационна сила, която днес излиза с този вестник. Така щото, Бълг. социалдемократическа партия съществува всъщност и работи от една година насам най-малко. Издаването на „Бълг. Соц.-Демократ. Библиотека“ и литературната и материална поддръжка на сп. „Ден“ до последната му книжка потвърждава това.

Българската социалдемократическа партия смята за най-естествено работене откритото и легалното. Всяко друго работене Бълг. соц.-дем. партия го признава за неестествено, което поражда претълкувания на идеите и стремленията на социалдемократите. Може би да има у нас социалисти, които не се придържат от този възглед, но социалдемократите, които влизат в състава на българската социалдемократическа партия, смятат откритото и легалното работене като най-главно условие за успеха на социализма у нас. Затова именно тя излиза днес със своя вестник. Обаче с думата партия у нас са свързани своеобразни понятия. Щом каже човек партия, веднага изниква мисълта за партизанските борби; веднага мнозина ще си припомнят нашите дългогодишни политически партии; веднага мнозина може би ще си помислят, че се явяват хора, които ламтят за министерски кресла, които искат власт и т. н.

Всичко това може би да е вярно за всяка една буржоазна партия, но не и за социалдемократическата. Социалдемократическата

партия няма за цел с каквито и да бъде средства да дойде утре на власт. Да дойде тя на власт, ще рече да провъзгласи социалистическия преврат, който е крайната цел на социалната демокрация. Но да дойде тя на власт не може другоаче освен когато най-голямата част от народа съзнателно прегърне идеите ѝ, програмата ѝ, които тя се стреми да ги прокара в живота. Дотогава тя ще работи с всички законни средства, за да развие съзнанието в работническата класа и да привлече към своите си идеи.

От казаното е ясно, че Българската соц.-демократ. партия е право противоположна на всяка една бурж. партия.

Българската соц.-демократическа партия е част от всесветската социална демокрация. Тя е съюз от всички български социалдемократи, които приемат програмата и тактиката ѝ.

Българската соц.-демократическа партия съставлява отделно и независимо нещо от работническите дружества и съюзи, които си турят за цел взаимното спомагане на членовете си или борбата им за защита на интересите си. Соц.-демократическата партия защитава общите интереси на цялата работническа класа. Нейната непосредствена задача е — да привлече към програмата и тактиката си работниците, били те сгруппирани в дружества и съюзи или не. Като се състои от най-съзнателните работнически сили у нас, Българската социалдемократическа партия е авангардията на работническото движение, е организираната военна сила на работническата класа. Да пропагандира сред работниците своите идеи, програмата и тактиката на социалната демокрация, да развива класовото им съзнание, да им указва на класовата борба, като най-вярно средство за подобрене на тяхното положение и за освобождението им от експлоатацията — такава е задачата на този вестник.

От всичко дотук казано не е мъчно да се определят отношенията на Бълг. соц.-дем. партия към другите партии. Началата, о които се придържа тя, определят тия отношения. От друга страна дребното ръчно работене не може да вирее у нас, защото конкуренцията на външните стоки, които се изработват с машини, го съсипва. Нашите занаяти и земеделието от година на година отпадат и у нас захващат да се въвеждат машините и да се развиват фабриките и чифлиците. С други думи, нашата страна е тръгнала по пътя на капитализма. Другоаче не може да бъде. Ний неизбежно ще минем през него. Всичко спомага днес за развитието му у нас. Нашата държава с всички средства спомага за развитието на капиталистическото производство, като отпуска помощи за отваряне на фабрики и машини и като покровителства интересите на капиталистическата класа. Днес в Пловдив заседава земеделско-промишленият конгрес⁴⁵, който препоръчва на нашата държава различни средства за развитието на капиталистическото производство. В Народното събрание сега ще се разглеждат законопроекти, които имат същата цел. Изобщо водителите на нашата държава и на народното ни развитие не намират други път във от развитието на капитализма. През този път ще мине и нашият народ, за да дойде до социализма. Защото капиталистическото производство води именно към социалистическата наредба. Като въвежда машините, то съсипва дребното производство и събира фабриките, земята, машините и

търговията в ръцете на неколцина. Най-голямата част от народа се обръща на наемни работници, на една работническа класа, положението на която от ден на ден става по-лошо. Най-сетне капиталистическото производство със своите неумолими закони довежда работите цотам, щото самò себе си унищожават и тласкат човечеството към социалистическата наредба. Но при всичко това минаването към социализма, освобождението на работническата класа не може да стане без общественото и политическо възпитание на тази класа, без да съзнава тя своята задача.

Българската работническа класа от година на година се уголемява. Колкото повече се развива капиталистическото производство, толкова повече и по-лошо ще става положението й, защото капиталистическото производство може да вирее, когато има работници, които да експлоатира. Интересите на капиталистите и на работниците са право противоположни. Дотдето работниците не съзнаят своето положение и великата си задача като класа, дотогава тя от никоя партия не може да очаква освобождение от икономическото си робство. *Освобождението на работниците е дело на самите работници.*

Бълг. социалдемократическа партия, като излиза от току-що изложеното, не може да не се отнася съчувствено към всяка партия, която спомага за по-лекото минаване от нашия народ мъките, които поражда капитализмът, и която в същото време не пречи на соц.-дем. партия да развива съзнание в работническата класа днес и в бъдеще и да й показва на условията, при които тя може да се освободи окончателно от робството, в което я туря капитализмът. Изобщо Българската соц.-дем. партия ще работи съвършено независимо от всички политически партии, които стоят на почвата на днешните буржоазни наредби.

Най-сетне, смятаме за дължност да забележим, че в „Работник“ е изражение на идеите, мненията и тактиката само на ония бълг. социал., които влизат в състава на Българската соц.-демократическа партия. За мнения, идеи и постъпки, изразени и направени във и без одобрението от този вестник, макар и под името на социалдемократи и в името на партията, Българската социалдемократическа партия не отговаря.“

Както виждаме от тази първа статия на в. „Работник“, която се явява като *декларация* на принципите, *Българската социалдемократическа партия* се базираше върху същите принципи, върху които се базираха всички социалдемократически партии и върху които се базира и днес работническата социалдемократическа партия. Забележително е, че „партистите“ преди 14 години можаха тъй ясно да схванат характера и задачите на социалдемократическата партия и да поставят социалистическото движение у нас на ясни начала. Те схващат социалдемократическата партия като политическа орга-

низация на „най-съзнателните работнически сили у нас“ като *авангард*, като *преден отред* на работническото движение, като „организирана военна сила на работническата класа“. Те схващат социалдемократическата партия като отделно и независимо нещо от работническите дружества и съюзи или, другояче казано, независимо от работническите икономически организации. Тя, социалдемократическата партия, *защитава общите интереси на цялата работническа класа*. „Нейната непосредствена задача е — да привлече към програмата и тактиката си работниците, били те сгрупирани в дружества и съюзи или не.“ „Да пропагандира сред работниците своите идеи, програмата и тактиката на социалната демокрация, да развива класовото им съзнание, да им указва на класовата борба, като най-вярно средство за подобрене на тяхното положение и за освобождението от експлоатацията“ — такава е задачата на партията и на органа ѝ в „Работник“. С други думи, да отделят работниците и работническата класа, която „от година на година се уголемява“ заедно с капиталистическото развитие, в самостоятелна политическа организация, която работи „съвършено независимо от всички политически партии, които стоят на почвата на днешните буржоазни наредби“ — такава беше задачата на „партистите“. Средството за тях беше социалистическата пропаганда и агитация. *Социалдемократическата библиотека*, която партията продължаваше ревностно да издава, и вестникът служеха на първата задача, т. е. за систематическа пропаганда между работниците; вестникът, работническите клубове, събранията в тях, речите, участието в политическия и обществен живот служеха за втората, за агитацията. *Изобщо българската социалдемократическа партия*, макар и да придаваше на „политическата класова борба“ несъответно със силите ѝ значение, но тя си оставаше едно *дружество за пропаганда и агитация*, каквато тя си остава и днес и ще си остане за дълго време. Ако за такава силна партия, каквато е германската, Кауцки неотдавна още казваше, че тя е едно *дружество за пропаганда и агитация*, то естествено е, че у нас социалдемократическата партия не може да бъде друга.

4. Отношенията на противниците към партията

Появяването на социалистите като социалдемократическа партия се посрещна от техните противници с явна злоба. В правителствените вестници се появиха ред позиви към правителството да почне преследвания против социалистите, да унищожи тези „развратители на младежта“, тези „безбожници“ и тази „язва“. Правителството се ограничи първо време само с поставянето им под строг таен полицейски и шпионски надзор. Както уверяваха тогава, Стамболов се бил изразил: „аз от никого не се страхувам, освен от социалистите и македонците“. Това показваше колко криви понятия имаха противниците за силата на социалистите тогава и колко голямо беше смущението им пред факта на появяването на социалдемократическата партия. Посипаха се най-мръсни клевети против социалистите изобщо; отвсякъде един общ хор се разнасяше по цяла България, че социалистите искали „развалата на семейството“, „общността на жените“, „деленето на имотите“ и т. н. Даже частният им живот беше предмет на всевъзможни хули и клюки. Център на социалдемократическата партия тогава беше Търново — гнездото на стамболовщината. Там се намираше седалището на *Общия съвет* на партията, на кооперативната печатница „Работник“ и „Социалдемократическата библиотека“. Това извънредно озлобяваше стамболовщината в Търново. При липсата на средства за издържане на такива големи за тогава предприятия, всички членове на *Общия съвет*, с изключение на Н. Габровски, бяха всичко: и управители на печатницата, и словослагатели, и въртачи на машината, и редактори, и писатели, и преводачи, и агитатори. При такива обстоятелства не можеше да става и дума за почивка и удоволствие. Един живот, вечно зает в работа и грижи по издръжката на партийните предприятия, по уреждане на партийните работи и на събрания, липсата на най-елементарни жизнени удобства и най-оскъдни определени средства за съществуване туряше ги далеч от буржоазното общество, от неговите срещи и събрания и ги караше да живеят изключително с живота на партията, при това, с изключение на един-двама души от *Общия*

съвет, всички се хранеха заедно за икономия. Еднаж на одного от тях се случи да отиде във Варна по партийни работи. Един член на партийната дружина в този град го посрещна със следующите думи: „Как може водителите на нашата партия да ходят тъй лошо облечени?“ „Водителят“ беше облечен в шаечни дрехи, очевидно доста изтъркани. Опита се да успокои този партиен член, като му каза, че в социалистическата партия всички са равни и че всеки обича по-добре да живее, но живее както се може. Обаче той не остана доволен от тоя отговор и продължаваше да вика: „не бива, не бива така!“ Но ако животът на „водителите“ правеше такова впечатление на партийните членове, можем си представи какъв изобилен източник за клюки против социалистите той даваше на техните противници. Те ги описваха с най-черни краски, представляваха ги като черни дяволи, зловни, мрачни, човеконенавистници, които нищо не обичат и никого не почитат. Нещастieto, случило се с Н. Габровски, служеше на техните противници като потвърждение на клеветите им. Те най-безсъвестно експлоатираха с неговото нещастие и лично против него и против социалистите*.

Наред с клеветите и клюките вървяха и подигравките. В Търново техните противници, особено стамболовщината, се подиграваха с общото хранене на социалистите; те навсякъде гръмогласно разправяха, че социалистите са се хранели от „общ казан“ и че това е било „социалистическият идеал“. Един поп от с. Паскалевец (Търновско), разбира се, приятел на всяка власт, селски скубач и думбазин, с подигравателна телеграма иска от редакцията

* Н. Габровски тогава беше най-големият трън в очите на търновските големци и власти. Той беше постоянно дебнат от шпиони и шайкаджии, постоянно беше заплашван с пребиване. Всичко това твърде много възбуждаше и разстройваше Н. Габровски. През лятото в 1892 год. Н. Габровски с майка си и братята си живееха в собствената си колиба на лозята. Колибата се намираше над един дол, обрасъл с шубраки и бурени. Една събота Н. Габровски отиде на кон в Севлиево, за да се срещне с тамошните социалисти. В неделя вечерта късно се върнал извънредно обхътан, а от това твърде възбуден нервно. Веднага легнал си да спи. Всички тогава спяха във колибата на чардака. Майка му, като видяла, че той заспал, помолила всички да си легнат,

на в. „Работник“ 200-400 жетвари с надница 2.50 л. Редакцията отговори с едно подигравателно отворено писмо до този поп, от което надали му е станало добре (виж „Работник“ бр. 35, 26 юни 1893 год.). Подпращаха деца до печатницата да викат : „социалисти! социалисти!“ Подир всякого децата и шайкаджиите на буржоазните партии викаха по улиците „социалист! социалист!“, а по някой път и замерваха с камъни подире му. Изобщо думата „социалист“ в онова време беше за противниците равносилна с най-голямата псувня. Така беше навсякъде в България, дето социалистите открито излизаха. То беше време за социалистите, когато трябваше човек да има здрави нерви и дълбока вяра в научността на социализма, за да издържи всички тия тежки клевети и обиди, при самите несгоди на личния живот, в онова време на първите стъпки на открита социалистическа работа, без да изгуби енергия и ентузиазъм и без да се поколебае нито минута, че е близък денят, когато работническата класа, събудена и просветена от социалистическата агитация и пропаганда, ще бъде организирана в една обществена сила под червеното знаме на социалдемократическата партия и тогава клеветите на техните противници ще замръзват на устата им. Като си спомня човек онова време на социалистическото движение, което може да се нарече *героически период* от неговото развитие, и като го сравнява с днешния период, мъчно може да повярва, че е било то. Само оня, който е преживял онова време, може да си представи трудностите, които съпровождаха началото на социалистическото движение в България. Сред господството на дребнобуржоазната среда,

за да му дадат да спи. През нощта къде 12 часа обаче сторило ѝ се, че някой ходи около колибата, и тихо станала да види какво е. През това време всички в колибата прекарваха в известен страх от нападение против Н. Габровски. А мястото за нападение беше твърде удобно, поради което по-големият му брат спеше с пълна пушка до главата си, а Н. Габровски с пълн револвер под възглавницата си. Майка му, след като се уверила, че няма никой наоколо, предпазливо се връщала на чардака, но в това време Н. Габровски, събуден от стъпките ѝ, скочил, грабнал револвера и додето майка му да му се обади, гръмнал в упор насреща ѝ. Тя моментално умря. Това беше голямо нещастие и за него, и за всички негови приятели.

която заобикаляше отвред, сред един разложителен процес на старите основи, при които става общо разместване на обществените отношения, общо декласиране, и при нерешителните още стъпки на капиталистическото развитие, трябваше да се гради бъдещето на работническото движение у нас, при едно занаятчийско работничество, съвсем подчинено на всички тия обществени условия. В същото време при такива крайно неблагоприятни обществени и лични условия трябваше да се води и защитата на социалистическите принципи против такива „приятели на социалистите“, каквито се явяваха „прогресивните демократи“⁴⁶. Тези последните съзнателно и безсъзнателно на всяка крачка се мъчеха да окарикатурят социализма в България. По-нататък ще видим каква беше тяхната „критика“, но тя се явяваше такава, че даваше поддръжка на клеветниците на социалистите. И отгоре на всичко това Българската социалдемократическа партия трябваше да се бори с подполната тактика на „съюзистите“ против „партистите“, която, ни напомня оная, 10 години подире употребяваха бившите „съюзисти“, но под името вече „широки социалисти“.

При всичко гореказано Българската социалдемократическа партия все повече се развиваше. „Дружините“ ѝ растяха, а главното, тя все повече възбуждаше у работническото интерес към социалистическите идеи и към организация. Благодарение на агитациите чрез в. „Работник“ тя успя да съживи „Типографското дружество“⁴⁶, едно старо дружество на работниците-словослагатели, което първо време обгръщаше голямо число работници от цяла България, но за което отдавна нищо не се чуваше, никой нищо не знаеше и не проявяваше никакви признаци на съществуване. Най-сетне то в 1893 год. се съживи, като прати своя отчет за печатане във в. „Работник“. Изобщо Българската социалдемократическа партия се явяваше наистина будител и възпитател на работническата класа у нас, доколкото тя съществуваше и растеше с развитието на нашата страна. В. „Работник“, като орган на Българската социалдемократическа партия на авангарда на работническото движение у нас, на организацията на „най-съзнателните работнически сили“, там дето се отнася до задачите и принципите на партията,

както и за бъдещето на работническото движение у нас, принципиално, с други думи, е добре издържан. Като чете човек днес този вестник, прави му впечатление ясността на възгледите, които прокарваше той, енергията и ентузиазмът, дълбокото проникване от вярата в научността на социализма и неговото неизбежно тържество, които бликат от редовете на всяка статия, на всеки позив и манифест, с които партията се обръщаше към работниците.

5. Последният конгрес на Българската социал-демократическа партия

Последният конгрес на Българската социалдемократическа партия беше първият извънреден конгрес и трети конгрес по ред. Той биде свикан от Общия съвет на партията на 3 юли 1893 год. в гр. Търново. Свикването му се предизвика от изборите за Народното събрание, които имаше да станат на 18 юли 1893 год., и от свикването на международния социалистически конгрес в Цюрих, който трябваше да се събере през август същата година. Трябваше да се реши дали партията да вземе участие в изборите и дали да изпрати делегат в Цюрихския международен социалистически конгрес. В извънредния конгрес на партията предстоеше да се прегледа окончателно и приготви за печат и „организацията“, т. е. и организационният устав на партията, както и програмите за градскообщинските и окръжни съвети.

В извънредния конгрес бяха представени 14 партийни дружини с 24 делегати, а две дружини, Сливенската и Ямболската, не могли да изпратят делегати, но бяха изпратили подробни „рапорти“, отчети за своята дейност. Тъй че от отчета, печатан във в. „Работник“ за този конгрес (за жалост отчетът не е публикуван цял), излиза, че Българската социалдемократическа партия се съставляваше от 16 социалистически дружини⁴⁷. Това във всеки случай говореше за големия успех на социалистическото движение и партията. Сбирането на толкова делегати и от такива далечни места като Кюстендил и Хасково, както и успехът на партията внасяха в конгреса голям ентузиазъм. Конгресът заседава почти цяла седмица и взе решения по всички поставени на дневен ред въпроси.

Всички делегати се изказаха за непременно взимане участие в изборите самостоятелно и без всякакви компромиси. Понеже взимането участие в изборите от партията беше една от точките, около които се въртяха разногласията между нея и съюза, нека още сега видим как „партистите“ формулираха своите мотиви.

Най-добре ще видим това от думите на члена от Об. съвет по този въпрос. Членът от Общия съвет на партията и упълномощен делегат от Видинската дружина Гаврил Георгиев пръв се изказа. Ето как предава неговите думи протоколът от II заседание на конгреса: „Гавр. Георгиев . . . каза, че въпросът за участието ни в политическата борба произтича от нашите идеи и убеждения. Ние като социалдемократи не отделяме политиката от социализма, както това правят някои социалисти; за нас политическата борба е средство, и то най-могъщо средство, за постигането на крайната цел — осъществяването на социалистическите наредби. Но въпросът сега се поставя така: при тази си малочисленост, трябва ли ний да вземем участие в предстоящите избори? Както много добре забеляза другарят ни, разградският делегат, ний сега още не разчитаме, щото непременно да прокараме в законодателните събрания наши другари. Ние ще се възползуваме от предстоящата изборителна борба, за да развием у работната маса класово съзнание, да ѝ напомним за нейните политически права и да я подготвим, щото тя съзнателно да се ползува от тия свои права за подобрене на своето си положение. Това значение имат за нас предстоящите избори и аз съм напълно съгласен с мнението на другарите ни, които говориха преди мене.“ По въпроса за компромисите в изборите Г. Георгиев се изказва против всякаква коалиция с буржоазните партии, „предвид на това, че основните гледища на едните и другите са различни“. „Докато — прибави той — едните стоят на днешните буржоазни наредби, които те смятат за вечни, другите — социалистите, изкарват несъстоятелността им наяве и подготвят обществото, за да премине към социалистическите наредби. Освен това известна е искреността на буржоазните партии. Нека си спомним за коалицията на белгийските социалдемократи във време на борбата им за всеобщото изборително право с про-

гресистите. Какво направиха тези последните? Измениха на обещанията си, които бяха дали на работниците, за да гласуват за тях, и гласуваха за един проект, който, макар и по-добър от първия, но все пак ограничаваше изборното право на работниците.“ Н. Габровски в една дълга реч, в която, като говореше какви са буржоазните партии, какво представлява Народното събрание и чии интереси защитават те, свършва така: „Населението е претоварено с данъци, занаятите му не вървят, едвам изкарва прехраната си и никой не се погрижва за него; никоя партия не подига в Народното събрание въпрос за него. Обаче такава партия напоследък се появява и бързо се развива у нас. Тя разчита на работниците, на занаятчиите, земеделците и дребните търговци, които с 1½ си крак са в наемния труд. Тази партия е социалистическата, тя е нашата партия. Кога можем и как можем ние да кажем на работниците каква е нашата цел, какво ние искаме и за какво се борим? Както казаха другарите ни, това време са изборните периоди. Те са най-удобният момент за агитация. Ето защо ние не трябва да изпускаме този удобен случай, за да развием програмата си пред работниците и да ги привлечем под нашето знаме.“

Относително отношенията на партията към другите партии Н. Габровски прибави: „Като млада нашата партия, много са важни отношенията ѝ към всички други партии. Както забеляза и другарят Гавр. Георгиев, ние не можем да вярваме в искреността на разните буржоазни партии. Работниците, обществото ще следят за нашето поведение и ние трябва да се държим твърдо о принципите си и без страх да си служим с всички легални средства за борба, които нашата конституция ни дава. „Такива бяха мотивите на „партистите“ за взимането участие в изборните борби у нас. В конгреса никой не изказа противно мнение. Всички делегати заявяват пред него, че били упълномощени от дружините да поддържат мнението, че трябва да се взема участие в изборите самостоятелно и че не трябва да се допускат никакви коалиции, никакви съглашения и компромиси с буржоазните партии. Предвид на това конгресът взе следната резолюция:

„Конгресът, като взе предвид, че политическата борба е най-могъщото средство за достигането на край-

ната цел — осъществяването на социалистическите наредби; че изборителните периоди са най-удобните моменти за агитация и за развитие класовото съзнание у работниците; че предстоящите избори са едно изборително бойно поле, гдето най-добре може да се отдели класата на угнетените от тая на угнетителите и да се предаде политически характер на борбата между тях, реши: *Партията да вземе участие в предстоящите законодателни избори, като постави класови кандидатури навсякъде, гдето има свои организации, без да прави компромиси с някои от буржоазните партии.*“

Както се вижда от „рапортите“ на местните партийни дружини след изборите, дружините навсякъде най-строго се придържаха о тази резолюция и никакви компромиси с другите партии не допуснаха. Естествено е, че партията получи малко гласове, макар те за онова време да представляват доста голямо число, а именно 571 гласа, в които не влизаха гласовете, подадени за партията в Пловдив, Ямбол, Видин, Кюстендил и др. При това трябва да се забележи, че изборите се извършиха с най-големи насилия от страна на правителството и че при такива насилия можеха да се доближат до изборните кутии само най-смелите партийни членове. Резултатите от изборите прочее твърде много насърчиха партията. Те наистина излязоха, както в „Работник“ пише, неочаквано големи за нея при ония политически условия, при терора, с който се произвеждаха тогава.

След приемането на приведената резолюция конгресът прие в окончателна форма програмата, която бе по-рано печатана във в. „Работник“, и организационния устав на партията, както и програмите за общинските и окръжни съвети.⁴⁸ Партийната програма, както в максималната, тъй и в минималната си част, е почти същата, каквато е днешната програма на работническата социалдемократическа партия, с тази само разлика, че последната е по-точно, по-прецизно и сбито формулирана, когато първата е разлата и страда от многословие. Програмите за общинските и окръжни съвети и досега остават единствени в своя род и всички опити, направени подир това за изработването на по-съвършени или по-практични, се въртят все около принципите на изработените от тър-

новския извънреден конгрес. Колкото до организационния устав, приет от този конгрес, понеже той представлява особен интерес в развитието на социалдемократическата партия у нас — ще го разгледаме по-нататък във връзка с организационните въпроси.

След приемането на програмите и организационния устав, избирането на Общия съвет и един „резервен съвет“ и делегат за Цюрихския международен социалистически конгрес⁴⁹, търновският извънреден конгрес свърши своя дневен ред и се закри без всякакви неприятни случки. Отбелязвам последното, понеже конгресът заседаваше въвн от града, в лозята на братя Габровски, и всяка минута очакваше нападение от търновските правителствени шайкаджии, защото през цялото време обикаляха около мястото на заседанията тъмни личности, правителствени шпиони. Обаче внушителното число на делегатите и на гостите в тоя конгрес, както и смелото и решително тяхно държане, накара правителствените оръдия и шайките им да се държат по-далеч от конгреса и да не предизвикват скандал. Социалистическият ентузиазъм тогава беше тъй висок, че никакви шайки и правителствени заканвания не плашеха конгреса. Но тъй добре почнатото социалистическо движение и така добре поставена организацията на социалистическите сили, на социалдемократическата партия не беше задълго. Съединението на двете фракции — на „партисти“ и „съюзисти“, постигнато на 10 февруари 1894 год., даде съвсем нова посока на социалистическото движение в България.

ГЛАВА ТРЕТА

ПАРТИЯТА И СЪЮЗЪТ

1. Първата им печатна среща

Ние вече видяхме, че преди да излезе навън първата криза в социализма у нас, тя негласно съществуваше и разделяше социалистите на два лагера. Видяхме вече върху какво се въртяха първо време разногласията между двата лагера и от какво произлизаха тези разногласия. След формалното им разцепване в пловдивския конгрес дълго време „съюзистите“ не излизаха открито да се изкажат. Те излязоха със свой вестник, а именно с в. „Другар“, една година след пловдивския конгрес, в началото на месец септември 1893 година. Поради това дотогава не се знаеше точно нито дали действително те съществуваха като отделна организация, нито същността на разногласията между двете фракции. И наистина, преди „съюзистите“ да излязат със свой орган, месец преди това в сп. „Ден“, год. II, бр. 10—11, се появи една бележка, подписана от „Централната група на българския социал-демократически съюз“, от която пръв път узнаваме за съществуването на съюза, който всъщност се състоеше, както се вижда от същото списание, от три групи, а именно: Севлиевска, Шуменска и Казанлъшка (централна). Но от този документ виждаме, че „съюзистите“ още не поставят определено разногласията. Прочее, ето какво е съдържанието му:

„Вестн. „Работник“ и българските социалисти. — Тези, които са следили нашето социалистическо движение по това, което излиза в печата, забелязали са някакво си деление на социалистите в правоверни и еретици. Досега само едни са излизали печатно и присвоявали са си прозвището правоверници. Всички други социалисти вън от тях са еретици — каквото название и да носят: те са

демократи, радикали, прогресисти, дребнобуржоазни демократи и каквито още искате ати и исти — само не правоверни социалдемократи. От няколко броя насам в „Работник“ говори явно за съществуването на български социалисти, които не влизат в състава на „Българската соц.-демократическа партия“. Тези отвън партията социалисти, както се следва и да бъде, „не могат да направят разлика между тактиката на социалдемократите и анархистите“ (гл. „Работн.“, бр. 30 — „Отворено писмо до Р. П.“); при все това те имат още лице да се „възмущават, когато им покажат тази разлика в разбирането и обяснението на явленията от тях, неправоверните, и от нас, социалдемократите — правоверните“. Тези български социалисти, продължава „Работник“, „не са си усвоили още начина на мисленieto, с който се отличава един социалдемократ от другите“. Това се доказва от факта — по-горе беше предположение, а сега става вече факт, — че тези социалисти взимат тактиката независимо от началата, независимо от разбирането на нещата“. Така щото, заключава вече „Работник“, социалистите, които не влизат в социалдемократическата партия, се различават не само в тактиката . . . следователно не са социалдемократи. Сега, ако ти, читателю, смяташ себе си за социалдемократ, но не влизаш в партията, остави се от тази севда да се смяташ за социалдемократ. Ти си чувал за католиците: само ако признаваш непогрешимостта на папата, ти можеш да бъдеш католик правоверен; инак ти си еретик, както и да се наричаш: протестантин, гръковъсточен или независим католик. Вън от лоното на католическата църква няма спасение; вън от „Българската соц.-демокр. партия“ няма социалдемократи.

А какво значи да бъдеш правоверен социалдемократ? За да бъдеш такъв, трябва да си спал четири-пет години и когато случайно узнаеш, че няколкома, в истинския смисъл на думата *няколкома* (5-6) български социалисти, решени да напуснат непланомерната си социалистическа пропаганда, поискат да се съберат и да размислят общо като как да направят деятелността си повече ползотворна и повече организирана, да се явиш и да им натрапиш политическата програма на французките социалдемократи, размесена с твоите собствени анархистически

замашки. Да бъдеш правоверен социалдемократ значи да преведеш организацията на французката Parti Ouvrier (Работническата партия) и да я натрапваш на няколкото си другари социалисти като тяхна организация, макар че тяхното число и да не е било достатъчно да попълни едина *Генерален съвет* само. С една реч, да бъдеш правоверен социалдемократ значи да направиш най-напред калъпите, че сетне да дириш крака за тях, да напишеш първом програмата и организацията на една социалдемократическа партия, че сетне да дириш или да викаш хората да поддържат написаната ти програма, написаните ти искания, сетне да намериш хората, които да влизат в сношение, да се организират, именно така, както ти си им написал организацията. Това значи да си правоверен социалдемократ. Западните социалдемократи казват, че да постъпваш така значи да не разбираш какво нещо е социалдемократия, значи да постъпваш не научно, като същински буржоа, но нашите правоверни не се смущават от това. Нещо повече даже — те провъзгласяват за еретик всеки, който не е съгласен с тях...

Но не е само науката, която не смущава нашите довчерашни другари. Тях ги не смущават и обикновените нравствени понятия, които са задължителни не само за един социалдемократ, но и за обикновения честен човек. В 27-и бр. на в. „Работник“, на 4-а стр. в най-крайната бележка, редакторите на органа на „Бълг. соц.-дем. партия“ говорят, че те не знаели за съществуването на „Бълг. соц.-дем. съюз“. Твърде е възможно за този „Съюз“ да не знае правителството, така нареченото общество, голяма част от равнодушните, но българските социалисти знаят за съществуването на *Съюза*, знаят го и редакторите на органа на „БСДП“ и много добре го знаят, и много отдавна го знаят. Те знаят какво ни събра нас, бълг. социалисти, миналата година в Пловдив и какво послужи за нашето разделение на „Партия“ и „Съюз“. Прясната памет на покойния Слави Балабанов, най-деятелния организатор на „съюза“, би трябвало да ги въспре да не заблуждават и печатно новите нараждающи се сили. Ала нашите до вчера другари не се спират пред никакви памяти, пред никакви нравствени повеления. В 30 бр. на „Работник“ редакторът Габровски пише: „Повечето от ония социалистически

групи, които допреди 7—8 месеца стояха вън от организацията на партията, сега вече са присъединени към нея.“ Това се казва печатно, без ни най-малко да се помисли човек каква неправда изказва, а писмено и устно се поменуват даже имената на групите, които се присъединили към партията: Софийската (същата, която не можа да изтърпи и печатно, в бр. 30 на „Прогрес“ изобличи лъжата), Казанлъжската — централната група на Съюза, — Български социалистически клуб в Женева⁶⁰ и много други присъединения. По такъв начин лесно е, разбира се, да се казва, в същия 30-и бр. на „Раб.“, че „малцина — да кажем ли, — няколко отделни единици“ не влизат в състава на партията, но и за тях е добър господ. Види се, такова хвърляние кал в лицето на истината е необходимо условие, за да се увеличат редовете на партията. Блазя ви!

Но пита се, ако „Бълг. соц.-дем. съюз“ се състоеше от „няколко отделни единици“ само, защо редакторите на „Работн.“ си развалят кръвта и като ония библейски правоверници се провикват: „Бълг. соц.-дем. партия“ не прилича на ония безпрограмни съюзи, които не са разбрали още смисъла на явната политическа деятелност... Защо са и ония „Отвор. писма до въображаемия П. Р. в София“? Каква нужда се има за „няколко отделни единици“ да се хабят толкова думи? Или ние сме наистина „няколкома“ и тогава *една партия* няма защо да се безпокои — или ние сме немаловажна обществена група и тогава не остава друго освен да се признае фактът и да се поведе борба против нашето влияние. В това отношение „Работник“ много прилича на „Свобода“, която хем отрича числеността на бълг. социалисти, хем насъсква правителството да вземе извънредни мерки против тях.

Ние легално искахме да избегнем печалната необходимост да се разправяме печатно с нашите до оня ден другари. Мълчанието ни от 8—9 месеца насам — достатъчно свидетелствува за нашето настроение. Същият отстъпчив дух се показва и в бележката на VIII и IX кн. на „Ден“ т. г. (стр. 675), и в писмото на другаря ни Кръстю Раковски в № 30 на „Работник“. Но за всички е явно, че нашите приятели нищо не са се научили и нищо не са забравили. Те ни предизвикват на всяка стъпка и ний

подемаме хвърлената от тях ръкавица. От препирните, които се захващат, все ще изпъкне истината и бълг. социалистическо движение вместо да загуби ще спечели, като си изясни и социалистическото гледище, и положението на работите у нас. Време е наистина да се поизчистят някои криви понятия, които от година и половина насам са се вмъкнали в нашата социалистическа литература и които едно лъжливо страхуване от несвоевременна несолидарност ни е карало да търпим. *От централната група на Българския социалдемократически съюз.*“

Такова е съдържанието на първия официален документ на съюза, с който той пръв път обявява за своето съществуване. Този документ, без съмнение, е писан в България от „централната група“ на съюза, начело на която стояха Я. Сакъзов, Ев. Дабев, К. Бозвелиев и С. Мутафов. Както виждаме, „централната група“ все още се върти около стария въпрос за излизането или неизлизането на социалистите открито като социалдемократическа партия и възраженията на „съюзистите“ против излизането на социалистите открито и като партия остават още същите, както и преди. В продължение почти на една година след пловдивския конгрес те мълчаха, не излязоха да формулират своите възгледи. „Партистите“, без съмнение, чуваха, че останалите вън от партията социалисти имали намерение да се организират в особена организация, в „съюз“, че имали някакъв план или устав за организирането му, че негова задача щяла да бъде организирането на работниците в „икономически организации“. Всичко това „партистите“ чуваха, обаче, както справедливо забелязва в „Работник“, до излизането на „съюзистите“ със своя в. „Другар“ никой не можеше да каже уверено дали „съюзът“ вече съществува и какво иска той — различни негови съчувственици най-различно разправяха за него. Естествено, до излизането на в. „Другар“, или по-вярно, до излизането на „съюза“ с гореприведения документ, „партистите“ не можеха с положителност да говорят открито за съществуването на „Бълг. Соц.-Дем. Съюз“ и за разногласията между партията и него. До излизането на „съюза“ с казания документ в. „Работник“ нито в една статия не споменава за съществу-

ването на съюз, които считаше за нужно да крие своето съществуване, а говори само за „отделни социалисти“, които стоят вън от партията за „безпрограмен социалисти“. Но поради това именно „централната група“ не беше права, когато обвиняваше „партията“ в *нечестност*, защото били казвали, че не знаяли за съществуването на някакъв социалдемократически съюз и за неговите възгледи, и напразно безпокоеше паметта на покойния Сл. Балабанов.

От приведения документ на „централната група“ виждаме, че тя не излиза да каже какви са възгледите на „съюза“ и неговите задачи, а да съобщи, че „ръкавицата била хвърлена“, разбира се, от „партистите“ и че тя решила да я подеме, да отговори на „предизвикванията“. Хвърлянето на „ръкавицата“ и „предизвикванията“ се състояха, както се вижда от документа, в това, че в „Работник“ писа за присъединяването към партията на групи и „дружини“, които по-рано стояха вън от нея, и за оставянето вън от нея на „няколко единици“, както и в това, че в 30 бр. на в. „Работник“ в статията, написана във вид на отворено писмо до някой си приятел Р. П. в София, се прокарва разликата между социалдемократите и другите „социалисти“. Трябва да се забележи, че във всички статии на в. „Работник“ до излизането на бележката на „централната група“ нито с една дума не се споменава за „съюзисти“ и че в казаните статии в „Работник“ нито дума не се среща за деление на социалдемократите на „правоверни“ и „неправоверни“. Тези термини не бяха още известни в нашата социалистическа литература. Така че турените в кавички от „централната група“ думи за „правоверни“ и „неправоверни“ социалдемократи, приписвани на в. „Работник“, са съчинени от самата група. Очевидно е, че нея най-много възмущаваша успехите на „Бълг. Соц. Демокр. Партия“ и констатирането на факта, че вън от нея оставаха само „няколкото безпрограмен социалисти“. Обаче това беше вярно. От самата бележка на „централната група“ е ясно, че „съюзът“ се състоеше от софийската и казанлъшката (централната) група, като не считае „Българският социалистически клуб в Женева“ и като има предвид, че и другите две групи на „съюза“ се състояха наистина от „няколко единици“, т. е. групи, повечето случайни. Така че всъщ-

ност за „соц.-демокр. съюз“ не можеше и да се говори. Истина е, че и „бълг. соц.-дем. партия“ не представляваше някаква кой знае каква сила, но тя все представляваше една организация, която редовно и открито функционираше, развиваше деятелност, свикваше конгреси, нейните „дружини“ открито даваха отчетите си за своята деятелност, за състоянието си, за организиранияте работнически дружества около тях и т. н.

Но именно тази открита деятелност на „Бълг. соц.-демокр. партия“, която все повече привличаше съчувствието на работниците и на социалистите, които стояха въвн от нея, сърдеше „централната група“ и тя, вместо да излезе с критика, започна със стремежа да компрометира „партистите“, особено ония, които стояха начело, с приписването им на стремежи за натрапване на „социалистите“ френска програма и организация, за изработването готови „калъпи“, за „папствуване“ и т. н. и т. н. От друга страна, през всичкото време на своето мълчание след пловдивския конгрес „съюзистите“, т. е. онези, които се въртяха около „централната група“, употребяваха всички позволени и непозволени подполни средства за дискредитиране на стоящите начело на „бълг. соц.-демокр. партия“ личности, за пречене на организирането и за дезорганизирането на съществуващите партийни организации и дружества. В брой 41 на в. „Работник“ от 7 август 1893 г. срещаме една статия под заглавие: „*Българский Соц.-Демократ. Съюз и неговата тактика,*“ от която можем да съдим какво е било поведението на „съюзистите“ към „партистите“.

„Да, у нас има хора, които под булото на соц.-демократизма вършат работи, непростителни не само за един социалдемократ, но просто за един честен човек! Тоя съюз в продължение на цели девет месеца е насочвал всичките си стрели против нашата партия; за него борбата с буржоазията, всяването на класово съзнание в работниците е стояло на заден план! Всяка крачка напред, всеки успех на Българската социалдемократическа партия е късал на части сърцето му, е пораздал най-дива злоба в душата на неговите членове! Всяка нова дружина, която е заявявала, че се присъединявала към партията, е бивала атакувана от всички страни; всяко писмо на

„централната група до всички групи на Съюза“, с най-ниски намерения, е бивало разпращано до всички дружини на Партията! Изключения от това правило има малко. Казахме, всяка новооснована дружина е била нападана от членовете на Съюза, които са се мъчили да деморализират, да развратят работниците и да ги отцепят от Партията! Но което е възмутителното, то е, че Съюзът в борбата си за успеха на нашата Партия си е служил само с непозволени средства и разни клевети, пущани по адрес на най-влиятелните членове на Българската социалдемократическа партия. Да, казваме го на всеослишание, само с клевети и други непозволени средства!... Българският социалдемократически съюз е разбит по всички линии на теоретическата борба; ние сме доказвали и сме всякога в състояние да докажем неговата теоретическа несъстоятелност, да докажем, че членовете му, ако и да се наричат социалисти, социалдемократи даже, по практическата си деятелност не се отличават от дребните буржоа, от буржоата даже — това за знание на работниците. Ето защо те са принудени да прибегнат до най-крайните средства. Горките, не виждат докъде ги завежда озлоблението им... Доказателство за това служат писмата от дружините и частни лица, които сме получавали на цели девет месеца. Като пряко доказателство за това служи дописката, изпратена от Варна...“

Следва подир това дописката от Варна. В нея се разправя как двама учители-съюзисти нападнали на едно събрание на варненската дружина и със събрани кой знай отгде нечленове на клуба и с всевъзможни псувни и клевети по адрес на партистите искали да отнемат последния и да деорганизируют дружината. Тъй че, от бележката на „централната група“, както и от току-що приведеното из статията във в. „Работник“, става ясно, че „тактиката“ на съюза се свеждаше в продължение почти на цяла година след пловдивския конгрес не към открита критика и уясняване принципите, които деляха двете фракции, а към дискредитиране стоящите начело на партията личности и чрез подполна и зад гърба на тези личности и цялата партия дейност с цел да деморализират пробуждащите се работници и да дезорганизируют всичко, създавано от нея. С тази „тактика“ на

съюзистите ние се срещаме по-подире, при появяването на общоделството и „либерализма“ в партията. Както се оказа, тя е била тясно свързана със „социалистическите“ възгледи на ония, които в България ръководеха „българ. соц.-демокр. съюз“.

2. Разногласията помежду им

Обаче съюзът не можеше да отиде далеч с подобна „тактика“. Той трябваше вече да излезе открито и да формулира своите възгледи. На 3 септември 1893 г. той излезе със своя седмичен орган, в. „Другар“. С излизането на съюза с тоя вестник се определиха и разногласията между него и партията. В него за пръв път се формулираха истинските възгледи на съюзистите. Оказа се, че разногласията не се състояха само във въпроса за излизането или неизлизането на социалистите открито и като социалдемократическа партия или във въпроса за „готови калъпи“ и за „натрапването“ им, а в две различни принципиални гледища. Разногласията се сведоха към това, че преди да се излезе открито като партия, трябвало да се създадат „икономически организации“. За да видим към какво се сведоха разногласията между съюзиисти и партисти, ще приведа тук първата уводна статия на в. „Другар“. Тя носи заглавие *„Няколко предварителни думи“* и има следното съдържание:

„Кои сме ние и какво искаме? Ние мислим, че е потребно няколко поне думи да кажем в отговор на тези въпроси.

Българският социалдемократически съюз съществува от месец август 1892 г. и продължава деятелността на отделно работещите до онова време социалистически групи или личности. Сега съюзът се състои от организирани и свързани в едно социалдемократически групи и работнически дружества.

Българският социалдемократически съюз стъпя върху теоретическите основи на научния социализъм и се смята солидарен в стремленията си с всички социалистически партии, които имат изходната си точка в „комунистическия“ манифест на Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Съюзът поддържа, че икономическата борба, която работниците водят срещу господарите, се преобръща в капиталистически развитите страни по необходимост в борба политическа: съюзът поддържа, че сбъдването на социалистическите идеали не може се постигна, докато работническият пролетариат не вземе властта в ръцете си и не преобръне държавната машина в покорен

слуга на своите класови интереси ; с една реч, съюзът поддържа, че всяка класова борба е борба политическа.

Българският социалдемократически съюз намира икономическото положение на страната ни в преходна степен на развитие. Господстващото у нас дребно производство е започнал да се изменява в по-едро, без обаче капиталистическото производство да е намерило още широк простор. Дребните производители, които все още съставляват голяма част от работното ни население, изпускат из ръце самостоятелно печеления си хляб, без обаче да има сегазасага толкова фабрики или големи работилници, гдето, като намират прехрана, да се сближават и съединяват с подобните си. Икономическият процес, който днес за днес се извършва у нас, разрушава старото, без да въздига, сплотява и съединява новото ; старите форми не тъй бързо изчезват, новите форми не тъй бързо се създават. — На такава преходна степен работническото население бива най-дезорганизирано. Съсипаните дребни производители все още не губят надежда да станат самостоятелни господари, а развиващият се капитализъм все още не е в състояние да ги сплоти в своите железни обятия. Нашето работническо население, състоящо се от хиляди и хиляди съсипващи се дребни производители, от хиляди и хиляди стремящи се към самостоятелност калфи и чираци, от хиляди наемници във фабриките и новите манифактурни работилници, не се усеща като една едничка работническа маса, не се усеща като отделен работнически клас със свои, отделни от господарските интереси. С една реч, нашето работно население е крайно разнородно и като такава няма още класово съзнание. — Първите искри на класовото съзнание у работника се явяват заедно с първата стъпка в икономическата борба, тази първа стъпка на експлоатирания с експлоататора ; първите стъпки са : първото искание да се намали работният ден, да се увеличи работната плата, да се подобри хигиената на труда и т. н. и т. н. И у нас са пламвали такива искри, и то не от вчера. Но те са били отделни, единични избухвания, водени без енергия, без постоянство, без общ план. Те са били такива, защото е нямало общи икономически организации, общи организации за икономическа борба ; защото, с една реч, е нямало работнически дружества, отгдето експлоатираните да излизат задружни за борба, отгдето да бъдат поддържани в борбата и нравствено, и материално и гдето да се завръщат при свои близки хора подир победата или поражението. Ако отделната борба на работника се явява като искрица, икономическите организации се явяват като огнища във великата борба на угнетеното човечество против угнетителите. Без такива икономически организации е невъзможна съединена и ползотворна икономическа борба, невъзможна е следователно и венецът на икономическата борба — класовата политическа борба. Огнищата на икономическите организации са които образуват пожарът, наречен политическа деятелност на работнически клас. Без тези икономически организации не може да има деятелно класово съзнание, а без класово съзнание няма политическа деятелност или пък тя се обръща във фарс, комедия, игра на кукли.

Като излиза от тези теоретически и практически съображения, Българският социалдемократически съюз гледа на себе си като на едно дружество за пропаганда на социалистическите идеи и за организиране на постоянно пролетаризираното ни работническо население. Със седмичния си лист „Другар“, с месечното си списание „Ден“, с издаването „Библиотека по научния социализъм“⁵¹ и „Работническа библиотека“⁵² и с устната пропаганда, която развиват групите и отделните членове на съюза — Българският социалдемократически съюз мисли, че ще удовлетвори донейде нуждите от пропаганда на социалистическите идеи и от дух на организация, сдружаване, съединяване. С организирането на работниците в разни икономически организации — частни и общи работнически дружества — и постоенното им свързване с общата организация на Съюза, ние мислим, че Съюзът ще удовлетвори донейде втората си задача, организирането на растящия пролетариат. Само сплотените в едно работнически икономически организации, които в същото време са и проникнати от идеите на научния социализъм, само те могат състави оная войнствуваща част на неимущите пролетарии, която в пълно съзнание на своите класови интереси излиза на политическа деятелност, туря и своята мощна десница върху кормилото на управлението.

Така мисли и действа Българският социалдемократически съюз. Никакви сили в света не ще го отклонят от този му път. Но тези строго определени граници остават широк простор на частната инициатива, дават свободен полет на личната предприемчивост, остават да се развият и най-разнообразните общополезни способности. В редовете на Българския социалдемократически съюз намират свободен достъп и учения, и художника, и простия работник, и мислителя. Задачата, която Българският социалдемократически съюз си постави, е велика и благородна. И най-малката помощ в достигането на тази задача е голяма помощ. Всеки според способностите си, всеки според силите си. Всеки, който работи за достигането на тая задача, е наш приятел, всеки, който пречи за достигането ѝ, е наш враг. Напред, другари! Врагът е силен сега, но ние виждаме, виждаме явно как му се подгъват коленете. Дерзайте, и напред!“

Като сравняваме първата статия на в. „Работник“ с тази на в. „Другар“, изведнаж се вижда голямата разлика в съдържанието им. Там преди всичко виждаме ясно и категорично поставяне на въпроса за развитието на България — чрез капитализма към социализма; тука, напротив, нерешителност, колебание, неувереност в такова развитие: „старите форми не тъй бързо изчезват, новите форми не тъй бързо се създават... съсипаните дребни производители все още не губят надежда да станат самостоятелни господари, а развиващият се капитализъм все още не е в състояние да ги сплоти в своите железни обятия“ и т. н. Като четете човек тези „предва-

рителни думи“ на „българ. соц.-дем. съюз“, неволно си припомня думите на Я. Сакъзов в началото на социалистическото движение, че България може да се развие и съвсем не според Марксовото учение, не по „готови калъпи“. Очевидно е, че за социалдемократа въпросът не е в „бързото“ или „бавното“ развитие, а в самия закон на развитието, в проявяването му и, съгласно с това, в определянето на своите задачи. Обаче „бълг. соц.-дем. съюз“ още в първата си дума счита за нужно да говори повече за не тъй „бързото“ рушене на „старите форми“ и създаване на „новите“, отколкото за законите на развитието, последиците от него и задачите, които то поставя на социалиста. Тази разлика в отношенията на партистите и съюзистите към развитието на България произтичаше от *начините*, от *методата* на мисленето у едните и другите. Съюзистите взимаха България откъсната от останалия свят, от влиянието на капиталистическите страни след освобождението, затова те говорят за „не тъй бързото“ развитие и представляват работата, като че ли в България капиталистическото развитие ще мине същия период от време и същите степени, каквито е минало в другите страни. Партистите, напротив, взимаха България в свързка с останалия свят и с неговото капиталистическо влияние, оттука у тях и увереността в капиталистическото развитие и в неговата бързина. От друга страна съюзистите, като откъсваха България от свързката с останалия свят, гледаха и на работническото движение в нея въвн от българската действителност и от свързката му с оная степен на развитието му в другите страни, както и въвн от свързката му с опита, което то даваше на останалите назад страни. Оттука и схващането у съюзистите, че работническото движение в България, преди да се яви като политическо, трябва да мине всички ония степени на развитие, които то е минало безсъзнателно, като почне от „икономическата организация“ за взаимно спомагане, мине през „икономическата организация“ за непосредствена борба, достигне „икономическата организация“ за класова борба и най-сетне дойде до „политическата деятелност“. Партистите, напротив, взимаха работническото движение в България в свързка с българската действителност и с работническото движение в

другите страни, при това правеха разлика между политическата организация на работническата класа и нейните икономически организации, които съюзистите смесваха. Тъй че различните методи на мислене ги привелоха към различни методи на действия. Те и лежаха в основата на разногласията между едните и другите; те, както ще видим по-сетне, привелоха към нови разногласия и към нови разцепления.

В приведената статия „съюзистите“ признаваха, от една страна, че в България имаше „хиляди наемници във фабриките и новите манифактурни работилници“ и че „не от вчера“ са пламвали „искри на класово съзнание у работника“, но нашето работническо население, „състоящо се от хиляди и хиляди съсипани и съсипващи се дребни производители, от хиляди и хиляди стремящи се към самостоятелност калфи и чираци, от хиляди наемници във фабриките и новите манифактурни работилници, не се усеща като една едничка работническа маса, не се усеща като отделен работнически клас, със свои, отделни от господарските интереси“. От друга страна те считат за „фарс, комедия, игра на кукли“ агитацията между „наемниците“ за събуждането у тях съзнанието за „отделните им от господарските интереси“, защото тя не ставала чрез „икономически организации“, а чрез „политическа деятелност“, чрез политическа борба. Съюзистите схващаха последната като политическа дейност в най-вулгарния ѝ смисъл. Тя за тях не се явяваше като агитационно средство за събуждане класовото съзнание на работниците, а като просто политиканствуване. За партистите, напротив, политическата дейност се явяваше като едно от могъщите средства за агитация между работниците за събуждане на класовото им самосъзнание, като средство да им се помогне да се „усетят“ като класа, не само със свои, отделни от господарските интереси, но и със свои класови исторически задачи. Съюзистите смесваха съществуването на работническата класа с нейното класово несъзнание и като виждаха последното, те отричаха самото ѝ съществуване, защото „нашето работно население е крайно разнородно и като такова няма още класово съзнание“. За да се обърнело нашето „крайно разнородно работно население“ в еднородна работни-

ческа класа, трябвало според съюзистите преди всичко да се създадат „обща икономически организации“, „обща организации за икономическа борба“. Другояче, според тях, не можело да се направи работническата класа да се „усети“ като класа. Политическата дейност като агитационно средство за достигане на тази цел за тях е „фарс, комедия, игра на кукли“. За партистите, тъкмо обратното, политическата дейност е едно от могъщите средства за класовото самосъзнание на работническата класа, за издигането ѝ до обществена класа. Като признаваха голямото значение на „икономическите организации“, т. е. на синдикатите и техните съюзи за борба против капитала, и като постоянно канеха работниците към такова сдружаване, партистите обаче знаеха в същото време, че те сами по себе си не означават още класово съзнание и издигане на работническата класа до съзнанието ѝ като „една едничка работническа маса“, като обществена класа, че затова е необходимо социалистическа пропаганда и агитация. Но съюзистите, като изхождаха от своите неясни още възгледи, двояко разбираха и своите задачи. От една страна, те гледаха на своя съюз „като на едно дружество за пропаганда на социалистическите идеи“, а, от друга страна, „за организирането на постоянно пролетаризираното ни работно население“. Така че у тях пропагандата на социалистическите идеи и организирането на „работното население“ са независими едни от други. Затова те дават „свободен достъп“ в съюза и на учения, и на художника, и на простия работник, и на мислителя и „оставят широк простор на частната инициатива, дават свободен полет на личната предприемчивост, оставят да се развият и най-разнообразните общополезни способности“. Изобщо, съюзистите се явяват още тогава в зародиш много „широки социалисти“, както днес бихме казали. За съюзистите, които стояха тогава начело на съюза в България, това беше необходимо, както по-сетне „широкият социализъм“ за тях се яви необходим, за да имат свободата заедно със „социалистическата пропаганда“ да общоделствуват с буржоазията, да политиканствуват свободно във вулгарния смисъл на думата. Партистите, напротив, търсиха силата на социалистическото движение само в работническата класа.

към нейното класово съзнание главно те насочваха всички свои усилия. Поради това, естествено, те не откриваха „свободен достъп“ и „широк простор“ в тяхната организация за несоциалдемократи, за ония, които не признаваха основните принципи на социалната демокрация. Партистите значи бяха прави, когато казваха, че социалисти, които стоят въвн от „бълг. соц.-дем. партия“, се различават от социалдемократите. Между партистите и съюзистите имаше коренни принципиални различия, които произтичаха от различните методи на мислене и на действие. Обаче до излизането на съюзистите със своя орган в „Другар“ не се знаеха действителните им възгледи и разликата им от ония на партистите. След излизането на в. „Другар“ почна се уясняването им чрез полемиката, която се завърза.

3. Полемиката им

Ние видяхме вече, че една от задачите на „бълг. соц.-демокр. съюз“ беше организирането на работниците в „икономически организации“. Поставянето на такава задача от страна на съюза за себе си не можеше, разбира се, да бъде предмет на разногласие и полемики. Последните произтичаха от обосноваването на тази тяхна задача. В приведената първа статия на в. „Другар“ Съюзът, както видяхме, твърди: „Без тези икономически организации не може да има деятелно класово съзнание, а без класово съзнание няма политическа деятелност или пък тя се обръща във фарс, комедия, игра на кукли.“ Последните думи, очевидно, се отнасяха до партията, за която политическата дейност се явяваше едно от möglichите средства за събуждане класовото съзнание на работниците. В бр. 2 на същия вестник четем: „Но тук се явява въпросът: на каква основа трябва да се поставят тия сдружавания, за да могат нашите работници да разберат по-скоро ползата от задружния живот? На икономическа ли, както казват едни, или на политическа, както пък казват други? — Ние, като вземаме във внимание условията, в които е поставен нашият работник, като вземаме във внимание неговата природа и, най-последно, като вземаме във внимание това, което всекидневно се извършва пред очите ни, та ние, като вземем във внимание

всичко това, поддържахме и казваме, че тия сдружавания трябва *непременно* да се поставят на икономическа основа. Само сдружаванията на такава основа ще дадат на работника възможност по-скоро да се свести и по-лесно да разбере своите класови интереси, а следователно да почне да води и политическа борба за своето окончателно освобождение. — Никакво друго средство не може да подеиствува тъй сполучливо на работника, за да дойде той до потребното класово самосъзнание, освен икономическата организация“. В бр. 4 се подчертава същата мисъл: „Само след като работниците се съединят в такива дружества, след като се организират в името на своите най-близки интереси и почнат борба против своите експлоататори, само след това може да става и дума за плодотворна *класова* политическа борба. Никога друг път.“

Както виждаме, редакцията на в. „Другар“, която се състоеше от Я. Сакъзов, Еф. Дабев и С. Мутафов, противопоставя икономическата организация на работниците на тяхната политическа организация, която тя счита невъзможна преди да се създадат икономически организации. За нея „не може да има деятелно класово съзнание“, без да има създадени икономически организации, „никакво друго средство“ не може да издигне работника до „потребното класово самосъзнание, освен икономическата организация“, и „никога други път“ не може да се говори „за плодотворна *класова* политическа борба“, освен „само след като работниците се съединят в такива дружества“. Ето тия категорични твърдения на съюзистите и съставляваха основата на полемиката между тях и партистите; те съставляваха принципалните разногласия от появяването на в. „Другар“ до съединението им в една партия. Трябва да се забележи тук следното. Редакцията на в. „Другар“ поддържаше същото обвинение, което ние срещнахме в бележката на „централната група“, поместена в сп. „Ден“, а именно, че ред. на в. „Работник“ била знаела възгледите на съюза още преди разцепването и че тези същите възгледи, които изтъкна в. „Другар“, били ги събрали в Пловдив и предизвикали разцепването. По-горе видяхме, че в пловдивския конгрес партистите не искаха да влизат в никакви преговори със съюзистите, а преди конгреса не се знае

някой от партистите да е водил някакви полемки между партистите и съюзистите на тази почва, на която се постави съюзът чрез в. „Другар“. Вярно е, че основател на съюза се яви покойният Сл. Балабанов, който беше се върнал през лятото в 1892 год. от Женева. Обаче никой не се среща с него и не беше разменил нито една дума по въпросите, които дележа тогава социалистите. Тъй също не се знае дали и Габровски е имал някакви срещи с него, защото никога не стана дума за такова нещо. Известна е една среща същото лято само с Кръстю Раковски в Шумен у Сакъзов, когато още не се мислеше за раздяла, когато партистите още не бяха напуснали сп. „Ден“. Но и с него не стана дума върху българските социалистически работи. Впрочем срещата с него не беше продължителна и Раковски на другия ден си замина. Така че партистите наистина не знаеха точно възгледите, които Сл. Балабанов туряше като основа на „бълг. соц.-дем. съюз“. Наистина, само се чуваше, че щяло да се основе съюз и че в основата му щели да се турят „икономически организации“, но същността на работата до появяването на в. „Другар“ не се знаеше. Узна се работата след появяването на този вестник.

Приведените категорични твърдения от страна на органа на съюза се изтъкваха само, за да се противопостави съюзът на партията, без обаче тези, които ги изтъкваха, да си даваха точна сметка за съдържанието им. Така, както той поставяше въпроса за разногласията между партията и съюза, явна ставаше несъстоятелността на твърденията му. След 4 бр. на в. „Другар“, в 50 бр. на в. „Работник“ се появи първият отговор на казаните твърдения, а именно в статията: *„Лутанията на съюза в областта на икономическите организации“*. В тази статия, след като се посочва на обстоятелството, че съюзът не обяснява какво разбира под „обща икономически организации“, правят се следните възражения: „Значението на икономическата борба на работниците никой не отрича. Но дали венецът на икономическата борба, водена от „общите икономически организации“, е *класовата политическа борба* — това трябва да се докаже. Защото, както знаем от историята на работническото движение в целия свят (гл. книжката на Акселрод: „Работн. движение

в началото на 60-тях години и сега“), от икономическата борба на „общите икономически организации“ никак не е изпъквала *класова политическа борба*. От икономическата борба на работниците е изпъквала може би *политическа борба*, но не и *класова политическа борба*. За да изпъкне последната, необходими са други условия. Ето тези неща „Съюзът“ не си ги е изяснил още... Но който е изучавал историята на работническите сдружавания, турени *непременно* на икономическа основа (сиреч само на икономическа основа), той знае, че тия сдружавания, напротив, са пречили на работника „по-скоро“ да се свести и по-лесно да разбере своите класови интереси, а следователно да почне да води и политическа борба за своето окончателно освобождение.“ Работнически сдружавания, които да водят „политическа борба за окончателното си освобождение“, могат да се явят само тогава, когато у работниците предварително се развие *класово съзнание*. А мигар класовата политическа борба не е едно от първите средства за развитие класовото съзнание в работниците? ... Всички социалдемократически партии в света признават, че синдикалната организация на работниците, сиреч организирането на работниците в дружества по занаят и в съюз от тях, е необходимото условие за възтържествуването на социализма. Но работата е там, че социалдемократическите партии синдикират работниците, като развиват в тях класово съзнание, като ги надъхват със социалистически дух. Синдикалната организация на работниците съставлява една от задачите на социалдемократическите партии. Но, пита се, с какви средства може да се достигне таква синдикална организация, каквато се задължават да създадат социалдемократическите партии от международните социалистически работнически конгреси в Брюксел и Цюрих⁵³? Всеки социалдемократ, който наистина е такъв, ще ти каже, че едно от главните средства за тази цел е класовата политическа борба на работниците. А класова политическа борба на работниците се води, когато работниците се организират в отделна самостоятелна социално-политическа партия. Класовата политическа борба най-много спомага за синдикирането на работниците в социалистически дух. И никоя социалдемократическа партия в света не се е отказала от това могъщо

средство за възпитанието и организирането на работническата класа — от класовата политическа борба — затова че работниците не съставлявали такива „общо икономически организации“, които „успешно да водят политическа борба“ ...

Такива бяха първите възражения, които направи в-к „Работник“ на статиите, поместени в 4-те броя на в-к „Другар“. Основното възражение, както виждаме, се състои в това, че партията считаше политическата борба за едно от могъщите средства за класовото съзнание и организиране на работниците, от което средство, като социал-демократическа партия, тя не може да се отказва, както това проповядваше първо време съюзът чрез своя орган в. „Другар“. Партията никога не се е отказвала от синдикирането на работниците; напротив, тя го считаше за една от своите задачи. Обаче тя гледаше на синдикалната организация на работниците не само като на „икономическа организация“, но и като на училище за социализма. С други думи, тя си туряше за задача да създава синдикати социалистически, надъхвани със социалистически дух, а затова тя виждаше в политическата организация на работниците едно от най-силните средства за тази цел. Съюзът, напротив, се обявяваше против политическата организация на работниците, преди да се създадат „общо икономически организации“ на чисто и „непременно икономическа основа“. С други думи, съюзът проповядваше основаването на „неутрални“ или „свободни“, както днес се казва, синдикати. Така че полемиката между в. „Работник“ и в. „Другар“ за отношението на социалистите към синдикалната организация на работниците беше в зародиш оная същата полемика, която и днес се води между социалдемократите и общоделците. Разликата е само в поставянето на въпросите и в изразите. Тогава особено се подчертаваше от едни: *класова политическа борба*, за различаване от *политическата борба*, т. е. от влаченето на синдикалните организации след буржоазните партии и техните борби, днес се подчертава само: *класова борба*, понеже днес е много ясно, че тя е и политическа самостоятелна борба на работническата класа. От други се подчертаваше тогава: *непременно на икономическа почва*“, днес се подчертава: *неутра-*

литет и свободен синдикализъм. Изобщо в тогавашната полемика между партията и съюза ние имаме зародиша на разногласията между опортюнизма и анархизма в социалдемократическото движение и Марксовия пролетарски социализъм.

Но несъстоятелността на възгледите на съюзистите изпъкват още по-добре по-нататък. В бр. 51 на в. „Работник“ се явява статията от същия автор под заглавието: *„Ръководещите начала на соц.-демократическите партии и съюзи“*. В тази статия се привеждат три ръководещи начала на социалдемократическите партии и съюзи, които начала са легнали в основата на програмите им и които авторът на статията ги свежда към първото от тях, а именно към онова, формулирано в Комунистическия манифест: „Тий (комунистите, а по сегашната терминология „социалдемократите“) се борят в името на най-близките интереси и цели на работническата класа, но *в същото време* те имат предвид *бъдещността* на движението, т. е. неговата последна цел — въдворяването на социалистическия строй.“ След това продължава следното: „Преди всичко това начало ни казва, че социалдемократическите партии са отделно нещо от различните други работнически организации. Социалдемократическите партии са съюзи от работнически дружини, групи и дружества социалистически, които са най-съзнателните и съставляват „предните решителни редове“ на работническата класа. Социалдемократическите партии са авангардията на работническото движение, на които целта е да погълнат последното, сиреч да обърнат работническото движение в социалистическо или да го привлекат към своята програма и тактика — да насочат неговата борба към завладяването политическата сила, без което социализмът, и следователно и освобождението на работниците, е невъзможно... Но в такъв случай най-необходимо нещо се явява образуването на една силна социалдемократическа партия от най-съзнателните работници, още при първите най-слаби крачки на работническото движение, която да пази „бъдещността на движението“, която да насочва движението към неговата последна цел, която да се бори в името на най-близките цели и интереси на работническата класа. До каква степен

е необходимо, щото още при първите стъпки на работническото движение най-съзнателните от работниците да се организират в една соц.-демократическа партия, ни показва историята на работническото движение в целия свят. Гдето още в началото е нямало соц.-демократическа партия, там работническата класа се явява най-малко съзнателна, при всичко че работническите организации са най-големи, работническото движение грамадно, а икономическата борба колосална. Така стоеше работата до последно време в Англия, Америка и донейде във Франция. В Германия, гдето работническата класа е по-малобройна, е нямало и няма таквиз големи работнически организации, каквито в Англия и Америка, на-против, работническата класа се явява най-съзнателна, социалистическите идеи най-разпространени в нея, защото още от първите крачки сред нея се организира социалдемократическа партия... Работническото движение у нас се е почнало още с първите крачки на капитализма у нас. С развитието на капиталистическото производство (а в това не се съмняваме) ще се усилва и движението, ще изникнат и „икономически организации“ за икономическа борба. Необходимо е още от началото му това движение да се насочва към крайната му цел, да се организират работниците в социалистически дружества и самостоятелна партия, която да насочва борбата на работническата класа към завоюването на политическата сила, която чрез постоянна класова политическа борба в името на най-близките цели и интереси на работническата класа да я възпитава и организира. Но „българският социалдемократически съюз“ проповядва, че „главните усилия“ трябва да се насочват за създаването „общи икономически организации“ за икономическа борба, от която щяла да изпъкне като венец класовата политическа борба“.

На приведените от в. „Работник“ възражения редакцията на в. „Другар“ най-напред отговори с една статия в бр. 5 под заглавието: *„Похвален напредък“*. В тази статия най-интересно е следното заявление на редакцията: „Множеството на социалистическия свят има ереста да мисли, че икономическите организации не изключват политическите и, наопаки, *политическите организации не изключват синдикатите.*“ Както видяхме от всичко горе-

казано, партистите употребиха доста усилия да покажат на съюзистите именно верността на това положение, именно на положението, че организирането на работниците в политическа организация, в социалдемократическа партия не означава отричане на синдикатите или на необходимостта от синдикирането на работниците, но те в четири броя твърдяха, че додето не се създават „общи икономически организации“, не можело и не бивало да се създават политически организации. При всичко това обаче напредъкът, който направиха съюзистите около в. „Другар“ с горното заявление — ако само те разбираха значението на това заявление, — те приписваха на партистите. Последните уж считали преди за „унизителна и недостойна“ работа за един социалист да се занимава с организирането работниците в синдикати, а сега вече били си променили мнението. „Днес — пише редакцията на в. „Другар“ (статията е без подпис) — ние идем да посочим на едно променение, станало в понятията на тия наши другари. На 15-и август, в едно от заседанията на работническия клуб в Търново, Н. Габровски, най-видният стълб на „партията“, е държал сказка за *значението на синдикатите*, като препоръчва и организирането им у нас. Но тъй като градовете ни били малки, то работническите *синдикати* можели да бъдат *заменени* с работнически *клубове*.“ Няма съмнение, че никой от партистите не е можал да счита синдикирането на работниците за „унизителна и недостойна“ работа. Както изглежда работата, за партистите „унизителното и недостойното“ у съюзистите беше това, дето те се наричаха социалдемократи, а говореха на работниците за „обща икономическа организация“, основани на „чисто икономическа почва“, на които и съветваха да избягват всяка политическа дейност и политическа организация. А съюзистите около в. „Другар“ обърнаха в „унизителна и недостойна“ работа синдикирането на работниците! Няма съмнение тъй също, че Н. Габровски на 15 август нищо такова не е говорил, каквото му приписва редакцията на в. „Другар“. От отчета, печатан в брой 44 и 45 от в. „Работник“, за сказката на Габровски в търновския клуб нищо такова не се намира. Напротив, от него ние виждаме, че Габровски много вярно тогава схващаше българската действителност и условията,

при които се явяваше работническото движение. Понеже възгледите, изказани от Габровски тогава, изразяваха мнението на партията за отношенията ѝ към синдикирането на работниците, ние ще се спрем на него по-долу. Тука забелязваме само това съвсем лошо претълкуване на казаното от Габровски, което послужи за изместването на полемиката в друга посока.

Горното заявление на редакцията на в. „Другар“ никак не ѝ побърка, щото в следващите броеве да твърди същото, което твърдеше по-рано. В бр. 7 пак четем: „Ако в една страна работниците не са успели още да се организират за икономическа борба, само по себе си следва, че те не ще успеят да се организуват и за класова политическа борба; ако в една страна липсват още икономически организации за водение на ежедневната икономическа борба на работниците, там не може да става и дума за политическа организация. Там не може и да се говори за политическа партия на работниците.“ Ние видяхме вече, че това категорично твърдение в. „Работник“ обори с факти из историята на работническото движение в другите страни и с примери за организирането на социал-демократическите партии там, независимо от „икономическите организации“. Но най-важното в това категорично твърдение е, че в. „Другар“ избягва да отговори направо и категорично на въпроса: признава ли съюзът политическата деятелност като едно от средствата за класовото съзнание на работниците и за организирането им? Като четете човек тези категорични твърдения на съюзистите: няма икономическа организация, не може и дума да става за политическа организация, неволно се натъква на мисълта, че те просто отричаха съществуването на работническата класа у нас. Те, както видяхме по-горе, наистина нещо такова казваха, като твърдяха нерешително, че работническата класа не се „усеща“ за такава, но, от друга страна, те нямаха смелостта да поставят въпроса ясно: понеже няма още работническа класа, то ние трябва да се занимаваме само със „социалистическа пропаганда“, и затова именно ние в своя „социалдемократически съюз“ приемаме „всички“ — и „прост и учен, и сиромас и богат“ и т. н. Напротив, те представляваха работата, че работническа класа има у нас и че тя е голяма, както и писаха

в предговора към българския превод на Девилевата книга,⁵⁴ и че има „искри“ от работническо движение и борба, обаче при всичко това не признавах, че може да се говори и за политическа организация на работниците, и за нейното значение. А пък не е мъчно да си представим такъв случай, когато работническата класа да не може, поради известни причини, например по политически причини, да се организира икономически, и в същото време да се организира политически. Такъв е бил случаят в Германия, който самите съюзисти по-сетне привеждат, като говорят за една реч на Либкнехт. Също така има случаи, дето работническото движение още беше в зародиша си, а политическа организация съществуваше, както беше в Италия. И обратно. Но съюзистите не смееха да поставят ясно въпроса и открито да отговарят на него. Те се задоволявах само с категорични твърдения. Те не поставяха въпроса категорично и открито и тогава, когато в „Работник“ им го поставяше.

В бр. 52, в статията под заглавие: *„Съюзът признава ли политическата деятелност?“*, Гаврил Георгиев пише: „Няма моменти в живота на социалната демокрация, в които тя да е разделяла политическата борба от икономическата, ако икономическите условия на известна степен от своето развитие стават по-благоприятни за водение на политическата борба, то нищо не ни дава право да не насочваме работническото движение, още от първото му появяване, по пътя на неговата политическата борба, да му даваме най-правилното направление. — Признава ли социалдемократическия съюз политическата деятелност?“ Като привежда цитираните по-горе места из бр. 1 и 7 на в. „Другар“, Г. Георгиев продължава така: „Той се въодушевява от „деятелно“ класово съзнание; класовата политическа борба за него има значение не когато работническото движение се появи, не когато капитализмът е разклатил всичките стари обществени отношения и е превърнал в пролетарии занаятчиите, селяните и малките търговци, а тогава само, когато работническото движение е достигнало до една голяма интензивност, когато господството на капитала задмине границите, при които новите обществени отношения стават ясни. До този момент той намира за излишно да възпитава политически нашата

работна класа и да ѝ показва най-съвършения начин за водение на освободителната борба; за да се умножат професионалните работнически организации, той е готов да води по-усилена пропаганда за тяхното основаване, но не и да дава класово политическо съзнание на работниците. Всичко това той върши на туй основание, че без икономически организации не може да има „деятелно“ класово съзнание, не могат да се очакват от него значителни непосредствени успехи . . . Но преди всичко признава ли Съюза, че у нас има работническо движение? Ако признава, то нашите „велики учители“ смятат ли, че е безполезна „игра в кукли“ — да даваме едновременно политическо и икономическо възпитание на работниците, щом икономическите условия са подготвили почвата за *водене на социалистическата пропаганда*? В такъв случай достатъчно е да погледнем на опитът, който ни дава сегашното състояние на социалната демокрация, за да се уверим, че те не са можали да мислят така и преди 50 години, при самото ѝ начало: в страни със сравнително слабо синдикално движение съществуват силни работнически партии, и обратно . . . Либкнехт казва: „Две основни права има работникът — избирателното право и коалиционното право. Да упражнява винаги тези свои права е негова света длъжност. И както оня работник, който не се ползува от избирателното си право, е изменник на своята класа, тъй и оня — който не зачита, не прилага своето коалиционно право.“ А ний ще притурим, че е изменник на работническото дело и всеки социалдемократ, който спира работниците да си упражняват политическите си права предвид на своето освобождение. — Ясно е за нас, че С. ц. съюз гледа едностранчиво на работническото движение и на пътищата, по които то върви към своето тържество. Когато съвременний социализъм ни учи да водим борбата по всичките ѝ линии, да си служим с всичките средства за борба, каквито буржоазното общество ни дава, С. д. съюз ни вика: Стойте, не оттам захващайте атаката; почнете оттам, отгдето захванаха западноевропейските работници, много време преди да се чуе спасителното слово на марксизма!“

Органът на съюза, в. „Другар“, не отговори нито на единия, нито на другия от въпросите, поставени от

Г. Георгиев. В статията: „*Какво ни пречи*“, в бр. 2, год. II на в. „Работник“, Г. Георгиев казва: „Напусто ний на няколко пъти поставяме въпросът и чакаме, щото в. „Другар“ да ни отговори ясно: признава ли той политическата борба на нашите работници. Съветва ли ги той да се ползват със своите политически права в борбата им с капитала? На това ни се отговаря едвам в последния брой на в. „Другар“, именно: *бъдещето ще ни отговори*. Ний ни най-малко не се съмняваме в това; бъдещето даже ще изправи *забърканите* понятия: но от този отговор не се вижда ясно какво е *настоящото* на в. „Другар“ по отношение на класово-политическата деятелност на нашите работници.“ Съюзът не само че не отговори на категорично поставените въпроси, но и практически той се явяваше противник на самостоятелното участие на работниците в избирателната борба. В статията: „*Заблужденията на Съюза*“, поместена в същия брой на в. „Работник“, четем: „Още по-зле той е постъпвал в практическата си деятелност. „Съюзът“ през времето на законодателните и общинските избори в едни места е отклонявал работниците от избирателната борба, като отделна „политическа партия на работниците“ и като не е успявал да ги отклони, пречил им, както във Варна и другаде, и ги* съветзал да гласуват за буржоазните представители, а в други, както в Шумен и Казанлък, се прегръщаше с буржоазните партии.“ Така че съюзът на въпроса отговаряше чрез своя орган с общата фраза: „бъдещето ще ни отговори“, а на практика той отхвърляше отделянето на работниците в отделна от буржоазията партия и ги съветваше да гласуват за буржоазните представители, да *общодействуват*, както *общодействуваха самите съюзисти*. Това потвърждава именно нашето мнение, че съюзистите се противопоставяха на партията не за друго, а защото по такъв начин те освобождаваха себе си от социализма, за да могат свободно да общодействуват с буржоазните котерии. Фразите им за „социалистическа пропаганда“ и за „организирането на пролетаризиращото се работно население“ се явяваха маската, зад която криеха своето общодействие, своята буржоазна

* В оригинала — „им“. Б. и.

природа, която по-сетне се прояви у едни с бягството им из партията и отиването им в редовете на буржоазията, а у други с желанието им да завлекат самата партия в същите редове под булото на „широкия социализъм“. Естествено е, че те избягваха от отговора на поставените им от партистите въпроси. Наместо това, съюзистите изместиха полемиката на друга почва.

4. Отношенията им към синдикатите

По-горе споменахме за отношенията на партистите и съюзистите към синдикалната организация или „икономическите организации“ на работниците. Съюзистите първо време не изказваха определена мисъл за „икономическите организации“, под които те не разбираха синдикати, сдружавания на работниците по професия, по занаят, а „частни и общи работнически дружества“, както се изразяват в първата уводна статия във в. „Другар“. Независимо от това те пазят тия дружества от политическата борба, проповядват им „неутралитет“. Истина е, че в същата първа уводна статия съюзистите говорят за „постепенното“ свързване на „икономическите организации“ със съюза и за „сплотените в едно общи работнически организации, които в същото време са проникнати с идеите на научния социализъм, но всичко това ще стане, след като се създадат, неизвестно какво количество, „икономически организации“, защото, очевидно е, щом се постави въпросът така, както го поставиха съюзистите, за организирането на работниците *„непременно“* на икономическа основа“, нямаше нужда от никакъв социализъм. За да можеха „икономическите организации“ да се явяват проникнати от идеите на научния социализъм, трябваше преди всичко да се води между тях социалистическа агитация и пропаганда, да им се говори за идеите на научния социализъм предварително и при самото организиране и изобщо да се употребят за целта всички средства, които ни даваха научният социализъм и буржуазното общество, а в тяхно число и политическата борба. А съюзистите представляват работата в такъв вид, че „нищо друго“ не трябва да се прави, преди да се организират работниците *„непременно“* на икономическа основа“. Отношенията на съюзистите, които съста-

вляваха редакцията на в. „Другар“ и официални представители на съюза, към работническите синдикати бяха, изобщо, и тогава, преди 12 години, също такива, каквито са днес отношенията на общоделците. Съюзистите искаха да бъдат нещо в буржоазното общество и дори водители на буржоазната опозиция, главно на дребнобуржоазните демократи и „прогресисти“, с които те бяха в най-интимни сношения и чрез вестниците на които те атакуваха социалната демокрация, както днес общоделците я атакуват чрез „жълтата преса“. Но предвид на това, че партистите бяха излезли открито да действуват, съюзистите трябваше да говорят малко нещо и за социализъм, за да завлекат подире си в буржоазния лагер и събуждащото се работничество. По такъв начин съюзистите си придаваха по-голяма цена в очите на буржоазната опозиция тогава като водители и на работничеството, на което проповядваха да не се отделят в самостоятелна работническа партия, а само да се организирват в „обща икономическа организация“, турени *„непременно“* на „икономическа основа“. Това е отношението на всички дребнобуржоазни демократи и „прогресисти“ в света към работническите синдикати. Те горещо проповядват на работниците „икономическите организации“, професионалните сдружавания и „неутралност“, бягане от самостоятелна политическа организация. Но за да прикрият своите истински стремежи, те сегиз-тогиз им говорят за социализъм, като представляват социалдемократите за хора, които криво разбират „научния социализъм“, които го схващали „тясно“, „догматично“, „шаблонно“ и т. н. Нашите съюзисти тъкмо така именно се отнасяха към синдикатите и социалдемократите у нас. Те, заедно с „хуманните демократи“ от в. „Прогрес“, не само наричаха партистите „сектанти“ и „тесногръди“ социалисти; те веднага след статията във в. „Работник“: *„Лутанията на съюза в областта на икономическите организации“*, почнаха да обвиняват партистите в това, че те били против синдикатите, че те отричали тяхното значение, но че уж под влиянието на „критиката“ на съюзистите почнали да говорят за синдикатите. Това беше вече изместване на полемиката. Турени пред дилемата: да отговарят на поставените им от партистите въпроси, съюзистите, за да избягнат ясения и категоричния отговор,

почнаха да обвиняват социалдемократите в непризнаване на синдикатите.

Вече видяхме какво писаха съюзистите в бр. 5 на в. „Другар“, в статията: „*Един похвален напредък*“. В тази статия те приписваха на Н. Габровски думи, които той не е произнесъл. Те му приписаха, че той искал да *замени* синдикатите с *клубове*. По такъв начин съюзистите искаха да изкарат, че партията не знаела разликата между *синдикат* и *клуб* и че тя не признавала значението на синдикатите. Това беше едно съвсем лошо и нарочно претълкуване думите на Габровски. И наистина, според бр. 44 и 45, Габровски каза следното: „Как може у нас да се синдикират работниците? У нас и изобщо в страни с малки градове, с малко и разхвърлени работници синдикирането им се явява много трудно... На това могат да спомогнат много работническите клубове, които се явяват сборни пунктове за работниците. В тях постепенно се развиват работниците и се действа за тяхното класово съзнание. Тук те се възпитават под влиянието на социалистическата пропаганда, съзнават себе си като революционна класа и се приготвят за борба. Дошли до това съзнание, работниците от клуба се отделят в синдикати по занаят... Така само може да се действа за синдикирането на нашите работници.“ Очевидно е, че Габровски не е искал да *замени* синдикатите с клубове; в последните той виждаше само средство към синдикирането на работниците. Като вземем предвид тогавашните условия и състоянието на работниците, като имаме предвид и това, че за социалдемократа беше най-важно работниците да се синдикират в синдикати, надлъхани със „социалистически дух“, т. е., които се ръководят от социалдемократите и се намират под влиянието на социалната демокрация, ясно става колко вярна беше мисълта на социалдемократическата партия за работническите клубове като средство да се помогне за синдикирането на работниците. Работническите клубове наистина се явяваха, пък и днес се явяват „сборни пунктове“, училища за класовото възпитаване на работниците, за събуждане на тяхното класово съзнание, за агитация и пропаганда, за будене класовата солидарност и духа за организиране. Така че българската социалдемократическа партия гледаше на въпроса много правилно

и ясно. Въпросът беше не да се *заменят* синдикатите с клубове, а за средствата, с които можеше да се *спомогне* при тогавашните условия за синдикирането на работниците. Претълкуването от съюзистите думите на Габровски и старанието им да ги окарикатурят* показва, че те твърде малко мислеха за синдикирането на работниците. Съюзистите твърде много говореха за „икономически организации“, а всъщност нито една такава организация не създадоха. В София те намериха едно общо работническо дружество „Братство“, създадено не от тях, и което дружество представляваше не „икономическа организация“, а просто едно общо работническо дружество, едно дружество за пропаганда и агитация, едно училище работническо.

При всичко това обаче съюзистите пишеха, че социал-демократическата партия не признавала синдикатите и че сега била направила напредък, като под натиска на тяхната „критика“ вече признавала значението на синдикатите. „Днес — четем в същата статия, в бр. 5 на в. „Другар“ — идем да посочим на едно променение, станало в понятията на тия наши другари.“ Думата е за промяната, която уж била станала в „понятията“ на партията за синдикатите. „Но — четем по-нататък — ако нашите другари, които отричаха този род деятелност, сега я препоръчват, то очевидно е, че нейната необходимост трябва да бие в очи.“ И по-нататък: „Но както и да е, така било то досега или интък, ние не можем да не похвалим нашите другари от „Партията“ и за тоя напредък, който те направиха, под влиянието на една или друга причина, в това отношение. Вижда се, че отначало те са били гледали съвсем едностранчиво, да не казваме повърхностно, на тоя въпрос. Другояче не могат да се обяснят тия противоречия между миналите им твърдения и сегашните.“ Разбира се, че социал-демократическата партия никога не е отричала синдикалната дейност и, както видяхме, тя имаше много правилно и ясно гледище по тоя въпрос. В. „Работник“ почна да излиза една година преди да се яви съюзът със своя орган в. „Другар“ и още в бр. 2-и от I год. в него е поместена първата статия за синдикатите, в която, след като се обяснява значението им за работниците и за тях-

* В оригинала — „окатурят“. б. р.

ната всекидневна борба, четем: „Нашата задача като социалисти се състои в това, да обясним и да докажем на нашите работници, че тяхното спасение е в социализмът. Ний сме длъжни да ги насърчаваме да се групират, да се съединяват в дружества, като развиваме у тях класово съзнание, и в същото време ний трябва да ги привличаме в редовете на партията, защото те могат успешно да се борят и да победят само като обществена сила, само като организирана работническа партия.“ Както виждаме от подчертаното от мен, една година преди да се яви съюзът в „Работник“ посветява една дълга статия върху значението на синдикатите и нуждата от организирането на работниците в синдикати, а главно, че партията считаше за своя длъжност да „насърчава“ това организиране. Но независимо от това, през цяла година няма брой почти, в който партията да не говори във в. „Работник“ за синдикирането на работниците, да не апелира към работниците за сдружаването им в синдикати. В бр. 52 на в. „Работник“ е поместена статията: „Нашата партия отрича ли синдикатите?“, в която след като се привеждат думите на руския писател Тургенев — „обвинявай другите в това, от което сам страдаш, ако искаш да се отървеш от справедливите им укори“, — четем следното: „Тези думи на знаменития руски писател напълно се прилагат към редакторите на в. „Другар“. Те нападат нашата партия в това, че тя уж не признавала синдикалната организация на работниците у нас. Те умишлено изопачават в бр. 5 на в. „Другар“, че „не преди много време“ Партията отричала синдикатите, организациите на работниците по занаят, и сега, „под влиянието на една или друга причина“, станало едно променение в понятията на нейните членове, сиреч признаваме тия организации и сме тръгнали вече по пътя, по който отдавна (sic) върви Българският социалдемократически съюз. — За да турим край на тия умишлени изопачавания и лъжи, с които тъй неприлично си служат редакторите на в. „Другар“, и за да възстановим изкривената от тях истина, ние ще извадим фактите пред очите на читателите, които всеки може да провери и да се убеди“. Подир това следва в три колони гармонд (дребни букви) изброяването и краткото съдържание на всички статии, възвания и дописки, в които се

говори за нуждата от организирането на работниците в синдикати, за значението на последните и за създадените от партийните „дружини“ синдикати.

Но и след това изобличение редакторите на в. „Другар“ още по-усърдно продължават да фалшифицират писаното във в. „Работник“. Така например в бр. 7 и 8 се явяват във в. „Другар“ две статии, в които, като се откъсват по едно две места от общата им свързка с цялото съдържание и с предните и следните мисли, изказани в статиите във в. „Работник“, съюзистите-редактори до неузнаване изопачават гледището на партията по въпроса за отношенията ѝ към синдикатите. Поради това в. „Работник“ се вижда принуден да изобличи и тази фалшификация на съюзистите; това той прави чрез статията на Г. Георгиев: „*Какво ни пречи*“. В тази статия между другото четем: „Е, при такова положение на работите да се разберем — ний ще кажем: не е лесно нещо. Вместо да се поставят ясно принципите, те се затрънхват; вместо да се признае фактът, че синдикалното движение не може да даде основание за принципиалното различие на съюзът от партията, в. „Другар“ се хванал за няколко откъслечни изражения, извлечени от нашия вестник, за да затъмни основната мисъл, която ние още от 2-и брой на вестника сме изложили по отношение към работническите сдружавания. — В интереса на нашето разбиране ний ще приведем по-напространно същите цитати, които привежда в. „Другар“, за да се види с какво удоволствие редакторите му воюват против *буквата*, а не против прокарваната *мисъл* на цитираните наши статии“. И след като привежда от бр. 3 и 32 на в. „Работник“ местата, из връзката им на които редакторите на в. „Другар“ откъснаха отделни фрази и редове, Г. Георгиев продължава така: „И тъй, пред социалдемократата неотлъчно стои целта: пълното освобождение на работническата класа от господствующата капиталистическа класа. С нея той се впуска в борбата, нея пропагандира, с нея ляга и с нея става. Всичките други проявления на антагонизма между работници и господари, като започнете от изборителната борба, от грамадните стачки и свършите с едно просто недоволство на някой работник, изказано срещу неговия фабрикантин, майстор или предприемач, той ги

насочва към икономическо и политическо организиране разпокъсаните усилия на работниците; с икономическите организации той има предвид материалното повдигане на работниците, принуждаване отделните капиталисти по-лесно да отстъпват пред техните искания, развиване духът на солидарността, улесняване преходът към социалистическата наредба; с политическите организации той има предвид: уголемяване политическата сила на работниците. А и двата вида организации, тясно свързани помежду си, служат за по-успешното, по-целесъобразното водение на класово-политическата борба, едничкият път, от който социалната демокрация не се отделя ни на минута. Другояче да мисли и другояче да работи — ето кое е „недостойно за един социалдемократ“. — Такъв е смисълът на приведените два цитата. Той най-добре показва, че ний даваме приличното място на синдикалната пропаганда в нашата деятелност, обаче без да се храним с илюзиите на съюза, че в интереса на работническото освобождение било да не даваме на работниците класово-политическо възпитание. — Но този смисъл съществено се отличава от заключението, което може да се извади посредством начина, по който в „Другар“ цитира нашите мнения. — Оттука очевидно е, че за да се разберем, едно от първите условия е: да представляваме *ясно* чуждите мисли.“

Обаче и след този отговор съюзистите около в. „Другар“ продължаваха в същия дух да избягват прямите отговори на въпросите, които им поставяше в. „Работник“, и да изопачават писаното в него. По такъв начин те се стремяха да изродят полемиката, да я сведат на лична почва и до прости закачки и упражнения в подмятания. До този начин на полемика прибягват обикновено ония, които са слаби в теоретическо отношение. С него ние се срещаме по-сетне у общоделците. А че съюзистите около в. „Другар“ теоретически не можеха нищо да противопоставят на възгледите на партистите, показва самият факт, че те изместиха полемиката и от това, че те скоро дойдоха сами себе си да оборят по най-несъмнен начин. Додето в първите броеве на в. „Другар“ пишяха, че „никакво друго средство“ освен „икономическата организация“ не можело „тъй сполучливо“ да дей-

ствува за класовото съзнание на работника; додето те викаха, че „никога други път“ не можело да става дума „за плодотворна класова политическа борба“. освен когато работниците се съединят в икономически организации; изведнаж от бр. 8 захващат да говорят и за „друго“ средство, и за „друг път“, които могат да действуват за класовото съзнание на работниците; изведнаж канят работниците да подемат една, макар и плаха, но вече политическа акция, една политическа дейност, а именно да подават прошения до Народното събрание, в които прошения да изтъкват исканията от минималната програма на социалдемократическата партия, която партия преди малко осмиваха за тази програма като „натрапена“ и „готови калъпи“. По повод на този обрат в главите на съюзистите около в. „Другар“ Г. Георгиев в същата статия справедливо забелязва: „Както казахме, в. „Другар“ е избягвал досега да поставя ясно и своите начала. Деятелността, която членовете на Съюза развиват за подаване едно общоработническо прошение до Народното събрание за подобрене на тяхното положение, като ги учат по този начин да *си служат* в този случай със своето политическо право; излизането им пред нашите работници с икономическата част от програмата на социалдемократическите партии никак не се схождат с основното гледище на Съюза, че без икономически организации не може да се говори за класово-политическа борба на работниците. Разделението пък на икономическата борба от класово-политическата, желанието на Съюза да *създаде* икономически организации, като отрича, че в същото време е възможно да се образуват политически организации, туря членовете на Съюза в противоречие със собствените им социалдемократически начала. Да се поставят ясно принципите, да им се даде фактическо оправдание, ето второто условие, което в. „Другар“ трябва да опази в полемиката си с нас. А додето това бъде направено, ний ще се ограничим да забележим, не без удоволствие, разбира се, че в. „Другар“ не стои на едно място: той еволюира, и еволюира с гигантски крачки към съвършената тактика на социалдемократическите партии, въпреки личните амбиции на отделните личности, което действително ни дава големи надежди за бъдещето. Първо, това

ще даде възможност на нашите другари по-скоро да напуснат своеобразното приспособление на „научний социализъм“ към „българската действителност“ и, второ, ще им отнеме желанието да се мъчат над трудната загадка: кой, аджеба, по-добре разбира синдикатите, ний ли, или Съюзът. Ний не сме против това тяхно желание, но не от разрешението на тази загадка зависи да се разберем.“

Разбира се, нашият другар Г. Георгиев напразно апелираше към съюзистите „да поставят ясно принципите“ и да се държи полемиката на нужната височина. Съюзистите нямаха ясни принципи и поради това тем не оставаше друго, освен да се стремят да смъкнат полемиката от височината, на която в „Работник“ се мъчеше да я държи, върху лична почва. От друга страна Г. Георгиев преувеличаваше „еволюцията“, която правеха съюзистите към тактиката на социалдемократическата партия и „надеждата за бъдещето“, която те с това даваха. Съюзистите около в. „Другар“, при всичко че надуваха своите сили и своята дейност, макар и да говореха за „икономически организации“, нито крачка напред бяха направили; те представляваха няколко души с две-три безжизнени групички, без всякакви „икономически организации“. Социалдемократическата партия явно напредваше, нейното влияние все повече се усилваше. И ето, съюзистите, предвид на тези печални за тях факти, с цел да си придадат по-голямо значение пред работническото, прибягнаха до политическата дейност във вид на събиране подписи за подаване прошение на Народното събрание. Това не беше свързано с тяхното разбиране и с тяхната тъй гръмка и категорично провъзгласена тактика, нито произтичаше от съзнателно отношение към задачите на социалдемократа и към научния социализъм или към тактиката на социалдемократическата партия. Обратът на съюзистите към политическата дейност не беше друго, освен обикновена маневра на опортюнисти — дребнобуржоазни социалисти. Обаче тази опортюнистическа маневра партията не можа да оцени и, както виждаме, Г. Георгиев в нея виждаше „еволюция“, и при това с „гигантски крачки към съвременната тактика на социалдемократическите партии“. Няколко време след

това Н. Габровски помести в бр. 12, год. II на в. „Работник“ статията: „Разбрахме ли се?“ Тази статия той написа по повод на една статия, поместена в сп. „Ден“, кн. II, год. III, под заглавието: „Задачите на Българския социалдемократически съюз“⁵⁵. Авторът ѝ, като поставя за „главна задача“ на „всеки социалист в България“ — по-скоро българските работници „да съзнат необходимостта от политическата борба“, пак повтаря старата песен, че тази „главна задача“ по-скоро щяла да се достигне чрез икономическите организации. Н. Габровски, като взема повод от тази статия и като изтъква противоречията на автора ѝ („един член на Съюза“), най-сетне казва: „Сега след толкова препирни между съюза и партията по въпроса за икономическата и политическата организация на нашите работници най-сетне почвата за съединението на тия две организации е вече приготвена. Началата ни са общи, а тактиката ни също става обща под влиянието на условията, в които сме поставени да работим.“ И свършва статията си с думите: „Мисля, че сме се разбрали.“ Всъщност не бяха никак се разбрали; а още по-малко бяха оценили доколко имаше нужда от едно съединение. Но Общият Съвет, както и членовете на партията, не можаха да оценят както трябва маневрата на съюзистите и самото съединение, което вече настъпваше.

ГЛАВА ТРЕТА

СЪЕДИНЕНИЕТО НА ПАРТИЯТА И СЪЮЗА

1. Преговорите

В началото на ноември 1893 год. Д. Благоев, член на Общия Съвет на партията, бе арестуван в Пловдив и откаран в София⁶⁶. Когато в края на същия месец или в началото на декември бе пуснат от затвора, той случайно се срещна със Сава Мутафов, един от редакторите на в. „Другар“ и член на централната група на съюза. След като размениха няколко думи по арестуването и освобождението на първия, С. Мутафов заприказва за усилящата се реакция и за опасността да бъде смазано социалистическото движение поради неговата разпокъсаност. Той предложи да се поведат преговори за едно съединение на партията и съюза. След един разговор върху спорните въпроси, от който стана ясно, че е възможно да се поведат преговори за съединение, Д. Благоев обеща да сондира мнението на другарите си от Общия Съвет на партията и изказа надежда, че при едно по-подробно обяснение възможно е да се достигне съединение. Щом той се върна в Пловдив, писа на Общия Съвет за срещата си със С. Мутафов, за разговора им и за желанието на съюза да се поведат преговори за съединението на партията и съюза. В същото време и централната група писа на Общия Съвет в Търново за разговора между Д. Благоев и С. Мутафов. На 11 декември 1893 год. Н. Габровски писа на Д. Благоев следното:

„Днес получихме отговор от централната група на съюза. Пращам ти прелист от него нарочно, да видиш как кризо се те разбрали. Те, види се, искат да кажат да забравим, да оставим настрана досегашната ни деятелност, решения, конгреси, организации, програми. Какво

друго означават думите: съединението може да се достигне, „като се заличи всичко старо, минало и се изработи и подкачи нещо такова, което да съответствува на развитието на социалистическото движение, както и общото икономическо развитие на нашия народ“. Ний сме на мнение да се почнат преговорите с тях. Но кой ще отиде в София, като нямаме пари сега? И дали не е по-удобно писмено да се водят преговорите между Общ. Съвет и централната трупа? В първия случай само ти можеш да отидеш в София, или по-добре (предвид на това, че сега нямаме пари за път) те да дойдат в Пловдив. Много острожно и тактично трябва да се водят преговорите с тях. Всяко прието решение трябва да се подписва от двете страни, като се укаже формално, че то е задължително за съветите на двете организации. По тоя начин ще се избягнат претълкуванията и разните извъртания. По съществото на преговорите ний мислим, че по кой начин не можем да изличим взетите си решения, да се откажем от ръководещите начала на нашата партийна деятелност. Те трябва да признаят, че ний сме партия. Названието на партията не може да се измени, макар те да настояват. Аз виждам, че те ще искат да се представляват пред света, че уж са въвели нещо ново в нашето движение, в нашата деятелност. Ето затова те искат да се нарича партията „работническа“, когато тя не е станала такава вследствие на тях. В програмата приемаме да се направят някои незначителни изменения или допълнения; тъй също и в плана на организацията... За печатницата е доста сложен въпросът. Трябва сериозно да помислим за нейното устройство. Аз мисля, че в преговорите със „съюза“ да не се взема окончателно решение за печатницата преди ний да се споразумеем помежду си и с другите. После ний имаме голям капитал от книги Б. С. Д. Библиотека, съюза няма нищо подобно. Искам да кажа, че във всяко отношение ний имаме по-голяма тежест. Библиотеката и занаят ще си запази същото название и ще се поддържа. Вестника „Работник“ да си остане орган на партията, а „Другар“ или да се издава като помощник на органа, както е „Echo du Peuple“ на „Peuple“ белгийски вестник, или пък да се спре, а „Работник“ да излиза

два пъти в седмицата. Ний можем да се откажем от нашето списание да го издаваме, ако стане съединението, само че ще трябва да се промени названието на „Ден“ и да се обяви той за орган на *партията*. Това е на-късо нашето мнение. Отговори по-скоро как ти мислиш да се водят преговорите. Щѐ можеш ли да отидеш в София, или дали ще дойдат в Пловдив. След като получим твоя отговор, тогава ще пишем на централната група. Побързай с първа поща да ни отговориш.“

Както виждаме, Общият Съвет на партията, от една страна, е съгласен да се поведат преговори за съединението, но, от друга страна, явно личи недоверието му към хората, които стояха начело на съюза тогава. Като имаме предвид поведението на тия хора към партията, недоверието на Общия Съвет на последната към тях беше много естествено. Макар някои от членовете на съвета и да се изказваха във в. „Работник“ за възможността на едно съединение между партията и съюза, обаче предложението за съединение се яви за него една изненада; то не се очакваше тъй скоро да настъпи, толкова повече че и след като се направи предложението, полемиката продължаваше. Но при всичко това, след като се получи цитираното тука писмо, почнаха се писмени преговори. Въз основа на писмото на Общия Съвет Д. Благоев поиска от централната група чрез С. Мутафов обяснения какво разбира тя под думата: „да забравим миналото“. На 20 декември 1893 г. Д. Б. получи от С. Мутафов (днес *цанковист*, „*прогресивен либерал*“) следното писмо:

„Димитре,

Писмото ти получих още преди два дена. Не можем по-рано да ти отговоря, защото бях претрупан с неотложна работа. Думите: „като заличам всичко старо минало...“ аз разбирам така: да отхвърлим ний нашия „устав“ и „план“, да отхвърлите и вий вашата „програма“ и да се съгласим върху известни общи точки, които ще легнат в основата на бъдещата ни обща програма и тактика. Така ги разбират и моите другари. Първо да ти кажа, ти ме удивляваш просто с твърдението си, че това не си бил разбрал. Ти ми спомняш,

че сме говорили за името, за бъдещето ни название; ами че забрави ли, когато аз ти говорих, като как аз смятам да стане тая работа? — че ний ще вземем вашата „програма“ и нашия „план“ и „устав“ и ще извлечем от тях общите точки и че и вий ще трябва така да направите? Даже ти исках *преработената* ви програма, на което ти ми отговори, че я нямаш у себе си, като ми науми при това, че я имате на отделни *малко* екземпляри. Аз тогава се сетих, че я виждах у някого тук, и ти казах, че ще я намеря и взема. Та и как е възможно да говорим за *съединение* изобщо, ако ний не отхвърлим нашия устав и план и вий — вашата програма и организация или, по-добре, ако не подхвърлим на критическо разглеждане едните и другите? Аз мисля, Димитре, че първият пункт на съглашението ни трябва да бъде именно този: „като отхвърляме...“ Повтарям, писмото ти ме удивлява. Ако ти искрено желаеш да се съединим, аз мисля, че е невъзможно другояче да се поставя въпроса за съединението ни. Според твоите намеквания излиза, не съединение да стане, а *присъединение*. Да се държим *строго* у своето и в същото време да говорим за *съединение* — аз мисля, че това е нито искрено, нито разумно. Помисли добре върху следствията от това и вярвам, ще се съ согласиш с мене.

Тя са, Димитре, моите най-искрени и най-чисто-сърдечни мисли по съединението ни. Ако желаеш да стане, работи за това; ако пък не желаеш... нищо няма да стане. На всеки случай пиши ми какво мислиш ти, та и аз да знам. Също тъй и Общия Съвет ще трябва да отговори по-скоро, та или да стане нещо, или пък да се уверим още един път, че това никога няма да стане при нашето стоение начело на социал. движение у нас.

Най-после да ти кажа и това: съединението става още по-належащо, още по-необходимо с *новото* допълнение „Закона за печата“⁶⁷, което вече се прие от Нар. събрание. Ако се не съединим — да си го кажем откровено, — скоро ще вдигнем ръце както ний, тъй и вий: затвора и глобите ще ни принудят. Помисли и върху това, че отсега, според както се научаваме, ще се подкачат силни гонения против нас. *С. Мутафов.*“

В това писмо бие на очи, най-първо, как лично поставяше въпроса централната група на съюза, а именно, тя туряше съединението в зависимост от желанието или нежеланието на отделни единици. От друга страна, централната група изхождаше не от убеждението, че принципиалните различия между партията и съюза са изгладени, а от страха да не би да се получи *присъединяване* на съюза към партията наместо *съединяване*. Поради това за централната група много важен се явяваше въпросът да убеди Общия Съвет да „заличим всичко старо минало“, т. е. „да отхвърлим“ устава и плана на съюза и програмата и организационния устав на партията, когато за Общия Съвет на последната въпросът беше за принципите, върху които трябваше да стане съединението, за това, дали централната група приемаше принципите на социалдемократическата партия. Както ще видим от следующите писма, централната група, от една страна, много настоява час по-скоро да стане съглашението, следователно съюзът да приеме названието „партия“, а от друга — чувствуваше се твърде неприятно поради това, че приема названието „партия“ по причини, които нямат нищо общо със съединението. За нея не беше важно, че приема едно съглашение, в което признава политическата организация на работниците и политическата дейност като средство за развитието на класовото им съзнаване и организиране, а важно ѝ беше да не бъде формално накърнена амбицията на съюза. Предвид на това и за да се тури по-определено въпросът, Д. Б. след получаването на горното писмо веднага начерта едно „проектосъглашение“, което изпрати на централната група в София. То беше следното:

„Долуподписаните членове на Общия Съвет на Българската соц.-дем. партия и Централний комитет на Българския соц.-дем. съюз, като признахме,

че главна задача на соц. демокр. партии и съюзи е да организират и приготвят работническата класа за достигането крайната цел на борбата ѝ — възтържествуването на социализма;

че те достигат тая задача чрез пропаганда на социализма и чрез агитация в името на най-близките искания на работническата класа;

че едно от средствата за пропаганда и агитация, организиране и възпитаване на работнич. класа е политическата борба на работниците като самостоятелна партия; като признахме,

че икономическата борба на работниците има важно възпитателно значение за тях, като развива чувствата на солидарност;

че соц.-дем. партии и съюзи са длъжни да вземат участие във всички икономически борби на труда с капитала и да се борят в името на най-близките искания на работническата класа, за да насочват борбата ѝ към крайната цел;

като признахме при туй,

че икономическата борба на нашите работници ще се усилва вследствие на положението им и на класовото им съзнание; че политическата борба е едно от средствата, с които може да се развива класовото съзнание на нашите работници и че това средство е своевременно, което трябва да се упражнява при всеки удобен случай;

като признахме, най-сетне,

че силата на всяка соц.-дем. партия или съюз е в съзнателните и организирани работници; че с развитието в тях класово съзнание е необходимо да се организират в синдикати и работнически дружества с каси за взаимно спомогане в случай на болест, безработица и напускане на работа;

като признахме всичко гореказано, съгласихме се: да се съединят двете организации в една партия, която да носи названието социалдемократическа партия, като най-добре и научно изразяваща техните цели и стремления.

Вследствие на това съединение съгласихме се: двата органа да престанат и от нова година да излиза само един вестник, два пъти в седмицата, на формат на „Работник“, на който името да бъде „Социалист“ или „Напред!“, или „Борба“, или ???... Той носи название „централен орган на соц.-дем. партия в България“. Той се редактира от един редакционен комитет и се представява от един отговорен редактор; да се издава едно списание от 10 коли, което е принадлежност на партията и което се казва „Социал-Демократ“, „Ново Време“ или ??...

Относително програмата на партията се съгласихме че съществуващата досега да се допълни и измени на един от идущите конгреси в следващите пунктове... „Организационния устав“ и „Планът“ се изоставят, като се спазят само ония членове, които определят отношенията на дружините и групите към двете организации и към общите им учреждения. Общия съвет и Централния комитет се сливат в един Централен комитет на Социалдемократическата партия в България, който до свикването на конгреса води общите работи на партията. Всяка местна организация си избира по един местен комитет, който се сношава с Централния, ръководи местните организации и т. н.

Печатницата на партията е „коопер. печатница „Работник“, която си остава кооперативна и се управлява съгласно устава ѝ. Социалдемократич. библиотека се продължава, а относително нейното уреждане, то 'се остава на Ц. комитет.

Това съглашение се направи в два еднообразни екземпляра и подписано от членовете на Общия съвет на Б. С. Д. Партия и на Б. С. Д. съюз, се изпраща до всички дружини, групи и работнически дружества, принадлежащи към двете организации за одобрение, след като вече се смята за окончателно и се публикува във в. „Работник“ и в. „Другар“. Подписали:...

Това „проектосъглашение“ по принцип се прие и от Общия съвет на партията, и от Централния комитет на съюза, но в някои подробности и двата не бяха съгласни. Така, първият настояваше, щото в. „Работник“ да не спира, а да си остане главен орган на партията, но главно той настояваше да се изхвърли оня пункт от проекта, който се отнасяше до кооперативната печатница „Работник“. Мисълта на автора на проектосъглашението беше, щото печатницата да се направи партийна и грижите по нейното управление да поеме самата партия, като я направи наистина кооперативна партийна печатница. Обаче другите членове на Общия съвет, главно Н. Габровски, не се съгласяваха с този пункт от проекта. От друга страна и Централният комитет на съюза в подробностите не беше съгласен с него. На 29 декември

1893 год. от страна на последния С. Мутафов пише на Д. Благоев следното писмо, от което може да се види с какво съюзът не беше съгласен:

„*Димитре,*

Писмото ти заедно с „проектосъглашението“ „лучих“... Изобщо писмото и „проектосъглашението“ ми направиха добро впечатление. Право да ти кажа първото ти писмо ме съвсем отчая: току-речи, аз бях си направил вече заключението, че вий *неискрено* желаете да се съединим. Сега отново заблещука у мен надеждата. Добро впечатление произведоха те и на другарите ми. Казвам *добро*, защото се вижда, че съединението ще стане при малки едни взаимни отстъпки. Да захвана поред.

Ний сме съгласни тук с „проектосъглашението“, освен с две негови точки; разумява се, в общи думи казано, без да се залавяме за отделни думи. Тези точки, с които не можем да се съгласим, са: 1) обвързването ни (и ний, и вий), щото политическата борба да я водим „*при всякой даден случай*“, и 2) названието на партията да е *социалдемократическа*. Малко едно разяснение за това. От приключеното тук „проектосъглашение“ ще видиш (като го сравниш с твоего копие) колко малки и ничтожни изменения и допълнения сме направили ний и колко важни пък оставаме за в конгреса. За по-лесно да ти е, аз съм означил тия места с цифрите 1, 2, 3, 4 и 5. При последната цифра ще видиш, че ний сме изхвърлили не някаква цяла мисъл, а опашката: „и че това средство е *своевременно*, което трябва да упражняваме при всякой даден случай“. Изхвърлихме тоя куйрук, защото: ако той е турен, за да покаже, че се признава значението на политическата борба, то това също го има и по-горе да се споменува; ако пък е турен, за да означа, че ний (всички вече), в что бы то не стало, ще вземаме участие при *всякой* един избор и *навсякъде*, дето има социалисти, ама биле те *3-ма* или *30 души* — то ний мислим, че ако така го приемем и се обвържем, ще сторим една голяма погрешка, защото тоя въпрос е *чисто* тактичен и като тъй, той се разрешава в разните конгреси (сбирки) във всяко дадено време. Струва ми се, да ме разбра много ясно. По-нататък. Без никакви обяс-

нения засега, ний мислим и искаме да се наречем „Работническа Социалистическа Партия“. Да дам малки (къси) разяснения за другите ничтожни изхвърляния и допълвания при цифрите 1, 2, 3 и 4, та тогава да мина по-нататък. При цифрата 1 притурихме една-две думици, за да се изгуби и най-малкото недоразумение, макар и по-доле да се повтаря. — При цифрата 2 са заличени няколко думи, защото се гудиха в началото — да не стават повторения. При цифрата 3 загасихме думите: „понеже развива...“, защото икон. борба, както и политич. не само тая добрина принасят за работниците, а и други още. При цифрата 4 заличихме една дума и прибавихме друго, за да стане по-ясно и разберливо.

От всичко дотук ти виждаш колко са *ничтожни* нашите изменения и аз вярвам, че ти няма и дума да правиш за тях. Ти виждаш, че приключеното тук „проектосъглашение“ е само едната половина от твоето; не счетох за нужно да преписвам и другата му половина, защото не съдържа, току-речи, нищо такова, което може да послужи за пречка. Тая половина се отнася към такива въпроси, които ще трябва добре и по любовно да си ги разрешим, понеже не сме заинтересувани в тях лично нито ний, нито вий. Върху тая *втора* половина от твоето „проектосъглашение“ ще кажа засега само това:

Ний намираме за добре да се наречем *партия* само и само да не направим крачка назад в лицето на обществото. От същата гледна точка, кой-знае до колко ще бъде добре, веднаж успели да прокараме два вестника, да останем занапред само с един, макар че излязвал два пъти в седмицата! Относително списанието, струва ми се, че надали ще можем го изкарва по 10 коли *редовно* всеки месец. Колкото за програмата и аз съм съгласен, че тя трябва да бъде строго научна и току-речи такава, каквито са и програмите на другите социалдемократи. Само минималните искания ще бъдат у нас и по-други. За нея никакви изменения не предлагам: тя ще се изработи също тъй на общия конгрес и ще бъде такава, каквато ний намерим всички за добре. За другите работи като: за печатницата, за името на вестникът и списанието, за нашето задружно функциониране и пр., лесно ще се погодим: няма какво друго да претендираме, освен

ще трябва добре и полубовно да се обмислят. Ето ми отговора. Така мислят и другарите ми. И струва ми се, имам право да мисля, че работата е свършена вече. Няма нужда да правя други разяснения — ти сам виждаш нашите отстъпки и нашето искрено желание да се съединим. И върх всичко това аз се осмелявам да те поздравя за новата година със съглашението ни! Прочее, да живее социалистическото движение! Да се развява безпрепятствено революционното знаме на пролетариата! Ура!!!...

Моля, по-скоро съобщи нашите искания и одобрение на Общия съвет и залягай да се приемат. Ако го приемат, тогава ще трябва да го напишеш в два еднообразни екземпляра, за да го подпише Комитетата и Съвета. До това време пак ще трябва да му помислим върху дребните работи: дали 1 вестник да има, как да му бъде името, где да се издава, за списанието, за редакционния комитет и пр. и пр. Пиши ми още един път по тия дребни работи, след като ги обмислиш в свързка с моите намерения по-горе. Засега това.

Честита ви новата година и новото *съединено* социалистическо движение в България!

С. Мутафов.“

Наистина, след това писмо съединението можеше да се счита за свършено дело. Направените от Централния комитет на съюза изменения и допълнения на някои точки от проектосъглашението, което му представи Д. Благоев, не засягаха същността му и наистина бяха толкова нищожни, щото не можеше да става дума за скъсването на преговорите. Тези изменения и „допълвания“ в думите бяха все такива, с които членовете на Централния комитет на съюза искаха да изгладят всичко, което подчертаваше в съглашението рязкото отстъпване от недавнашните им отношения към възгледите, поддържани от вестник „Работник“, от партията. Това беше голяма дребнавост, която преследваше съюзът от самото начало докрай и във всичко. От друга страна, от това писмо ясно се вижда, че тая дребнавост отива дотам, че Централният комитет настоява за съединението, отстъпва по всички линии и от всички свои позиции и в същото време той няма

куража да признае своето отстъпление като продукт на убеждението му, че правотата във възгледите не е на негова страна, а оправдава приеманото от него название „партия“ с това, да не се направело крачка назад „в очите на обществото“! Излизаше така, че членовете на съюза не че са се убедили в правотата на възгледите на партията и затова считат съединението за необходимо, а че те от немай-къде искат съединение. Когато Д. Б. съобщи това писмо на Общия съвет, той с право се усъмни в ползата от едно съединение, което става при такива обстоятелства. Но като взе предвид, че Централният комитет на съюза приема възгледите на партията и че Общият съвет нямаше защо да прави въпрос за подбужденията на ръководителите на съюза да искат съединение, а от друга страна, като имаше предвид, че веднаж Централният комитет на съюза се реши да се съедини с партията в обща „партия“, то логически в конгресите ще господствуват възгледите на социалдемократическата партия — се реши да се доведе докрай почнатото съглашение и да се съединят двете организации.

2. Условиата на съединението

След получаването на писмото от Центр. комитет на съюза от 29 декември и мнението на Общия съвет на партията веднага се съобщи чрез същия С. Мутафов с какво последният не се съгласяваше в неговите „допълвания“ към „проектосъглашението“. От следното писмо на С. Мутафов ще се види каква е работата. На 8 януари 1894 г. той пише на Д. Благов:

„Димитре,

„Писмото ти от 3-и то го получих и разбрах. Ние вече дотолкова се доближихме, та че още малко и ще си стиснем ръцете. Прочее, да не продължаваме работата, а да се разберем и да свършим. Ще бъда кратък този път.

Право казваш, че ний „не трябва да оставяме никакви неизказани неща“, ако искаме „съединението ни да бъде трайно“. Досега, струва ми се, се разбрахме по всичко освен по спорните още два въпроса: 1) въпроса за своевременността на политическата борба и 2) за названието ни. Ето второто разяснение по тях.

Да, въпросът за полит. борба е принципиален и като такъв той трябва да фигурира в „проектосъглашението“. Тя е необходима част от нашата дейтелност, но въпросът: кога, где и как ще вземем участие в изборите, е чисто тактичен. Избирателната борба е част от общата политическа борба и като тъй, ако даже турехме в „проектосъглашението“ такъв един пункт: „Предвид на малочислеността, неразвитостта и пр. и пр. партията не смята да вземе участие в изборите за 2-3 години“; ако, казвам, турехме такъв един пункт — то това съвсем нямаше да значи, че ний не признаваме необходимостта на общата политическа борба и я не водим. Искам да кажа, че политическата борба има своите *разни* области и че въпросът: из кои области ние ще боравим най-силно, из кои по-слабо, а из кои пък няма хич да боравим, по тия или ония причини — този въпрос е чисто тактичен и той ще зависи от общите решения на партията и от умението на Общия съвет (комитетът). Щом признаваме значението на политическата борба (като средство за пропаганда, агитация и пр.), логически следва, че партията ще се мъчи да я води; но съвсем не следва от това, че „при всякой даден случай“, всякога и навсякъде ще вземаме участие в изборите, ама биле сме по двама-трима в един град или в едно село, ама биле сме при такива или онакива условия и пр.

Струва ми се, да ме разбра какво искам да кажа. Сега да ти докажа, че аз не съм против необходимостта на политическата борба и че този въпрос аз го разрешавам изключително *във ваша полза*. Досега „Съюзът“ отричаше съвременността на избирателна борба, защото се не признаваше за *партия*, нито пък имаше някаква си *партийна програма*; наопаки, той гледаше на себе си като на „общество за пропаганда“ и според това гонеше своята цел. Сега обаче като силно желая да се съединим и като не искам да се направи пред лицето на обществото *крачка назад* (защото вий направихте, макар и прибързано, голямата *крачка напред*), то съм съгласен да се наречем *партия*, а следователно и да се явим с *партийна програма*, Щом е така, значи, аз признавам *необходимостта* на политическата избирателна борба

изобщо и ще я водим гдето и както можем. Е, каква отстъпка има тук от ваша страна? . . .

И тъй, Димитре, аз мисля, че ме разбра и че няма повече да бавиш работата. В „проектосъглашението“ ще си остане оня пункт, в който се признава значението на политическата борба, без да се прибавя думата „своевременна“ или пък думите: „при всеки даден случай“. Ако пък и след това разяснение настояваш да се турне думата „своевременна“, тогава, „за да няма недоизказаности“, ще прибавиш и това допълнение към него пункт: „колкото се отнася до избирателната борба, сиреч кога, где и как да се вземе участие — то този въпрос ще го разрешава партията при всеки даден случай“.

Колкото се отнася до втория въпрос — въпроса за названието ни, аз мисля, че той още по-малко може да послужи за пречка и не трябва да закъснява работата. Аз искам да се наречем „*Работ. Соц. Парт.*“: 1) защото думата „работническа“ има своето важно историческо, научно и агитационно значение и 2) защото единствено в този пункт ние ще направим равни отстъпки. Право е, че понятието „Соц. дем. партия“ е популяризирано малко-много у нас и че то е свързано със самото понятие за научния социализъм и неговите успехи; но не по-малко е популяризирано у нас и понятието „Работническо движение“, „Работн. соц. партия“ и не по-малко е свързано с понятието и успеха на научния социализъм. Ти знаеш много добре, че марксистите не намират в научния социализъм нищо друго, освен изражение теоретическо на работническото движение. Вън от това аз мисля, че туй название най-вече ще ни прилича и ще съответствува на положението на работите у нас. Но ако и след това настояваш, то съгласен съм да се наречем „Работн. соц.-дем. партия“, разумява се българска — шу да има думата „Работническа“.

С това аз мисля, Димитре, че въпросът е изчерпан вече. С всички тези мисли напълно са съгласни моите другари. Прочее, по-скоро напиши два еднообразни екземпляра от това ни „проектосъглашение“, прати ги за подписване до Общия съвет на „Партията“, а сетне до Централ. комитет на „Съюзът“.

Димитре, минутите са скъпи за социалистическото движение у нас. Вярвам да си се научил за взетото решение от ямболци, сливенци и др. Час по-скоро трябва да се съединим и да почнем една *силна* литературно-агитационно-организационна деятелност. За тази цел аз мисля „Работник“ да се разшири и да служи за ръководещ общественно-политически орган, за *бомба* всред интелигентни слоеве, а „Другар“ да си остане чисто за работниците; „Ден“ ще ни бъде пак артилерията. Ний трябва вече силно да зачеснем интелигенцията и разните ни общественно-литературни деятели: или да признаят, че са страхливи в живота и в областта на мисълта, или ще искаме да ни докажат научно, че социализмът (научния, разбира се) е утопия, както те си брътвят без никакви доказателства. Прочее, по-скоро! Като мисля, че всичко помежду ни е изгладено вече, аз ти стискам ръката с тумите:

Да живее съединението ни!

Да живее българското социалистическо движение!

С. Мутафов.“

Трите печатани тука писма на С. Мутафов от името на Централния комитет на съюза са твърде характерни за социалистическите разбирания на членовете му, както и за мотивите им спрямо ония точки от „проектосъглашението“, върху изменяването на които те настояваха. Настояванията им взимат характер на пазарлъци, целта на които е била, дано се изтръгнат от противната страна повече отстъпки. Именно ръководителите на съюза не се ръководеха от желанието да се разяснят принципиалните въпроси, а от простото желание да се изтръгват по-големи отстъпки. Ние вече видяхме, че най-напред разногласията между социалистите се свеждаха към въпроса: да излязат ли, или да не излязат открито като социалдемократическа политическа организация. По-сетне въпросът се сведе към *несвоевременността* за политическата дейност и особено на участието им в избирателната борба. Защо съюзът се обявяваше против последната, ние вече знаем. Последното писмо на С. Мутафов от името на Централния му комитет не оставя вече никакво съмнение. Ръководителите на съюза в България не искаха „да се

обвързват“ с каквито и да било решения за участието им в изборите; те искаха да бъдат съвсем *свободни* във време на избори, за да могат да общоделствуват. Общият съвет на партията, напротив, считаше твърде важно за „*бъдещето на работническото движение*“ партията да има определена, социалдемократическа изборителна тактика, затова той настояваше, щото в съглашението да се обвържат съюзистите в партията в това отношение. Също така и въпросът за названието на съединената партия за Общия съвет не беше един дребен въпрос. Той искаше да се запази названието „социалдемократическа партия“, като изхождаше от убеждението, че то обвързва съюзистите в нея със самата тактика на социалдемократическите партии. За Централния комитет на съюза отхвърлянето на това название беше свързано с желанието им колкото се може по-малко да се обвързват с тактиката на социалдемократическата партия. Наистина, за неговите членове названието „работническа социалистическа партия“ се явяваше не тъй обвързващо спрямо бъдещата тактика на партията. За Общия съвет на партията все повече ставаше ясно, че между партията и съюза продължава да съществува коренно различие в разбирането на много съществени въпроси. Но понеже ръководителите на съюза формално приемаха и последните възражения на партията за участието в изборите с уговорката конгресите да решават за времето, мястото и начина на участието, Общият съвет на партията, като се надяваше на правотата на своите разбирания и на конгресите, много лесно се съгласи да приеме тази уговорка, както не можеше да има нещо против това, щото да се прибави към названието „социалдемократическа“ и думата „работническа“.

Предвид на всичко гореказано и след споразумение с другите членове на Общия съвет Д. Б. предложи на Централния комитет второ едно „проектосъглашение“ в окончателна форма. То биде прието без всякакви изменения и подписано от двете страни. Това съглашение има следното съдържание:

„Долуподписаните членове на Общия съвет на Българската социалдемократическа партия и на Централния комитет на Българския социалдемократически съюз, като признаваме голямата важност за успехите на социа-

листическото движение у нас от задружната деятелност на съществуващите две социалдемократически организации в България, като сме убедени, че след изглаждането на разногласията по спорните въпроси това съединение става възможно и се налага от самите условия, в които ние сме поставени да действуваме, съгласихме се върху следното:

Ний признаваме,

Че главна задача на социалдемократическите партии и съюзи е да организират и приготвят работническата класа за достигване крайната цел на борбата ѝ — възтържествуването на социализма; тази задача постигат чрез пропаганда на социализма и агитация в името на най-близките искания на работническата класа;

Че икономическата и политическата борба са най-важните средства за пропаганда, агитация, организиране и възпитание на работническата класа;

Че социалдемократическите партии и съюзи са длъжни да вземат участие във всички икономически, политически (въпросът — кога, где и как да взема участие в изборите, партията ще го разрешава при всеки даден случай) и въобще във всичките освободителни борби на труда с капитала, за да може един ден работническата класа да употреби държавната власт за прокарване на социалистическия идеал в живота;

Че силата на всяка социалдемократическа партия или на всеки социалдемократически съюз са съзнателните и организираните работници; че необходимо е, следователно, тяхното организиране в синдикати и работнически дружества с каси за взаимноспомогание в случай на болест, безработица и напусане на работата, в политически групи (дружини), работнически клубове и т. н.

Като признаваме всичко гореказано, съгласихме се:

I. Българската социалдемократическа партия и Българския социалдемократически съюз се сливат в една обща организация, под название „Работническа Социал-Демократическа Партия“;

II. Общият съвет и Централният комитет на двете организации се сливат в един централен комитет на Работническата соц.-демократическа партия и ръководи

делата ѝ до избирането нов комитет в първий Общ конгрес;

III. Програмата, която ще се тури на същите основания, на които са турени програмите на всички социал-демократически партии, както и организационний устав на партията, ще се изработят в Общия конгрес;

IV. В. „Работник“ е ръководещ общественно-политически орган на партията, в. „Другар“ специален вестник за работниците и „Ден“ месечно списание на партията;

Това съглашение се направи в два еднообразни екземпляра и подписано от членовете на Общия съвет на Българската социал-демократическа партия и на Централний комитет на Българский социал-демократически съюз, се изпраща до всички дружини, групи и работнически организации, принадлежащи към двете организации за одобрение, след което вече се смята за окончателно и се публикува във в. „Работник“ и в. „Другар“.

Търново—София, 10 февруарий 1894 год.

Подписали: *членове на Общия Съвет* — Д. Благоев, Н. Хр. Габровски, Т. Постомпиров, Г. Георгиев, М. Бойчинов, М. Иванов; *членове на Централния комитет* — С. Мутафов, Г. Иванов*, Г. Богоев, Я. Сакъзов, за Е. Дабев**, Я. Сакъзов.

Така че съединението на партията и съюза в една организация под името *работническа социалдемократическа партия* стана в началото на февруари 1894 год., но се обяви чрез в. „Работник“ на 5 март 1894 год., брой 19, год. II, а във в. „Другар“ на 11 март с. г. бр. 28, год. I. Причината както на бавния вървеж на преговорите, въпреки голямото бързане на Централния комитет на съюза да стане по-скоро съединението, тъй и за закъснението публикуването на съглашението беше в това, че трябваше да се взима мнението на Общия съвет и на самата Търновска партийна дружина, а съглашението да бъде одобрено от дружините, които впрочем се държаха в течението на преговорите. При това трябва да се забележи, че при преговорите беше уговорено,

* Фичев, известният създател на друж. „Подкрепа“ — стамболовист днес.

** Тогава Дабев е бил в затвора, осъден по печата.

щото всяка организация да влезе в партията без всякакви дългове, или ако тя влезе с дългове, трябва да даде на партията и имоти на ценност, равна на дълговете, с които влизаше. На това условие особено настояваше Общият съвет, като имаше предвид, че съюзът се държеше с дългове, които ще иска да ги стовари върху партията, без да ѝ даде никакви приходи срещу тях. Тази беше една от причините, по които Общият съвет не се съгласи да се предвижда в съглашението пункт за кооперативната печатница „Работник“. Както видяхме от писмото на Н. Габровски, българската социалдемократическа партия имаше „поголяма тежест“ пред българския социалдемократически съюз. Обаче последният, въпреки условието, уговорено при окончателното съглашение, действително стовари върху партията всички свои дългове, заедно с процентите, без да предаде на нея какъвто и да било приход. Предвид на това първият партиен конгрес реши да се прегледат сметките на двете бивши организации до съединението и да се види отде произтичат дълговете на съюза, които трябваше партията да плаща, както и приходите, които трябваше да представи съюзът на партията срещу тия дългове. Избраната комисия обаче на V конгрес докладва, че положително нищо не е можала да констатира по сметките на съюза, понеже нищо не ѝ било представено, от което да може да разбере. При всичко това обаче V конгрес реши партията да изплати донесените ѝ от съюза дългове. Бившата българска социалдемократическа партия влезе в работническата социалдемократическа партия без всякакви дългове. Последните останаха да ги изплаща Общият съвет с имотите на бившата партия и приходите от тях*.

* Кооперативната печатница първоначално беше в Шумен. Тя беше доставена с една сума от 1500 л. зл., получени от В. Живкова-Благоева, като хонорар за превода на едно съчинение на Дистервег, и от един заем от 900 лева, направен от Я. Сакъзов в едно шуменско кредитно дружество. Цялата печатница струваше до 8000 лева. След Пловдивския конгрес тя биде пренесена в Търново и направена кооперативна под името „Работник“. След съединението на двете организации тя се пренесе в София и се нарече кооперативна печатница „Труд“, но бившите кооператори съвсем бяха се дезинтересирали, и управителят ѝ, за да изплати останалите неплатени полици на фабриките и други кредитори, след като за последен път се обърна

Съединението на партията и съюза се посрещна и от двете страни с възторг. Органите на двете организации — в „Работник“ и в „Другар“ — придружиха *съглашението* с по една статия, в която изказваха своите чувства и надежди, които им вдъхваше станалото съединение. Н. Габровски придружи съединението с една възторжена статия във в. „Работник“ под заглавието: „*Ново оръжие против реакцията*“. В тази статия между другото четем: „Социалистите се съединяват тъкмо тогава, когато партията на грабежа и насилието им обявява война и за да ги смаже, пуца против тях всички законни и незаконни средства, служи си с най-престъпни оръжия, тогава, когато ограбения, притиснатия и измъчения народ пищи кански от произволите и насилията на своите изедници и вика на помощ всички истински приятели на неговото освобождение. И социалистите се явяват тъкмо навреме. В отговор на побеснялата реакция те противопоставят *съединението* на всички социалистически сили у нас, които воюват под едно и също знаме, в името на едни и същи искания и против един и същи неприятел. — Ето това е *едно ново оръжие за борба*, действията на което в скоро време ще почувствуват нашите противници.“ И след като привежда примера за станалото тогава съединение на социалистическите сили във Франция — „и благодарение на него, сега във французкото Народно събрание има 50 души социалисти депутати, моралната сила на които е много по-голяма отколкото на всички други партии, и движението тръгна с големи и бързи крачки към победа“ — продължава така: „нека съединението на социалистите у нас даде потик за едно по-широко и много по-важно *съединение на социализма с целия угнетен народ*, след което ще последва неговото пълно освобождение. — С такива чувства и надежди ние посрещаме новото оръжие против реакцията и заедно с всички

към кооператорите с изложение на положението ѝ и с молба да я подкрепят и след като никой абсолютно не се обади, я продаде. Сметките на тази печатница, както и за другите имоти на бившата „българска социалдемократическа партия“ (в книги, на стойност повече от 5000 лева, складът на които остана в Гърново) бяха предадени на Централния комитет на работническата социалдемократическа партия пред V-ия конгрес.

другари викаме: Да живее съединението! Да живее Работническата социалдемократическа партия! Напред! пак напред! винаги напред, докато победим!“ От своя страна г. „Другар“ придружи съглашението със статия, на която тури за заглавие един стих от Ботевите стихотворения: „*Напред със стъпки по-твърди*“, в която няма възторга на Н. Габровски, но в която поздравява съединението като средство за борба „с душманите на народа“. Тази статия захваща със следните думи:

„В живота на хората понякога настават такива едни съдбоносни, но в същото време велики минути, пред които дреболиите, предвид на общата опасност, се забравят, отстъпят на заден план и дават място на възвишеното, на идеалното. В такива времена всяко искрено и изразвратено се разбират, подават си едно на друго ръка и със съединени усилия почват да работят за махването на опасността, която заплашва всички. Само страхливите личности и крайните егоисти в такива случаи остават настрана, или като се насмиват на хорското нещастие, или пък равнодушно стоят със скръстени ръце. — Ние прекарваме сега такива минути. Върлуващата у нас реакция, която от няколко години изпояжда всичко честно и удря своя печат върху всичко неопятнено, от ден на ден се усилва. Под нейния мръсен крак падат народните свободи, рушат се нашите права и бедният наш народ, слисан, вика на помощ всички „истински приятели“ на неговото освобождение.“

И след като напомня, че „единствените искрени народни приятели“ навсякъде и у нас са социалистите, но че те досега били разделени, от което „отслабваше до немай-къде и без туй слабото ни още „движение“ и че „това всякой го чувствуваше, всякой го усещаше, особено след разрешаването на спорните въпроси“ — свършва така:

„След това съединение, което стана, както казахме и по-горе, тъкмо навреме, на нас социалистите, принадлежащи досега къмто едната или къмто другата организация, не ни остава да правим нищо друго, освен с подновени сили да се впуснем в борбата с „душманите на народа“ и да оправдаем неговите надежди... Прочее напред! — Уверени, че с такива чувства са въодушевени

всички наши другари по случай на станалото съглашение. ние заедно с тях извикваме: Да живее съединението! Да живее Работническата социалдемократическа партия!“

С такива думи се посрещна *съединението*. Обаче като се обръщаме към миналото от едно разстояние от 12 години след станалото съединение, като вземем предвид големите принципиални разногласия в схващанията и разбиранията задачите и тактиката на социалдемократите, които разногласия дяляха партистите и съюзистите, като вземем предвид, че полемиката се прекрати тъкмо тогава, когато трябваше издълбоко да засегне въпросите, и че, както видяхме от печатните писма по преговорите, далеч не бяха се разбрали още двете страни — като вземем всичко това предвид, неволно сега се питаме: Беше ли съединението една необходимост за бъдещето на социалистическото и работническото движение? Налагаше ли се то от него? Защо стана и как стана това съединение?

В статиите, с които двете страни придружиха обявяването на съглашението, се казва, че „спорните въпроси“ били разрешени и че двете страни „се разбрали“, и следователно съединението им се налагало. Но ние виждаме от писмата, които по-горе поместихме, как ръководителите на съюза наивно признаваха, че те настояваха за съединението не защото са се разбрали в „спорните“ въпроси и не защото са възприели разбирането и тактиката на социалдемократическата партия, а както се оказа, по чисто лични мотиви. Съюзът се оказа една фикция, един раздухан „съюз“ на няколко интелигентни политикани, за които социализмът се явяваше нещо модно, нещо *ново* в пустинята на буржоазната безидейност и безпринципност. Той, „съюзът“, се оказа потъващ в дългове; тримата редактори на в. „Другар“ не получили заплатите си за няколко месеца, сп. „Ден“, след тригодишно съществуване, свършваше с големи дефицити, които означаваха дългове за официалния му редактор и за самия съюз. Тия именно обстоятелства и караха ръководителите на съюза да бързат и тревожно да викат: „по-скоро, по-скоро съединение!“ Оттука и отстъпките, които правеха при преговорите, при съзнанието, че те ги правят от немай-къде, а не че са съгласни с възгледите и тактиката на партията. Общият съвет на партията

се намираше съвсем на друго положение. До срещата със С. Мутафов в София никому от членовете на Общия съвет не е идвало на ум и от никого от членовете на партията не се е загатвало за възможността от едно съединение на партия и съюз. Какво тогава накара Общият съвет да влезе в преговори с Централния комитет на съюза за съглашение?

Преди всичко въпросът за съединението се яви, както видяхме, съвсем случайно. Случайната среща на двама души от управителните тела на двете организации и разговорът им по спорните въпроси дадоха повод да се почнат преговори между двете страни. Ако не бе станала тази среща, сигурно нямаше и да се подигне тъй скоро въпрос за съединение. Но от тази среща стана явно, че ръководителите на съюза правят решителни отстъпки от това, що пишеха, че според тях имало само едни недоразумения и взаимно неразбиране, обаче ясно беше, че такива изповеди те не могат направи публично. От писмените преговори със С. Мутафов това стана още по-ясно. Централният комитет на съюза всичко приемаше, макар и с уговорки. Но главното обстоятелство, което накара някои от членовете на Общия съвет да се съгласят за едно съглашение със съюза, беше разногласието, което изникна между тях и Н. Габровски. Последният, със засилването на партията, все повече се проявяваше като опортюнист. Онова строго придържане о провъзгласяваните високо принципи на партията и о класовата избирателна тактика, установена и от извънредния партиен конгрес в Търново, много скоро се видя стеснително за него, за неговото желание по-скоро да се издигне до едно по-видно обществено положение. Участието на партията в общите законодателни избори и в изборите за градските общински съвети подеждаше на Н. Габровски не в тоя смисъл, както се провъзгласяваше чрез партийния орган в „Работник“. Той видя в тях една възможност чрез коалиция с буржоазните фракции в едни бъдещи избори да бъде избран за депутат. Поради това много скоро след извънредния партиен конгрес у него стана един голям преврат. Той почна да дири сближаване с местните опозиционни водители и в допълнителните избори, които имаше да станат в Търново

скоро след общите законодателни избори, Н. Габровски подигна в общото заседание на местния комитет на търновската дружина и на Общия съвет на партията въпрос за една коалиция в допълнителните и градските избори в Търново с буржоазните фракции. Това предизвика една остра размяна на мнения между него и останалите членове на Общия съвет. Оттогава отношенията на Н. Габровски към останалите членове на последния, както изобщо и към всичко партийно, съвсем се измениха. Отношенията между него и останалите членове на Общия съвет, макар формално и да бяха другарски, но не бяха такива интимни, както по-преди, а главно те все повече охлаждаха и недоволните от поведението на Н. Габровски нямаха вече онова доверие към него, което те имаха преди. Всичко това стана малко преди срещата на Д. Благоев със С. Мутафов в София.

При такива обстоятелства предлаганите преговори за съглашение се явяваха като един изход от създадените отношения между Общия съвет на партията и Н. Габровски, произтекли от разногласието им по изборителната тактика. Няма съмнение, че Общият съвет в мнозинството си направи голяма грешка от гледна точка на *бъдещето на работническото движение*. Макар Н. Габровски да беше тогава най-влиятелното лице в партията, обаче все можеше да се държи в респект и в рамките на конгресните решения. Теоретически той не стоеше високо, и при това по причини, коренящи се в неговия темперамент и природа, не можеше да налага своите стремежи на Общия съвет и партията. Но очевидно е, че Общият съвет се намираше под натиска и на ред други влияния. Преди всичко, поради отсъствието още на масово работническо движение и на работнически борби за членовете на Общия съвет — още повече за масата от членовете на партията — не беше ясно как може да се отрази върху бъдещето на самото работническо движение едно съглашение и едно механическо съединение между социалисти от интелигентни индивидуалисти, които ту се цепят, ту се „обединяват“. При това Общият съвет на партията под влиянието на съображението, че щом съюзът отстъпва по всичките линии, които дотогава защитаваше с всички средства,

щом „сме се разбрали по спорните въпроси“, съединението ще придаде нови сили на социалистическото движение и ще се поведе обща по-енергична борба против „реакцията“ и с „душманите на народа“. Примерът със съединението на френските социалисти също тъй много повлия, щото предлаганото съединение да не се преценява много-много. Няма съмнение, че и усилващата се реакция, преследването на социалистите от властта, които се увеличиха и ставаха все по-жестоки, повлияха и върху отстъпчивостта на Общия съвет. Обаче това не беше решаващо съображение. Решаващо съображение у него съставляваше съображението, че съюзът отстъпва, като се лъжеше, че той признава правотата на партията, защото вътре в себе си се е убедил в принципиалната си несъстоятелност и затова възприема възгледите на партията. Това беше голяма погрешка, която произтичаше от казаните причини. Въсъщност другояче и не можеше да бъде. Нека се подчертае, че при всички теоретически ригоризъм на партията, при всичката ѝ теоретическа непримиримост с опортюнистическите възгледи на съюза, отсъствието на масово работническо движение, на интензивни работнически борби пречеше да се погледне ясно на последствията от съединението. Полезно ли беше то за бъдащността на работническото движение? — такъв въпрос не се яви и не можеше да се яви тогава.

Днес, 12 години след съединението на партията и съюза, не може да има съмнение, че това съединение беше едно чисто *механическо съединение* на „социалистическите сили“, а не съединение, наложено на две политически организации на пролетариата, равни по сили, следователно, цепещи същинското работническо движение, авангарда на борещия се пролетариат. Като механическо съединение на „социалистическите сили“, в болшинството си социалистически индивидуалисти и карриеристи, съединението на партията и съюза не можеше да бъде ползотворно за бъдещето на работническото движение. То, както ще видим, тласна партията съвсем в друга посока. Додето двете организации преди съединението съсредоточаваха главното си внимание на организирането на работниците, додето българската социал-демократическа партия ясно схващаше своите задачи —

да пази *бъдащността на работническото движение*, да буди съзнанието му, да отива насреща му и да го прави социалистическо; додето, от друга страна, съюзът говореше за „икономически организации“, додето полемиката помежду им внасяше едно все по-голямо уясняване задачите на социалдемократическите партии и съюзи, значението на работническите синдикати, условията и начините на организирането им; додето всичко това създаваше едно голямо размърдване между нашето работничество преди съединението и вдъхваше ентусиазъм, енергия, решителност, подем изобщо — след съединението всичко това изчезна, за да се даде предимство на дребнобуржоазния социализъм в партията. Ако партията продължаваше със същата ясност, със същия ентусиазъм да действа, както тя действуваше до съединението; ако тя продължаваше полемиката със съюза; ако тя неуклонно се придържаше о своята тактика — сигурно много по-рано би се оформило работническото движение и би съществувало у него едно по-високо социалистическо съзнание, а общоделството и разновидностите му не би намирали такъв отзвук, какъвто те намериха.

Така че от гледна точка на работническото движение и на научния социализъм съединението не само не се явяваше необходимо и полезно, но се яви просто пакостно. Това ще бъде по-ясно, когато разгледаме дейността на *работническата социалдемократическа партия*.

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА

ГЛАВА ПЪРВА

СЛЕД СЪЕДИНЕНИЕТО НА ДВЕТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

1. Работническата социалдемократическа партия

Промяната, която стана в социалистическото движение след съединението на партията и съюза и поради него, беше извънредно голяма. Във връзка с нея се намираха всички ония борби вътре в „Работническата социалдемократическа партия“, които съставляват нейната история от 1894 год. до 1902 година. Както видяхме, „българската социалдемократическа партия“ развиваше теоретически и практически една действителна социалдемократическа дейност и в нея се ръководеше от една тактика, от една политика чисто работническа, социалдемократическа. Тя се състоеше в събуждането на работниците, в организирането им политически и професионално чрез всички средства, които ѝ даваше научният социализъм и буржоазното общество. За нея тази дейност беше единствената задача, от която тя се въодушевяваше и на която се предаваше с всичкия си ентузиазъм и знания и без която тя не можеше да съществува като социалдемократическа организация. И най-важното беше това, че тази макар и кратка дейност не оставаше без резултати. Едно размърдване между работничеството беше явно. Стига човек да прегледа органа ѝ в „Работник“ за двете години до съединението, за да види какво съживяване между нашето работничество, каквото го имахме тогава, беше се почнало и какви горещи позиви за сдружаване, за организиране на работнически дружества. Няма съмнение, че това организиране, засилването на работническото движение, слаби заценки от което вече се явиха, и засилването на работническата социалдемократическа партия като преден отред на работническото движение, вървеше и щеше да върви бавно, или по-вярно, в зависимост от развитието на страната.

При тогавашните условия на страната изискваше се едно извънредно голямо постоянство, неуклончиво *дълбана*, или „тропане на едно и също място“, т. е. систематично, непрекъсвано продължаване на почнатата социалдемократическа дейност, което беше възможно само при дълбоко проникване от задачите на социалдемократа, от теорията и практиката на научния социализъм. А мнозинството от тогавашните социалисти не можеха да бъдат проникнати нито от теорията, нито от практиката. Естествено е, че на мнозина тогава се виждаше такава една строго непримирима социалдемократическа дейност, каквато водеше и о която се придържаше българската социалдемократическа партия, за много мудна, бавна, т. е. за такава, която не води към бързи непосредствени успехи. С това само може да се обясни фактът, че съединението се посрещна без всякаква борба и следователно с голяма готовност.

В предишните отдели вече видяхме как в самия *Общ съвет* на партията се вмъкна разногласие между един от първите му членове и останалите по избирателната тактика на партията в допълнителните законодателни избори в Търновско и особено по градските избори в Търново през 1893 година. Там видяхме как скоро Н. Габровски забрави решението на извънредния партиен конгрес и искаше компромис с опозицията в тия избори. Още тогава стана ясно, че у Н. Габровски стана едно изменение, което произлизаше от дълбокото му вътрешно усещане, че с тактиката на партията много ще трябва да чака за една по-бляскава политическа кариера и че затова него повече го занимаваше шумът, който може да му създаде име и да го издигне в очите на „народа“ отколкото бавната, тежката, черната невидна и, главно, не тъй бляскава външна работа. Ние видяхме с какви думи той посрещна съединението, как в него той изведнаж видя „потик за едно по-широко и много по-важно *съединение на социализма с целия угнетен народ*“ (подчерт. от него). От друга страна, видяхме как ръководителите на „българския социалдемократически съюз“, за да запазят пълна свобода за политическа дейност в съюз с „демократическите и прогресивните елементи“, се противопоставяха на излизането на социа-

листите като социалдемократическа партия и особено на воденето самостоятелна изборителна борба и как при преговорите за съединение те употребяваха всички усилия да не се „обвържат“ с оная определена тактика в изборителната борба на партията, която даде извънредният партиен конгрес в Търново. Всичко това означаваше всъщност едно голямо отклонение на социалистическото движение, което се явяваше предвестник на коренна промяна в задачите и тактиката на социалдемократическата партия.

Някои от членовете на *Общия съвет* на партията мислеха, че с приемането от *Централния комитет* на съюза съгласението, предложено от него, съюзът признаваше, от една страна, своята теоретическа и практическа несъстоятелност, от друга — правотата на възгледите на партията. Поради това те предполагаша, че със съединението възтържествува тактиката на партията и че в *работническата социалдемократическа партия* ще продължава да господства теорията и практиката на партията от 1892 г. до съединението. Излезе тъкмо обратното. От друга страна, социалистите и от двете страни, партистите и съюзистите, посрещнаха съединението като „ново оръжие против реакцията“, против „душманите на народа“. Мислеше се, че съединението им ще даде нова, дори несъкрушима сила на социалдемократическото движение, с която ще поведе целия „угнетен народ“ в борба против „реакцията“ и ще я победи. Това беше също една илюзия, едно преувеличаване силата на социалистите. Съединението всъщност не прибави нищо буквално към нея и средствата, с които съединените социалистически сили водеха борбата против „реакцията“, напротив, отслабваша, колкото повече се усилиха преследванията на властта против тях. По едно време, към края на стамболовския режим, социалистическото движение беше съвсем смазано. *Общият съвет* на партията и *Централният комитет* на съюза фактически не съществуваха. Всичките почти членове на първия и редакторите заедно с отговорниците на в. „Работник“ бяха хвърлени в затвора, един от членовете му изпратен на заточение в Бяла Слатина, Врачанско, самият вестник беше спрял и печатницата затворена.⁵⁸ В същото време

един от членовете на Централния комитет на съюза и редактор на в. „Другар“ лежеше в затвора, другият беше интерниран в Шумен, третият трябваше да отиде в затвора и самият вестник не можеше да излиза. Очевидно е, че ако беше се продължил стамболовският режим, социалистическото движение би било смазано за дълго време. При всичко това обаче социалистите тъй преувеличаваха своята сила, че не само падането на стамболовския режим приписваха главно на себе си и своята борба с „реакцията“, но и след падането му те вече си помислиха, че са „вершители судьб“ в България, т. е. че от тях зависи съдбата ѝ. По такъв начин съединението приведе към изместване центъра на дейността на социалдемократическата партия. Додето преди център на дейността съставляваше пазенето *бъдащността на работническото движение* и всички средства се подчиняваха на нея, без да се преувеличава значението ѝ, след съединението се забравя тази скромна, но пряка задача на работническата социалдемократическа партия. Съединението тласна последната в шумна политическа борба с „реакцията“ и ѝ създаде нескромни, несъответни с преките ѝ задачи и със силите ѝ илюзии.

Съединението между партията и съюза стана няколко месеца преди падането на Стамболов. Както видяхме, Стамболовото управление само най-сетне създаде условия за неговото падане. Независимо от казаното по-горе, стамболовският режим, за да посрещне грамадните разности по издържането си и за задоволяване грабителските инстинкти на властващата част от буржоазията, развити от него, беше въвел десетъка върху земеделските произведения. Самият този данък, а още повече злоупотребяванията, които ставаха при събирането му, предизвикваха голямо недоволство в цялата земеделска класа, особено в едрите земеделци. От друга страна, Народното събрание увеличи пътната повинност на 10 лева. Това създаваше почва за една голяма агитация против стамболовския режим, която и използва опозицията против него. Почнаха се големи митинги против този режим, които все повече повдигаха опозиционния дух в недоволната буржоазия. Нейните представители се съединиха в една обща опозиция и почнаха да издават общ опозиционен

в. „Свободно слово“, в който сътрудничеха представители на всички буржоазни фракции: консерватори либерали, прогресисти, демократи и дори „социалисти“. Опозицията ставаше все по-смела. Вън от София тя имаше органи като в. „Прогрес“ и в. „Борба“, които все по-рязко критикуваха стамболовския режим. При всичко това обаче последният надали тъй скоро и тъй лесно би паднал, ако не съществуваха и други силни фактори против него. Смелостта на опозицията се обясняваше и с факта, че тя се поддържаше и насърчаваше от двореца. Съединената около в. „Свободно слово“ опозиция тогава се наричаше: *„Съединената опозиция на Н. Ц. Височество“*. В духовни връзки с тази опозиция се намираха и редакциите на в. „Прогрес“ и в. „Борба“, които получаваха инструкции и подкрепа от нея. Дворецът отдавна вече искаше да се избави от Стамболов, фактическия господар на България, обаче той беше свързан с миналото на стамболовския режим тъй тясно, че скъсването на връзките с него не беше тъй лесно. Стамболов имаше в ръцете си най-главната сила на днешната държава — войската. Изискваше се едно общо възбуждане в страната и в същото време отнемането от ръцете на Стамболов разпореждането му с войската. Подклаждането на опозицията, от една страна, което неизбежно трябваше да тласка Стамболов към все по-големи беззакония и престъпления и, следователно, към възбуждане страстите на гражданството, а, от друга, заместването на бившия военен министър⁵, оръдие на Стамболов, с военен министър, оръдие на двореца, не само подготви почвата за падането на Стамболов, но и го ускори.

Обстоятелствата, при които падна Стамболов, са характерни. Дворецът предизвика оставката на Стамболов. Последният, както се вижда от поведението му, като не вярваше, че тя ще бъде приета, си я подал. Но Стамболов се излъга. Тя не само биде приета, но тя предизвика истинското му сгромолясане. Дворецът, както и опозицията, разбира се, това именно желаше. За приемането оставката на Стамболов от княза беше известно още на 17 май. „Съединената опозиция“, която се намиралаше в най-близки връзки с двореца, веднага разгласи за това. Знаеше това и Стамболов, който на

18 май се опита да предизвика митинги в провинцията и един в София за в полза на неприемане оставката му. Но на 18 май едно многохилядно множество от „народа“ — както описва свалянето на Стамболов в „Другар“ — начело със студентите от Висшето училище и софийските социалисти, след като осуети стамболовския митинг, се яви пред двореца с викове: „Долу Стамболов! Долу тиранинът!“ Тука стамболовската полиция се опита да пръсне множеството, но срещу нея се яви войска, която не само защити гражданите, но и пръсна полицията. Стамболов беше вече свален. Обаче „народът“ още с по-голяма смелост „вика... та се цепи въздуха околс палата!...“ Но — разказва в „Другар“ — „излезе най-сетне военният министър на балкона при отстраничното здание на двореца. Виковете престанаха. „Н. Ц. Височество чу вашето желание и ще изпълни волята народна; той ви благодари и ви моли да не го безпокоите повече“, каза военният министър и виковете: „Да живее Н. Ц. Височество! Да живее войската! Долу тиранинът Стамболов! Долу кръвожадната му полиция!“, разклатиха изново въздуха и народът се оттегли в градината.“ Така че в падането на Стамболов най-голяма роля игра дворецът. Той не само използва съществуващото недоволство, но и го организира, за да затвърди своето положение. Че падането на Стамболов се дължеше главно на двореца, свидетелствува и фактът, че на другия ден след падането му князът получил много хиляди благодарствени телеграми.

Няма съмнение, че в борбата против Стамболовото управляване най-живо участие вземаха социалистите. Те се туряха начело на митингите, устройваха самостоятелно такива. Тяхната смелост и готовност на жертви даваха кураж и на буржоазната опозиция в провинцията, макар те, поне партистите, да продължаваха да следват своята обща тактика спрямо буржоазните партии изобщо и да отделяха себе си рязко като социалдемократическа партия и в общите митинги, в които взимаха думата. Обаче очевидно е, че падането на Стамболов не на тяхната борба се дължи, както не се дължи тя и на борбата на буржоазната опозиция. Изобщо падането му не се дължи на някаква „народна революция“, нито дори на

една сериозна борба. Но борбата на социалистите със Стамболовото управляване имаше много по-важно значение за самото социалистическо движение у нас. Смелостта, с която се противопоставяха на Стамболовия режим, накара и буржоазията, и селската маса да изменят мнението си и отношенията си към тях. Вече погледнаха на тях като на сериозни и смели борци против един режим, който еднакво тежеше върху всички. Предишното им мнение като за една група младежи, които се увличат от „смешни утопии“, и предишното им презрително и насмешливо отношение изведнаж изчезнаха. С други думи, благодарение на рязкото им противопоставяне на Стамболовия режим, социалистическото движение доби право на гражданство в България. Обаче след падането на Стамболов оценката на борбата им от самите социалисти не се спря на това. Те прецениха нейното значение и затова при новия режим след 18 май 1894 година те, във вид на *работническата социалдемократическа партия*, си помислиха, че тям се пада ръководството на „народа“ и че те са такава обществена сила, която ще дирижира събитията в тая страна, като забравяха, че те, без работническо движение и без пазене на неговата бъдащност, са една играчка на самите събития, които следваха своите собствени закони.

2. Пред първия конгрес след съединението

Първият конгрес след съединението на „партията“ и „съюза“ се предшествуваше от събития, които не можеха да не упражнят известно влияние върху неговите решения и бъдещата насока на социалистическото движение. Падането на Стамболов, естествено, предизвика такава голяма и обща радост, като че наистина настъпи в България „златният век на братството, равенството и свободата“. Едно общо опияняване от радост беше завладяло всички. Състоянието на духовете тогава можеше да се сравни с онова след освобождението на България. Разбира се, че социалистите най-много споделяха тази радост. Пострадали най-много, те най-много и ликуваха и най-много пратиха проклетия против падналия „тиранин“ и даже като че бяха забравили, че падането на Стамболов никак не означаваше погребване на неговата система.

След свалянето на Стамболов биде повикан да състави министерство К. Стоилов, един от представителите на изчезналата стара консерваторска партия и един до недавна помощник и министър на Стамболов. Той нямаше партия, от която да вземе хора за министри и с която да управлява. За да може да състави такава, той се съедини с русофилите, главно с „лъжжесъединистите“ и цанковистите, но без шефа им Цанков, и с радославистите, с водителите на които състави министерство и пое властта. По такъв начин в първото министерство след падането на Стамболов влизаха всички видни водители на „съединената на н. ц. височество опозиция“, която надъхваше борбата против „стамболовщината“. Правителството, главно неговият пръв министър Стоилов, провъзгласи като програма на новото управление: *свобода, законност и справедливост*. То биде посрещнато с големи овации и поздравления от цяла България. И действително, под неговото знаме веднага се оказаха не само големите и богати адвокати на буржоазията, но и всички едри предприемачи, фабриканти, търговци, земевладелци, селски и градски едри стопани и лихвари, които при Стамболов бяха с властта, и всички селски кметове и техни приятели, замесени в злоупотребления и кражби. Те образуваха новата партия на Стоилов, един от предприемачите на която предлагаше да се нарече „честна партия“. Тя се нарече „народна партия“. За да привърже масите към себе си, тази партия, освен „свобода, законност и справедливост“, внесе в програмата си и помирение с „освободителката“.

Първо време Стоиловото правителство нямаше опозиция. Опозицията на Стамболов не можеше да се смята, защото тя не можеше да има никакво влияние. Каравеловата либерална партия беше съвсем разнебитена и нейният шеф още лежеше в Черната джамия. Единствена опозиция оставаха социалистите. Обаче и тя до конгреса не беше единомдушна. Единият ѝ орган държеше една опозиция, която се състоеше в даването директиви на Стоиловото правителство какво трябвало то да прави и какво не трябвало да прави, за да оправдаело доверието на народа, за да се въдворели у нас „свободата, законността и справедливостта“. Така напр. във в. „Другар“,

първия брой след падането на Стамболов, от 24 май 1894 год., в първата уводна статия, с подпис К. П. и под заглавието: „На съд, на съд!“, четем: „*На съд!* — ето първата работа, която трябва да извърши току-що дошлото на власт министерство, ако иска да спечели симпатиите на всичко честно.“ В следващия брой, от 3 юни 1894, в статията без подпис и под заглавието: „Долу стамболовщината!“, между другите посочвания, които се правят на правителството, четем: „Не е тъй лека работа премахването на Стамболовата система за общото поправление на нашия народ, когото Стамболов уби и разврати откъм всяка една страна; за това са потребни общите усилия на правителството, камарата и журналистиката. В продължение на цели осем години стамболовщината успя да превърне една част от нашия народ в пладнешки разбойници, други — в мирни кариеристи, а останалата част — в безправна рая. Първото и най-важното условие за премахването на това зло, за превъзпитанието, тъй да се каже, на нашия народ е *свободата*. Ето защо и сегашното правителство трябва да предостави пълна свобода на събранията и митингите, на мненията и убежденията, на словото и печата. Нека да не се страхува от *шайките*, които падналите тирани, няма съмнение, ще се помъчат да съживят и поддържат с крадените милиони: народът ще съумее да се разправи с тях, стига само да си покажат рогата.“ В броя от 10 юни същата година в статията, подписана *Еврейнов* (псевдоним), като се споменува как бивши стамболовисти бързаха да се присъединят към новото правителство, четем следното: „Няма съмнение, че всичко това е печално явление в нашия обществено-политически живот. Няма съмнение, че това е разврат, и то разврат, срещу който, ако се не вземат в време мерки, не може да доведе народа ни до нищо друго освен до погибел. Какво би трябвало да се направи за избавлението обществото ни от тая зараза, ние ще поговорим друг път. Засега ще споменем само, че и правителството, днешното, може да направи доста много нещо по това, ако има само желание.“ По-нататък в „Другар“ пише все в същия дух до самия конгрес и едвам в броя от 16 юли 1894 г. срещаме статия без подпис, озаглавена: „*Да изтрезнеем!*“, в която се

разправя, че „народната партия“ се състои от „новите чорбаджии“, от създадените от стамболовското управление крадци.

Съвсем друго беше отношението на вестник „Работник“ към новото правителство и към „народната партия“. Трябва да се спомене, че този орган на работническата социалдемократическа партия след падането на Стамболов, по решение на Централния ѝ комитет, биде пренесен в София. Но още преди да бъде пренесен от Търново, в първия брой след падането на Стамболов, от 1 юни 1894 г., в статията на Гавр. Георгиев под заглавие: „Победата на социализма“, четем: „Със свалянето обаче на довчерашната тирания делото на социалистите не се свърши. Ако те в името на работното население са работили за свалянето на народнолибералната шайка, то това не беше за хубавите очи на новите „водители“. Народа няма нужда от благозвучните декламации, които „демостеновците“ на днешното правителство развиват в митингите и частните събрания.“ След пренасянето на в. „Работник“ в София, в броя от 2 юли 1894, същият Г. Георгиев пише статията: „Народната партия“, в която, след като се казва как социалистите схващат положението, оставено от Стамболов, и какви искания предявяват при първите стъпки в новото положение, четем: „Но в това вий не се ангажирвате и песните ви против стамболовщината си остават само „песни на гладен стомах“. И в тоя случай вий оставяте с празни ръце работното население, което привличате в своите редове; вий оставяте на другите партии да направят това, което не можете да направите. — И така, ний сме опозиция на днешното правителство. Ний сме представители на работническата класа; тази класа не може да очаква сериозни подобрения от това правителство, което излиза из средата на нейните господари. Ако гледаме декларациите, правителството на народната партия, което си остава едно умерено-либерално правителство, но което не ще се забави да стане консервативно, ако се ограничи само със своята „честност“, „законност“ и нищожните полумерки. Ний сме и против едното, и против другото.“

Както виждаме, в двата органа на работническата социалдемократическа партия господствуват две съвсем

различни отношения към създаденото положение след падането на Стамболов. Тия две отношения, без съмнение, произтичаха от две различни гледища и различни тактики, които деляха социалистите по-рано. От друга страна, очевидно беше, че предстояха избори за Народно събрание. Беше ясно, че новото правителство по никой начин не можеше да не разтури Стамболовото Народно събрание. Но предвид на това пред работническата социалдемократическа партия стоеше въпросът: каква трябва да бъде избирателната ѝ тактика? Според *съглашението*, въз основа на което стана съединението на „българската социалдемократическа партия“ и „българския социалдемократически съюз“, въпросът за участието на работническата социалдемократическа партия в изборите беше предрешен. Но според същото съглашение въпроса: где, кога и как да се взема участие в тях? — трябваше да го реши предстоящият конгрес. Но очевидно беше, че за видните представители на социализма и в двете бивши организации, особено за ония от съюза и за Н. Габровски, избирателната тактика на бившата партия не се харесваше. Името, което добиха социалистите всред масата, главно селската, с борбата си против Стамболовото управление и преувеличаването на своята социалистическа сила, караха, без съмнение, още повече казаните представители на социализма да изменят окончателно избирателната тактика на партията. Додето преди на избирателната борба се гледаше като на средство за агитация между работниците, за събуждане на тяхното класово съзнание и организирането им, сега вече това съвсем се забрави. Сега вече главно желание беше да се изберат бездруго и социалисти за предстоящото Народно събрание. Но понеже това не можеше да се постигне в градовете и чрез работническата класа, а от друга страна, понеже селската маса имаше друго мнение за социалистите като борци, които са пострадали за „нейното добро“ и за „избавянето ѝ от разврата“, останал от Стамболов, то, естествено, зарязваха се градовете и всичкото внимание се съсредоточаваше в селата. При всичко това обаче беше тъй също ясно, че социалистите сами със своя авторитет само или само с авторитета на работническата социалдемократическа партия, не ще могат да бъдат

избрани и в селата. Поради това трябваше да се избере такава избирателна тактика, която ще доведе до желания резултат. Но преди да се събере първият конгрес на работническата социалдемократическа партия за някои от членовете на централното ѝ управление, като за Н. Габровски и Я. Сакъзов, въпросът практически се оказва разрешен, а именно чрез компромисите. Н. Габровски, веднага след падането на Стамболов, побърза да провъзгласи за „другар“ кмета на голямото село Мусина, който никога не е бил социалист и член на партията, до тогава демократ-каравелист, сетне народняк, но влиятелен тогава в Мусина и околните търновски села. Сакъзов, както ще видим, въпреки конгресни решения и партийна програма, бърза да устрои „*окръжен комитет*“ от околните села, който да „ръководи политическата борба“ в Шуменския окръг.

3. Първият конгрес на работническата социалдемократическа партия

При гореказаните обстоятелства събра се на 3 юли 1894 година първият конгрес на *работническата социалдемократическа партия*. Интересно е, че този конгрес представляваше една смесица от делегати на партийни групи и „дружини и на работнически дружества“⁶⁰, които не съставляваха част от партията. Изобщо, съставът на конгреса беше много произволен, понеже нямаше установено колко делегати могат партийните групи и дружини, както и участващите в конгреса работнически дружества, да пратят. Поради това се получи една твърде голяма несъразмерност в представителството на първия конгрес. София и близките около нея градове надделяваха по числото на представителите в този конгрес другите места. Във всеки случай ръководителите на бившия съюз, било за да имат надмощие в решенията на конгреса, било за да се представят силни пред партията, се погрижиха да се явят на конгреса възможно най-много техни съчувственици. От друга страна, в *първия конгрес на работническата социалдемократическа партия* студентите и изобщо „интелигенцията“ заемаха първо място. Този състав на конгреса, естествено, не можеше да остане без влияние върху неговите дела.

Макар съединението на партистите и съюзистите да стана върху определени условия и да се посрещна без всякакви протести от двете страни, обаче беше очевидно, че на този пръв конгрес ще се сблъскат противоположните възгледи, които ги разделяха дотогава. Първият въпрос, който трябваше да реши този конгрес, беше въпросът за тактиката в предстоящите избори. За бившите съюзисти нужно беше да се вземе едно решение по този въпрос, което да не ги „обвързва“ никак през предстоящите избори или което ще дава възможност лесно да минат през „обвързките“ към компромисите. Бившите партисти, напротив, искаха да се запази определената от извънредния им конгрес в Търново тактика. Но като имаха предвид състава на конгреса, те подигнаха един въпрос, дебатите по който станаха не само много бурни, но и опасни за единството в партията. Този въпрос беше въпросът за гласуването при решенията на конгреса. Бившите съюзисти защитаваха гласуването да става по делегати; партистите, напротив, поддържаха гласуването по групи или дружини. Гласуването по делегати сигурно даваше надмощие в конгреса на делегатите от София и на ония от близките до нея места. Гласовете само на тия делегати можеха да предрешават всички въпроси в полза на възгледите на едната страна, защото те бяха все съчувственици на бившите съюзисти. Другата страна би останала винаги в малцинство, понеже нейните дружини, като отдалечени от София, бяха представлявани много слабо. След много бурни дебати, в които изпъкна всичкото старо недоверие между делегатите на двете страни, конгресът взе едно средно решение: по принцип призна, че гласуването трябва да става по делегати, а не по групи, но предвид на това, че в първия конгрес несъразмерно са представени групите и дружествата, прие само за него гласуването по групи.

Решението на въпроса за гласуването предреша до известна степен и другия трънлив въпрос, за тактиката на работническата социалдемократическа партия в предстоящите законодателни избори. Дебатите по тоя въпрос не бяха тъй бурни, както по въпроса за гласуването, обаче не минаха без горещи спречквания. Тука наистина се срещнаха двете предишни принципиално различни

възгледи и разбираня задачите на социалдемократическата партия, които разделиха социалистите на два лагера. Но както по-горе видяхме, някои от видните социалисти от двете страни отдавна преди конгреса на практика предрешиха въпроса и поради това конгресът трябваше да вземе такова решение по въпроса, каквото взе, една компромисчийска резолюция. Резолюцията прочее е следната:

„Участие в изборите. 1. Конгресът приема с гръмки ръкопляскания, че никъде по никой начин членовете на работническата социалдемократическа партия не могат да влизат в никакво съглашение с никакъв стамболист.

2. Никакви компромиси не се допускат нито с някаква партия, нито с отделни личности.

3. Съглашения могат да се правят само с известни, честни и прогресивни лица, и то като се разбира думата „съглашение“ в тоя смисъл, че могат да се допускат в нашата листа кандидатурите на „честните“ личности, а не нашата кандидатура да се поставя в чужда листа.

Забележка. Нашите другари трябва да работят острожно при агитацията през време на изборите, за да не влязат в противоречие с принципите на социализма. Те не бива да излизат само като „добри хора“, а като социалдемократи.“

Очевиден е компромисчийският, опортюнистическият характер на тази резолюция. Първата точка от нея е съвсем излишна, понеже се съдържа в 2 и 3 точка. Във втората точка не се допускат никакви компромиси нито с партии, нито с личности, но третата точка унищожава втората, понеже ясно е, че се допускат компромиси с „честни и прогресивни лица“, с тази само разлика, че думата „компромис“ се замества с думата „съглашение“. Истина е, че при разискванията по тази резолюция правеше се една тънка разлика между думите „компромис“ и „съглашение“. Под „компромис“ се разбираше отстъпване от програмата, а под „съглашение“ се разбираше споразумение за общо действие, без отстъпване от програмата. Очевидно в разискванията върху съдържанието на тези две думи имаше голяма софистика, която при-

кризаше желанието да се омаловажи втората точка на резолюцията и да се даде възможност за компромиси, които запрещаваше тя. Поради това след дълги разисквания, в които бившите партисти справедливо виждаха в третата точка заобикаляне на втората, прие се тя с пояснението какво се разбира под думата „съглашение“. Няма съмнение, че и „пояснението“ не унищожил компромисният характер на резолюцията. Очевидно е, че думите: *могат да се допуснат в нашата листа кандидатурите на „честните“ личности, а не нашата кандидатура да се поставя в чужда листа*, с нищо не обвързваше социалистическите кандидати, склонни към компромиси, стига да бъдат избрани за депутати. Влизането на един „социалист“ и на една „честна личност“ в една и съща листа никак не може да покаже кой в коя листа е влязъл — дали „честната личност“ е влязла в листата на „социалиста“ или пък последният е влязъл в листата на първата. Предвид на това бившите партисти настояха да се прибави и „забележката“ към резолюцията. Обаче и тя не „обвързваше“ с нищо „политиците“ в партията. Там, дето самата партия се състои от личности, които се ръководят не от „политиката“ на партията, а от своя лична „политика“, и тя по самия си състав се състои и се ръководи от такива „политици“, всички „обвързвания“ с конгресни резолюции са безплодни. И наистина, както ще видим, „политиците“ в партията, въпреки всички резолюции, си вършеха своя „политика“, без да искат да знаят за партийна „политика“, или, по-вярно, тяхната лична политика се явява партийна.

Колкото конгресът и да се мъчеше да „обвърже“ партийните „политици“ с приведената резолюция, той не можа да предпази партията от отклоненията ѝ в партийната тактика. По-нататък ще видим към какво привеле „политиците“ и цялата партия тази резолюция. Обаче не само тя посочваше на отклоненията, които създаде първият конгрес на работническата социалдемократическа партия. И ако тази резолюция изтъква борбата в конгреса на двете течения в последната, то другите резолюции говорят за същата борба и за същите отклонения в нея. И наистина, въпросът например за отношенията на работническата социалдемократическа

партия към „дребните производители“, т. е. към дребните селски и градски собственици, земеделците и занаятчиите, трябваше да бъде ясен без особени, специални изучвания и сведения. Отношенията на соц. демокрация към класата „дребни производители“ произтичат от основните ѝ принципиални възгледи и поради това за нея не може да става дума за определяне от един неин конгрес тези отношения. Обаче за работническата социалдемократическа партия в България или, по-вярно, за нейния пръв конгрес и главно за неговите делегати през 1894 година това отношение не е било ясно! Впрочем, за ръководителите на бившия съюз въпросът за отношението на работническата социалдемократическа партия към „дребните производители“ наистина не беше ясно или, по-вярно, те, особено Я. Сакъзов и С. Мутафов, този въпрос никак не можаха да го схванат в свързка с Марксовия революционен социализъм. Те тогава говореха за едно минаване към социализма не чрез капиталистическото развитие, а чрез кооперативното сдружаване на „дребните производители“. Но имаше на дъното на тяхната психология и друго. От работническата класа те не можаха да очакват успех в предстоящите избори, когато „дребните производители“ съставляваха главна избирателна маса за всички партии. За бившите съюзисти, както впрочем и за някои от бившите партисти, беше важно да се констатира от първия конгрес на работническата социалдемократическа партия, че главният избирателен елемент, на който трябва да бъде насочена агитацията ѝ, са „дребните производители“. Не само това, но първият конгрес на работническата социалдемократическа партия трябваше да санкционира *свободата на агитаторите* ѝ между тази избирателна маса. И тука, разбира се, в първия конгрес на партията се сблъскаха двете принципиални различия, които деляха дотогава социалистите. При общо желание да се запази достигнатото единство на социалистическите сили в България под името „работническа социалдемократическа партия“, естествено, и този сблъсък трябваше да се свърши с примирителна резолюция. Конгресът прие следната резолюция:

„Отношението на партията към дребните производители *Предвид на важността на въпроса и отсъствието на достатъчни данни и сведения, които трябва да легнат в основата на неговото разрешение.*

Конгресът отлага разискванията по този въпрос до идущия конгрес, като приканва всички другари и социалдемократическата преса да се заловят със сериозното му изучаване.

Но като се вземе предвид закъснялостта на нашите икономически условия, които не позволяват на нашите агитатори да игнорират обществената класа на дребните производители в предстоящите избори,

Конгресът решава: агитаторите се оставят свободни в своята агитация, като не допускат ни най-малко противоречия с началата, върху които почива Работническата социалдемократическа партия.

Забележка. *Изключва се всеки член от партията, който излезе с печатна програма, различна от приетата на Конгреса програма на партията.“*

Много е ясно. И в тази резолюция ние се срещаме със същия опортюнизъм, който видяхме в горепоместената. Като се прикрива зад „важността на въпроса“ и липсата „на достатъчни данни и сведения“ по него, като отлага неговото решение за в бъдеще, след „сериозното му изучаване“ и като изтъква, че условията не позволяват на нашите агитатори да игнорират „обществената класа на дребните производители в предстоящите избори“, конгресът оставя *агитаторите свободни в своята агитация*. Това именно и нужно беше на партийните „агитатори“. По такъв начин и в тази резолюция се прокарават възгледите на бившия съюз, които възгледи явно са против възгледите и тактиката на работническата социалдемократическа партия. Прибавката към тази резолюция, а именно: *„като не допускат ни най-малко противоречия с началата, върху които почива Работническата социалдемократическа партия“*, и забележката към нея бяха една отстъпка пред възгледите и тактиката, които защитаваха представителите на бившата „българска социалдемократическа партия“. Обаче ясно е, че за опортюнизма, който господствуваше в първия конгрес и който се загнездяше в работническата социалде-

мократическа партия, тези прибавки и забележки нямаха абсолютно никакво значение; опортюнизмът никак не се чувствава стеснен от тях.

След приемането на току-що цитираната резолюция, с която се дава свобода на агитаторите в тяхната агитация между „обществената класа на дребните производители“, на първия конгрес оставаше да приеме и една резолюция, с която да унищожи и приетата от конгреса програма, и по такъв начин *работническата социалдемократическа партия* да преобърне в една вулгарна дребнобуржоазна партия. Такава резолюция той вече можеше да вземе без особени усилия. И той я взе. Тя носи заглавието: „*Въпросът за намаление на държавния бюджет*“ и гласи следното:

„Конгресът“

Като взема предвид голямата важност за населението от намалението на държавните разходи,

Реша: пресата на партията, както и отделните агитатори да обръщат най-сериозно внимание върху нуждата от намаление до възможност на държавните разходи, като се снимат прогресивно, съразмерно с дохода, заплатите на всички изборни и държавни чиновници, като се намали числото на чиновническия персонал, като се унищожи сегашния закон за пенсиите на чиновниците и т. н.“

При разискването на тази резолюция изпъкнаха нови принципиални различия между представителите на бившата партия и ония на бившия съюз. Тези различия се касаеха до разбирането програмата на партията. Показа се, че бившите управители на съюза разбираха, че исканото намаление на държавните разходи, което фигурираше в приведената резолюция, съставлява част от програмните искания на партията и че смисълът на това намаление бил в намалението данъчния товар на „дребните производители“, което пък щяло да повдигне консумативните им способности, или както другояче се изразяваха тогава, то не щяло да ги спаси от пропадане като съсловие, но щяло да подигне потребителните способности като на отделни човеци и по такъв начин щяло да създаде по-издигнати личности като граждани. Затова те поддържаха, макар още и в неопределена форма,

разчленяването програмата на партията до най-големи подробности и вмъкването в нея на такива искания, като тези в цитираната резолюция. Това разбиране програмата на работническата социалдемократическа партия у останалите в нея ръководители на бившия съюз, като Я. Сакъзов, по-сетне изпъква в по-ясна форма, но в същността си остава същото. Но бившите ръководители на партията, които участваха в конгреса, с изключение на Н. Габровски, на такова разбиране програмата на работническата социалдемократическа партия се противопоставиха с всички сили. Те противопоставиха възгледа, че с развитието и разцъфтяването на индустрията днешната държава все повече ще увеличава заплатите на чиновниците си и че програмата на работническата социалдемократическа партия не се състои в намаляването на чиновническите заплати, както иска революцията, а в прокарването на ония точки от минималната програма, които направо засягат самата данъчна система и оная система на административното, съдебното и военното управление, което съществува днес. Това бяха два диаметрално противоположни възгледа, от които единият нямаше нищо общо със социалистическия мисъл, представляваше възглед на дребнобуржоазни, вулгарни демократи, другият, напротив, произтичаше от социалистическото разбиране характера и задачите на работническата социалдемократическа партия. Но въпросът за програмата на партията, подигнат във връзка с тази резолюция, се оказа съвсем нов за голямото мнозинство делегати на конгреса — и бивши партисти, и бивши съюзисти. Като имаме при това предвид желанието на това мнозинство да има работническата социалдемократическа партия бездруго свои народни представители в Народното събрание, лесно ще си обясним защо е била приета от първия конгрес такава една резолюция, която явно суспендираше приетата програма на партията. Прочее, очевидно е как работническата социалдемократическа партия още от първия си конгрес тръгна по наклонната плоскост, която можеше да я доведе само там, дето беше стигнала тя, и как решенията на същия конгрес изтъкнаха в зародиш бъдещите ѝ борби, от които трябваше или да се погребее като социалдемократическа партия, или да се пвърне към

своите принципи и произтичащите от тях свои задачи, като действителна работническа социалистическа или социалдемократическа партия.

Забележително явление в първия конгрес на работническата социалдемократическа партия съставляваше това, че абсолютно се забрави пролетариатът, работническата класа и значението на избирателната борба за нейното възпитаване. Нито една резолюция конгресът не взе за участието на партията в градовете и за апел към работниците в тях за участието им в предстоящите избори. На опитите да се обърне внимание главно на градовете се изтъкваше „закъснялостта на нашите икономически условия“, че в градовете за дълго време не ще можем да имаме успех и че без „дребните производители“ нищо не може да се направи. По такъв начин конгресът не взема нито една резолюция от този род. Но затова пък той с готовност възнагради студентите, които взеха толкова живо участие в неговите работи, с особена резолюция за „свободата на студентите“, която гласи:

„Конгресът,

Като се изказва за най-широка свобода на студентите в изповядването на своите убеждения, е готов да протестира най-енергично против всяко насилие на свободата им.“

В първия конгрес на работническата социалдемократическа партия се приеха организационният устав и програмата на партията¹. И тука ние се срещаме със същия опортюнизъм, който видяхме във всичките дела на конгреса. Организационният устав, приет от първия конгрес с известни изменения, е същият, който имаше партията преди съединението, но този, приет от конгреса, даваше много по-голям простор за *свободния* състав на партията. Приетата от конгреса програма беше почти същата оная, която имаше бившата партия с известни наглед нищожни изменения в минималните искания, но всъщност твърде важни. В тази програма, наместо категоричността и определеността, които съществуваха в предишната, вмъкнат е опортюнизмът. Той се изразява в „постепенността“ на исканията: „постепенно намаление постоянната войска“, „постепенно унищожение на всички

прями, косвени налози и мита“, „постепенно отдаване съдилищата в ръцете на народа“ и т. н., и най-сетне, вмъкнат е един чуден член в нея, чл. 11, който гласи: „Запрещение чрез закон фалшификацията на питиета и съестните припаси!“ Като имаме предвид взетите от конгреса резолюции, които приведох, лесно ще си обясним как е приета тази програма. Ясно е, че при приемането ѝ конгресът се ръководеше от мотива да се представи работническата социалдемократическа партия пред буржоазията, а главно пред „дребните производители“, за една партия, която не си туря само крайни цели и искания, а и практически, които при това „постепенно“, а не изведнаж, мисли да ги прокара.

След всичко гореказано лесно се разбира защо първият конгрес на работническата социалдемократическа партия никак не се занимава с партийната печатна пропаганда, с партийния печат. Бившата социалдемократическа партия издаваше за пропаганда идеите на научния социализъм „Социалдемократическа библиотека“, която броеше вече ред много ценни брошури за разпространение социалистическите идеи между работниците и за запознаването им с работническото движение в другите страни. Библиотеката се издаваше от Общия съвет на партията. Така че партийната брошурна пропаганда до съединението на партията със съюза заемаше най-големи грижи на Общия ѝ съвет и затова тя беше приспособена към тогавашните партийни нужди, а поради това беше планомерна и систематична. Очевидно е, че една социалдемократическа партия без планомерна и систематична пропаганда сред работниците не изпълнява своята пряка задача. Но именно за тази своя задача първият конгрес на работническата социалдемократическа партия нито и помисли. Тогава на такива важни партийни задачи не се обръщаше внимание; съвсем друго поглъщаше вниманието тогава, а именно, как в предстоящите законодателни избори да се привлече „народът“, за да гласува за кандидатите на партията. Това ново направление в социалистическото движение господства след това още дълго време. Но поради всичко това брошурната партийна пропаганда съвсем се занемари от партията; тя, естествено, остана върху частната инициатива на желаещите да

издават *социалистически* брошури и книги партийни и непартийни членове. Очевидно е, че тя не можеше да бъде нито планомерна, нито систематическа, а случайна и затова много малко задоволяваща действителните нужди на партийната пропаганда. Впрочем, и тя се явяваше такава също разхвърляна и случайна, каквато стана самата общопартийна дейност разхвърляна и непланомерна. Независимо от това, но първият конгрес на работническата социалдемократическа партия не се занима и с въпроса за периодическия партийен печат. Партията имаше след съединението два партийни вестника и едно партийно списание. Тя остави и трите тези печатни органи да продължават, като в „Работник“ го смяташе за ръководен общественно-политически орган, а в „Другар“ специален за работниците. За конгреса не съществуваше въпросът: може ли партията да издържа два печатни органа, а със списанието три органа? И защо е специален „обществено-политически“ вестник и специален работнически? При онова преувеличаване силите и значението на партията и при онова забъркване на задачите, което се получи след падането на Стамболов и в първия конгрес, такива въпроси бяха далеч от главите на мнозинството от участващите в него. С това се обяснява и решението му да има трима платени редактори за двата партийни вестника, на едни по 200 лева, а на други по 150 лева месечно, когато партията не разполагаше абсолютно с никакви средства, а от абонаменти много мъчно можеше да се очакват такива приходи, от които да могат да се покриват такива големи разходи. Естествено е, че следствията от такива решения трябваше много скоро да се почувствуват. Макар вестниците и да продължаваха да се печатат на кредит, с дългове, но нямаше средства за издържането на един редактор, а камо ли на трима; при това печатането с дългове не можеше да се продължава за дълго. Поради всичко това, от една страна някои от редакторите трябваше да напуснат редакторството и да търсят другаде прехрана, а централният комитет биде принуден да спре и двата вестника, за да почне поне един вестник под името „Социалист“. Но и тук централният комитет, като схвана безсмислеността на два отделни със специално предназначение партийни вест-

ника, не схвана действителната сила на партията и поради това той реши „Социалист“ да го издава *два пъти* на седмицата. Ако той беше имал по-друго представление за силата на партията, а главно за преките ѝ задачи, щеше да види, че за нея стигаше един седмичен вестник. Ние ще видим колко работническата социалдемократическа партия се лута и в това отношение, додето действително дойде до съзнание на своите сили и своите преки задачи.

ГЛАВА ВТОРА ОТ ПЪРВИЯ ДО ЧЕТВЪРТИЯ КОНГРЕС

1. След първия конгрес

Ако опортюнизмът намери такова голямо гостоприемство в първия конгрес на работническата социалдемократическа партия, то можем да си представим какво е било на практика в самия живот. Трябва да си припомним думите на Н. Габровски за едно „по-широко и много по-важно *съединение на социализма с целия угнетен народ*“. И действително след първия конгрес и след приетите от него резолюции се започна все „по-широко съединение на социализма с целия угнетен народ“, т. е. едно все „по-широко“ изгубване на социализма сред народа или все по-широкото му преобръщане в един селски и дребнобуржоазен радикал-социализъм. Веднага щом се дигна в „Работник“ от Търново, Н. Габровски почна да издава свой вестник под името: „*Народен глас*“, лист „за агитация“, който посетне го преименува във в. „*Освобождение*“. Предполагаше се, че той със своя вестник ще води социалистическа борба и агитация, обаче оказа се, че неговата „борба и агитация“ беше толкова „широка“, щото социалистическият му характер съвсем се не виждаше. В бр. 40 на в. „Работник“, год. II, от 1 септември, в отдела „*Дневник*“, четем по повод в. „Народен глас“ следната бележка: „*Желателни неща*. Ний прочетохме последния брой от в. *Народен глас*. Най-сетне той прие своя ясен социалистически характер, какъвто подобава на нашия другар Н. Габровски. Тоя характер беше твърде много затъмнен във всичките предишни броеве. Ний знаем, че нашия другар издава вестник за борба и агитация, но тая борба се водеше на твърде посредствена почва. Види се, че трябваше да се влезе в пълен конфликт с разни Момчевци и Гайдовци, достойни наследници на Халачева, за да се реши нашия другар ясно да развие социалистическото знаме, та и

направените лоши впечатления между социалистическите среди да се поизгладят малко. Но при все това малко необяснимо остава, защо *Народен глас* именува наши „общии приятели“ някои познати нам търновски граждани като каравелисти и радикали? Дали и социалистите трябва да подражават на другите партии, които прибягват до всевъзможни компромиси, за да имат успех?“ Както се вижда от тази забележка на в. „Работник“, Н. Габровски беше забравил за социализма или по-вярно социализмът у него беше взел още през 1894 год. образа на дребнобуржоазен радикалсоциализъм, или както той се изразяваше, на социализъм на търновските „престилки“, т. е. на търновските бакали и занаятчии. Бележката иска да смекчи лошото впечатление от опортюнистическата тактика на Н. Габровски, като казва, че „най-сетне“ вестникът му взел „ясен социалистически характер“, но истината беше там, че Н. Габровски все повече нахълтваше в опортюнизма и в компромиси с „общите приятели“, благодарение на които той и се избираше в селата в Търновско. Неговата „борба и агитация“ в селата нямаше и не можеше да има нищо общо с научния социализъм. „Борбата и агитацията“ на Н. Габровски се свеждаше до* един дребнобуржоазен радикализъм. Нещо повече даже: Н. Габровски водеше една „борба и агитация“ съвършено независима от каквито и да било партийна програма и тактика; той си създаде своя програма, която и публикува в своя вестник. В същия брой на в. „Работник“, на другата му страница, четем по повод на това следната бележка: „*Законодателните избори* приближават и всичките наши буржоазни партии са тръгнали да лъжат населението. Ний трябва да дадем най-широка гласност на нашата програма. Другарите ни могат даже да я напечатат в отделни листове и да я пръскат между народа. Вярваме така също, че тя ще бъде напечатана и във в. *Народен глас*, тъй като обнародваната му програма в 1 брой не е оная, която се изработи в 1-й конгрес на Работническата социалдемократическа партия.“ Това подканяне от страна на в. „Работник“ към Н. Габровски е направено на 1 септември, т. е. два месеца след партийния конгрес и 10 дена пред изборите. Това

* В оригинала „на“. Б. Р.

показва, че до тази дата *Народен глас* нито е помислил да печати програмата на работническата социалдемократическа партия, член на която той беше и от името на която говореше. Очевидно беше, че него никак не обвързваше партийната програма, която, впрочем, самият първи конгрес със своите резолюции суспендира.

Впрочем грехът беше не само на Н. Габровски. В същата посока действаха и други видни „социалисти“. Това, което ставаше в Гърновско и чрез частен орган на Н. Габровски, същото и даже нещо повече се вършеше в Шуменско, в една от околияте на което, а именно в Новопазарска околия, се кандидатираше Я. Сакъзов, член на централния комитет на работническата социалдемократическа партия. В партийния в. „Другар“, бр. 43, стр. 3, една седмица след първия конгрес срещаме напечатана една програма, която е съвсем различна от програмата, приета на конгреса. Тя е напечатана под заглавието: „*Какво искат шуменци?*“ Тази програма е придружена със следните пояснения от страна на редакцията, или по-право на Я. Сакъзов: „На 5 юни населението на гр. Шумен и делегати от околияте бяха се събрали на митинг, за да изберат **Окръжен комитет**, който ще ръководи политическата борба на населението от окръга. По този случай хората, които досега стояха начело на движението, смятаха за необходимо да излязат с една **програма** политическа и икономическа.“ Следват подир това точките на програмата, между които и такива, които влизат в партийната програма, но и такива, като тези: „VIII. Създаване широки и лекодостъпни кредитни учреждения за земедел. и занаят. — X. Покровителствена митническа система, митнически съюз с Турция — XI. Експлоатиране естеств. богатства на страната от самата държава.“ Подир това програмата се свършва със следното поясняване: „Подир изложението и подробното разкритикуване на програмата, която биде приета с шумни акламации, събраните пристъпиха към избирането на стотина души гласни, които подир това избраха 18 души като членове на Окръжния комитет. — Всяка околия ще си има Околийски комитет; същото е и за общините. Както виждате, г-н редакторе, шуменци, които играха такава видна роля в освобождението ни от Стамболовата

тирания, най-после се организираха и си дадоха една във висока степен напредничава програма. — Нека се надяваме, че хубавите искания на програмата не ще да останат мъртва буква.“

Както виждаме от цитираното, няколко дена след партийния конгрес и след приемането на партийната програма Я. Сакъзов дава да се печата в партийния орган в „Другар“ друга програма за Шуменския окръг, придружена с големи хвалби за нея. От друга страна, от поясненията, с които се придружаваше тя, ставаше ясно, че в Шуменския окръг „политическата борба“ се ръководеше не от партийни организации, а от един съвсем непартиен някакъв си „Окръжен комитет“. И всичко това се правеше от „хора, които стояха начело на движението“, между които, без съмнение, бяха шуменските социалисти, а главно Я. Сакъзов. Ясно е, че последният още на 3 юни, преди да дочака решението на партийния конгрес, устройва „шуменски конгрес“, устройва „Окръжен комитет“, който да ръководи „политическата борба“ в окръга, устройва с една дума партия, отделна от работническата социалдемократическа партия, основана върху „сътрудничество“ на „производителните слоеве“ в шуменския окръг със специална програма, различна от програмата на работническата социалдемократическа партия. Ясно е след това защо Я. Сакъзов и неговите приятели в първия конгрес на последната употребяваха всички усилия, за да се прокарат гореприведените резолюции. Поясненията към „Шуменската програма“, които цитирах, се свършват с „бележка от редакцията“ на в. „Другар“, че ще се повърне към нея. Обаче редакцията не се повърна и изглежда, че тя бе турена, за да се смекчи лошото впечатление от поместването на програмата, което трябваше да се очаква и действително се получи между членовете на централния комитет и редакторите на партийните вестници. Ясно беше, че Я. Сакъзов, който беше се кандидатирил в Шуменския окръг, в Новопазарска околия, вършеше очевидни компромиси и се явяваше не кандидат на някоя партийна организация, а на един „Окръжен комитет“, произлязъл от „сътрудничеството“ на най-различни елементи, даже и противници на социализма.

Това поведение на двамата тъй видни социалисти не можеше да не се отрази зле върху самата партия. Ако видните социалисти я удариха на опортюнизъм и компромиси, ако те не обръщаха внимание на партийната програма и тактика, на нуждата от социалистическа пропаганда и агитация, можем да си представим доколко можеше да се говори за „социалистическа пропаганда и агитация“ на партията. Не можеше да се говори за такава. Цялото внимание на партията беше погълнато от предстоящите избори и от избирателната борба. Мислеше се, че ако партията не спечели в тия избори поне едно депутатско място, ако не излезе от избирателната борба „победителка“, ще пропадне тя и социализмът в България. Така гледаха видните ѝ хора, които стояха начело, които я ръководеха, така мислеше и мнозинството ѝ. Напразни бяха предупрежденията; те не само не действаха, но предизвикваха сръдни. В брой 41 на в. „Работник“, последния брой от него, от 6 септември, се появи една статия от Д. Благоев, един от редакторите му и член на Централния комитет, под заглавието: *„Предстоящите избори“*. Авторът на тази статия, след като говори какво е значението от представители на социализма в Народното събрание, а именно, че в него социализмът „се среща лице с лице със своите противници“, че там се извършват „великите сражения на революционната философия на пролетариата с буржоазната философия“, че „социалистите от най-високото място на буржоазната държава — от Народното събрание — ще дават на масата доказателства, че днешната буржоазна държава с всичките ѝ учреждения служи главно на интересите на привилегированите класи, на предприемачите, фабрикантите, лихварите, големите търговци, големите земевладелци и на техните слуги — чиновниците, офицерството, духовенството и адвокатите“; след като по-нататък пояснява, че дейността на социалиста-депутат в Народното събрание може да окаже влияние върху успехите на социалистическото движение „само тогава, когато икономическите условия на страната спомогат за разбиране смисъла на неговата деятелност и когато зад гърба му стои една съзнателна част от пролетарската класа и дребни производители, които, като не виждат никакъв изход в своето положение, съчувствуват на социа-

листите и на тяхната програма и изказват съчувствието си по един несъмнен начин“, и след като посочва, че у нас тези условия още ги нямаше — продължава така:

„Ако в идущето Народно Събрание попаднат няколко депутати социалисти, в такъв случай изборът — да си го кажем откровенно — не може да се смята за плод на непосредствено влияние на нашата партия и на нашите идеи върху избирателите, а ще трябва да го благодарим на компромисите на избраните с различни влиятелни буржоазни дейци, на препоръката на Иван и Стоян, които са спечелили по тоз или друг начин, но само не със социализма, симпатиите на населението. В такъв случай прокарването на социалисти депутати в предстоящите избори чрез чужда за социалистическото движение помощ не може да има особено значение за последното... Ако читателите вникнат в решенията на конгреса, поместени в миналия брой на вестника ни, ще видят, че те не допускат никакви компромиси на нашата партия с никого. Интересите на социалистическото движение у нас го изискват, щото социалдемократическата партия да вземе участие в предстоящите избори на 11 септемврий съвършено самостоятелно. Ний не трябва да забравяме, че участието ни в изборите за едно дълго време още е необходимо преди всичко с агитационни цели, но не и с цел, струва каквото струва, с отклонение от тактиката си, с прикриване принципите си и с компромиси да се прокарват нашите кандидати в Народното Събрание. — Нека не забравяме това. Нека нашите другари избягват компромисите с когото и да било, които могат да накърнят достолепието на работническата социалдемократическа партия и на нашите принципи. Нека в избирателната борба високо държим социалдемократическото знаме. Нека не се увличаме само от съблазна да спечелим няколко депутатски кресла. Нека внимателно отстраняваме всички опасности, които заплашват нашето още младо социалдемократическо движение. Нашата избирателна агитация трябва да бъде открито социалистическа навсякъде. Само победата с такава агитация ще бъде победа на социалдемократическата партия, на социализма.“

Тази статия се яви като протест против явните компромиси и отклонения от тактиката на работническата

социалдемократическа партия, които вършиха без всякакво стеснение казаните двама видни представители на социализма в България, както и посочване на лошите последствия за бъдещето на партията от двуличното поведение на ръководителите ѝ. Предупрежденията, разбира се, никак не повлияха върху резултатите от такава явно не-социалистическа дейност. Статията предизвика само недоволство у някои социалисти и неприятни обяснения, особено с Я. Сакъзов. Обвиняваха автора ѝ в *нетактичност*, понеже в навечерието на изборите такава статия могла само да охлади партийните агитатори. Добре стана, че бяха избрани двама видни социалисти за депутати, защото в противен случай несполуката им сигурно би се приписала на тази „нетактична“ статия. Изборите бидоха спечелени от „партията“ в две места, в които никой не очакваше „победа“. В същата статия авторът ѝ изказваше надежда за сполука в изборите само в Поповска околия, което даде на недоволните от статията материал за иронизиране. Този материал те намериха в следното място на статията: „Няма нужда да крием, че освен в една околия, а именно в Поповската, нийде другаде нашата пропаганда не е проникнала така, щото да очакваме избора на социалисти-депутати да бъде плод от класовото съзнание на работниците и от съчувствието на дребните производители.“ Няма съмнение, че тази надежда на автора на статията за проникването на партийната пропаганда в Поповска околия и за възможната сполука на партията в тогавашните избори беше едно заблуждение, което произтичаше от неверни сведения за партийните работи в тази околия. Почти от самото появяване на „българската социалдемократическа партия“ в Попово беше се организираща една партийна дружина, която даваше най-подробни „рапорти“ до Общия съвет на партията за своята дейност, печатани във в. „Работник“. От тия „рапорти“ се виждаше, че там дружината развиваше една решителна дейност. Тя не се ограничаваше само с градеца Попово, а простираше своята дейност и в селата. От същите ѝ „рапорти“ се вижда, че тя е основавала дружини и в някои по-големи села, като с. Ковачевец и други. Под нейно влияние и ръководство в изборите в Стамболово време ред села са взели най-живо участие

и селските избиратели от тия села се показали най-смели привърженици на социалистическата листа в тия избори. От друга страна, Н. Габровски един-два пъти беше ходил в Поповско на агитация и се връщаше винаги възхитен от дейността на поповската партийна дружина. Ето откъде произтичаше надеждата, че само в Поповска околия беше възможна една сполука в тогавашните избори; от други избирателни околии такива сведения и за такова влияние на партийните дружини нито Общият съвет на партията имаше, нито в органа ѝ вестник „Работник“ срещаме. По-сетне стана ясно, че и там „партийната пропаганда“ наистина беше проникнала в тази околия, но тя не беше социалистическа пропаганда, а една много проста агитация, която не можеше да има някакво трайно влияние и която повече приличаше на една демагогия на един-двама души, които искаха в онова време да се издигнат чрез социализма. При всичко това обаче заблуждението на автора, че в Поповска околия е проникнала „нашата пропаганда“ и че само там виждаше известна надежда за сполука в изборите, още по-добре потвърждаваше верността на прокарваните в статията възгледи, а именно, че успехите на партията в тия избори не можеха да бъдат плод на социалистическа пропаганда и агитация, а на компромиси, на потъпквания партийната тактика и на отклонения от преките задачи на работническата социалдемократическа партия, каквито наистина се оказаха те. Но констатирането на тоя факт не можеше да бъде приятно за ония, които правеха компромисите и водеха двулично поведение през изборите и пред партията.

2. Последствията от първите отклонения

Избирането на двама социалисти за депутати, при това от такива две места, отдето най-малко можеше да очаква партията, от Павликенско (Търновски окръг) и от Новопазарско (Шуменски окръг), по начина, който видяхме, повлия и не можеше да не повлияе за по-нататъшните отклонения на партията. Преди всичко в партията, в нейното мнозинство се създаде убеждението, че без селската маса социалистическата партия никакви успехи не може да направи и че тази маса може лесно да се привлече към нея. Сполуката в Павликенско и Новопазарско се

взимаше като сполука на социализма всред селската маса и като дълбоко проникване от нея със съчувствие към работническата социалдемократическа партия. Разбира се, че такова нямаше и не можеше да го има. Сполуката в двете казани избирателни околии нямаше нищо общо със социализма и с „дълбокото“ проникване на съчувствие към партията, за която сигурно селската маса имаше най-смътни представления, доколкото ги имаше. Обаче тя тласна вниманието на партийните „агитатори“ към селската маса и следователно, към една *широка* дейност, която все по-малко изискваше планомерност, дисциплинираност и придържане о принципите на партията и произтичащата от тях партийна тактика. Най-първо, след първия партиен конгрес забелязваме едно общо занемарване на партийните организации в по-големите градски центрове и придобиване все по-голямо значение в партията на организации в такива околийски центрове и градове, които имаха чист дребнозанаятчийски и селски характер, поради което можеха да имат влияние и върху селската маса. Но и тия организации първо време представляваха твърде слаби партийни организации. Макар тези организации да се умножаваха, но партията все повече отслабваше и нямаше възможност да води обща планомерна дейност; тя се разширяваше, но и все повече разслабваше, но и все повече губеше характера си на работническа социалдемократическа партия.

Първият конгрес остави и двата стари органа: в. „Работник“ и в. „Другар“ да продължават, като избра трима редактори. Обаче скоро след конгреса се оказа невъзможно да се издържат те; никакви почти средства от организациите не постъпваха. Поради това Централният комитет реши да спре и двата вестника и да почне нов вестник. След свършването на изборите обаче отсъствието на средствата продължаваше. Това ~~приведе~~ към резултата, че двама от редакторите трябваше да напуснат редакторството и София. По такъв начин при главния политически орган на партията в. „Социалист“, който се издаваше два пъти в седмицата, остана само единият от избраните от конгреса редактори, а именно Г. Георгиев. Очевидно е, че един такъв партиен орган, като в. „Социалист“, два пъти на седмицата, с един редактор не можеше да върви,

толкова повече, че редакторът му в същото време трябваше да води и вътрешния отдел на сп. „Ден“. Но поради това именно вестникът можеше да се списва с помощта на случайни сътрудници и главно на студенти от Висшето училище. Естествено е, че той носеше повече случаен характер и мъчно можеше да се поддържа. Независимо от това, но покрай партийния орган се появиха ред нови социалистически вестници, които разчитаха на същите абонати, на които разчиташе и той. Изборът на двама социалисти и лъжливото представление за възприемането на социализма от „народа“, естествено, предизвика стремежа на отделни партийни членове и на партийни групи да издават *местни* партийни вестници. Освен в. „Народен глас“ в Гърново, скоро след изборите някои сливенски партийни членове започнаха в. „Сиромашки защитник“, който след няколко броя се преименува на „Работнически другар“. В същото почти време, когато почна да излиза в. „Социалист“, в село Мъглиш до Казанлък започна да излиза в. „Селски глас“, издаван от партийни членове и посрещнат от партийния орган с големи насърчения. Това разширяване на социалистическия печат не само пречеше за закрепването на партийния вестник, главно той се явяваше израз на оня *широк социализъм*, който си пробиваше път в партията след изборите и подхранваше създадените от тези последните стремежи да съединят социализма „с целия угнетен народ“, т. е. със селската маса и дребните производители изобщо.

При такива обстоятелства партията, наместо да става действително работническа социалдемократическа, наместо тя да расте в големите градове и с работнически елемент, изменява характера си, засилва се в малки градски изпадващи центрове и дори в селата. В състава на партията все повече надделяват дребните производители, занаятчии и селяни. Голямо значение придобиват в нея селските учители и изобщо народните учители в селата и малките градове. Във в. „Социалист“ все по-често взеха да се появяват под общото название: „Какво искат селяните?“, ред резолюции от селски митинги, в които резолюции изявяват* към държавата исканията, които

* В оригинала „заявяват“ *Бел. ред.*

съставляваха първата част от минималната програма на работническата социалдемократическа партия, общите политически и икономически искания от нея. Те бяха, без съмнение, плод от дейността на селските учители-социалисти и от агитацията на местните социалистически вестници и агитатори. От друга страна, самият партийен орган в „Социалист“ все повече говори за „народа“, за „работния народ“ и изобщо той приема държавническо-политически характер. На текущи от жизнен характер въпроси за работническото движение и за самата партия се отделя по-малко внимание. По такъв начин в партията въпросите за работническото движение отстъпват на задно място. Наместо *работническата социалдемократическа политика* се явява *общонародната*, или по-вярно *радикало-дребнобуржоазната политика*. Партията твърде много занимаваше „селският въпрос“, „пропагандата в селата“, „кооперациите“ и т. н., а по-сетне и други въпроси, които стоят далеч от преките и социалдемократически задачи, като „учителското движение“, „македонския въпрос“ и т. н. Характерни са в това отношение два местни партийни конгреса през 1895 година.

По инициативата на редакцията на в. „Работнически Другар“ през коледните празници в 1895 год. се свика конгрес от партийните членове на Сливенския и Бургаския окръг и Новозагорска околия в Ямбол. Между въпросите на дневния ред е и въпросът: „*пропаганда между селяните*“. От отчета, който печата в. „Работн. Другар“, се вижда, че най-голямо внимание конгресът е обърнал на този въпрос. Характерни са разискванията по този въпрос и резолюцията, която прие конгресът. Разискванията откри Бакалов със следните думи:

„При разискването на първия въпрос се изказва възглед, че засега синдикатите били невъзможни, а другите работнич. дружества мъчно осъществими. Тогава аз се изказах: всеки работник трябва да участва в едно каквото и да било раб. дружество. Но от друга страна ние не можем да игнорираме селяните, защото те са болшинство от населението. Наистина, ний сме комунисти, искаме общност, както на всички средства за производство, така и на земята — когато пък селяните искат да запазят в частно притежание парчето си земя и алиятите

си. Но аз вярвам, че с деятелна и разумна пропаганда ще им се обясни, че цера на раните им е в социализма. Предстои ни прочее да решим как да се работи между тях. Селяните страдат, но не искат току тъй да се съгласят с нас. Наемните работници по са подготвени да приемат възгледовете ни. Но без селяните ние не можем да бъдем достатъчно силни. Двата ни представители са избрани в селски околии. Представям на другарите да се произнасят върху начина на пропаганда между селяните.“

От същия отчет се вижда, че повечето от участниците в конгреса — селски учители — обясняваха на селяните минималната програма, особено за прогресивно-подходящия данък, за намаление на войската, на чиновниците и т. н. Конгресът най-после прие предложената от Бакалов резолюция. Тя е следната:

„Предвид на това, че всяка полит. партия може да стане голяма обществена сила само когато привлича на своя страна селските маси ;

„Че това привличане следователно е необходимо за нашата партия ;

„Че от друга страна това е възможно само като се действа върху непосредствените нужди и интереси ;

„Че много от исканията на нашата програма — прогресивния налог, намаление до минимум косвените данъци, унищожение на постоянната войска, изборност на съдилищата и инспектори и пр. — съвпадат със селските интереси и искания ;

„Че върху почвата на тия искания ний можем да привлечем селяните и ги направим ако не активни социалисти, то поне симпатизиращи ;

„Че, от трета страна, тъй като враговете ни са успели да ни представят за партажйори, ние трябва явно като социал-демократи да излезем пред селяните и разпръснем тия клевети ;

„Конгресът задължава другарите по селата да агитират енергически програмата на Работн. С. Д. Партия в нейната цялост, като при това обръщат най-много внимание на тия нейни искания, които съвпадат с техните ;

„Освен това, конгресът приканва другарите да изучат основателно въпроса за нашето отношение към

дребните земеделци и на идущият конгрес да се тури пак на дневен ред.“

От разискванията, които предшествуваха тази резолюция, виждаме, че в партийните членове се сложи убеждението, че без селяните партията не може да бъде достатъчно силна, а от резолюцията е ясно, че за нея привличането на селяните станало вече необходимо, като че работническата социалдемократическа партия достигна своите преки задачи, организира работниците, стана действително работническа и силна по своето влияние в живота, та ѝ остана да привлече вече и селяните. Очевидно, избирането на двама социалисти в две селски околии се отъждествяваше с голямото заякване на партията. Изобщо съвсем се игнорираше характерът и преките задачи на работническата социалдемократическа партия. На 6 април 1895 год. свика се друг местен конгрес в Търново. От дневния ред, който обявиха чрез в. „Социалист“, год. I, 1895, и от позива, с който Н. Х. Габровски придружи известието за тази сбирка от името на търновската социалдемократическа група, се вижда какви са и решенията му. „II. Пропагандата в селата. Организиране на земеделските синдикати. III. Селските учители като възпитатели, организатори и агитатори между земеделското население. IV. *Учителският въпрос*: а) материалното подобрене на народните учители и тяхната организация за борба в името на общите работнически интереси. V. Основание на един местен вестник.“ А в позива, който следва веднага след дневния ред, четем:

„Ний, социалистите, сме длъжни да обърнем най-сериозно внимание на пропагандата в селата, да развиваме политическото съзнание на селяните и да ги организираме за борба в името на техните работнически интереси против всички властующи и невластующи изедници и притеснители. Не се ли постареем да направим това, ний сме осъдени в практическата си деятелност на най-големи несполуки, па даже и поражения. Реакционните правителства намират една опора и съдействие в политическото невежество на селските маси. Те си служат с тях против всяко освободително движение, с тяхната помощ се произвеждат насилствени избори и се избират за народни представители най-големите изедници на

народа. На политическото несъзнание на селските и занаятчийски маси се дължи днешното ненормално положение на работите у нас.“

Решенията, които бяха взети от окръжния конгрес в Търново, както са печатани в бр. 59, год. I на в. „Социалист“, бяха все такива, каквито ги желаше Н. Габровски и каквито трябваша за една *широка* дейност. Само по въпроса за организацията на народните учители решението на окръжния конгрес не беше съгласно с дневния ред. Наместо „в името на общите работнически интереси“, окръжният конгрес реши: „... създаването на общия съюз на народните учители за защита на интересите на народните учители и народното образование“.

Така че Н. Габровски чрез партийния орган кани партията да обърне „най-сериозно внимание на пропагандата в селата“, да развива „политическото съзнание на селяните“ и да ги организира „за борба в името на техните работнически интереси против всичките властующи и не властующи изедници и притеснителни“. Не направи ли това, тогава, според Н. Габровски, партията е осъдена „в практическата си деятелност на най-голяма несполука, па даже и поражения“. Можем да си представим какво влияние упражняваша върху масата партийни членове тези възгледи, това заплашване, че без селяните партията пропада, е безсилна! Очевидно е, че пряк резултат от всичко това беше заместването на *класовото съзнание на работниците, класовата борба на пролетариата* с „политическото съзнание на селяните“, свързването съдбата на партията и с „учит. движение“, за което търнов. конгрес предвижда специална точка на дневния ред и взема съответно решение. Нар. учители в селата главно служеха най-добре на новата насока в партията, оттука и голямото ѝ внимание към „**учителския** въпрос“. Изобщо, желанието да се приспособи работническата социалдемократическа партия към селяните, към „дребните производители“, но главно към първите, все повече си пробива път в редовете на партията. В едно писмо от Търново, с дата 1 май 1895 г., Н. Габровски пише на Д. Б.: „Голяма нужда има от пътуващи агитатори. В Поповска околия ние можем да вземем няколко

общински съветници в ръцете си идущата година в изборите, които ще станат през м. август. И депутатските ще бъдат наши, ако се усили агитацията. Аз лично се убедих в това, защото цяла неделя обикалях тая околия — до Разград. Вестниците не са достатъчни, за да ни спечелят влияние в селата. Трябва живо слово...“ Както виждаме, желанието на Н. Габровски е цялата дейност на партията да приспособим към привличането на селяните, към „организирането“ им за „борба“. В Търновския окръжен конгрес Н. Габровски решава да издава „местен вестник“, но „вестниците не са достатъчни, за да спечелим влияние в селата“; трябва партията, нейните агитатори да се пръснат по селата. А пък думите на Габровски тогава имаха влияние в партията. Най-голямо влияние в партията тогава упражняваха именно двамата социалистически депутати — Я. Сакъзов и Н. Габровски. Те упражняваха това влияние със своите лични агитационни обиколки като депутати; те го упражняваха чрез партийните органи, особено чрез партийния главен вестник, дето те се чувствуваха като главни господари, особено Я. Сакъзов; те го упражняваха и през първите партийни конгреси, дето също се чувствуваха пълновластни разпоредители. Но всичко това водеше към изродяване на социализма в един дребнобуржоазен и селски радикализъм и към разслабването и изродяването на самата партия. Последното скоро трябваше да даде да се почувствува.

3 „Всеобщото разслабване“ на партията

Борбата на социалистите в Стамболовото управление привлече в редовете на организациите им мнозина от интелигенцията и дребната буржоазия, пострадали от това управление и недоволни изобщо от тогавашните партии. Обаче след падането на Стамболов и при настъпването на новия режим, който първо време беше по-либерален, мнозина от навлезлите в редовете на социалистическата партия я напуснаха или постепенно и незабелязано се изплъзваха. Естествено, редовете на работ. социалдемократическа партия оредяха, като организация тя съвсем отслабна. Избирането на двама социалистически депутати, тяхната „народна“, но смела опозиция в Нар.

събрание, резките им и енергични парламентарни речи, особено на Н. Габровски, против „изедниците“ и „потисниците“ народни, изтъкването в тях на ред „реформи“ за в полза на „работния народ“ и престъпленията на новата „стамболовщина“, която наистина все повече възкръсваше, биенето върху големите разходи в бюджета, особено върху разходите за двореца, за „конюшните“, „перачниците“ му и върху големите чиновнически и офицерски заплати — всичко това привличаше все нови привърженици на социалистическата партия. Интелигенцията от по-новата генерация, която не се надяваше още да се издигне до по-високо положение при тогавашното състояние на обществения и политическия живот, начинаещите адвокати, дребните още чиновници, които виждаха чрез партията на „работния народ“, на „сиромасите“ възможност да се издигнат пред буржоазния свят; изпадащите дребни производители — селски и градски, които в момента не очакваха издигане като стопани; селските политикани от падналата партия на Стамболов, а по-сетне и от изпъдените от власт радослависти, които в социалистите виждаха партия, която чрез недоволната селска маса може да ги направи кметове и общ. съветници; най-много, разбира се, селските учители, които чрез партията мислеха да поправят своето положение — всички взеха да нахлуват в нейните редове. Обаче ясно е, че всички тези елементи, колкото партийните органи и да се мъчеха да ги ентусиазират, да ги въодушевяват, не можеха да направят силна, дисциплинирана партия, при това социалдемократическа. Те бяха все елементи, негодни именно за дисциплина, за подчиняване на общи решения, на интересите на цялото. Повечето интелигентни индивидуалисти, със самомнение за свръхчовеци, произхождащи от дребнобуржоазна индивидуалистическа среда, заобиколени от такава, неминали още през никаква школа на дисциплина и организация, те свръх това намериха партията в такова положение, когато нейните видни членове, нейните ръководители така също малко примери даваха за дисциплина и за подчиняване на решенията на цялото. Естествено е, че работническата социалдемократическа партия се намери напълно в плен на тия си членове и на групи от тях. Тя съвсем отслабна като организация.

При това положение на партията биде свикан вторият ѝ конгрес. Той биде свикан пак в София на 26 юли 1895 г. Дневният ред на този конгрес бе много обширен: в него влизаха и въпросът за пропагандата в селата, и въпросът за отношението на партията към учителското и македонското движение, и въпросът за кооперациите, и въпросът за окръжните и общински избори, и въпросът за работническите стачки и синдикати. Обаче, както четем в твърде късите бележки за тоя конгрес на в. „Социалист“⁶², вниманието на конгреса беше погълнато главно от вътрешното уреждане на партията, от нейните „домашни работи“. Разискванията на конгреса „се въртяха главно“ около последните, около организацията на партията, разслабването на която блесна много ясно пред конгреса. Разслабването беше толкова голямо, че конгресът, или изборният от него Централен комитет, намери за нужно да не публикува разискванията и решенията, които той взе по въпроса за партийната организация. Какво е било положението на партията, можем да видим от окръжното на Централния комитет № 16 от 17 септември 1895 год., подписано от секретаря на партията Г. Георгиев. На стр. 3 от това окръжно четем:

„Вам е известно, другари, че до последния конгрес, през изтеклата година, нашите сили бяха много, за да не кажем твърде много — дезорганизирани. Групите на повечето места разтурени, често съществуващи само по име, събрания — никакви, вносове — нередовни, главният орган на партията без средства за редовно излизане, сношения с Централния комитет твърде редки и т. н. *Всеобщо разслабване* — ето кое се констатира на II национален конгрес. Еднаж това е така, то ако ний не намерим в нас достатъчно енергия и преданост към делото, лесно е до ума, че нашата партия ще бъде застрашена от съвършено дезорганизиране.“

Ясно е — *всеобщо разслабване на партията*. Същност работническата социалдемократическа партия не съществуваше. Един *конгломерат*, един сбор от най-различни елементи, интелигенция и дребна буржоазия, без всякаква дисциплина и единство. На стр. 5 от същото окръжно, след излагането на някои от решенията, непубликувани в партийния орган, четем следното:

„Горните решения се отнасят за чисто вътрешните работи на партията. От тях вий ясно виждате какво трябва да бъде общото положение на партията, за да доведе конгреса да ги приеме и гласува. Ний трябва да погледнем твърде трезво на това положение, което трябва да подобрим с всички сили. Не вярваме, че ще има групи и отделни другари, които да считат за допустимо да *влизат в състава на работническата социалдемократическа партия* — от една страна, а, от друга, да не *представляват нищо организовано, да не бъдат съзнателни поддържатели на партийната дисциплина и единство*. Това е едно пълно противоречие.“

От решенията на втория конгрес, които съобщава окръжното на Централния комитет, е ясно, че партийните органи се поддържаха с *трупане дългове* от Централния комитет на партията и с *доброволните пожертвования на „по-състоятелните“* ѝ членове. Но това именно и показва, че работническата социалдемократическа партия като такава не съществуваше, че нейното съществуване се проявяваше само пред конгресите, когато разните студенти, ученици от гимназиите и учители трябваше да се явят в конгресите и да дават ум как да се управлява тя. Вторият конгрес взе, разбира се, най-строги резолюции против тази *„халтавина*, която не може освен да бъде насочена против интересите на партията“. Обаче при всичката строгост на резолюциите *„халтавината“* продължаваше да съществува в партията още дълго време.

Между другите строги резолюции, които конгресът взема за вътрешното уреждане на партията и за засилването печатната пропаганда и агитация, беше и резолюцията за партийния периодически печат. По-горе видяхме как изникнаха няколко социалистически вестника, които не можеха да не се явяват пречка за разпространението на партийния орган, който се поддържаха с дългове и с доброволни пожертвования на *„по-състоятелни членове“*. Предвид на това вторият конгрес взе следната съвсем неопределена, неясна резолюция:

„За частните периодически издания се иска разрешението на общия конгрес на партията.“

Според късите обяснения, които придружават това решение на конгреса, въпросът е за издаването периоди-

чески издания, очевидно вестници и списания, от партийни членове, след втория конгрес нататък. Обаче тази резолюция на конгреса тъй си остана само писана черно на бяло, без да се прилага. Още на конгреса против нея решително се обявиха Н. Габровски и неговите приятели. Н. Габровски открито дори заяви на конгреса, че няма по никой начин да се подчини на такова стесняване „свободата на печата“, че той не ще спре своя вестник, за излизането на който беше обявил по решение на Търновския окръжен конгрес. И наистина, той през октомври месец 1895 почна в. „Освобождение“. По такъв начин един виден партиен член се противопостави решително на една резолюция на един конгрес. Само този факт е достатъчен, за да ни покаже какво представляваше работническата социалдемократическа партия преди 12 години и доскоро.

Пред „всеобщото разслабване“ на партията и пред такива примери от „дисциплина“ и „единство“ в действията, каквито показаха най-видни членове на партията, на втория конгрес не остана нито време, нито желание да се занимава с останалите точки на дневния ред. От печатаните във в. „Социалист“ решения на конгреса се вижда, че тях конгресът мина набързо. Само въпросът за „селската пропаганда“ предизвика едно малко разискване. По този въпрос Н. Габровски настояваше пред конгреса да изработи специална програма за „пропаганда в селата“. Обаче някои от делегатите намираха по-удобно за себе си да не се разисква въпросът, защото разискванията можеха да зачекнат принципиални въпроси, които да разкрият отклоненията им от програмата и тактиката на партията. И наистина, едно почнато преди втория конгрес във в. „Социалист“, но незавършено разискване по този въпрос показва, че той може да зачекне принципиалния въпрос за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, което съвсем не беше желателно за „политиците“ в партията.

4. „Селският“ и работническият въпрос

Няколко седмици преди конгреса във в. „Социалист“, бр. 71, год. I, се появи статията: „Селският въпрос“ от Д-р (Д. Благовев), която беше отговор на стремежа у някои видни социалисти партията да изработи програма

със селски искания, една „селска програма“. Трябва да се забележи, че въпросът за „селска програма“ тогава беше общ за всички почти по-важни социалистически партии, в които се подигаше главно от социалисти, които искаха да направят по-широка дейността на партията, та по-скоро да привлекат „народа“ и да станат по-силни и следователно да създадат за тия социалисти едно по-високо положение в буржоазното общество, като водители на силни „народни партии“. Това обстоятелство даваше на някои видни български социалисти смелост да настояват за „необходимостта“ от една „селска програма“ за работническата социалдемократическа партия. Авторът на споменатата статия, като посочва на тази свързка на „селския въпрос“, подиган от някои членове на последната, със същия въпрос в партията в другите страни, между другото казва:

„Миналата година беше внесен за разглеждане тоя въпрос на конгреса в София. Но разискването му се отложи, както се знае, за идущия конгрес, за да се изучи той по-добре. Между това както от разменените мисли в конгреса, тъй също и от дейността на някои групи между селската маса и от отделните мнения на някои наши другари, изказани чрез вестниците и частно, се види, че мнозина са на мнение да се води между селяните една специална пропаганда, да се излезе пред тях с една особена „селска“ програма, от ред минимални искания, с които се предполага да се привлекат към социалдемократическата партия, като например: искането да купува държавата машини и да ги даде на селяните с нищожна кирия или на общините, които да ги дават на селяните безплатно, искането евтин кредит, освобождението селската собственост от различните тегоби и т. н. Мнозина са уверени, че с такава една минимална програма за селяните ний в кратко време щели сме да успеем да ги привлечем на страна на нашата партия. Моето мнение е свършено противоположно по тоя въпрос. Според мене една програма с такива искания, които очевидно ще вдъхват на селяните убеждението, че с тях може да им се запази собствеността, се явява цяло противоречие с основните възгледи на социалдемократическата партия. Тия основни възгледи, върху които ний постоянно

обръщаме вниманието на читателите и в които ний сме длъжни да се придържаме, са известни... Наистина с такава една специална „селска програма“ може би ще можем да привлечем на своя страна селската работна маса, но за нас, мисля, не е толкоз важно, щото с каквито и да било средства да привлечем последната на своя страна. С такава програма ний ще привлечем селяните не към нашите идеи, а към самата програма, повечето от точките на която, при туй, ще прокарват по необходимост буржоазните партии. За нас е важно селското работно население да съчувствува на нашите идеи, да разбере нашите стремления и полезността им за него. Вследствие на това, по моето мнение, нашата пропаганда между селяните трябва да бъде чисто социалистическа и въвн от общата програма на партията не са нужни никакви други специални програми.“

От приведеното из статията на Д-р става ясно, че по „селския въпрос“, по въпроса за „селската пропаганда“ разискванията можеха да приведат към принципиални разисквания изобщо за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, което не беше желателно за някои социалисти, особено за „политиците“. В бр. 76 на „Социалист“ се яви статията на К. Р. (Кръстю Раковски) под същото заглавие: „Селският въпрос“, като отговор на Д-р. В тази статия К. Р. намира, че една програма със „селски искания“ не противоречи на основните принципи на работническата социалдемократическа партия, защото в програмата ѝ има и такива искания, които ще се отразят благоприятно и на „селската дребна собственост“. Думата е за искането прогресивен данък и „въобще всичките демократически реформи“. Впрочем К. Р. говори само за „някои“ селски искания, които би „облекчили родилните мъки“, и свършва статията си със следното заключение:

„В една идуща статия ний ще имаме случай да се повърнем пак върху статията на др. Д-р. Засега нека се ограничим и кажем, че ако и да не сме съгласни с някои от доводите му, ний сме напълно съгласни с неговото заключение, защото преди всичко и над всичко силата на социалистическата партия се състои в нейното коренно отрицателно отношение към днешния обществен

строй. Строга и дълбока критика на днешните обществени отношения — ето най-силното ни оръжие. С това оръжие в ръка, въпреки всичко и след всичко ний ще бъдем победители!“

Както виждаме, „селският въпрос“ заплашваше да се сведе на много важния принципиален въпрос за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, но за жалост К. Р. нэ се повърна към него, а за „политиците“ в партията мнението на К. Р., дадено в същата статия, да не се бърза с решение по този въпрос, защото не бил „сзрял“, и да се чака решението му от социалистическите конгреси в Германия (Бреслав) и Англия (Лондон), тъкмо такава „решение“ на въпроса и беше желателно. Поради това конгресът взе резолюция да се проучва въпросът. От това решение на конгреса твърде недоволен остана Н. Габровски и неговите приятели. На 31. X. 1895 год. в едно писмо от София той пише на Д. Б.: „Ний не можем да чакаме в Европа да се разреши от един международен конгрес въпросът за селската агитация, а че *тогава чак* да почнем да агитираме между селяните у нас. Трябва една предварителна, подготвителна деятелност — между селяните, която ще ни научи какво да правим по-нататък... Иначе ний ще оставим другите партии да изразяват и да представляват интересите на работното население и те да се ползват от неговите симпатии.“ И ние ще видим по-нататък как в свръзка с тоя въпрос, който толкова много занимаваше партията, се яви един твърде важен принципиален въпрос, полемиката по който изглеждаше да се свърши с криза в партията през 1898 година, и се свърши с такава в 1903 г.

Вторият конгрес в резолюцията по въпроса за „селската пропаганда“ предвижда, щото до идущия, т. е. до третия конгрес той да се проучи, та в този конгрес да се вземе по-определено решение. Обаче в третия конгрес нито дума се каза по тоя въпрос. Но най-характерното и за двата тези конгреса на работническата социалдемократическа партия съставлява отношението ѝ към работническото движение. В дневния ред и на двата конгреса фигурира точката за работническите синдикати и стачките, обаче и двата конгреса не намериха за нужно да се занимаят с тези тъй жизнени въпроси за работническата

социалдемократическа партия. До каква степен последната беше се отклонила от преките си задачи показва и този факт, че на нея не обърна внимание и раздвижването на работниците през 1895 г. в самата София, както и в провинцията, и не го използва, остави го да мине и заглъхне без полза за засилването на партията. Усилията на някои софийски партийни членове по своя инициатива да синдикират работниците в София и дори в провинцията не намериха никакво буквално на съръчение във втория конгрес. Напротив, той взема една резолюция по зачестилите през зимата на 1895 г. работнически стачки, която се явява като порицание на усилията на партийните членове, които се стараеха да използват стачката за организация на работниците. Резолюцията е следната:

„Конгресът реши: като се има предвид, че работническите стачки са едно крайно средство, до което работниците се принуждават да прибегват за защита на своите интереси, конгресът изказва желание, щото другарите да не прибегват до стачки, ако нямат зад себе си силни организации.“

В тази резолюция има една вярна мисъл, а именно, че една работническа стачка може да достигне някакви практически резултати при ред условия, едно от които е да има зад себе си силни организации. Но тази мисъл е тъй неясна в резолюцията и тъй категорично без всякакви обяснения забранява прибегването до стачки, че се явява наистина едно осъждане на партийните членове, които през 1895 година прибегнаха до стачката като средство за подобрене положението на работниците и за организирането им в синдикати. Приведената резолюция е доказателство за минаването от конгреса на такъв жизнен въпрос за партията твърде несериозно. Същото несериозно отношение към този въпрос и нежелание да се занимава с него показва и третият конгрес на работническата социалдемократическа партия. Той само потвърди резолюцията на втория ѝ конгрес, нищо повече. Естествено е, че началото се през 1895 година работническо движение, особено в София и в Сливен, оставено без внимание от партията, неподдържано от нейните органи, заглъхва за едно дълго време, за да избухне отново, да се наложи на работни-

ческата социалдемократическа партия и да я спаси от окончателно изродяване.

Третият конгрес не внесе нищо ново в партията. Той потвърди всички без изключение резолюции в първия и втория конгрес. Впрочем, той взе две нови резолюции. В третия конгрес за пръв път социалистическите депутати дадоха сметка за своята дейност в Народното събрание. На друго място ще се спрем специално върху дейността на *парламентарната фракция* на партията. Но третият конгрес намери напълно социалистическа дейността на двамата първи депутати и ги насърчи да действуват в същата посока. С това конгресът насърчи една дейност, която много нещо допринесе за отклонението на партията от нейните преки задачи. Другата резолюция на същия конгрес осъжда списването на в. „Освобождение“, което било се отклонило от рамките на местен вестник, които му определил вторият конгрес и за придържането към които Н. Габровски обещал пред конгреса. Тази резолюция е характерна по това, че тя опровергава напълно първата, с която се насърчава „социалистическата дейност“ на депутатите, понеже в. „Освобождение“ не беше друго освен повторение на речите в Народното събрание, както сигурно и на ония на другия депутат.

Колкото до вътрешното състояние на партията, третият конгрес констатира същата *халтавина* която се констатира и на втория конгрес. Разбира се, че и той конгрес намери за нужно да крие от другите хора своята вътрешна слабост. Отчетът на партийния орган „Социалист“⁶³ и за този конгрес е съвсем къс и сух. Той всъщност се състои само от резолюции. Между тях обаче има една, от която ясно личи, че старото положение на партията продължава. Тя е резолюцията за *партийната организация*, в първата точка на която се задължават делегатите на бъдещия конгрес да се явят с „по-пълни, точни и определени сведения“ за „*причините за неуспеха на партийната организация и за целесъобразните мероприятия срещу тази ни слабост*“. Тази „слабост“ на партията Впрочем се виждаше както от честите подканяния на централния комитет чрез партийния орган „Социалист“ към изпълнение задълженията на групите, тъй и от личните сведения на близкостоящите до управле-

нието на партията. Н. Габровски в цитираното по-горе писмо от София, дето постоянно се е срещал с редакторите на партийния вестник и с членовете на централния комитет, пише, че всичко е „разнебитено“ и че вестникът се „крепи, но слабо“. Тъкмо няколко седмици пред третия конгрес Н. Габровски в едно писмо от Търново (27 май 1896 год.) пише на Д. Б.: „Колкото за свикването на нашия конгрес, аз мисля, че при сегашното разнебитено положение на групите и по нямане на средства за изпращане делегати не ще може да се свика. Това не е и желателно, защото ний ще станем още по-смешни пред света от миналата година — ще илюстрираме всичкото си нищожество като организация. По-скоро съм на мнение да стане едно частно събрание между по-видните наши другари, и то в Габрово или в Казанлък през ваканциите, за да обмислим бъдещите си действия. Тъй както я караме, не може да се кара вече. Ние сме много по-слаби в действителност, отколкото се представляваме *на хартия* във вестниците си и в очите на нашите противници. Аз правя обиколки и нагледно виждам това. Всичко изгаснало в Разград, Попово и пр. . . .“ Впрочем другояче не можеше и да бъде. Трябваше да се явят съвсем нови условия, за да се измъкне работническата социалдемократическа партия от оная насока, която ѝ се даваше след съединението на бившата партия и бившия съюз, или по-вярно, след падането на Стамболовото управление. Трябваше да претърпи ред вътрешни борби, за да се издигне до действителна работническа социалдемократическа партия. Потушените от съединението и от първите ѝ конгреси борби трябваше отново да се явят и все повече да се изострят с развитието на работническото движение, за да се възроди партията. И те скоро се започват.

ГЛАВА ТРЕТА

ПРЕД НОВАТА КРИЗА

1. Общото положение

Изборите на 11 септември 1894 година, които дадоха двама социалисти депутати, дадоха на „народната партия“ голямо мнозинство, но и едно опозиционно малцинство, което се оказа много неприятно за тази партия. Изборите се произведоха при първото министерство от бившите водители на консервативната партия, на русофилите от „съединителската партия“ и на радославистите. Влизането на последните в министерството на Стоилов с русофилите се явяваше съвсем неестествено. Стоилов, както видяхме, нямаше партия, с която да управлява, и при тогавашните условия, създадени след падането на Стамболовия режим, той не можеше да състави управляваща партия, освен с ония русофили, които не бяха свързани със свой водител и с негов авторитет. А такива именно се явяваха южнобългарските русофили. С тях той и си създаде партията, кръстена „народна“. Падането на Стамболов означаваше едно изменение на външната политика на България. Трябваше да се затвърди положението на княз Фердинанд, да се признае и официално от великите сили, а това изискваше едно помирение с руския царски двор. Съставянето на една партия от явни русофили и едно министерство от видните им представители можеше да облекчи разрешението на задачата на предания дворецов служител К. Стоилов. След изборите на 11 септември 1894 година, които му дадоха едно голямо мнозинство от русофили и бивши стамболовски партизани, но прехвърлили се към Стоиловата „народна партия“, и след проверяването им от Народното събрание, на Стоилов оставаше да очисти своето министерство от радославистите и да го попълни само с русофили. По такъв начин Стоилов

очисти пътя за изпращането на една депутация в Петербург с цел да измоли у руския царски двор прошка за „греховете“ на България и „помирение“ с Русия. От друга страна Стоилов, за да направи руския царски двор отстъпчив, отвори границите на Македония за въоръжените „македонски чети“. И действително, „македонското въстание“ в 1895 година накара руския царски двор да отиде на отстъпки, да приеме „помирението“ с България и да признае княз Фердинанд с единственото условие да се покръсти престолонаследника в православие. Така че Стоилов или „народната партия“ с това постигаше най-главната точка от своята програма, която я закрепил на власт. Тя вече се чувствуваше силна, горда, надменна. Тя предвиждаше за себе си една славна „нова епоха“ на опияняващи „патриотически“ тържества, на безкрайни бляскави пътувания и гощавки и богато възнаграждение за „патриотическите“ ѝ трудове. Обаче с изпъждането на радославистите от властта, с враждебните отношения към шефа на цанковистите Др. Цанков, когото първо време не пускаха в България, и към шефа на каравелистите П. Каравелов, когото продължаваха да държат в Черната джамия, опозицията против „народната партия“ в Народното събрание се увеличи и можеше да ѝ бърка твърде много на подигнатите ѝ „високопатриотически чувства и планове“. Трябваше да се осигури тя и от тази страна. В началото на октомври 1896 година Народното събрание биде разтурено под предлог да се види каква е народната воля, т. е. дали последната е в съгласие с волята на „народната партия“. Ясно беше, че „народната партия“ искаше да се освободи от всякаква опозиция в Народното събрание и да си доведе едно „компактно болшинство“, готово да изпълни нейната „програма“ без да се спира пред нищо. Но тъй също ясно беше, че тази цел „народната партия“ не можеше да постигне другояче освен чрез кървави полицейски избори. Тя показа, че е способна да произведе такива избори още през изборите за общинските съвети и през допълнителните избори, произведени през 1895 година. И действително, „народната партия“ през 1896 год. произведе едни крайно насилнически избори, избра се наистина едно „компактно болшинство“ от предани депутати, като не допусна да бъде

избран нито един от шефовете на опозицията и почти никакви опозиционни депутати, с изключение на трима—четирма. Изобщо, настъпи епохата на народняшката „стамболовщина“, която беше не толкова страшна, колкото гнъсна, съединение на азиатската варварщина с византийското лукавство, лакейство, продажност и жадност за бързо обогатяване с всички средства.

При всичко гореказано, в изборите за IX Обикновено народно събрание бяха пак избрани двамата социалисти депутати и от същите околии. Сполуката им и в тия избори се дължеше пак на компромиси с „честни“ и „прогресивни“ елементи от буржоазията, при всичко че тия елементи се оказаха най-долнопробни личности. В Новопазарска околия Я. Сакъзов в първите избори се избра, благодарение на един радославист, сетне народняк, който се оказа селски скубач и конекрадец; в изборите за IX Обикновено народно събрание се избра пак благодарение на един явен радославист, за когото Я. Сакъзов една година преди това даде най-отвратителна характеристика (гл. „Социалист“, год. II, бр. 4 и 6). В Павликенска околия Н. Габровски се избра пак благодарение на кмета от с. Мусина, явен каравелист и скрит *народняк*, когото Габровски, за да скрие истината, обясняваше, че той бил „народняк“ в смисъл на руски „народник“. Няма съмнение, че и тяхната дейност в VIII Обикновено Народно събрание, която самите те широко популяризираха чрез писма до своите избиратели, печатани в партийния вестник, която възхваляваха и другите социалистически местни вестници, както и чрез личните отчети на самите депутати, са улеснили втория им избор. При все това обаче изборът им без тези „съглашения“ с такива „честни“ и „прогресивни“ елементи беше проблематичен, особено при ония полицейски насилия и „морални влияния“, които упражни „народната партия“ през тия избори. Но повторното избиране на двамата социалисти-депутати и от същите околии, произволното, без всякакви абсолютно причини касиране избора на Янко Сакъзов, насилията, извършени през изборите от страна на „народната партия“, и още по-големите насилия в допълнителните избори през март 1897 г., невероятните престъпления и множеството партизански убийства, които последваха след тези избори и които се

увенчаха с убийството на известния автор на „Бай Ганю“, на Алеко Константинов, рязката критика на делата на „народната партия“ в Народното събрание от останалия в него социалист Н. Габровски и в социалистическия печат, а главно почващата се търговско-икономическа криза — всичко това подигаше всред масата на твърде стеснената дребна буржоазия и селска класа и всред недоволната „интелигенция“, особено всред народното учителство, значението на социалистите и, разбира се, на работническата социалдемократическа партия. Едно нахлуване на елементи от тия среди в редовете на последната ставаше явно; в партията почнаха да взимат значение такива центрове, които за такова нахлуване представляваха най-удобни. А те бяха ония центрове, които се отличаваха със селския си характер и при това в които положението на масата беше по-лошо. Естествено е, че при тия обстоятелства стремежите, които в продължение на три години отклоняваха партията от социализма и бяха я довели до пълна дезорганизация, трябваше да добият нова сила. И действително те добиваха тази сила. Обаче от друга страна, ставаше ясно, че тактиката, която господствуваше в партията в продължение на три години, доведе я до пълно дезорганизиране и обезличаване на партията като работническа социалдемократическа партия. Недоволството от това състояние на последната и усилията да се издигне тя до действителна партия почна да си пробива път. На това помогнаха и някои изменения във вътрешния живот на партията.

2. Вътрешни промени

Научен орган на работническата социалдемократическа партия до края на 1896 година беше сп. „Ден“, под редакторството на Я. Сакъзов. Обаче последният, увлечен от политическата дейност, не можеше повече да го издава. По-горе видяхме как той предпочиташе политиката повече, отколкото редакторството и издателството на „Ден“, толкова повече, че то беше свързано с големи трудности. Но поради това списанието излизаше твърде нередовно — четири годишнини от него излязоха в пет години. След повторното му избиране за депутат, и особено след касирането на избора му, което означа-

ваше ново тичане по избори и нови борби, Янко Сакъзов се отказа от редакторството и издателството на сп. „Ден“. Централният комитет на партията тогава се обърна към Д. Благоев с предложение да приеме той партийното списание да го редактира и издава на същите условия, на които то се издаваше от Я. Сакъзов. А тия условия бяха: списанието остава партийно, но издаването му се дава от конгресите на концесия на партийен другар, който той намери за добре. *Концесията* се състоеше в това, че редакторът-издател тегли загубите и печалбите, без партията да се меси в тях. Д. Благоев прие предложението на централния комитет с условие да се измени названието на списанието. Централният комитет нарече сп. „*Ново време*“, което продължава да излиза под редакторството на Д. Благоев и днес.

Тази промяна в научния партийен орган не означаваше проста промяна на лицата и името на списанието; то означаваше дръпване малко назад към старите партийни принципи и традиции, които в продължение на три години намираха малко застъпничество в партийния печат. С други думи промяната означаваше поверяване теоретическото ръководство на партията на един противник на оная широка дейност и опортюнистическа тактика, която намери такова широко място в резолюциите на трите първи конгреса след падането на Стамболов и в практиката на партията до четвъртия конгрес и след него. По-нататък ще видим как се изрази тази промяна в живота на партията. Тук ще забележим само това, че скоро подир нея трябваше да се срещнат двете стари течения в социалистическото движение, но при по-други условия и в по-друга форма, първото сблъскване между които се започна скоро след четвъртия конгрес на работническата социалдемократическа партия.

От друга страна става една важна промяна във възгледите за състава на партийните конгреси. Трите конгреса на работническата социалдемократическа партия се съставляваха съвършено произволно. На тези конгреси се явяваха делегати на групи, на общи работнически дружества и даже на отделни членове, несъставлявали никаква организационна група. При това на конгресите можеха да се представляват те от произволно число де-

легати — никакви ограничения не съществуваха в това отношение. Но поради това конгресите се съставляваха от съвсем случайни хора, които никак не са живели с живота на партийните организации, следователно с живота на партията. Това показваше, че и партията се съставляваше от съвсем случайни членове, обикновено „интелигенция“ и дребни собственици, които постоянно влизаха и излизаха през нея; тя не представляваше наистина *единна* и *цяла* организационна единица. Пред четвъртия конгрес обаче се изказаха съвсем други възгледи върху състава на партийните конгреси, които легнаха в основата на партията. Тия възгледи са изтъкнати в статиите на *Щ. (Г. Георгиев)* във в. „Социалист“, в който той отдавна беше един от редовните му сътрудници до четвъртия конгрес. В неговите статии за пръв път се изказват ония социалдемократически възгледи за партията и за нейните конгреси, които трябваше да легнат в основата на нейната организация. Делегати на конгресите могат да бъдат само членове на партийни организации и при това предимно работници, които са живели с живота на партията, а не интеллигентни, които се явяват като партийни членове само за да се явяват на конгресите.

Независимо от казаното, но става една промяна в отношенията към партийния печат и даже към брошурната пропаганда и агитация. Посочих по-горе как партийният орган в. „Социалист“ губеше постепенно характера на работнически орган, на орган за пропаганда и агитация сред работниците и взимаше характер на *общонароден сържавническо-политически* вестник, който мъчно проникваше сред работническата маса, следователно, като орган на работническата социалдемократическа партия не служеше на преките партийни задачи. Обяснението видяхме къде е. Партията от работническа социалдемократическа ставаше дребнобуржоазна „народна партия“, там тя се тласкаше от най-видните ѝ членове. Естествено, и задачите на партийния орган се измениха съгласно тази нова насока на партията. Забелязваше се вече тази аномалност на партийния ръководещ орган от мнозина и преди всичко от главните редактори на в. „Социалист“. Мисълта, че е необходим един специален работнически вестник за пропаганда и агитация сред работниците, се оформи

окончателно в тях. Най-характерното е това, че у някои партийни групи се зароди мисълта за монополизирането издателството на брошурната социалистическа литература от партията. На четвъртия конгрес новозагорският делегат внесе такова предложение, но формата за това монополизиране, която предложи той, беше неприемлива и с това до известна степен се обяснява дето конгресът не обърна внимание върху неговото предложение и леко го отхвърли. Казаният делегат предложи, щото социал-демократическите книги да се издават само от местните партийни комитети. В такъв вид неговото предложение не можеше да бъде прието. Но работническата социал-демократическа партия рано или късно трябваше да се повърне към въпроса, подигнат в четвъртия партиен конгрес. Въпросът постепенно все повече зрееше в нея. Работата е там, че издаването на социалдемократически книги за пропаганда и агитация бяха монополизирани от един партиен член, който в издаването им не се ръководеше от нуждата на партията за планомерна брошурна пропаганда и агитация, а от книжарско-издателски съображения. Обаче към тия съображения той се стремеше да приспособи партийните дейци и изобщо партията. Срещу известни отстъпки той привлече мнозина партийни членове, които деятелно му разпространяваха изданията. Разбира се, че последните се считаха даже и задължени да разпространяват тези издания, като изхождаха от естественото увлечение да помогнат на разпространението на социализма, толкова повече, че те постоянно се рекламираха чрез ръководния партиен орган в. „Социалист“. Обаче в по-дисциплинираните партийни организации не можеше още тогава да се не яви мисълта, че издаването на партийна брошурна литература по-полезно е да се монополизира от партията, а не от отделен неин член, който при това не се спираше пред никакви средства за извличането лична полза от разпространението чрез силите на партията изданията си. Но, очевидно, не беше узряла още идеята за монополизиране брошурната пропаганда и агитация от самата партия, макар тя да имаше много добър пример в практиката на бившата „българска социалдемократическа партия“. Във всеки случай предложението на новозагорския делегат показваше в какво

направление ще действува колективната мисъл в партията в бъдеще.

В същото време закрепваше и убеждението, че местните партийни вестници не само не са полезни за социалистическата пропаганда и агитация, но са и пакостни. Най-очевидно доказателство за това даваше „местният“ в „Освобождение“, издаван от Н. Габровски в Търново. Той ясно показваше на всички, че „местните“ партийни вестници не могат преди всичко да бъдат *местни*, а са също такива общи вестници, какъвто е и главният партийен вестник, с тази разлика само, че социалистическото в тях все повече се обръща в дребнобуржоазен радикализъм. Спрямо в „Освобождение“ това се констатира и от партийния орган, и от конгресите. Третият конгрес взе спрямо него даже една рязка порицателна резолюция, за недържането на редакцията му *„в границите, начертани нему от втория национален конгрес“*, като се канеше да се съобразява *„с решенията на втория национален конгрес касателно неговия характер и направление“*.

Но най-важната промяна, която стана във възгледите на партията, се отнасяше до изборителната тактика на партията. Първият конгрес на работническата социал-демократическа партия допусна тактиката на най-лошите компромиси. Под булото на „съглашение“ с отделни „честни“ и „прогресивни“ личности той даде простор за най-долнокачествени компромиси, които водеха към деморализация на самите участващи в тях и на масата от партийните членове, защото самата им форма се явяваше извънредно разтеглива и удобна за скриването на всички отклонения от принципите и тактиката на партията. Опортюнистическата изборителна тактика, провъзгласена от първия конгрес, се потвърди и от следните два конгреса. Но през общите законодателни избори в 1896 година, 17 ноември, деморализаторското влияние на тази тактика стана много ясно. Не можеше да не се забележи от близко интересуващите се от партийните работи партийни членове това обстоятелство, че „честните“ и „прогресивните“ елементи от буржоазията, с влиянието и съдействието на които двамата социалистически депутати се избираха, се оказаха най-долнокачествени личности. От

друга страна за изборите на 17 ноември 1896 год. казанлъшката група кандидатира от името на партията една личност⁶⁴, която не скриваше своята враждебност към социализма, която, макар и не в рязка форма, в своето сп. „Мисъл“ подмяташе и допускаше подмятания по адрес на партията и нейните представители. В същото време един от членовете на казанлъшката партийна организация, а именно Ив. Кутев, се обяви против листата ѝ и се кандидатира в листата на един голям търговец на розово масло в Казанлък. Поради това произлязоха големи раздори между казанлъшките социалисти, които приведоха към неприятни разправии в четвъртия конгрес. От обясненията, дадени в конгреса от казанлъшката организация и от Ив. Кутев, стана ясно, че нито една от двете страни не можаха да бъдат порицани, защото и двете можаха да се оправдават с резолюциите на конгресите, които допускаха „съглашения“ на партийните членове с отделни „честни“ и „прогресивни“ личности. Най-характерното в тези резолюции беше това, че те не изискваха от партийните членове, щото техните кандидатури да бъдат поставени от партийни организации или групи. В това отношение резолюциите предоставяха тълкуването им според желанието на отделните членове, което и ставаше. Например в Павликенско и Новопазарско не партийни някакви организации определяха кандидатурите, а отделните личности. При разискванията в конгреса върху разногласията в казанлъшката организация стана ясно, че кандидатирането на редактора на „Мисъл“ станало по личното желание на Я. Сакъзов и К. Бозвелиев. Беше известно и по-рано, че Ив. Кутев имаше едно голямо спречкване в един от конгресите с Я. Сакъзов и последният, както и първият, не приемаха да бъдат кандидатирани заедно. Изобщо казанлъшката организация, или по-вярно, нейните ръководители държаха в тия избори оная местна *политика*, която може да се нарече *лична* политика на интелигентни индивидуалисти. Четвъртият конгрес обаче осъди поведението на Ив. Кутев, а одобри това на казанлъшката организация и Я. Сакъзов. Това беше една несправедлива присъда, която се дължеше главно на онова пренебрежително интелигентско надуто отношение към партията и

нейните конгреси, което показа Ив. Кутев при разискванията и което му побърка дори да се защити достатъчно пред конгреса. Във всеки случай стана съвсем ясно за конгреса, че избирателната тактика, усвоена от партията още в първия конгрес, е несъстоятелна и води към деморализация. Това убеждение беше проникнало и преди конгреса, особено у ония партийни членове, които знаеха всички приведени факти, и то намери своя израз в четвъртия конгрес.

3. Четвъртият конгрес

При горните обстоятелства се събра в Казанлък на 13 юли 1897 година четвъртият конгрес на работническата социалдемократическа партия. Този конгрес е първият *по-определен партийен* конгрес след съединението на бившата „българска социалдемократическа партия“ и бившия „български социалдемократически съюз“. В него се явиха делегати само на партийни групи и дружества, които действуваха като партийни групи. Доколко групите и дружествата, които се представляваха в четвъртия конгрес наистина съществуваха и действуваха като партийни единици, това е друг въпрос, защото, както - в по-сетнешните партийни конгреси се констатира за някои групи, като търновската например, делегатите им невярно представляваха работите пред конгресите. Но делегатите на четвъртия конгрес се явяваха като делегати все на партийни групи. Освен това за пръв път четвъртият конгрес се опита да даде едно решение кои групи имат право да бъдат представлявани в партийните конгреси, а именно групи, които редовно са функционирали през годината, са влизали в състава на партията и са известни за такива на централния комитет. Най-сетне, четвъртият конгрес е първият, който се опита да тури начало на една действителна контрола върху делата на партийните органи от самите конгреси.

Но особеното значение на четвъртия конгрес на работническата социалдемократическата партия се състои в неговите решения и в грешките му в тия решения. След измененията в устава, които той направи, най-много време употреби той по въпроса за избирателната тактика на партията и по партийния печат. По-горе видяхме

до какво доведе приетата от първия конгрес тактика на компромисите. В четвъртия конгрес, след изслушването обясненията на ония, които правеха компромисите, и на замесените в несъгласията всред казанлъшката партийна група, множеството от делегатите изказаха своето недоволство от тази тактика. Предвид на това конгресът прие нова резолюция по този въпрос. Тя гласи:

„Работн. Социал-Демократическа Партия ще взима участие във всички избори. Никакви компромиси с партизи и съглашения с частни лица не се допускат.“

Тази резолюция при всичката ѝ категоричност има този недостатък, че е непълна. Тя не определя кой именно поставя партийните кандидатури, дали комитетите или групите и дали Централният комитет има право на контрола върху поставянето им. Както ще видим, тази непълнота даваше възможност за недоразумения, раздори и лични произволи при поставянето на кандидатурите. Нещо повече: даваше възможност за правене компромиси. Впрочем, последната не можеше да се изкорени с резолюции; при оня състав на партията, при който главни фактори в нея се явяваха интеллигентските индивидуалисти и дребните собственици, никакви резолюции не бяха в състояние да унищожат стремежа към компромиси и изобщо към широка дейност. При всичко това обаче взетата от четвъртия конгрес резолюция беше една крачка напред към изясняване тактиката на работническата социалдемократическа партия.

Но най-важно дело на четвъртия конгрес е основаването на *„Работнически Вестник“*. Както видяхме, в партията се състави убеждението, че е необходим един специален работнически вестник за специална агитация и пропаганда сред работниците. Почти всички делегати на четвъртия конгрес се явиха с изричното искане на партийните групи да се създаде такъв вестник. Централният комитет от своя страна се яви с предложение за същото. Но при основаването му конгресът допусна ред грешки, които се отразиха много зле. Преди всичко голяма грешка на конгреса съставляваше това, че при основаването на *партиен работнически вестник* оставаше и втор партиен вестник, какъвто беше в. *„Социалист“*, по-сетне преименуван на в. *„Народ“*. В този случай в

партийния конгрес господствуваха още възгледите за *широка* дейност на партията, които станаха господстващи от първия конгрес. И тука ние виждаме още да преобладава измамата, че работническата социалдемократическа партия е такава сила в „народа“, щото нейна задача съставлявало ръководенето на „работния народ“ и привличането на интелигенцията към нейното велико „народно дело“; на агитацията и пропагандата сред работниците, на привличането последните в редовете на партията и на организирането им все още се гледаше като на второстепенна задача, на която наистина се дава значение поне на теория, но все още не се гледа като най-първа, най-пряка задача на работническата социалдемократическа партия. Поради това и партията считаше за необходимо да поддържа специални органи за пропаганда и агитация между интелигенцията, за такава между „народа“ и специални за агитация и пропаганда сред работниците. И смяташе се, че един партийен орган, предназначен за последната цел, трябвало да има някакъв съвсем друг характер и друг материал от главния партийен орган, когато ръководният партийен орган трябваше да бъде именно *работнически*, за пропаганда и агитация преди всичко между работниците. Но последният възглед далеч още не можеше да си пробие път в партията. Конгресът реши да има два партийни вестника. Мотивите и решението на конгреса са следните:

„Като взема предвид, че поради двойния си характер да удовлетворява едновременно както обикновения читател из чисто работническата среда, тъй и по-интелигентния читател, в „Социалист“ не е можал да се посвети нито в едното от тези направления; че това не е можало да не влияе за широкото му разпространение; че от друга страна задачата на социалната демокрация е да обърне преди всичко внимание на пропагандата между работническата класа, за което се чувства необходима нужда от особен вестник, предназначен да защитава по-отблизо интересите на последните и да ги осветлява от социалдемократическа гледна точка.

Конгресът реши:

Партията: занаяпред да има два печатни свои органи: единият от тях — ръководещ партийен орган,

а другия — чисто работнически вестник, предназначен за пропаганда между работниците.“

Всъщност тази резолюция на конгреса беше компромис между две принципиално противоположни направления в работническата социалдемократическа партия, борбата между които в нея ще излиза все по-наяве, а именно между онова на дребнобуржоазния социализъм и онова на работническия, революционния социализъм. Конгресът реши въпроса наполовин, и другояче не можеше да го реши. Не тъй лесно можеше да се победи едно направление, което господствуваше в работническата социалдемократическа партия в продължение на три години, което се подхранваше от дребнобуржоазните условия, в които се развиваше партията, и което намираще в нея поддръжници в мнозина видни партийни членове тогава. Прочее решението на четвъртия конгрес да има един партиен работнически вестник е едно от най-важните му решения за бъдещото развитие на партията.

Създаването на „*Работнически Вестник*“ правеше съвсем излишен другия партиен вестник. Нещо повече, последният не можеше да съществува и в същото време пречеше на закрепването и на първия, и на самата партия. Ако „*Работнически Вестник*“ се издаваше за пропаганда между работниците — главна задача на работническата социалдемократическа партия, оставянето на другия партиен вестник имаше за цел да задоволи дребнобуржоазните „политици“ в партията, които, като Я. Сакъзов, искаха партията да върви в *широкия* дребнобуржоазен път. И наистина, в четвъртия конгрес главно Я. Сакъзов не можеше да си представи работническата партия без един орган, който да бистри дребнобуржоазната политика, под етикета ръководещ орган на работническата социалдемократическа партия и с илюзията, че упражнява влияние върху „обществото“, „народа“, „интелигенцията“ и по такъв начин партията става „вершител судеб“, т. е. тя решава съдбините на България. Обаче тези и такива широки фантазии струваха на партията твърде скъпо. Четвъртият конгрес се намери веднага след горното решение пред въпроса, как партията ще издава два вестника, от които ръководещият два пъти в седмицата.

Оказа се, че партията не може да се нагърби с издаването им и оставаше да се търсят желаещи от партийните членове да поемат издаването на партийните органи. Това говореше само за едно, а именно, че работническата социалдемократическа партия върви съвсем ненормално.

Въпросът за издаването на „Работнически Вестник“ се разреши лесно. Всъщност идеята за създаването на този вестник принадлежеше на Г. Кирков и закрепването му се дължи изключително на него. Възпитан в социалдемократическата школа на австрийската социалдемократическа партия и на работническото движение в Австрия в самия им център, във Виена, превъзходен агитатор и журналист с оригинален юмор, проникателен, или както Н. Габровски го характеризира в едно писмо от 1895 год., „прозорлив“ и синтетичен ум, крайно съобщителен по природа, Г. Кирков, активен член на работническата социалдемократическа партия от 1894 година, още от самото начало виждаше фалшивото положение на партията и на направлението ѝ. При създаването на *Работнически Вестник* неговото желание беше да има за свой другар по него Гаврил Георгиев, с когото той е работил във в. „Социалист“ в продължение на три години и с когото единствено от партийните членове тогава е делил мисли и впечатления по партийните работи. Г. Георгиев, активен участник в социалистическото движение и член на Общия съвет на бившата „българска социалдемократическа партия“ от самото начало, ум с големи аналитически и диалектически способности, владеещ немски, френски и руски език, запознат добре със социалистическото и работническото движение в другите страни, той се явяваше най-подходящ другар на Г. Кирков за „Работнически Вестник“. Обаче конгресът направи голяма грешка, че на последния даде за съредактор Ев. Дабев, който беше останал назад в своето развитие, който твърде малко беше отишъл напред от ония познания и разбирания, които той имаше в 1886 година. Естествено, Ев. Дабев не можеше да разбере онова направление в партията, което представляваше Г. Кирков. Неминал през никаква социалдемократическа школа, с много ограничени познания, тип на груб интелегентски индивидуалист, той гледаше на партията, че

е само длъжна да му дава „място“, но не и че е длъжен да ѝ дава. След падането на Стамболов Ев. Дабев взе служба, но след две години той телеграфира до конгреса: *запазете ми място*. Четвъртият конгрес никак не обърна внимание дали Ев. Дабев е на мястото си при партийния вестник и съредактор на Г. Кирков. Впрочем, като имаме предвид, че на „Работнически Вестник“ не се гледаше като на главен и ръководен орган, не е чудно, че той не придаде особено значение на лицата, които поемаха издаването на вестника. За конгреса важно беше само това, че се намериха двама партийни членове, които да поемат издаването му.

Но ако за издаването на „Работнически Вестник“ се намериха партийни членове, обаче с издаването на другия партиен орган никой партиен член не искаше да се нагърби. И конгресът наместо да спре този орган, се съгласи с широката фантазия на Я. Сакъзов, а именно да се състави издателско дружество от партийни членове, които да поемат издаването му. Независимо от това, че се създаде още един партиен орган, конгресът, наместо да направи „ръководещият“ партиен орган седмичен и малък формат, се съгласи, щото в „Социалист“ до края на 1897 година да излиза в същия формат седмично, но двойно по-голям, т. е. в 8 страници — което означаваше все същото да излиза два пъти седмично, — а от началото на 1898 год. да се преименува във в. „Народ“, седмичен, но също в 8 страници. И отгоре на всичко това конгресът предвидя за този „ръководещ“ партиен орган само един редактор, а именно Г. Георгиев. Напразно последният се стараеше да убеди конгреса, че само с един редактор такъв вестник от 8 страници е невъзможно да се издава. Очевидно беше прочее, че се правят на гърба на партията опити, които никаква полза не можеха да ѝ донесат, а ще я натоварят само с дългове. И действително, „ръководещият“ партиен орган струваше на отделни партийни членове, които се отзоваха на поканата на Централния комитет, т. е. на Я. Сакъзов, да влязат в издателското дружество, твърде скъпо, за да продължава едно безполезно съществуване и да умре преди време, а партията да тегли последствията от *широките* планове на някои свои членове, които

бяха готови да ѝ изменят всяка минута, когато видят, че тя се отказва да се води подир широките им планове.

В четвъртия конгрес много разисквания станаха по въпроса за така наречения „местен партийен печат“. Според решението на II конгрес партийните членове могат да издават „периодически издания“ само с разрешението на „Общия конгрес“. Делегатите на севлиеиската група внесоха в IV конгрес предложение да ѝ се разреши да издава местен вестник в Севлиево. Мотивите на групата бяха тези, че имало необходимост да се води борба с буржоазните партии в този град, като се разбираше да се води борба с радославистите, които бяха силни в града, и че в Севлиево имало някой си „социалдемократ“, който гарантирал издаването на вестника. Конгресът намери мотивите за недостатъчни и понеже севлиеиските делегати, всъщност севлиеиският делегат А. Конов не искаше да съобщи името на този пожертвувателен севлиеискан „социалдемократ“, отхвърли предложението им, не разреши на севлиеиската група да издава местен вестник. Обаче във връзка с предложението на севлиеиската група се повдигна въпрос, конгресът да реши за спирането на търновския в. „Освобождение“. По този въпрос станаха дълги и горещи разисквания. Мнозинството от делегатите бяха за спирането му, но една агитация между него, в смисъл че в. „Освобождение“ не ще може да продължава, което се виждало от неговото нередовно излизане, и заминаването на някои от делегатите, които настояваха за спирането му, станаха причина, щото при гласуването на въпроса мнозинство се получи не за спирането на в. „Освобождение“. Това решение на IV конгрес стана причина за избухването на една полемика в партийния печат върху въпроса за „свободата на печата“ в партията, която изглеждаше да се свърши с нова криза в социалистическото движение в България.

От друга страна, едно решение на IV конгрес, което се касаеше до състава на Централния комитет и което говореше за ненормалното положение на работническата социалдемократическа партия, за нейната слабост като такава, стана причина за една вътрешна криза на партията, за една нова дезорганизация.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НОВАТА КРИЗА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Вътрешни сътресения

До четвъртия конгрес раб. социалдемократическа партия нямаше едно колективно управително тяло; тя се управляваше всъщност *единолично*, прикрито *самодържавно*, от една личност. Според § 15 от организационния устав на партията тя се управляваше от 5 души, четирмата от които са редакторите и един касиер, а секретаря си избираха помежду си от членовете на Ц. комитет. Но след спирането на в. „Работник“ и „Другар“ и сливането им в един вестник, а именно в. „Социалист“, и след напушането на редакцията от двамата предишни редактори, останаха само двама души редактори, единият на сп. „Ден“, Янко Сакъзов, другият на в. „Социалист“, Г. Георгиев. Така че центр. комитет остана с двамата редактори и касиера, т. е. от три члена. Двамата други членове бяха заместени с неизвестни партийни членове и съвсем случайни личности, които не можеха да имат абсолютно никакво влияние в централния комитет. От друга страна, редакторът на в. „Социалист“ оставаше единственият стар партиен член в Ц. комитет; но зает постоянно с вестника, избягващ всякакви лични разправи, той нямаше време и възможност да се противопоставя на личното влияние на другия член на Центр. комитет. По такъв начин всъщност партията се управляваше само по желанието на Я. Сакъзов. Вторият и третият конгрес нищо не измениха в това отношение. Центр. комитет, освен двамата редактори, се съставяваше от студенти и „социалисти“ от най-съмнително естество. Поради това, нито в отчета за втория конгрес, нито в оня за третия, нито в печатаните във в. „Социалист“ манифести, въз-

вания и окръжни се споменува кои са избрани за членове на центр. комитет на работническата социалдемократическа партия; какъв е съставът му. Така вървяха работите в партията до четвъртия конгрес.

Четвъртият конгрес се занима обширно с това съвсем ненормално за една работническа социалдемократическа партия положение на работите. Характерно е поведението на Я. Сакъзов по управлението на партията. Предвид на това, че в София нямаше партийни членове, на които да се повери управлението, Я. Сакъзов предлагаше да се избере централен комитет с мандат за до нова година, откогато се надяваше да се съберат в София повече партийни членове. Конгресът обаче не прие това предложение и гласува следната резолюция:

„Централний комитет да бъде окончателно формируван още сега, а само в случай на нужда да бъде постепенно изменяван и попълнен, по негово предложение и в съгласие с местните партийни комитети.“

Тази резолюция, както виждаме, е също така непълна и неточна, както и другите, за които говорихме. Тя даваше право на централния комитет в съгласие *само с местните комитети* да допълва и изменява своя състав. Като знаем състава на самата партия тогава и миналите произволи в ръководението ѝ, можем да си представим колко опасно се явяваше даването такова право на Централния комитет. Резолюцията дойде да подхрани стария начин на ръководене партийните дела. Голкова повече това е така, че и съставът, който биде избран от четвъртия конгрес, спомагаше за същото, а главно, че за секретар биде избран Я. Сакъзов. От избраните от конгреса членове на Централния комитет единият не живееше в София, така че четирма от тях живееха в София. Но като извадим четвъртия, един общар, без всякакви знания и абсолютно без всякаква инициатива човек, всъщност оставаха трима членове. Но най-несполучливо беше поверяването на секретарската длъжност на Я. Сакъзов, човек, който не само не беше в състояние да разбере характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, но и абсолютно без всякакви творчески способности и с чорбаджийска природа. Резул-

татът от този избор на конгреса скоро се почувствува с едно сътресение в партийния живот.

Я. Сакъзов, привикнал в продължение на три години да налага на партията своите лични желания и широки фантазии, избран за секретар на партията, се чувствуваше също такъв пълновластен чорбаджия в нея, както дотогава. Чорбаджийската му природа прочее се намери пред един голям трагизъм: секретарската длъжност изискваше работа и при това работа творческа, а той можеше само да *прожектира* нашироко, но изпълнението им беше привикнал да възлага на другите. Поради това той скоро намрази до смърт секретарската длъжност и търсеше случай да се избави от нея и да запази чорбаджийското си положение спрямо Централния комитет и в партията. Скоро такъв случай той намери.

В брой 3 на в. „Народ“ редакторът му Г. Георгиев даде място в подлистник на една хумореска под заглавие: „Какво искат“, в която се иронизираше над членките на „Женското образователно дружество“ в София, живо участие в което взимаше и г-жа А. Сакъзова. Историята на това дружество е следната. Основано от покойната Е. Стоичкова, акушерка и социалистка, с цел за пропаганда между работничките, скоро в него влезе и г-жа А. Сакъзова, а тя привлече и други госпожи и по такъв начин скоро госпожите станаха господарки в дружеството, измениха неговата цел, като му туриха друга, а именно *еманципацията на женския пол* и изтикаха от него инициаторките му и няколко работнички, които бяха привлечени от тях в него. Тия именно изменения и визираше хумореската и иронизираше над дамите, които съставляваха дружеството. Тази хумореска абсолютно с нищо не уронваше престижа на един социалистически орган, напротив, тъкмо той трябваше да употреби хумора и иронията спрямо това буржоазно дружество. Но Я. Сакъзов, раздразнен от докачените дами, членки на дружеството, при срещата с Г. Георгиев в администрацията на вестника се нахвърли озверен върху него с най-груби, хамалски ругатни, със стиснати юмруци и с викове: как ти си посмял, зъбите ще ти изкъртя и други такива дивотии. Г. Георгиев, слисан от такова неочаквано нападение, не желаейки да се разправя със Сакъзов с юмруци, при

който случай Г. Георгиев с един юмрук би го повалил, си излезе от администрацията, без да му каже дума. Независимо от това, но в следния брой на в. „Народ“ Я. Сакъзов, без да иска съгласието на Г. Георгиев, като редактор, помества една бележка от страна уж на редакцията, с която изкарва редактора на партийния вестник незнаещ какво помества и сляпо оръжие на Я. Сакъзов. Тази бележка е много характерна. Ето какво четем в нея:

„Редакцията, като напечата в миналия брой подлистникът „Какво искат“, погледнала бе на него като на едно чисто литературно произведение, което встъпва едни възможни обществени нрави между по-охолничките български жени. явление, за което животът е дал толкова примери. Обаче след разпръсването вече на броя, редакцията се научи от най-положително място, че авторът на подлистника далеч от да ни представи, тъй да кажем, хубосъщественото възпроизведение на тези нрави, имал е предвид едни отделни действия на едно новосъставено в града ни Женско Образователно Дружество, като ги е скаркиатурил колкото му е воля било. Редакцията съжсалавя най-искрено за поместването подлистникът, понеже 1-во, нашия вестник не може да бъде проводник на лични нападки, в каквато литературна форма и да бъдат те облечени, и 2-о, новосъставеното в града Женско Образователно Дружество, каквито слабости и недостатъци да носи със себе си и да е проявило досега (които могат да бъдат предмет на спокойно разглеждане и критика), не е дало повод за едно безразборно осмиване. — Редакцията.“

Тази бележка, тъй обидна не само за редактора на партийния орган, но и за самата партия, можеше да излезе само от главата на един социалистически буржоа като Я. Сакъзов. За последния, разбира се, нищо не важеше престижът на партийния орган, честта на редактора му и на един член на централния комитет на партията, мнението и интересите на последната пред мнението на буржоазията, пред престижа на едно буржоазно дамско дружество, на което нито се споменаваше името му в хумореската, и на някои г-жи, също без да се споменат имената им в нея. Но след онова неокачествимо нахвър-

ляне на Я. Сакъзов върху Г. Георгиев, тази наистина скандалиозна бележка на Я. Сакъзов, повръщането на Г. Георгиев в редакцията и Централния комитет стана невъзможно.

Членът от Централния комитет Д. Благоев, щом се научи за случката, веднага замина за София. В това време се случи в София и Кръстю Раковски. След едно обмислюване на положението, което създаваше Я. Сакъзов, и след изучаването на извършеното от него спрямо Г. Георгиев, те напразно се мъчеха да изгладят случката по другарски начин. Ясно беше и за двамата, че Я. Сакъзов без всякакво основание и без всякакво право се отнесъл тъй недругарски към Г. Георгиев. Поради това те предложиха на Я. Сакъзов две условия, при които виждат възможност да се изглади случката и да не се произвежда сътресение в партията. Тези условия бяха: 1-о, Я. Сакъзов да се извини пред Г. Георгиев, и 2-о, да се помести във вестника една втора бележка, че поместената в брой 4 на в. „Народ“ бележка от редакцията е поместена без знанието на редактора. Обаче Я. Сакъзов, като се съгласяваше на първото, по никой начин не искаше да се съгласи с второто условие. Напразно К. Раковски и Д. Благоев се мъчеха да го вразумят, да му изтъкнат всички лоши последствия от неговото поведение за партията и доколко второто условие за него лично нищо обидно не можеше да има. Но както видяхме, за него нищо не важеше партията, а важеше за него мнението на буржоазията и на дамите, волята на които той по такъв начин изпълни чрез партийния орган. Случката не можа да се изглади и не можа да бъде повърнат Г. Георгиев в редакцията и в Централния комитет. Както се виждаше, това именно и беше желанието на Я. Сакъзов, но това и послужи за едно ново разслабване на партията.

След като принуди Г. Георгиев да напусне вестника и Централния комитет, Я. Сакъзов побърза да напусне секретарската длъжност и да се тури пак в положението на безотговорен заповедник в партията, скрит зад един фиктивен централен комитет. И наистина, веднага след заминаването на Д. Благоев, който беше временно поел

секретарската длъжност, Я. Сакъзов почна с писма да го бомбардира: ту това да се направело, ту онова да се пишело, ту предлагаше разни проекти. Предвид на това, че той стана причина да остане партийният орган без редактор, централният комитет в присъствието на трима членове реши Я. Сакъзов да поеме грижата за редактирането му. Ясно беше, че е некадърен за тази работа, и съществуването на партийния орган се подравяше окончателно. В същото време Централен комитет нямаше. Я. Сакъзов се залови да урежда по своему тези учреждения. Преди всичко той се залови да стовари всичката отговорност за разстройството в редакцията и централния комитет върху Г. Георгиев, Кр. Раковски и Д. Благоев. Върху първия, защото той, след гореспоменатите нанесени му от Я. Сакъзов оскърбления, не искаше да продължава да има работа с него, да бъде редактор и член на Централен комитет, освен до произнасянето на местни комитети по оставката му, за която Г. Георгиев настояваше да бъде съобщена на местните комитети веднага; върху втория, защото настояваше по другарски начин да се изглади случката; върху третия, защото настояваше, преди да се отнесе въпросът до местните комитети, Я. Сакъзов да даде удовлетворение на оскърбения, без което е невъзможно по никой начин да се повърне той във вестника и централния комитет. Д. Благоев, веднага след връщането си от София, писмено настояваше, че друг изход от създаденото от Я. Сакъзов положение няма, освен да даде исканото удовлетворение, инак по никой начин Г. Георгиев не ще се повърне. Но Я. Сакъзов на 26 декември 1897 год. пише на Д. Благоев следното писмо:

„Димитре,

София, 26 декември 97.

Вчера получих твоето писмо, за което ти благодаря, и отрицателен отговор от Кирков и Бозвелиев. Снощи отговорих Бозвелиеву, сега бързам тебе да отговоря. Работите се заплетоха, казваш ти, и това е истина. По този дружески начин, по който ний се взехме да ги уредим, не ще можем излезе на края. Това първо, а второ, че нигде другарите не ще са съгласни току тъй ний помежду си да претупваме тези работи. Че това е тъй, дичи ясно от писмото на Бозвелиев (той ми казва, че Кирков пък писал в същия смисъл Гаврилу). Казанлъчане не ни дават право без предварителното съгласие на местните комитети, нито на Гаврила да напуща редакторството и членството в Комитета, тъй на мене да напущам секре-

тариата. Както виждаш, те се поставят на почвата на устава и тяхното положение е едно от най-силните. Аз затай виждах, че ний тук не така пипнахме, както трябваше, и че ний трябваше да припомним към почвата на устава. Гаврил е приел редакт., от една страна, от концесионерите, от друга, от партията; от тази той е приел и членство в Комитета. Тези длъжности той може да ги сложи само в ръцете на тези, от които ги е приел. Ний като Център. Комит., помниш, решихме тъй и аз записах в протоколите, че на основание писмото на концес. Ст. Георг., че редакт. Г. Г. си подава оставката от редакторството и на основание самото писмо на Г. Г., че се отказва от членство в Комит., този последний възложи редакт. на вестн. на чл. Комит. Я. Сакъзов, а секретариата на Димитър Благоев. Решихме тъй и пристъпихме към дирене изход от това положение. Сега виждаме, че другарите, по-старите дейци, не са съгласни на такова самоволно разпореждане от наша страна и ний, Ц. Ком., се повръщаме на началото. Център. Ком. явява на Гавр. Георг., официално с писмо, че той (Комит.) предвид на сондирането на другарите, не може да приеме отговорността за вестника и спирането действията на Ц. Ком. върху си и членство в Комитета, докато не го сложи официално от себе си в ръцете на партията, сиреч, Комитетите, а не Ц. Ком. Той като редакт. може да пише каквото ще във вестника, като има предвид, че Ц. Ком. и Партията са върховни бдителни по направл. общо на вестн. Ако той, Г. Г., иска да печати антрефиле, съдържанието на което той знае, ще бъде насочено против един член от Комит., Гавр. може, било на свой риск да го печати, било да иска мнението на целия Ц. Комит. Ако пък и този не се смята компетентен да разреши подобен деликатен въпрос, гдето един чл. от Комит. заведомо ще оскърби другий чл. от Комит., да вземе мнението на Местн. Комитети. Разумява се, за това сезиране на Ц. Ком. или Местн. Ком. с въпроса за антрефилето Гавр. ще трябва да изложи кратки или обширни мотиви. — Когато тъй погледнем официално на въпроса и разрешението му става лесно, а ний турихме това разрешение от дружески уговаряния, които не доведоха до целта. Ти помниш, аз настоявах на подобна постановка на въпроса и съжالياвам, че загубихме толкова време, та да се повръщаме сега пак към началото. Повтарям ти, само този е изходът от положението и тук може всеки да се смята спокоен. Ако това или онова решение не му уйдисва, нека пак по канала дири удовлетворение. Тъй имаме напред си няколко изхода. Може би Гавр. не ще се реши да напечатата на свой риск антрефилето и ще се посвени да сезира Ц. Ком. официално с този въпрос. Ако пък го напечатата на свой риск, аз тогава лично ще дира от него удовлетворение, защото той ще ми нанесе обидата мен лично, без да сезирам аз Комитета. — Комитетът пък, ако се остави, както бе досега, да не действува, а по частен начин да оглажда работите, тогава ще отидат напразно неделите и грешно ще протакаме нашето недъгаво съществуване. Съгласи се с моето мнение и напиши в горний смисъл офиц. писмо от Комит. (сега нали ти си секрет.?) до Гаврила, като му явиш, че е редактор още в очите както на Ц. К., тъй и на Партията и че Ц. К. не смее да приеме отговорността върху си да приеме неговата оставка. Частно

пък му пиши, че Гавр. като редактор може да пише каквото антре-филе иска и че ако иска да ангажира Ц. Ком. да му даде съгласието си, нека направи това с официално писмо.

Не зная дали съм ясен, но този път е единствения и от него ний не трябва да излизаме, ако искаме да решим благополучно въпроса. Кр. Рак. със своите настоявания *дружески* да уредим въпроса само стана причина да протакаме работата... Здравей, твой Я. Сакъзов.“

Това писмо не би имало нужда от коментарии, ако не съдържаеше някои работи не за всички ясни. Я. Сакъзов искаше да стовари греха за забъркването на работите от него върху Г. Георгиев и върху „дружеския начин“, по който Кр. Раковски и Д. Благоев искаха да се свърши случката между него и Г. Георгиев, а себе си да представи, че той бил за решението на въпроса чрез партията. Това, разбира се, е съвсем невярно. На Янко Сакъзов най-малко се искаше да се разправи на партията за неговото поведение спрямо Г. Георгиев и се надяваше, че последният под натиска на приятелските уговаряния от Кр. Раковски и Д. Благоев ще преглътне оскърбленията му и лесно ще се повърне в редакцията и Централния комитет. Но той се излъга. От само себе си се разбира, че след като не се успя по „дружески начин“ да се уреди въпросът, трябваше да се съобщи на местните комитети за оставката на Г. Георгиев. Но Янко Сакъзов, като знаеше, че Г. Георгиев „се свени“, т. е. не искаше да занимава партията с причините на своята оставка, че той не ще се обърне към комитетите с излагане случката между двамата им, Янко Сакъзов се хвана с двете си ръце о протеста на казанлъччане спрямо станалите промени, причините на които не бяха известни на тях, или криво представени там от него. Тогава той се улови уж за устава и почна да търси уж законни „канални“, по които трябвало да се тръгне още от самото начало. Г. Георгиев, след скандала, устроен нему от Я. Сакъзов, си подаде оставката и пред „концесионерното дружество“, което издаваше вестника, и пред Централния комитет, в която определяше и един срок, докогато Централният комитет трябваше да уреди въпроса с редактирането на вестника. След като не сполучи да накара Я. Сакъзов да даде най-обикновено удовлетворение на Г. Георгиев, естествено, на Централния комитет беше длъжност да съобщи за

това на местните комитети, което и направи, без да излага същинските причини на оставката на Г. Георгиев. Очевидно беше, че комитетите не можеха насила да накарат Г. Георгиев да се върне. Я. Сакъзов знаеше това много добре. Но за него важно беше да се протака работата, а главно да се сведе тя към това, че Г. Георгиев е отговорен за разстройството в партията, а не той. От друга страна, като знаеше, че без да приеме второто условие, което му предлагаша Кр. Раковски и Д. Благоев, а именно да се съгласи да се напечата във вестника едно антрефиле, че поместената от Я. Сакъзов бележка в брой 4 на в. „Народ“ е поместена без знанието на редактора, Г. Георгиев не ще се помири с оскъряването, което му се нанесе, Я. Сакъзов в писмото уж се съгласява, щото Г. Георгиев като редактор „може да пише каквото ще във вестника“, но, от друга страна, заплашва го с нов скандал, с ново лично нападение върху му. Но най-характерното е това, че Я. Сакъзов иска от Г. Георгиев да се отнесе до Централния комитет за личната обида, която претърпя той от него, а Я. Сакъзов се заканва на редактора, в случай че помести антрефиле във вестника, да се разправи лично, „без да сезира“ Централния комитет, т. е. без да иска, щото Централният комитет да му се меси в нанасянето оскърявания на неговите членове и на един редактор, избран от един партиен конгрес, а не от един Я. Сакъзов.

Както се вижда от едно друго писмо на Я. Сакъзов до Д. Благоев, последният не писа на Г. Георгиев „официално писмо“. Затова Я. Сакъзов в следния ден, 27 декември 1897 год., пише на Д. Благоев следното отворено писмо:

„Димитре,

София, 27 декември 97.

Сега получих твоето второ писмо и също друго от Бозвелиев. Аз вчера ти отговорих, какво ний подир казанл. мнение, което ще споделят всички наши другари, защото е най-правилно, сме длъжни да постъпим. Ако Гавр. и подир това ти писмо не се съгласи, остава да му пишеш официално, че Ц. К. не може да поеме отговорността за вестн. отгоре си и че Гавр. трябва да сложи редакторството в ръцете на Мест. Ком., докато това се приеме, той е длъжен да води вестника. Явно нещо е, че е свободен да пише каквито иска опровержения и антрефилета на своя лична отговорност. (Не зная само може ли това да му се каже в официалното писмо, тъй като Ц. Ком.

не е сезиран с мотивите на Гавр. оставка, и затова по-правилно е това частно да му се яви.). — Аз ще изкарам и следующий брой и ако до тогава не се оглади работата, аз официално слагам в ръцете на Ц. Ком. възложеното мен временно редакторство. Същотъй трябва официално да се постъпи и с секретарството. Първо, ний, член. Ц. Ком., трябва да приемем едно решение в ръцете на кого да оставим воденето на Комит., предвид не възвратното ми решение да си дам оставката от Комит. и това наше решение да явим на М. Комитети . . . Твой Я. Сакъзов.“

Очевидно е, че в отговор на настояванията на Д. Благоев, щото Я. Сакъзов да даде нужното удовлетворение на Г. Георгиев и да се свърши въпросът, без да успокояваме комитетите, партията, той, Я. Сакъзов, пак настоява на неща невъзможни. Той уж се съгласява, щото Г. Георгиев да напише във в. „Народ“ опровержение на неговата бележка в бр. 4, но бърза в скобки да прибави, да не му съобщава това официално. Ясно е, че Я. Сакъзов не искаше официално, т. е. от името на Централния комитет, да му се разрешава да помести Г. Георгиев опровержение, а частно и „на негова лична отговорност“, т. е. Я. Сакъзов просто правеше комедии. Неговото желание беше да няма Г. Георгиев в редакцията и централния комитет, който, очевидно, му пречеше да се разполага както си иска, и в същото време да свали отговорността за последствията върху другиго. Той, както ще видим, се оплаква и от другия член и касиера на Централния комитет, че не го слушал, и малко остана и него да накара да напусне длъжността си преди конгреса. Колкото до изтъкването на желанието да напусне централния комитет също беше комедия от негова страна. Той такова нещо не мислеше, а с канението си да си дава оставка искаше само да прикрие своята отговорност пред партията.

Както изглежда, Д. Благоев не бързаше да пише „официално“ на Г. Георгиев, като знаеше, че от това нищо няма да излезе и че Я. Сакъзов иска да избегне отговорността за разстройството на партията. Затова Я. Сакъзов, на 28 декември 1897 година, пише на Д. Благоев ново писмо, в което, след като му съобщава, че Централният комитет, т. е. всъщност той, Янко Сакъзов, успял да натрупа на гърба на партията след IV конгрес до края на 1897 г. *2000 лева дълг*, за някакви 1400 лева, които имал да взема от съюза и трябвало да му ги

плати партията, и след като разправя за други свои лични и домашни работи, свършва със следните редове:

„Аз започнах с най-тежкото за мене и ще свърша с по-лекото. Стеф. вчера виждах и той като член от Ц. ком. е съгласен (сам мислил да предложи) официално най-сетне да се отнесем до Гавр., като му явим, че Ц. К. не може да поеме отговорността да приеме оставката му, а ще я подложи на М. Ком. За това Стеф. ще ти пише.“

След това писмо Я. Сакъзов остави на мира Г. Георгиев, а Д. Благоев се отказа да изпълнява повече секретарската длъжност и изказа мнение да се съобщи на местните комитети за оставката на Г. Георгиев и съгласно решението на IV конгрес да се попълни съставът на Централния комитет. Всъщност това и търсеше Я. Сакъзов. Той стана самовластен заповедник в управлението на партията. Той събра наоколо си студенти и състави „*младежки комитет*“ за редактиране на ръководния партийен орган, под негово ведомство, предложи да се допълни с двама души студенти съставът на Централния комитет, имената на които не се съобщиха нито на комитетите; те бяха скрити под разни псевдоними. Няма съмнение, че оттеглянето на Г. Георгиев от вестника и Централния комитет, за причините на което мнозина знаеха, несъгласията между Я. Сакъзов и касиера, които също не останаха скрити за мнозина от членовете, даването оставка на Я. Сакъзов от секретарската длъжност, изобщо бъркотията, която се внесе в централните партийни органи — всичко приведе към обща апатия към партийните работи и в края на краищата годината се свърши с натоварване на партията с един дълг по-голям от 4000 лева. Партията тръгна по старите пътища, а именно — да се поддържа с дългове и с доброволни помощи от пожертвувателни членове. На 18 януари 1898 година Я. Сакъзов пише на Д. Благоев следното писмо:

„Димитре,

София, 18 януари 1898 г.

Пиша ти допълнително и подробно по нашите работи. Писмата по заема изпратихме вече до комитетите; остава сега да се възползуваме от предложението на един наш човек, а именно: да се отнесем до по-състоятелните наши другари с покана да направят колкото могат заем на Ц. каса или да внесат доброволни пожертвувания. Мислихме тук по това и намираме го за неудобно да се

отнесем от името на Центр. комитет, а някак частно. Предлагат ни тъй: ний двама с тебе да отправим едно частно литографирано писмо до известни наши другари и като им изложим накратко как стои материално партията, да ги поканим да се притекат с паричните свои помощи било до местните комитети, било направо до Центр. каса. Уверяват ни, че такива пожертвувателни другари щели сме да намерим достатъчно. Ако ти си съгласен на такава постъпка, яви ми да приготвя проект на писмото и да ти го пратя на одобрение.

По вестника сме пак на също мнение. Тези младежи ще могат да карат само текущите отдели от вестника: дневни новини, вънкашна хроника, научна и театрална хроника, книжнина, партийния живот, провинцията. Виждаме даже, че седмичния преглед ще им бъде мъчно да водят, но до няколко броя белки ще се понапраксат (този отдел досега аз водя и ще продължавам, докато съм тука). Сериозни статии по общите въпроси на политиката и законодателството не ще могат да пишат, освен тук-там някои от по-специален характер, във вид на опити. Вън от това по никой начин не е възможно да се остави на тях разпорежданието и с тези общи статии. Членовете на „Комитета“ не са съгласни по много въпроси и ще се явяват винаги недоразумения и пр. Решихме оня ден тъй, всички статии, писани от тях (па и извън), ще се четат в общите събрания на Комитета и в случай че се яви несъгласие по важни точки, да ги пращат на твое решение, когато мене не ще ме има тук. Ако пък ти бъдеш занаят тук в София, тогава тази мъчна страна на въпроса се също тъй избягва. От това излиза, че вестникът ще се редактира от Младежкия Комитет под личното ръководство на тебе или мене, докогато съм тука. — Това тъй, но как ще явим това на комитетите, в каква форма. Ако ти бъдеш тук, тогава смело може да се яви тъй: редакцията на в-к „Народ“ до V конгрес се възлага на Центр. комитет, който от своя страна пък ще си намери помагачи или даже редактори, каквито са младежите. Но ако ти не дойдеш тук, де ще бъде Центр. комитет? Ако това последното стане, сир. ако не можеш да дойдеш, тогава можеш да явиш на комитетите тъй: в „Народ“ се възлага на един редакц. комитет от наши другари, живущи в София, под личното ръководство на чл. от Ц. комитет — Д. Благоев. — Този изход намирам в този случай за вестника.

Колкото пък за самия Ц. Комитет, както и секретарството и касиерството (след отказване на Пенчева), остава пак да видиш где ти ще останеш. Ако дойдеш тук, ще намерим един студент* (тук има наш другар Недко Стойков, пенсиониран учител, дълги години работил в Казанлък, Бозвелиев го познава добре), не можем ли някак нему възложи касиерство-деловодит. ? Не съм говорил по това със Стефана, но все е кандидат, който да поеме деловод.-(секрет.) касиерство, и свършено. Ако не дойдеш, мъчно е тук да остане Ц. Ком., понеже няма тук стар другар. Тогава Комит. трябва да местим или Пловд. (да възложиш някому под твое ръководство), или Казанлък. Може би в краен случай и тука ще може да се води само формалната страна на организацията, когато ти ги следиш бдително от Пловдив.

* В оригинала „някого студента“ — Б. Р.

Тъй стои работата по бъдещето на вестника, секр.-кас. и Ц. Комитет. От твоето решение София или Пловдив ще зависи какво предложение да направим на комитетите. Ако се надяваш, че това ти решение скоро ще стане известно, да почакаме, ако видиш, че може да се протака задълго, да решим някак и да се пише до комитетите.

Моята пък работа е сега с момчетата по вестника, по докарване в известност земаниците с партията по календари, марки и пр. и по дирение средства да съществувам. Пет пари не постъпват — ето толкова дена, сиреч, не постъпват в мои ръце. Строг е Стефан и не мога да го вразумя. Липсва му нему нещо в разбирането на тези шекотливи работи. От нийде никой не се обажда, я да ни пита що правим, я да прати статия. Молодци сме ний само в конгресите да си точим езиците. Тъжно, дявол да го вземе. Твой Я. Сакъзов.“

Както виждаме, Я. Сакъзов се окръжи и във вестника, и в Централния комитет с „момчета“-студенти и стана пълен разпоредител в управлението на партията, като при това търсеше начини как да се скрие истината от партията. Оставаше му да стане пълен разпоредител и в централната каса. Но Стефан Георгиев, тогава касиер на Централния комитет, се оказа не само „строг“, но и липсваше му „нещо в разбирането на тези щекотливи работи.“ Вярно е, че Стефан Георгиев малко му разбираше в партийните работи, нямаше някакъв поглед върху тях. Като касиер той знаеше само това, щото сметките му да бъдат точни и ясни и затова преди всичко искаше паричните пратки да минават през неговите ръце и разходването им да става с решения на Централния комитет и с негово знание. Обаче това не беше по угодата на Я. Сакъзов. Последният беше привикнал и порано да бъде свободен в това отношение и искаше преди всичко да удържа от паричните средства на Централния комитет за себе си, а и срещу стари някакви дългове на съюза и нови към партията, без решения на партията и Централния комитет. Стефан Георгиев не се съгласяваше с това свободно разпореждане от един член на Централния комитет с партийните средства. Това водеше към постоянни спречквания помежду им и към оставката на Стефан Георгиев, който постоянно настояваше да му бъде приета от Централния комитет. Обаче при такива условия никой не искаше да приеме секретар-касиерската длъжност, макар Я. Сакъзов и да пола

гаше всички усилия да намери заместник на касиера. Ясно е, че при казаните условия не можеше да става и дума за някакъв контрол от страна на Централния комитет върху това, що става в неговите редове и върху партийния ръководен орган. При един редакционен комитет и един Централен комитет от „момчета“, неотговорни пред никого, при това неизвестни на партията, за какъв контрол можеше да се мисли. Един от членовете му, избран от конгреса, живущ в Пловдив, зает със списанието и с полемиката по въпроса за партийния печат, не можеше да следи за това, що ставаше в София. В отговор на писмото на Я. Сакъзов от 18 януари, той можеше само да изкаже своите съмнения, че от уреждането на работите тъй, както решаваше Я. Сакъзов, ще излезе нещо и че надали комитетите ще го одобрят. Той очакваше, че комитетите ще отхвърлят енергично този начин на управление партията и ще предложат друго разрешение на кризата. Протестът на казанлъчани против напускането на редакторската длъжност и членството в Централния комитет от Г. Георгиев и против първите решения на Централния комитет се разбираше в този смисъл, че те не искаха, щото ръководният партийен орган да се лишава от Г. Георгиев. Това произлизаше у тях от непознаване същността на случката, която принуди последния безвъзвратно да си подаде оставката. Мнозина скърбяха, че Г. Георгиев бе принуден да напусне и на позива на деловодителя на „дружеството за издаване партийния орган“, с дата 2 февруари 1898 год., към партийните членове, които биха поели редакторската длъжност, никой не се обади. При всичко това обаче очакванията на Д. Благоев, че комитетите ще отхвърлят енергично предлаганите от Я. Сакъзов проекти, не се сбъднаха. Оказа се, че комитетите и отделните партийни членове очаквали конгреса, дето да си изкажат протеста. И действително, те го изказаха в V конгрес с *девет залитвания* за станалите промени в централните учреждения и в управлението на партията и с две порицателни за мерките на Централния комитет резолюции. От друга страна Д. Благоев направи предложение „конгресът да обърне вниманието на местните комитети, щото когато им се предлагат известни мнения от Ц. ко-

митет, да ги изучват добре и само тогава да се произнасят по тях“. Смисълът на това предложение беше, че местните комитети наместо да чакаха конгреса, трябваше да протестираат веднага и да предложат едно друго решение на въпроса, а не да приемат едни предложения на Централния комитет, без да му мислят много-много, когато те бяха явно невъзможни за приемане, защото явно водеха към разслабване на партията. Обаче местните комитети приеха предложението на Централния комитет, допуснаха да се товари партията съвсем безполезно с грамадни дългове и изобщо да се дезорганизира. Другояче не можеше да бъде тогава, като имаме предвид кои обикновено тогава стояха начело на групите, кои съставляваха местните комитети, пък и партията. Естествено е, че партията се яви на V конгрес съвсем разстроена и натоварена с дългове. Всички се убедиха, че така да се води партията, както до тогичен конгрес, е невъзможно. Какво направи V конгрес, ще видим по-долу.

2. Въпросът за местния партиен печат

По-горе споменахме за решението на IV конгрес, с което не позволи на севлиевската местна партийна група да издава местен вестник, и за отношенията на конгреса към в. „Освобождение“, който се издаваше в Търново. След IV конгрес в IX кн., г. I на сп. „Ново време“, в отдела: „Из живота и литературата“, като се даваше отчет за решенията на този конгрес, Д. Б. изказа мнение, че конгресът трябваше да спре в. „Освобождение“ като излишен за партията, като такъв, който не се налагаше от самите условия на местната социалистическа пропаганда и агитация. Според Д. Б. при тогавашното състояние на партията и на работническото движение достатъчен беше един партиен вестник за нуждите на пропагандата и агитацията. „Изобщо — казва той — *личното ми* мнение е, че при сегашните условия за нашата партия е предостатъчно един вестник, на подобрението и на най-широкото разпространение на който трябва да бъдат насочени всички наши сили. В противен случай ний ще предприемаме деятелност, неотговаряща на нашите условия и нашето принципиално разбиране

на социалистическото учение и което ще свидетелствува само за нашето желание да изпреварим развитието на условията, което не е нито научно, нито е възможно, следователно, а пък е и опасно.“

Тези бележки на сп. „Ново време“ дадоха повод за една полемика, която засегна най-болното място на работническата социалдемократическа партия, нейния характер и нейните принципи. Първо време се погледна на повдигнатата полемика около въпроса за „свободата на печата“ в партията като на практически въпрос, който нямал нищо принципиално. Д. Б. още на II партиен конгрес, предвид на това, че в него някои делегати, като кюстендилските, оряховските и севлиевските, съобщиха, че щели да започнат местни вестници, че това било необходимо, поддържаше мнението, щото местни вестници да се издават с разрешението на конгресите. Както видяхме, II конгрес взе една по-обща и много непълна резолюция. Н. Габровски беше против тази резолюция, като заяви в конгреса, че той не ще се подчини на него, ако въз основа на нея поиска да спре в. „Освобождение“. Още тогава у него бяха се формирали ония промени във възгледите, които по-сетне изпъкнаха много ясно. След IV конгрес, на възгледа, поддържан от Д. Б. в „Ново време“, той противопостави тъкмо противоположен възглед по въпроса за партийния печат. В 29 бр., год. II, във в. „Освобождение“, в статията *„Друго мнение по партийния печат“*, той бе формулиран така: „Накъсо: местните вестници групират около себе си повече читатели отколкото би могъл да направи и най-добре списваният общ партиен орган, при най-голямото залягане на партийните другари за неговото разпространение. Повече, значи, хора ни изслушват, по-много хора се запознават с нашите идеи и искания. А това е нужно преди всичко нам, щом милеем само за делото, на което служим.“

Наглед тука имаме едно мнение, което произтича от чисто практически съображения; с други думи, наглед въпросът е чисто практически. Всъщност обаче, както ще видим, произтичаше от съвсем криво разбиране характера и задачите на работническата социалдемократическа партия. Между мнението на „Ново Време“ и в.

„Освобождение“ имаше една голяма принципиална разлика, която произтичаше от две различни, противоположни принципиални гледни точки, които се бореа вътре в работническата социалдемократическа партия за господство. В полемиката върху въпроса за свободата на местния печат тази разлика трябваше да изпъкне. Въпросът всъщност беше не за възгледите на Н. Габровски и за в. „Освобождение“, а за едно направление на работническата социалдемократическа партия, което не беше съгласно с нейните основни принципи и с нейните преки задачи. Редакцията на сп. „Ново Време“ туряше си за задача, като вземаше повод от въпроса за местния партиен печат, да атакува направлението на партията, дребнобуржоазните възгледи, които господстваха в нея и един от представителите на които се явяваше Н. Габровски. Задачата беше да се предизвика преди всичко редакцията на в. „Освобождение“ да се изкаже публично чрез печата по въпроса. В същата статия последната казваше:

„Ний сме за свободата на местния печат: при започването на нов вестник никакво разрешение да се не изисква за това нито от конгресите, нито от Центр. комитет. Вред, гдето местните комитети или отделните партийни членове смятат за полезно и възможно да подкрепят устната си пропаганда и агитация с издаването на един местен вестник, да имат право да сторят това без ничии разрешения, щом разполагат с достатъчно материални и литературни средства за това. Центр. комитет и конгресите да нямат освен правото на контрол върху идейното направление на вестниците.“

Тука вече става по-ясно, че имаме работа с един принципиален възглед, който произтичаше от съвсем друго разбиране характера на раб. социалдемократическа партия. В кн. I, год. II на сп. „Ново Време“, 1898 г., в статията *„По повод мнението на в. „Освобождение“* Д. Благоев, като възразява на редакцията на последния, пише следното:

„От гореизложеното читателят вижда, че между нас и търновските другари има едно различно разбиране на условията, при които периодическият печат на партията може да бъде полезен в нужната мярка. Причината на това различие трябва да се дири, няма съмнение, в раз-

личните изходни точки. Ний мислим, че членовете на партията, която винаги трябва да действа планомерно, по един общ план, на която е необходима дисциплината, като на всяка бореца се партия, която всякога добре трябва да претегля силите и всякога да бъде готова да посрещне всякакви случайности, не могат без съгласието на самата партия да предприемат издаването на партийни органи.“

В брой 37 на в. „Освобождение“ в статията „Предизвикан отговор“, Н. Габровски отговори с много лични разпавии, но между тях той на горното възражение отговаря така: „Трябва ли членовете на партията да предприемат издаването на социалистически вестници без предварително съгласие на конгреса? Няма съмнение, че това е един практически, или по-точно, един тактически въпрос.“ И по-нататък прибавя: „Разни страни, разни тактики. Трябва да се докажат преимуществата на едната пред другата, и то при нашите условия, а не при германските.“

По такъв начин въпросът за местния партийен печат приведе към въпроса за тактиката на работническата социалдемократическа партия. Той беше именно въпрос за тактиката ѝ. Обаче Н. Габровски, както виждаме, тактиката на работническата социалдемократическа партия отделя от принципите ѝ. Тя за него не произтича от последните, а независимо от тях се явява от чисто практически съображения на членовете ѝ; тя зависи, според него, от местните условия, при които действа партията, и заради това за Н. Габровски работническата социалдемократическата партия в разни страни има разни тактики, според местните условия на тези страни. „Разни страни, разни тактики“ — казва той. Така че според Н. Габровски въпросът за тактиката на работническата социалдемократическа партия в България е въпрос *тактически*, а не *принципиален*. Ние ще се срещнем с този въпрос по-нататък в полемиката с общоделците в партията, които също както Н. Габровски смятаха въпроса за тактиката един въпрос, който не засягал принципите на партията, нямал нищо принципиално. Н. Габровски в това отношение изпревари Я. Сакъзов. Н. Габровски, може да се каже, е първият теоретик на

опортюнизма в работническата социалдемократическа партия, на дребнобуржоазния социализъм, първият „широк социалист“.

Въпросът за тактиката, разбира се, беше въпрос за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, т. е. въпрос принципиален, а не практически. Разглеждането тактиката на последната като практически въпрос, независимо от характера и задачите ѝ или от основните ѝ принципи, само по себе говореше за големи принципиални различия в работническата социалдемократическа партия, от които произтичаха и две принципиално различни гледища по партийния печат. Поради това стана нужда да се изтъкнат принципиалните различия по въпроса за тактиката на работническата социалдемократическа партия. В кн. III, година II на сп. „Ново време“, в статията „В отговор на в. „Освобождение““ въпросът за печата се свързва с принципиалните различия по тактиката на партията.

„Въпросът, който сега ни занимава — четем там, — не е въпрос само на *тактиката*, както искат да го разбират търновските другари, а е въпрос от принципиален характер. Всякога поддържах, че разликата в тактиката на партиите произтича от различното им принципиално гледище. Поддържам и сега същото. Малко едно обяснение на мисълта ми. Тактиката на социалистите-утописти и на социалдемократите е съвсем различна. Тактиката на французките социалисти-бланкисти, или *социалисти-революционери*, от една страна, и на *Посибилистите*, от друга — и тактиката на французките марксисти, или *геистите* е съвсем друга по същата причина. Тактиката на руските народоволци и на руските соц. демократи е съвсем различна, защото принципиално се различават, и т. н. Ако у нас се подига въпрос за изменение тактиката на социалдемократическата партия, то очевидно е, че има съответствено изменение в принципиалното гледище на нея, които подигат такъв въпрос. Другояче не може да бъде. И според мене съществува такова изменение на принципиалното гледище. От 1894 год. др. Габровски захваща да говори *по-межоу ни* за невъзможността на нашата партия да привлече към себе си селяните и занаятчиите на социалистическа почва, че било необходимо да се изработи *специални за тях програма*, че трябвало, *шото всяка местна група да си има своя програма, съобразна с местните условия* и т. н. . . Един социалдемократ да иска, шото *вън от общата програма на партията всяка местна група да си има и своя местна програма*, това може да показва само едно, а именно, че той се отказва от социалдемократическото гледище. Помислете само и ще видите, че това е цяла истина. Преди, до 1894 г., ний говорихме във в. „Работник“, във възванията, в избирателните манифести и брошурите си, че целта на

нашата партия в изборите не е бездруго да спечелим изборите, а пропагандата на нашите идеи, агитацията и измерванието и преброяванието на силите ни. Но от 1894 год. този скромен кръг на деятелност не ни вече удовлетворява. Сега главно искаме да имаме бездруго успех в изборите, искаме по-широк кръг за една по-голяма и по-видна деятелност. А понеже на строго социалдемократическа почва това е невъзможно при днешните условия у нас, и особено в Търновския окръг, то и се явява желанието да приспособим и партия, и принципи към желанието ни за личен успех. Това желание е в право противоречие със социалдемократическите принципи. Другарят Габровски като че се отказва от гореказаното и свежда въпроса на *тактичен въпрос*. Но желанието му да се даде „свобода“ на местните комитети в този смисъл, щото когато искат да издават местни вестници, и твърдението му, че колкото повече местни органи има, толкова повече печели социалистическата пропаганда, е така също несъгласно с принципиалното гледище на социалдемократите. Защото последните виждат успеха на социализма в условията главно, когато според другаря Габровски и без тия условия, стига да има повече вестници, може да се създаде този успех, което е очевидно несъгласно с цялата научна социалистическа концепция. Така щото въпросът, който подига другарят Габровски за изменението на тактиката, не е просто тактичен въпрос, а е тясно свързан с принципите.“

Така че въпросът за принципиалните различия в работническата социалдемократическа партия се постави категорично. Но Н. Габровски продължаваше да твърди, че въпросът не е принципиален, а *тактичен, практически*. В бр. 48 на в. „Освобождение“ в статията „*Принципи и тактика*“ пишеше следното:

„Истина ли е, че с изменение на тактиката става и съответствено изменение в принципиалното гледище“, в целите, към които тя се стреми? Да се поддържа това, значи да не разбираме смисъла и значението на думата *тактика*. Що е тактика, ако не всички ония целесъобразни средства и способности, които могат да се употребят в известно време и при дадени условия за постигането на определени цели. Тактиката на една партия зависи от времето, мястото и условията, в които тя е поставена да действа за осъществяването на своите задачи. Но икономическите, политическите и културните условия в разните страни са толкова различни, щото не е мислимо да се придържат всички социалистически партии о една и съща тактика в борбата за освобождението на работния народ.“

Забележителното в този цитат е това, че един от видните на времето си социалисти смесва практическите средства, които употребява социалдемократическата партия за прилагането на своята тактика със самата ѝ тактика. Тактиката на социалната демокрация се състои в класо-

вата борба на пролетариата и чрез нея в завладяването политическата власт за реализирането на крайната цел на борбата. С други думи, тактиката на социалната демокрация, това е *методът, начинът на действие*, в основата на който лежи непримиримата класова борба на пролетариата и насочването ѝ към крайната ѝ цел. Няма съмнение, че условията на една страна могат да изменят тази тактика, но тя в такъв случай престава да бъде тактика на една работническа социалдемократическа партия и самата тази партия престава да бъде социалдемократическа партия. Но Н. Габровски, като смесваше практическите средства, до които прибегва социалната демокрация в разните страни, според политическите им условия, за прилагането на своята тактика, и като смесваше проявата на отклонителните тенденции в нея, поради неразвитите икономически условия или поради голямото ѝ засилване със самата ѝ тактика, виждаше доказателство в полза на своето мнение в думите на Либкнехт, че исканията „в аграрната програма, изработена от земеделческата комисия на Бреславския⁶⁵ конгрес“, са практически въпрос, т. е. думите му се отнасяха до въпроса, доколко те са практични, но те нищо не казваха за принципиалното отношение на германската социалдемократическа партия към преместването на центъра ѝ от пролетарската среда в селската; той виждаше същото доказателство в общото споразумение на социалистическите фракции във Франция за изборите, споразумение, поставено върху обща принципиална основа, диктувана от гедистите, но което споразумение се оказва фикция, както излезе фикция и „аграрната им програма“, която Фр. Енгелс още тогава критикуваше; той виждаше доказателство в своя полза още и в това, че Лондонският международен социалистически конгрес не взема никаква резолюция по въпроса за привличането на селската маса към партията, както и в това, че в страни със силно работническо движение, концентрирано в големи градски центрове и фабрични окръзи, партията имаше повече вестници. Но това смесване на нещата никак не доказваше, че социалдемократическата партия в България трябваше да зарече своята „естествена среда“, работническата класа, и да се приспособи към селската и занаятчийска

класа. Последното именно искаше Н. Габровски; той искаше преди партията да бъде работническа социал-демократическа, да стане тя селско-занаятчийска, дребно-буржоазна. А това означаваше да измени тактиката си, следователно да измени на социалдемократическите си принципи, да измени социалдемократическото си гледище. Но в това именно се заключаваше и принципиалното изменение на Н. Габровски. Д. Благоев резюмира полемиката в следните думи:

„При всичко, че за повечето наши другари е ясно где е разногласието, но тука считам необходимо накъсо да го изкажа. Преди всичко какво аз казвам. В IX кн., I год., в отдела *Из живота и литературата*, казвам, че нашата партия няма нужда от много вестници. За нейните цели достатъчен е един вестник. Защо? — Защото нашия живот не е сложен, защото у нас няма такива грамадни работнически центрове, ако не с по няколко милиона, то с по няколко стотини хиляди население, както е в развитите индустриално страни; защото у нас работническото движение и изобщо материалните условия за такава широка пропагандаторска дейтелност чрез повече вестници са още в зародиша си. С вестници не се увеличава работническото движение, когато няма условия за развитието му и не се създадат материалните условия за успеха на социалистическата пропаганда. Следователно при такива условия няма нужда от много вестници за нашата партия. Каква полза, наистина, за такава соц. партия, като нашата, при такива неразвити условия, каквито са нашите? — Положително никаква! А вреда може да има голяма. Това е толкова ясно, и един *социалдемократ, материалист* не може, по мое мнение, другояче да мисли.

Сега какво казва др. Габровски? Накъсо той казва: повече вестници, значи повече хора ни изслушват, значи по-голяма пропаганда за социалистическите идеи се върши; не интересите на партията, а интересите на делото, т. е. на социалистическата пропаганда, трябва на първо място да туряме. За по-голяма доказателност той ни говори, че в другите страни социал. партии имат много вестници и там имало „свобода“ за членовете им да издават колкото искат вестници. Защо така той мисли? — Според мене, па и според всеки социалдемократ, други отговор не може да се даде освен този: др. Габровски не гледа никак *материалистически* на работата. Защото, какво значат такива мисли: „повече вестници, значи повече хора ни изслушват, значи повече пропаганда на социализма се прави“ — ако не забравяние на главното условие за успеха на социалистическата пропаганда — *материалните условия*? Положително нищо друго освен едно нематериалистическо гледание на работите. Същото показва и голямото напирание върху печата на другите соц. партии. Толкоз е очевидно, че те издават повече вестници, защото работят при едно грамадно, в сравнение с нашето работническо движение!... За социалдемократа туй е съвсем ясно и ако др. Габровски продължава да говори, че нищо

не му е доказано и че не разбира моите доказателства, това още еднаж потвърждава, че той не е в състояние да разбира нещата по социалдемократически . . .

Принципиалното ни разногласие не се изказва само във въпроса за печата. То се изказва изобщо в различното разбиране на основите на партията. То се изказва в така нареченият *аграрен въпрос*, „ахилесовата пета“ на г. Минцеса. И наистина, какво казвам аз? В IX кн. казах, че нашата партия няма нужда да бърза да го разрешава и няма защо да се бърза да изработваме особена специална програма за *селяните*. Защо? — Много просто. Социализма, както го разбират социалдемократите, е *теоретическо изражение на пролетарското движение*. Историята на другите народи ни показва, че само с увеличението на пролетарското движение се увеличава почвата на социализма. Това движение у нас е още в самото си начало. Вследствие на туй главна задача на социалдемократата е да пази бъдещето на това движение и още от началото му, стъпка след стъпка, да се насочва борбата му към истинската ѝ цел. Да бързаме да съставяме специална програма за *селски искания*, това ще рече да искаме да обърнем социализмът с главата надолу: да обърнем социализмът в изражение на *овиженieto на селяните*, което е невъзможно нещо. При днешните условия у нас и при нашите селяни с такова искане значи да тласкаме социалистическото движение в твърде опасна посока, в пътя на изродяването и да обърнем всички социалистически девизи в буржоазнодемократическия девиз — *всичко за народа и всичко чрез народа*, както често прави и в. „Освобождение“.

А др. Габровски какво казва? — Той казва: трябва да бързаме да съставим специална програма със *селски искания*, за да привлечем по-скоро към нашата партия селяните. Защо? — На тоя именно въпрос др. Габровски направо не отговаря в статията си. Но другарите, които са говорили с него по тоя въпрос, знаят добре, че неговия аргумент е единствен, а именно, да привлечем селската маса на наша страна, защото иначе щели да ни я отнемат другите партии, че нашата страна е земеделческа (което също повтаря и във в. „Освобождение“) и следователно трябва да изработим по-скоро *аграрна програма* . . . В статията си той бие само на едно, а именно, че във Франция социалистическата партия изработила такава програма, че в Германия също тъй „най-авторитетните водители“ на партията, Либкнехт и Бебел, биле за изработването на специална програма със *селски искания*. Ето това казва др. Габровски. Мисля, че е ясна разликата в разбирането на социалистическите принципи и че др. Габровски разсъждава съвсем не по *материалистически*. Доводът, че във Франция и Германия изработвали аграрни програми, за нас в случая не е доказателен. Защо? — Защото там работническото движение е толкоз голямо, че няма никаква опасност за социализма от селския елемент в него. Там града вече е подчинил селото на своите движения. И при всичко туй и там не по-малко авторитетни „водители“ от Либкнехта и Бебеля, както Кауцки, Бернщайн и др., са против бързанието със селски програми . . . Но независимо от туй, приведената от др. Габровски резолюция на Лондонския конгрес никак не поддържа мнението му. В нея преди всичко се говори

за страни с класово разделение и се разбират страни, в които е развит вече земеделския капитализъм, т. е., в които има вече *земеделчески пролетариат*. А ако и там, гдето работническото движение е тъй силно и при туй *гдето голяма част от селяните са пролетарии селски*, а не собственици, ако и там най-авторитетни личности осъждат бързанието със специални селски програми, то можем си представи колко е по за осъждане всяко такова бързание у нас и колко то е противоречиво с основните принципи на соц.-демократизма. Изхождайки от таквоя нематериалистическо гледище, каквото изказва др. Габровски, на нашето социалистическо движение може да се нанесе най-голям удар. Изхождайки от него, ний можем да останем само на име социалисти, а всъщност никакви соц.-демократи да не бъдем.

И тъй, мисля, доста ясно изказах противоположността на гледищата ни. Въпросът очевидно не е само *тактически и практически*. Др. Габровски иска да му доказвам „с факти и дела“. Ето, гореказаните факти са налице. Цялата му статия, другите статии във в. „Освобождение“ са такива ясни факти, които говорят сами за себе си. Не е достатъчно да кажеш „аз съм материалист“, „аз съм социалдемократ“ и т. н. или да употребяваш известни форми на изражения. Това не показва никак, че си такъв. Дали човек разбира известни принципи, се узнава по това, как ги прилага към всеки даден конкретен случай, как на основание тях обяснява всеки даден въпрос. Както видяхме, др. Габровски в дадения конкретен случай, за печата и селския въпрос, никак не разсъждава като материалист . . .“

3. Главният въпрос в полемиката

След този отговор полемиката между сп. „Ново време“ и в. „Освобождение“ се приключи, още повече че вече дойде и времето за V партиен конгрес. Но както виждаме, полемиката беше не просто за някакви *практически въпроси*, а за принципиални партийни въпроси, за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия. Трябваше вече да се постави въпросът: ще продължава ли работническата социалдемократическа партия да върви по пътя, по който беше тръгнала от съединението насам, или ще влезе в „своето естествено русло“, т. е. ще стане наистина работническа социалдемократическа партия? И въпросът се постави. Значението на полемиката между сп. „Ново време“ и в. „Освобождение“ се състоеше именно в подигането на този въпрос в партията и поставянето му в предстоящия партиен конгрес на разрешение. Но понеже полемиката се косна до изменението принципиалното гледище на такъв виден социалист тогава, като Н. Габровски и други някои, очакваше

се една нова криза в социалистическото движение, едно ново разцепване на социалистите. Толкова по-вероятно изглеждаше за някои такава криза, защото в полемиката се намесиха и лични нападки. Н. Габровски, за да отблъсне обвинението на Д. Благоев в измяна на основните принципи на социалдемократическата партия, почна да обвинява последния в работи съвсем неверни. Например той обвиняваше Д. Благоев в това, че преди, в бившата „българска социалдемократическа партия“, той у́ж бил поддържал „свободата на печата“ в партията, когато в нея никога не се подигна такъв въпрос, пък и не можеше тогава да се яви такъв въпрос. Никому на ум не можеше да дойде тогава да иска да издава местен вестник и нито веднаж, нито за една минута не се изказа от някого желание да почне такъв вестник. Независимо от това Н. Габровски отричаше, че той е изказвал мнение да се бърза с разрешение въпроса за програма със селски искания, защото другите партии щели да ни отнемат селската маса, и да обвинява Д. Благоев в измисляне на такива и други факти. По такъв начин Н. Габровски искаше чрез свеждане полемиката на лична почва да омаловажи обвинението на Д. Благоев в желание да се преобърне работническата социалдемократическа партия в селско-занаятчийска, в дребнобуржоазна радикалдемократическа партия. Обаче той не може да постигне своята цел. Полемиката се поде от партийния в. „Народ“.

Най-напред поде полемиката в този вестник Г. Кирков, сетне се вмеси и Я. Сакъзов. Интересното е, че и двамата първо време погледнаха на нея, като че същността ѝ се състоеше във въпроса, колко вестника да има партията и кой да определя числото им, когато същността ѝ се състоеше във въпроса за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия и за онова, несъгласно с тях направление, в което се тласкаше тя след съединението и което Н. Габровски искаше да го възведе в принцип за нея. Въпросът за местния партиен печат се яви само повод да се заговори за общото отклонение на партията. Но първо време мнозина погледнаха на полемиката между сп. „Ново време“ и в. „Освобождение“ като на полемика, която дигна много шум по един въпрос *практически* или *тактически*. Поради това

тези, които се вмесиха в полемиката, захванаха със съжаления за смесването в полемиката „странични въпроси“, следователно за замъгляването на *главния въпрос* и за *начина* на полемиката, който бил вмъкнал „личния елемент“, който бил „още повече“ попречил на уяснението на „главния въпрос“. Тъй например, Г. Кирков захваща статията си в бр. 32 на в. „Народ“, под заглавие „*Към въпроси за партийния печат*“, със следните думи: „Напоследък между сп. *Ново време* и в. *Освобождение* се завърза една твърде жива полемика по въпроса за партийния печат, края на която, ако се съди по начина на водението ѝ, едва ли може да се предвиди. Скръбното е обаче, че както винаги, така и сега в разгара на полемиката самия въпрос, предметът на полемиката, незабелязано се изтиква на дирен план и всичко се съсредоточи върху частностите и — което е още по-скръбно — върху личните закачки.“ В следния бр. 33 Я. Сакъзов захваща своята статия „*Още еднаж по въпроса за партийния печат*“ със следните думи: „Полемиката, повдигната между сп. *Ново време* и в. *Освобождение* за местния партиен печат, може да бъде смятана сега, с последний отговор на др. Габровски в бр. 48 на *Освобождение*, за сключена. При все че тая полемика не можа да се одържи в границите на предметното разискване, но тя освен че закачи някои важни за партията въпроси, но и спомогна твърде много, щото самия въпрос за местний партиен печат да бъде поставен на дневен ред в идущий конгрес в цялата негова пълнота.“ В забележка към тия редове Я. Сакъзов прибавя: „Тази статия и следующата бяха написани, когато прочетохме в V кн. на *Ново време* ново подемане на въпроса от страна на др. Благоев. Как ще се свърши тази полемика, не може да се предвиди, но че тя не ще успее да уясни самия въпрос за партийния печат, стана явно вече за всички.“ По-доле ще видим, че Я. Сакъзов и в трите части на своята статия не направи нищо друго освен да повтори и да размаже казаното по въпроса в „Ново време“ и в статията на Г. Кирков. Поради това не е вярно твърдението на Я. Сакъзов, че двете първи части на неговата статия били написани преди прочитането на кн. V от сп. „Ново време“. Тази книга беше излязла в първите числа на юни месец, а статията на Я. Сакъзов е поме-

стена в броя от 19 юни. Но по-нататък в първата част на статията си в бр. 33 той прибавя следните редове: „Тъй изложен спорният въпрос заедно с мотивите на едната и другата страна, струва ни се лесно би било да се дири спокойно неговото правилно разрешение, ако в спора не бяха се вмъкнали, както обикновено става, странични въпроси, които усложниха препирнята, избутаха главния въпрос настрана, затъмниха го и с вмъкването на личния елемент още повече попречиха на неговото уяснение.“

Както виждаме, и двамата, вмесили се в полемиката, първо време за *главен въпрос* смятаха въпроса за местния партийен печат, когато той сам по себе си не беше такъв. В същото време и двамата съжаляваха за „личния елемент“ в полемиката. Вярно е, че имаше такъв елемент. Но той е неизбежен във всяка полемика, защото мненията, възгледите и принципите се изказват от личности и критиката върху първите неизбежно засяга личностите, които ги защищават, толкова повече това е неизбежно, когато личностите са изменили своите мнения и възгледи и изменили на принципите, които по-рано са споделяли. Друг е въпросът, когато личността, с която полемизираш, засягаш без всякаква свръзка с нейните мнения и възгледи и вън от измяната на принципи или измислюваш такава измяна. В полемиката между сп. „Ново време“ и в. „Освобождение“ имаше и личен елемент от последния род. Обаче вмесилите се в полемиката така общо говореха за „личния елемент“, щото излизаше, че и в двете полемизиращи страни „личният елемент“ е един и същи и следователно цялата полемика се представляваше за лична, между двама души, и като такава тя замъглявала „главния въпрос“, пречила за уяснението му и т. н. По такъв начин двамата вмесили се в полемиката се представиха като такива, които се явиха да избистрят замъгления „главен въпрос“ от „мъглата“ или от „личния елемент“ и да го решат безпристрастно. С други думи, двамата вмесили се в полемиката захванаха с омаловажаване на самата полемика, която първо време я взимаха за полемика само около партийния местен печат. С последното само обстоятелство може да се обясни тяхното съвсем неправилно отношение към „личния еле-

мент“. Впрочем трябва да се забележи, че те и двамата писаха първите си статии преди да се появи кн. V на сп. „Ново време“ и когато последното в III кн. още поставяше въпроса за тактиката и принципите на партията, с цел да се сведе полемиката на *същинския главен въпрос*.

В първата статия, в бр. 32, Г. Кирков счита въпроса за *тактичен*, обаче той в същото време счита, че всяка тактика се опира на известен принцип. Като стои на почвата, че „главен въпрос“ за партията тогава съставляваше въпросът за местния партиен печат, той смята, че при тогавашните условия принципът в тоя *тактичен* въпрос е *централизацията* на партийния печат, той казва:

„Гю всяка тактика, ако тя действително иска да бъде такава, трябва *бездруго да почива върху известни, поотрано определени и усвоени принципи, прилаганието на които се намира в пряка зависимост от фазиса на развитието, който партията прекарва, и от наличността на силите и средствата, с които разполага* . . . Ако тя се намира във фазиса на своето развитие, когато по силата на обществените условия нейната деятелност е твърде ограничена, когато положението ѝ в обществото изключва всякакви *големи акции*, а, напротив, налага поставяние и сплотяване на силите за една по-съсредоточена и планомерна деятелност, то, в интереса на делото, комуто е повикана да служи, тя се спира върху принципа, който може да бъде наречен *принцип на централизацията* в печата, и в лицето на своето върховно учреждение, конгресът, поема отгоре си грижата сама да определя количеството на печата си, както и да насочва силите му в една или друга посока.“ И обратно, при друг фазис на развитието, „когато под краката ѝ лежи *широк терен*“, тогава „тя се спира върху принципа на *децентрализацията на печата*“. И като намираше, че „нашата партия“ е „още във фазиса на своето *същинско зараждане*“, той продължава така:

„При голямата недоразвитост на нашия общественоекономически живот, при слабата наличност на оня действителен терен, който се именува работен пролетариат и който е *всичко за партията ни*, не са нито количеството на вестниците, нито слободията комуто

скимне да ги издава, които ще ѝ придават оная вътрешна мощ, на която се радват *нарасналите* работнически партии на запад. Ще рече, в интересите на самата партия, при тоя тесен кръг на действие, в който е принудена да се движи, нейните грижи трябва да бъдат съсредоточени не в количеството, а в качеството, не в слободията, а в дисциплината на партийния печат.“

Както виждаме, Г. Кирков в цитираната статия стои на почвата, че „главен въпрос“ за партията тогава беше въпросът за партийния печат, без да засяга действителния главен въпрос за нея, въпроса за направлението, което господствуваше дотогава. Но в статията „*Партийният печат и криворазбраната действителност*“ в бр. 37 на в. „Народ“ той оставя партийния печат и свежда полемиката на по-общия въпрос. Тази му статия е възражение на една статия във в. „Освобождение“, бр. 3, отговор на първата му. Същността на статията във в. „Освобождение“ се свеждаше от това, че „в културно отношение закъснялостта на нашето обществено-икономическо развитие ни налага — няма да кажем децентрализацията — по-малката или по-голяма свобода на местната деятелност“. Авторът на тия думи *Пет.* (псевдоним, отдавна намерил мястото си в буржоазията) мотивираше „по-малката или по-голяма свобода на местната деятелност“ с това, че селската и занаятчийската маса е „разпокъсана“ и „изолирана“. „Според моето дълбоко убеждение — пише Г. Кирков — да действуваме според рецептата на др. Пет. значи да се приспособяваме като партия не към условията на работническото движение, което е центра на нашата мисия, а към условията на дребната буржоазия, към „разпокъсаността“ и „изолираността“ на нашия дребнобуржоазен живот, или с други думи, да нахлуваме в чужд манастир и в силата на това, като жертвуваме за минутни гюрултии основните интереси на зараждащия се пролетариат, полека-лека под сладките звукове на вероломната Сирена — „големите акции“, да напуснем принципите си и да се изродим в едно трагически смешно недоразумение... Рецептата на др. Пет. е утопична, защото е продиктувана от утопическото схващане условията на нашия живот. Излизането от дребнобуржоазните условия и определянето действията

на нашата партия, която е работническа, е излизане погрешно и води към смешни авантюри, толкова опасни, когато горчивият опит не действа на нас и протестите на живата действителност остават без внимание. В такъв случай ний се явяваме опасни не само за партията, но и за самото работническо движение: — ний заблуждаваме, създаваме илюзии за себе си и за другите и, което е още по-лошо, резонираме в полза на тия илюзии с целия арсенал на пътующата фразеология. Аз съм дълбоко уверен, че тазгодишният конгрес няма да отстъпи от тенденцията на миналогодишния. Партията трябва да влезне в естествените си граници — това се налага от самия живот, от самата безпощадна действителност. Нейните действия трябва да се определят и наблюдават от върховните ѝ задачи — организирането и свестяването на пролетариата, а не от бъркотията на дребнобуржоазните условия и от съмнителните аспирации на отделните личности.“

В цитираната статия на Г. Кирков вече *Главният въпрос* не е в местния партиен печат, а в характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, въпрос с който трябваше да се занимае V конгрес. Към същия въпрос сведе най-сетне „главния въпрос“ на полемиката и Я. Сакъзов, но в една форма, много характерна за него. По-горе споменах, че той повтори казаното в „Ново време“ и от Г. Кирков във в-к „Народ“, като ги размаза по своему в три статии. Изобщо, Я. Сакъзов никога буквално не е изказвал никакви самостоятелни социалистически мисли, защото у него никога не е имало изработен социалистически светоглед. Липсата на социалистически светоглед беше причина на неговото голямо измъчване, когато пишеше нещо, в което се мъчеше да теоретизира като „социалист“. Поради това, когато се повдигаше някой партиен въпрос, той винаги чакаше да изслуша мнението на другите и тогава се явяваше да се изкаже уж авторитетно, а всъщност да повтори и размаже чуждите мисли. „Младежкият комитет“, с който беше се обкръжил за редактиране на в. „Народ“, за Я. Сакъзов беше едно училище, дето той черпеше „социалистически“ упътвания, като по-сетне от такъв един „младежки комитет“ или интимна „група“, в която

влизаха и някои от редакционния „младежки комитет“, изучаваше „социализма“, което „изучаване“ го доведе до предишното „общоделство“, до „широкия социализъм“, т. е. до социализма на бившия „български социалдемократически съюз“, или по-вярно, до неговите лутания. Както ще видим, и в това отношение той възприе чужди мисли, но ги възприе така механически, щото не беше в състояние да ги формулира ясно, както механически възприе възгледите, изказани в „Н. Време“ и от Г. Кирков по повод полемиката за партийния печат.

В първата част от статията му, която цитирах, просто се предават мненията на двете полемизиращи страни. В нея самостоятелно е това, че той признава „временното упоение да бъдем решаващи фактори в нашия живот“. Трябва да се забележи, че Я. Сакъзов именно беше оня, който поддържаше това „временно упоение“. Той след падането на Стамболов пишеше до приятели, че социалистите в България били „вершители судеб“, т. е. „решаващи фактори в нашия живот“. Във втората част от статията му също се повтарят на широко доводите, които бяха изказани в „Ново Време“ по партийния печат, като прибавя само някои факти, които говореха за манията, съществуваща у мнозина партийни членове тогава, да издават местни вестници. Най-характерна е третата част от статията, в бр. 35 на в. „Народ“, от 3 юли 1898 година. Тука вече и той напуща „главния въпрос“, за да го сведе към въпроса за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия. Тази част от статията му е била също написана под влиянието на статията в „Ново Време“, кн. V, год. IV и под влиянието на разговори по повод на нея с „младежкия комитет“. В нея Я. Сакъзов перефразиращ мислите, изказани в поменатата статия в „Ново Време“, сам опровергава писаното в предните части на статията му за „главния въпрос“ и за „замъгляването“ му със „странични въпроси“ и от „личния елемент“. Като оставим настрана опортюнизма, който изказва по въпроса за тактиката и програмата и за произхода на разногласието „до нейде“ от едно, „до нейде“ от друго, „до нейде“ от трето, както и за предишните отношения на партията, по-вярно на самия него, към партийния печат, ние ще

цитираме само ония места от нея, които са най-характерни. На страница 3 четем следното:

„Когато някой каже, че нашия живот не дава простор на една широка, шумна деятелност между работните слоеве, както това става напр. на Запад, и поиска да „разширим“ нашата деятелност, като се вмъкнем в средата на селяни, занаятчии, интелигенти и зацамбуркаме из масата на недоволните, то какво имаме тук, ако не едно *изменение* на принципите? Може тази декларация да не бъде тъй обща, а еднаж напр. да искаме — в страна като нашата — да излезнем с програмни искания, за да „привлечем“ селяните, друг път занаятчиите, интелигенцията и т. н. или пък се мъчим това, да правим чрез нашата устна или печатна пропаганда — това по нашето *сегашно* разбиране, е все едно *фактичеко изменение на принципите*, само че партията не тъй лесно се е поддала на тези „жаждущи простори“, само класата на пролетариата не тъй лесно се увлича по чужди ней интереси. И като говорим това, нямаме предвид само известни наши другари, а можем да кажем, че това се отнася до цял един период от нашите партийни стремления, остатъци от които са известните търновски искания по печата — период, който нека се надяваме, ще намери своя край в предстоящия конгрес“.

Ясно е, че тука Я. Сакъзов подчертава, че има изменение на принципите и че *главният партийен въпрос* в полемиката беше за отклоненията на работническата социалдемократическа партия, „остатъци“ от които се явиха „исканията на търновци по печата“, т. е. че въпросът за партийния печат се явяваше в полемиката второстепенен въпрос, или само повод да се изтъкне „главния въпрос“. Следователно „главният въпрос“ не се замъгляваше със „странични въпроси“, а се очистваше от „страничния“ въпрос за печата и се изтъкваше на пръв план. Малко по-горе в същата част на статията си, в бр. 35, стр. 2, той смяташе, че полемиката между Н. Габровски и Д. Благоев била „препирня между двама наши другари, гдето единият печатно нарекъл мнението на другия, че не било съгласно с нашите принципи“ и че „цялата партия не може да се занимава с препирнята“ и „смешно ще бъде да ангажирваме нашите конгреси да обсъждат: кой имал право в препирнята и кой не.“ А в току-що цитираното място виждаме, че той сам апелира към „предстоящия конгрес“ да тури край на принципалните отклонения. Това, разбира се, никак не му пречи веднага да оправдава „*фактическото изменение на принципите*“ не с „недостатъчно доброто

схващане на принципите“, а с „особените типични свойства“ на тъй наречените „интелигентни из буржоазната среда“, които се явяват начело на всички партии, а също и нашата. Според Я. Сакъзов, тоя същия Я. Сакъзов, който не можеше да си представи партията без един орган за „висша политика“, всъщност за вулгарно политиканствуване, с цел да се въздействува на „интелигенцията“ и на „обществото“ — според него, „интелигентните“ имали достатъчно добро схващане на принципите, но всичкото зло било в това, че те издигали „частните или местните нужди в общи, партийни“. А защо те правили това? — Отговорът е ясен: не че не разбират принципите на работническата социалдемократическа партия и условията на нашия живот, а защото са „интелигентни из буржоазната среда“. Но в такъв случай ясно е, че те съзнателно изменяват на принципите на партията, са съзнателни *ренегати* на социализма. Впрочем обяснението на Я. Сакъзов не е обяснение, или обяснение твърде едностранчиво. Но въз основа на него той прави на същата страница следните още по-характерни разсъждения:

„Ако от казаното ни дотук става явно как цялата ни партия по необходимост е загубила сума драгоценно време и усилия, докато се отгърве от чуждите ней интереси в създаване на потребния ѝ печат; ако си припомним какви клатушкания и замъглявания са произвеждали стремленията да привлечаме самостоятелните занаятчи, търговци, селяните, интелигентните, ако не забравим колко буркотии ни донесе и тъй нареченото учителско движение (срещу което Впрочем Център. комитет изначало още се постави оградително, като му посочваше истинското негово място в краищата на буржоазните партии) — ний ще имаме едно що-годе пълно понятие за влиянията на недоволните елементи в обществото и на „интелигентните“ върху, посоката в дейността на работническата партия и върху създаването на нейните печатни органи. Ако за една цяла партия е било трудно да хвърли от плещите си този товар и да определи истинския път, то можем си представи как мъчно могат го направи това работниците из провинцията или местните комитети, в които досега „интелигентните“ са били винаги ръководещи елементи. Нашата работническа партия е стъпила вече здраво на своите крака, в продължение на няколко години тя се е чистила от неприсъщите ней елементи и днес тя може да каже, че се е еманципирала от разни идеологически и чужди класови влияния. Числото на „интелигентните из буржоазната среда“ действително расте и те всячески шурмуват нашата партия, като ѝ предлагат разни местни вестници, главни органи, партийни списания,

партийни библиотеки и т. н. или пък като я теглят ту към селяните, занаятчиите, търговците, „интелигентните“, недоволните; но нашата работническа партия по-ясно определя своите цели, колкото тя по-точно изработва своите средства съгласно своите нужди, толкова тези интелигентни бягат и ще бягат от нея и отиват и ще отиват там, гдето преживяваният от нас исторически момент им посочва тяхното място — в левите краища на буржоазните партии. Такава сегрегация, отлъчване, е естествено необходима, полезна за общия прогрес на страната, а следователно и благодатна за нашата партия. Въпросът у нас не е как да разширим нашата дейтелност между селени и интелигентни, както е на Запад, а как да отървем младото работническо движение от тези неприсъщи нему апетити, които ще разстроят организма му. Въпросът е: как да обособим това движение, как да го оградим от разширение и му дадем възможност да проникне дълбоко в почвата.“

Приведох този по-дълъг цитат из статията на Я. Сакъзов нарочно. Тя е една голяма злостна ирония над *общоделеца* Я. Сакъзов. Една година след написването на горните редове той не само стана *общоделец*, но канеше и социалисти, и работници, и „работническата партия“ да „зацямбуркат из масата на недоволните“, на селяни, занаятчи, търговци, интелигенти, и не само не смяташе вече, че това „значи *изменение на принципите*“, но когато му се напомни, че той „зацямбурка“ с двата крака в дребнобуржоазното общоделство, тогава той нарече всички: „тесногръди“, „шаблонни“, „сектанти“ и „изсушители“ на Марксовото учение. Да, иронията се яви извънредно злостна. Толкова по-злостна се яви тя, че той нямаше куража да каже на „интелигентните из буржоазната среда“, които „щурмуваха нашата партия“: „другари интелигентни, давам ви пример, сам отивам в левите краища на буржоазните партии, за да създадем великата епоха на буржоазния радикализъм, който е толкова плодотворен за ръста на работническото движение и необходим за велико свое възвеличение и за великото щастие на нашия народ!“ Я. Сакъзов като „зацямбурка“ пак в дребнобуржоазното „общо дело“, нямаше нито тази гражданска доблест, нито този идеен кураж открито да остави на мира „работническата партия“ и да заяви, че отива в „левите краища“ на буржоазните партии за „велико свое възвеличение“, дето му е мястото, като на един „интелигентен из буржоазната среда“, непрестанал да си бъде такъв нито една минута през

всичкото време, додето *социалистуваше*, а се залови под маската на „истински“, на „широк социализъм“ да дърпа и „работническата партия“ в „левите краища“ на буржоазните партии.

В приведения цитат от последната част на статията му върно е само това, че работническата социалдемократическа партия беше отдавна „зацямбуркала из недоволните маси“ и че трябваше да си влезе в своя естествен път. Всичко останало в нея е невярно от социалистическа гледна точка и несъгласно с истината. Я. Сакъзов говореше, че партията вече стъпила здраво на своя път, че тя станала вече „работническа партия“, очистила се, „се еманципирала“, се освободила „от чуждо класови влияния“, тъкмо когато през същата година той главно я тласкаше именно там и когато току-що се поставяше въпросът за нейния характер и нейните задачи. Това показва, че той всичко казано в статията си го е усвоил механически, от разговори, от изказаните в печата мнения, а не произтичаше от един общ социалистически светоглед у него. Я Сакъзов писа статията си под впечатленията на „навеяни“ влияния. Тези последните в неговия живот играят неотразимо влияние. Фактът, че той една година след като написа горното, отново „зацямбурка из недоволните маси“, се обяснява само с податливостта му на „навеяни“ влияния. Успехът в изборите го караше да вижда в „народа“ „демократическа душа“; неуспехът, напротив, го докарваше в отчаяние и тогава се провикваше: „не, с такъв народ нищо не може да се направи, трябва да си свием пешовите, да съсредоточим дейността си между работниците“. В такъв един психологически момент той написа статията по партийния печат. Той се намираще още под впечатленията от поражението в законодателните избори в Новопазарско, не беше депутат, а падането на народняшкия режим още се не предвиждаше; следователно Я. Сакъзов в този момент не усещаше нужда от „народа“ и неговата „демократическа душа“. И ето той пише, че „естественият път на нашата партия са работниците“ и т. н., а „интелигентните“ праща в „левите краища“ на буржоазията. Но една година след това „навяват“ го нови влияния, настъпва друг психологически момент и той не само пише съвсем

противното, но и „фактически изменява на принципите“. Я. Сакъзов в полемиката около партийния печат в 1898 г. се присъедини към възгледите на сп. „Ново време“ под влиянието на психологическия момент, който преживяваше тогава, а не защото те произтичаха от общото му социалдемократическо гледище. Затова той тъй леко измени на тях, както и леко ги беше възприел. Във всеки случай въпросът за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия биде поставен пред партията и V-ят конгрес не можеше да не се занимае с неговото разрешение. И той действително се занима.

4. Петият конгрес

Петият конгрес има голямо значение в историята на социализма в България и в живота на работническата социалдемократическа партия. В този конгрес във връзка с въпроса за партийния печат се постави въпросът за характера и задачите на работническата социалдемократическа партия и в същото време за същността на социализма в България. Петият конгрес беше първият след падането на Стамболовото управление, в който рязко се постави въпросът: да бъде ли партията *работническа социалдемократическа* партия, или *една дребнобуржоазна радикалдемократическа*, наричана работническа социалдемократическа партия? Този беше *главният въпрос*, който трябваше да реши V-ят конгрес, и от разрешението на този въпрос зависеше това или онова разрешение на въпроса за партийния печат. И действително, V-ят конгрес преди да пристъпи към разрешението на последния въпрос, той се спря на първия. Макар конгресът и да не взема специална резолюция по главния въпрос, но той в свръзка с въпроса за партийния печат много ясно отхвърли несоциалистическите възгледи на редакцията на в. „Освобождение“ върху характера на работническата социалдемократическа партия и нейната тактика и подчерта, че партията като работническа социалдемократическа партия има [за] главна задача класовото съзнание и организирането на работническата класа. Въпросът за характера и задачите на партията в свръзка с въпроса за партийния печат отне най-голямата част от времето на V-я конгрес. Разисква-

ниятата по него в конгреса бяха много поучителни, но за съжаление в протоколите на този конгрес, печатани във в. „Народ“, нищо положително не е предадено от тях. За съдържанието на тия разисквания ние можем да съдим донякъде от статиите, посветени на този конгрес и на неговите решения, в сп. „Ново време“ и в. „Народ“. От тия статии става ясно, че в конгреса се бореха две принципиално противоположни течения, които съставляваха съдържание и на полемиката по партийния печат. В кн. IX, год. II на сп. „Ново време“, в отдела: „Изживяванията и литературата“, двете течения, както се изрази в V-ия конгрес, се характеризират по следния начин:

„Но търновските другари, като излизат от пункта, че у нас пролетарската класа и нейното движение са слаби, дохождат до съвършено други заключения. На конгреса те поддържаха следното. Пролетариатът е в зародиша си; но вън от него у нас има една голяма маса от дребни собственици, които по положението си са *утрешни пролетарии*. На тези именно *утрешни пролетарии* трябва да насочим усилията на нашата партия, нашата пропаганда, за да ги привлечем в нашите редове. За да успеем в това, трябва, според тях, да се даде пълна свобода на членовете на партията и на местните ѝ комитети да издават свободно вестници и изобщо да действуват, както намерят за нужно, за да привлекат масата в нашите редове.“

„Грешката на търновските другари е очевидна. . . Те забравят, че една социалистическа партия не може да бъде друго, освен социалдемократическа, т. е. представителка на пролетарската класа; тя, да се изразим по старата терминология, е авангардът на работническото движение. Те забравят главната задача на социалдемократическата партия, която задача се състои в туй, *да пази бъдещето на работническото движение*, т. е. да буди класовото съзнание у работниците, да ги организира и стъпка подир стъпка да насочва борбата им към истинската ѝ цел. Тази е главната задача на всяка социалдемократическа партия и всички ѝ усилия трябва да бъдат насочени именно там. Като върши своето най-главно дело, работническата социалдемократическа партия неизбежно залавя със своята социалистическа пропаганда и ония елементи, които са близки до положението на пролетария, залавя и „утрешните пролетарии“. Но социалдемократическите партии, и особено такива млади партии като нашата, никога не могат да смятат пропагандата на социализма между дребните собственици, макар и „утрешни пролетарии“, за главно свое дело, за което да трябва специални усилия и специални средства. . . У нас, гдето пролетариатското движение току-що се почва, да искаме да направим център на тежината в дейността на нашата партия пропагандата на социализма между дребните собственици „утрешни пролетарии“, е равнозначно да се откажем в действител-

ност от социалдемократизма и да обърнем партията в представителна не на интересите на пролетариата, а на ония на дребнобуржоазната класа. . . Никой не е отричал и не отрича, че нашата социалистическа пропаганда ще засяга и дребните производители. Но, първо, нашата пропаганда трябва да бъде чисто социалистическа, а не *специално приспособена* към техните дребнобуржоазни искания, т. е. не радикалска и демократическа, в каквато неизбежно ще се обърне тя при предлаганата тактика; и, второ, не трябва да се лъжем, че додето тези „утрешни пролетарии“ не станат същи пролетарии, резултатите от нашата пропаганда не могат да бъдат нито на йота по-големи от ония, които и тъй ще имаме, ако ще би да издаваме и хиляди вестници. Додето те не станат същи пролетарии или ни разберат както да е, или не, и една социалдемократическа партия да полага толкова усилия, както се предлага, за такъв съмнителни резултати да обръща своето главно дело в специална пропаганда между дребните производители — такава е истинската същност на предлаганата тактика — ще рече най-малко да не разбираме нещата като социалдемократи и да искаме да тикнем партията в хлъзгав път. Ямболския партиен конгрес, съзнавайки всичко това, отхвърли с абсолютно болшинство предложението за изменение на тактиката и с голямо болшинство прие, щото да има само един партиен орган.“

Във в. „Народ“ бр. 38, в статията на някой си Cassius, очевидно делегат на конгреса, под заглавието *„Значението на петия годишен конгрес на нашата партия“* четем следното:

„Тазгодишния конгрес на нашата партия тури началото на ред решения, смисълът на които се състои в преобръщането на тия истини в конкретни истини. Желанието да се вкара социалистическото движение у нас в своя естествен път при никой конгрес не е било така определено. Това желание не се ограничи ни най-малко от съзнанието, че социалистическото движение у нас, като печели в определеност, в сигурност и увереност за бъдещето, в чистота — ще губи в размери, в блясък и в шум. . . Като изказа желание всяка устна пропаганда да изхожда от интересите на работническата класа у нас — доколкото тя е многочислена днес, — като натовари централния комитет да изработи в този дух инструкции за дейността на местните комитети, тазгодишния конгрес на българската работническа социалдемократическа партия и по въпроса за печатната пропаганда взе решение, което съответствува на това съзнание, за което говорихме. Печатната пропаганда на нашата партия трябва да бъде насочена *главно* в естествената среда на социализма, в средата на тия наемни работници, които по положение са пълни отрицатели на днешния обществен строй.“

От приведеното из сп. „Ново време“ и в. „Народ“ ~~лизи~~ ясно, че на V-я конгрес главният въпрос беше за *направлението на работническата социалдемократическа партия, за*

нейния характер и за нейните преки задачи. Вярно е, че в този конгрес за пръв път се прояви по-определено съзнание за отклоненията на партията от принципите, които лежат в основата ѝ, и от преките ѝ задачи, както и за необходимостта да се прибере тя „в своя естествен път“, в своето „русло“. В V-я конгрес се бореха две течения: едното, което се явяваше израз на това „съзнание“, а другото — което се явяваше израз на израждането ѝ в една буржоазна радикалдемократическа партия. В него победи първото течение. Обаче тази победа далеч още не означаваше, че „съзнанието“ беше вече дълбоко проникнало в партията, че тя бе тръгнала по своя „естествен път“ и влязла в своето „естествено русло“ и че дребнобуржоазното радикалдемократическо течение бе окончателно победено. Съвсем фалшиво беше твърдението, че партията вече била „стъпила здраво“ в своя естествен път, че била се очистила, т. е. че била станала вече „работническа партия“. Ние по-горе видяхме, че партията през същата партийна година от IV-я до V-я конгрес беше вътрешно съвсем разстроена, управляваше се по капризите на един човек, обиколен от „момчета“ и псевдоними, съставляваше се от фиктивни групи, както се констатира от V-я конгрес, състоящи се от всякакви „интелигенти“, дребни собственици и всевъзможни лумпени и депласирани личности. Самият състав на конгреса говореше за същото. Така че партията и до V-я конгрес не представяваше всъщност *партия*, а камо ли работническа социалдемократическа партия. Въпросът беше, как да се направи именно такава. На V-я конгрес именно този въпрос се постави, се съзна, благодарение на полемиката, че партията не е работническа социалдемократическа и че трябва да стане такава. Обаче и това съзнание далеч не проникваше тъй дълбоко и ония, които го носеха, които го представляваха в конгреса. Както видяхме, у едни то се дължеше на „навеяни влияния“, у други се парализираше от страха да не дойде работата до ново разцепване на „социалистическите сили“, което щеше да бъде най-естествено и отрезвително. С това се обяснява и фактът, че конгресът не отиде докрай в заключенията от дебатите, не взема специална резолюция по характера на партията, а се ограничи с една резолюция по партий-

ния печат, която се отнасяше само до въпроса за партийни вестници и която с това отмени резолюцията на II конгрес. Резолюцията е следната:

„Никои член или местен комитет на б. р. с. д. партия няма право да издава политически вестник без разрешението на партийния конгрес.“

С тази резолюция конгресът отговори на въпроса, кой определя числото на партийните вестници. Или, с други думи, конгресът с тази резолюция отхвърли *тактиката* на дребнобуржоазното течение в партията. Но тази резолюция, както виждаме, никак не засяга направо въпроса за характера на партията. Независимо от това, но тя не засяга изобщо партийния печат, а се ограничава само с вестниците. А това означаваше, че в конгреса „съзнанието“ за партийните задачи още не беше голямо. Конгресът предостави издаването списания и брошури на отделните партийни членове. По такъв начин теоретическата си борба и брошурната пропаганда и агитация се остави на отделните партийни членове. Конгресът реши спирането на в. „Народ“, в същото време се отказа от сп. „Ново време“ като ненужно за нея. В това отношение той гласува почти с абсолютно болшинство (33 срещу 5) такава резолюция:

„Партията има нужда за предстоящата година от един работнически вестник и от „Червения народен календар“ и от никакви други издания.“

Въз основа на тази резолюция спряха в. „Освобождение“ и в. „Народ“, а сп. „Ново време“ се обяви за частно издание, за непартийно. С последното се даваше пълна свобода на партийните членове да издават списания, с което можеше много лесно да се обхождат и самите приведени резолюции. Обяснява се това отношение към партийното списание с фалшивия възглед, който намери прием и в партийния печат, и в конгреса. Във в. „Народ“ в статията на споменатия Cassius се оправдава отричането на партията от списанието с това, че партията не била „академия на науките“. Този фалшив възглед означаваше, че на партията не трябва наука, не трябва теоретически знания, като се забравяше, че теоретическата ѝ борба е една от страните на нейната обща борба. Но Cassius принадлежеше към оня „младежки

комитет“, от който Я. Сакъзов черпеше уясняване на своята глава и вдъхновение за забърканите си статии във в. „Народ“ и от който по-сетне, в периода на разцъфтяването в партията на общоделството, се яви буржоазната общоделска теория, според която на работниците не трябвало *много философии*, не трябвало *теории*, защото *те по положение били социалисти!* Възприемането този фалшив възглед от партията и конгреса тогава се обяснява и с това, че в конгреса се разглеждаха много парливи въпроси, че поради това господствуваше страх от „разцепване“, а главно с това, че той — плод на моментни „навеяни влияния“, а не на дълбоко проникване от социалистическата мисъл — се яви една крайна реакция против господстващото дотогава направление и „несъзнание“ в партията.

Така че „съзнанието“ в партията, което се прояви по-определено в V-я конгрес, още далеч не беше тъй пълно. Работническата социалдемократическа партия трябваше да изпита още много клатушкания и още по-остри борби преди да стане наистина работническа социалдемократическа партия. Направлението, което ѝ се наложи след съединението на „социалистическите сили“ от самите условия на нашия живот, току така лесно не можеше да бъде победено. Пролетарското социалистическо течение в партията можеше само постепенно, с ръста на работническия елемент в нея и с ръста на работническото движение изобщо, да си пробива път, да става главна тенденция в нея. Но от V-я конгрес се започва борбата му с дребнобуржоазното и интеллигентско течение. Първо време борбата не можеше да бъде решителна и поради това се отразяваше върху решенията на конгресите. Затова в V-я конгрес кризата се избягна, за да избухне във вид на същинска революция подир три години. Колкото повече растеше работническият елемент в партията, колкото повече се развиваше работническото движение, толкова повече се приближаваше победата на течението, което представляваше революционния пролетарски социализъм в партията. Петият конгрес беше нейният предвестник.

По-горе видяхме в какво положение изпадна партията, какви вътрешни сътресения изпита тя от IV до V-я

конгрес. В последния конгрес трябваше да се очакват бурни разисквания върху причините на това положение на вътрешните работи. Обаче общият въпрос за направлението на партията, както видяхме, създаде особена атмосфера в него. Страхът — да не отиде работата до „разцепване“ — караше мнозинството на конгреса да бъде примирително, особено по *деветте* *запитвания* по управляването на партията през партийната година. Поради това конгресът не изказа неудобрението си с категорична резолюция, в която да го осъди, а с изказване пожелавания да не се повтарят подобни работи. Например по допълването състава на Централния комитет с две псевдонимни лица V-ят конгрес прие следната резолюция: *„конгресът след дебатите относително допълването персонала на центр. комитет с две псевдонимни лица, реши за в бъдеще да не се повтарят подобни случаи“*. Също такава резолюция V-ят конгрес взе и по другите дела на Централния комитет. Както виждаме, конгресът с тия резолюции само косвено изказа порицание за създаденото положение, в което беше крив не само Централният комитет, но и местните комитети, които приемаха мълчаливо явното разстройство на партията. Впрочем, V-ят конгрес видя, че така да се води партията, както до него, е невъзможно. С цел да тури край на това опасно положение на партията, V-ят конгрес реши да премести седалището на централния комитет от София в Казанлък, дето се издаваше „Работнически вестник“ и дето живееха трима от по-старите членове и един помлад за секретар, и петият от най-близко живущите, а именно Д. Благоев. Истина е, че това разрешение на въпроса за управлението на партията противоречеше на изтъкнатите положения в конгреса за пролетарския характер на партията и за нейните преки задачи, защото ръководните ѝ органи се отдалечаваха от работническите центрове в един дребнозанаятчийски град. Това не можеше да не се отрази зле в известно отношение върху бъдещето на самата партия и на работническото движение. Обаче друго по-добро решение тогава беше невъзможно. Трябваше преди всичко да се избави партията от оня начин на управляване, който я доведе до пълно разстройство и който можеше да я доведе до окончателно

изродяване и разпадане. С фиктивни комитети и без всякакви надеждни партийни организации, натоварена с 4000 лева дълг, с несигурни партийни източници за изплащането им и за поддържането на едно управление, оставаше само оня изход, който избра V-ят конгрес — да се премести временно центърът в Казанлък. Във всеки случай, това решение на V-я конгрес, макар и да имаше много големи неудобства, беше една крачка напред. Пълното решение на въпроса, съгласно характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, можеше да се яви само с израстването ѝ до действителна пролетарска партия, само с ръста на работническия елемент в нея и на работническото движение. Това трябваше да стане рано или късно. По-нататъшните събития в България, както и развитието на работническото движение, все повече разширяваха „съзнанието“ в самата партия, като усилваха в същото време вътрешните, временно задържани борби.

ГЛАВА ПЕТА ПОЛИТИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ

1. Народняшкият режим

Народняшкият режим много малко се различаваше от стамболовския. Разлика между двата режима имаше само в целите на външната политика. Додето последният се бореше против руската политика в България, първият, напротив, туряше си за цел помирението с Русия, като провъзгласи, че България без Русия не можела да съществува. В друго отношение между единия и другия нямаше голяма разлика. По отношение към вътрешната политика народняшкият режим беше тъй също шайкаджийски и насилнически, както и стамболовският. Отгоре на това той си спечели и славата на *кринкарски*, на политическите убийства от засада. Стамболовският режим имаше много политически убийства чрез изтезания в затворите, чрез масови разстрелвания по изборите, чрез военните екзекуции и т. н. Но народняшкият режим към тези ужаси прибави политическите убийства от засада чрез подкупени разбойници и шайки. И колкото повече той стоеше на власт, толкова повече се стремеше, ако не да надмине стамболовския режим, то да прилича на него. В икономическо и финансово отношение политиката на народняшкия режим също не се различаваше твърде много. Тя беше едно продължение на оная на стамболовския режим. В икономическо отношение политиката на народняшкия режим беше по-широко прилагане на политиката, която беше усвоил стамболовският режим през последните години, особено от пловдивския земеделческо-индустриалния събор насетне, от 1892 год. насам. Тя беше политика на насърчаване и покровителствуване „народното производство“, „народната“ индустрия и земеделие и, в свързка с нея, строе-

нето железници и пристанища, политика на разширяване съобщителните средства. В 1892 г. бе внесен в Народното събрание „Закон за покровителствуване на местната индустрия“, който даваше на индустриалците, които работеха с 20,000 лева капитал или 20 работника, същите привилегии, каквито даваше оня, гласуван при народняшкия режим. В 1893 година бе внесен „закон за създаване и повдигане работническия елемент в България“, който предвиждаше една сума от 800 хиляди лева за организиране земеделски и занаятчийски училища, образцови чифлици и окръжни занаятчийски работилници, като допълнение на средствата, които трябваше, според проекта, да отпуснат окръжните съвети за тази цел. Така че икономическата политика на стамболовския режим беше покровителствуване на „местната“, на „народната“ индустрия, насърчаване на „народното производство“ с всички средства на държавата. Обаче на тази икономическа политика стамболовският режим не можеше да даде такъв простор, какъвто получи посетне. Неговата система на управляване се явяваше най-голяма пречка за реализирането ѝ. Стамболовският режим беше дотам ангажиран в борбата за национална самостоятелност, против руското влияние в България, щото цялото внимание и всички почти държавни средства отиваха за поддържането на тази борба. Имайки пред себе си една маса, дълбоко проникната от русофилство, и един такъв силен враг, който пред никакви средства не се спираше за достигане на своите политически планове, какъвто беше Русия, стамболовският режим можеше да води борбата само чрез увеличаване на полицейската сила, чрез системата на обширно организирано шпионство и чрез фаворизиране и развъртаване чрез подкупи горното чиновничество и офицерство. Цялата тази система изискваше много пари, а понеже обикновените бюджетни приходи не можеха да ги дадат, затова не само се увеличиха преките и косвени данъци, но и заемите, които се правеха за прокарване железници и пристанища, отиваха за поддържането на полицейско-шпионската система на управляване и за подкупи. При такива обстоятелства стамболовският режим не само не можеше да развие своята икономическа политика, а

чрез нея да облагодетелствува по-широк кръг от индустриалци и предприемачи, но водеше и към една финансова система, която съсипваше селската маса и дребната буржоазия, особено първата. Тази система подравяше вътрешния пазар, без който „народната индустрия“ не може да се развива. Поради всичко казано „народното производство“ при стамболовския режим не можеше да се развива; той вече стана пречка за по-нататъшното социално развитие на страната.

Народняшкият режим преследваше същата икономическа политика, но при по-други обстоятелства. Както видяхме, „народната партия“ се състави от русофилските фракции и от бивши стамболовисти, главно предприемачи и индустриалци. Селската маса и дребната буржоазия първо време съчувствуваше на нея. От друга страна, „помирението“ с Русия правеше излишна вътрешната борба с русофилството, която поглъщаше средствата и енергията на стамболовския режим. И действително, тя разшири закона за покровителството на местната индустрия и можа с него да облагодетелствува един много по-широк кръг от индустриалци и предприемачи. В същото време тя разшири строителната политика, разшири железопътната мрежа, създаде закон за разработване минните богатства, закон за носене от чиновничеството дрехи и обуца местни произведения, насочен против външната конкуренция, закон за еснафски сдружения, с който искаше да осигури работническия елемент на фабрикантите, на индустриалците-предприемачи от обработвателната индустрия и т. н. По такъв начин народняшкият режим даде нов тласък на ония предприемачески и гешефтарски инстинкти, които беше възбудил стамболовският режим. Всички близки до този режим обхвана ненаситна жажда към бързо разбогатяване, към предприятия, към печалби чрез мошенически сделки и фиктивни права, чрез просто ограбване на държавната хазна, на общинските каси, на черковните пангари, чрез търговия с чиновнически места, с правосъдието и помилването на затворниците. Предприятията и гешефтите, на които даде храна народняшкият режим, дадоха тласък за откриването на частни индустриално-търговски банки и акционерни кредитни дружества. Изобщо, народняшкият режим даде първо време един

изход на онзи период от първоначалното натрупване на капиталите, който се почна при стамболовския режим. На разцъфтяването му послужи и финансовата система на народняшкия режим. Той унищожил десетъка, намали поземления налог с 2 милиона лева, като създаде нов пряк данък, данък за занятията, и увеличи косвените данъци чрез въвеждането на акцизите и чрез увеличаване търговските мита.

Обаче народняците, увлечени от предприемаческата и гешефтарска страст, дотам се забравиха, че не държаха никаква сметка за последствията. От една страна, безбройните тържества, посрещания и изпращания на гости, на многобройни депутации и командировки, и все на сметка на държавната хазна, подир които не само се разходваха луди пари, но и се ограбваха от министрите и близките до тях партизани. От друга страна, за да удовлетвори апетитите на същите, за да им даде възможност да се обогатят те за сметка на държавната хазна, на гърба на „народа“, народняшкият режим предприе построяването на такива железници, които и скъпо струваха, и се явяваха не тъй неотложни и необходими, като Търново—Русе и паралелната, в които хвърлиха много милиони за обогатяване на няколко предприемачи негови партизани. Но главното се състои в това, че народняшкият режим предприемаше постройките без всякаква сметка за покриването на разходите им, или по-вярно, като правеше съвсем необмислени сметки. Срещу постройките на железници той имаше приходите по бюджета, които, макар и уголемени, не стигаха за редовните и извънредните разходи; той имаше още да получава две части от големия заем в 1892 год., но получаването на които не зависеше от него, а от австрийските банки, които бяха направили този заем и които не искаха да го дадат на „народната партия“, която в захласа си в русофилството забрави, че съдбата ѝ зависи от австрийските капиталисти. Опитът ѝ да направи заем от други банки излезе ѝ много горчив; тя трябваше да направи един краткосрочен и малък заем от една германска банка с 30¹/₁₀ лихва, който се явяваше като капка в море пред нуждата за пари и отворените дупки от безогледното разпиляване на държавните средства и грабежи. От трета страна, в последните години от народняшкия режим страната сполетя стихийни неща-

стия, като наводнения, разни болести по добитъка, лозята и житата, неплодородие и глад. Тия обстоятелства се отразиха зле върху износа и вноса на произведенията от България за странство и обратно, с което се намалиха и приходите. Отслабването на вътрешния пазар и на размяната с външните пазари предизвикаха търговско-зеделска криза и фалименти. При такова положение на работите на народняшкия режим оставаше да опита последния изход — да направи нов заем. Обаче при тези обстоятелства „чифутските банки“, както той наричаше австрийските банки, даваха заем с конверсия, т. е. с преобръщане на всички заеми в един общ заем с най-тежки условия, между които и откупуването на Хиршовата железница в Южна България за една грамадна сума. Макар тогавашните условия никак да не бяха сгодни за такъв заем, но „народната партия“ беше готова на всички жертви за сметка на „народа“, като се надяваше да продължи своето съществуване. Шефовете на тази „честна партия“ бяха толкова по-готови на такива жертви, че си предвидяха една комисиона, т. е. един „честен“ подкуп от 1½ на стоте, т. е. едно възнаграждение за „трудовете“, които положили те за сключването му, от два-три милиона лева. Обаче при самото приемане договорите по този заем „народната партия“ се разцепи на два непримирими лагера. Причина за това нещастие с нея стана тлъстата комисиона, която не можеше да поделят, по повод на която и дворецът изпсувал финансовия министър тогава. В края на краищата приетите от народняшкото Народно събрание договори за заема и за откупуването на Хиршовата железница⁶⁶ и потвърдени от княза, се оказа невъзможно да се осъществят. За откупуването на железницата бе потребно съгласието и на турското правителство; обаче турският султан отказа да признае договора за откупуването на железницата и целият договор за заема пропадна. По такъв начин народняшкият режим стана невъзможен; той трябваше да падне и той падна.

От казаното за този режим е ясно, че той много малко се различаваше от стамболовския режим по вътреш-

* В оригинала „Трябваше се“ — *век. ред.*

ната политика и по икономическата и финансова политика. Разликата в първата е само тази, че народняшкият режим беше и татарско-византийски, а във втората по размерите на гешефтите, или по кръга на личностите, които те обхващаха. Краят и на единия, и на другия беше един и същи. Масата от народа се оказа против него. При казаните условия народняшкият режим налягаше върху селската маса и дребната буржоазия с всичката си грубост и събираше данъците от тях без всякаква милост, като им продаваше чергите и котлите и ги тласкаше в примките на народняшките селски и градски лихвари и банкери. Падането на народняшкия режим приличаше на сгромолясване, каквото беше онова на стамболовския режим. Само един по-лош режим можеше да изглади до известна степен ония чувства на отвращение, които беше вдъхнал изобщо народняшкият режим. А такъв се оказа режимът, който го замести.

2. Радослависткият режим

Ако народняшкият режим се нарече *татарско-византийски* и *гешефтарски*, то радослависткият с право се нарече *черкезки* и *разбойнически*. Идването на радославистката *либерална партия* на власт наистина приличаше на нахлуването на черкезка разбойническа банда, на една глутница от гладни и остървени вълци. Народняшкият режим при всичката негова отвратителност имаше и нещо творческо. Всички грабежи, всички мошенически търговско-предприемачески сделки, които се вършеха при него, вършеха се в името на насърчаването „народната индустрия“, на „увеличаването народното богатство“. Народняците, като грабежа държавата, като ограбваха общинските каси и имоти, като ограбваха черковните пангари и затворите, като съсипваха населението, правеха всичко това със съзнанието, че те трябва да станат богати, за да подигат „народната индустрия“, за да увеличат „националното богатство“, за да развият производителните сили на страната и за да я „възвеличат“ пред външния свят. Радослависткият режим нищо такова нямаше. Народняшкият режим беше режим на забогателите при стамболовския режим предприемачи, земеделци, търговци, банкери и лихвари, на испечените гешефтари, на затлъстялата

гражданска и военна бюрокрация, изобщо на една оформяща се богата буржоазия. Радослависткият режим, напротив, беше режим на лумпенбуржоата, на всички декласирани и депласирани, изместени при народняшкия режим от производството и от държавната трапеза хора, от недоволни чиновници и от неспособници адвокати и прошенописци. Всичкият тоя свят искаше да се нахрани и поохрани, а другаде не виждаше тази възможност освен чрез държавата. Радослависткият режим имаше само тази много проста задача, а понеже апетитът, както казват французите, иде при яденето, то този режим скоро се обърна в режим на прост черкезки грабеж, който где и каквото завари, на грабеж без всякакъв оглед за повдигане на „народната индустрия“, на производителните сили и на „възвеличаване отечеството“ чрез увеличаване „националното богатство“. Разбира се, че той прати по дяволите програмата на „либералната партия“ заедно с „безплатното сулфато“ и „кооперативното производство.“ Той имаше да изпълни друга по-реална „програма“. И той се залови за изпълнението ѝ с всички наистина черкезки средства.

Радославистите дойдоха на власт не сами, а заедно със стамболовистите. Министерството състави не Радославов, а Д. Греков, един от шефовете на бившата консерваторска партия, а тогава шеф на стамболовистите, на „народнолибералната партия“. Радославистите подписаха „програмата“, която им предложи шефът на министерството Д. Греков. При всичко това обаче режимът беше още от самото начало *радославистки*. Министър на вътрешните работи беше Радославов, а това означаваше, че той имаше в ръцете си цялата административно-полицейска машина — най-важната, която определя характера на вътрешното управление. Поради това именно беше на власт не друг, а радославистката „либерална партия“. Режимът беше радославистки. След допълнителните избори за Народно събрание стамболовистите си дадоха оставката и радославистите станаха пълни господари, макар за шеф на чисто радослависткото министерство да не беше назначен Радославов, а Т. Иванчев. При общите законодателни избори полицейско-шайкаджийските насилия, с които се произведоха допълнителните избори, бяха сравнително по-малки или защото радославистите

си правеха илюзия, че са направили „огромна“ партия и целият „народ“ ще отиде подире им, или защото не искаха изведнаж да разкрият картите си. Но изборите дадоха едно такова голямо число опозиционни депутати, между които и шест души социалисти, щото радослависткото мнозинство се видя слабо, за да прокара своята „програма“. Поради това то се залови за безогледно касиране на опозиционните депутати. За да накара последните да не му пречат при това касиране на техния избор, радослависткото мнозинство вмъкна една голяма въоръжена шайка в Народното събрание и под командата на самия Радославов нападна вътре в Народното събрание върху опозиционните депутати, наби няколко души, между които едно много зле. При такива обстоятелства радослависткото мнозинство се избави от голямо число опозиционни депутати. При допълнителните избори радослависткият режим не допусна да се избере нито един от касираните депутати, избра свои партизани и по такъв начин си състави едно голямо мнозинство, „компактно“ и готово на всички престъпления, но в което впрочем скоро се захванаха вътрешни несъгласия и скоро се тури край и на самия режим.

След като очисти Народното събрание от опозиция радослависткият режим пристъпи към своята задача — охранването на своите партизани. Обаче изпълнението на задачата се оказа затрънена с непобедими пречки. Народняшкият режим остави на радослависткия буквално празни каси и големи дългове, от една страна, а от друга — едно съсипано от наводненията и от неплодородните години население, от данъчните екзекуции, от събирането на данъците чрез продаване от приставите на движими и недвижими имоти до чергите и поясите и от върлуващата търговско-земеделска криза. Радославистите най-много викаха против конверсионния заем, който бяха направили народняците, правиха митинги, в които провъзгласяваха договорите по този заем за съсипателни, „шедателски“ и „гешефтарски“. Обаче, дошли на власт, сключиха договор за конверсионен заем много по-позорен от него и пак пари от него не можаха да получат, понеже радослависткият режим още с по-малко доверие се ползуваше пред банките отколкото

народняшкият и стамболовският режим, особено след отдръпването на стамболовисткия шеф Д. Греков. При такива обстоятелства радослависткият режим се намери съвсем с вързани ръце и неговата тъй проста задача не можеше да бъде изпълнена. Продажбата на чиновническите служби, която при този режим се въведе в цяла система, не можеше мнозина от партизаните му да охранява. Тук се яви в негова помощ злият гений на другия шеф на бившата консерваторска партия Гр. Начевич и радослависткият режим потърси изход в турската данъчна система — *ошура, десетъка*, т. е. взимане десетата част от произведенията на земеделците. Радослависткият режим, без да му мисли много, се хвана за този изход с двете ръце, като видя в него единствения начин, по който ще може добре да охранява партията си. Той не искаше да знае за условията и последствията. На вдъхновителите му за въвеждането на десетъка върху земеделческите произведения не идеше на ум, че България не е същата, каквато беше в турско време, че от стамболовския режим насам в поземелните отношения се извършиха големи промени, че земята са концентрира в по-заможни земеделчески стопанства, че се явиха модерни чифлишки стопанства, и, изобщо, че се образува една класа от селски буржоа, които имат влияние върху останалата земеделческа маса. А десетъкът засягаше най-много интересите на селските буржоа. Веднага щом в Народното събрание се внесе законопроектът за десетъка, почна се протестът против него. Ред небивали по своята големина селски митинги в градските центрове станаха именно под ръководството на едрите земеделци. Обаче радослависткият режим не само не се стресна от митингите и протестите им, но се нахвърли с полицейско-шайкаджийска и военна сила върху тях. Това обърна митингите в открити селски бунтове. Не е случайно, гдето тези бунтове станаха в Шабла, Дуранкулак и Тръстеник⁶⁷ — все места, в които модерното селско стопанство беше най-развито. За избухването на тия бунтове бяха причина и чисто черкезките злоупотребления при определянето и събирането на десетъка от глутницата лумпени-чиновници, назначени за тази цел. Разбира се, бунтовете бяха жестоко потушени от „народната войска“. За радославистите въпросът беше

за живот или смърт. Трябваше да се охрани партията, преди да падне от власт. Десетъкът се явяваше прекрасно средство за тази цел и за многото лумпени, които съставляваха радославистките шайки. Впрочем, той се яви и средство за охранването и на шефовете на либералната партия. Почнаха се ония безогледни и безсрамни афери с хамбарите, гнилите вагони, мушамите и други, които, най-сетне, ги катурнаха от власт и ги закараха в „Славянска Беседа“, т. е. в държавния съд.

Радослависткият режим беше предмет на полемика между социалистите и общоделците в социалистическата партия. Общоделецът Я. Сакъзов го нарече един *случаен режим*, който нямал никакво историческо оправдание, който можело да го няма, а ако се е явил, то това се дължало само на каприза на княз Фердинанд. Такъв възглед можеше да се изкаже и да се поддържа от един несоциалист, от един вулгарен буржоазен политикан. И действително, *случаен* ли е бил радослависткият режим? Ако се обърнем към условията тогава, ние веднага ще видим, че появяването на този режим беше тъй естествено, както и появяването на последващите го режими. Вече видяхме, че при падането на народняшкия режим „народната партия“ беше се разпаднала на две фракции, а народняшкото министерство си даде оставката след закриването сесията на Народното събрание. Създаденото от падането на народняшкия режим положение беше следното. Тогава налице имаше само една партия, която се представляваше като най-силна и най-влиятелна в масата на народа. А тя беше радославистката. Тя беше групирала около себе си всички недоволни, а главното активни елементи, всички лумпенбуржоа, средните, недоволни от народняшкото гешефтарство предприемачи и търговци, селската и градската, съсипани от народняшкия режим маси; тя беше привлякла в своите редове мнозина, изгубили надежда да дойдат на власт стамболовисти, и под нейното знаме бяха се притекли и най-активните елементи от „македонската организация“. И единствената партия, която тогава взе най-активно участие в борбата против народняшкия режим, беше радославистката. Тя устройваше и ръководеше големите митинги, като тези в София и другаде, против същия режим. Караве-

листите като партия не съществуваха; те едвам при радослависткия режим определиха себе си като „демократическа партия“. Цанковистите, множество от които влизаха в народняшката партия, току-що се отделиха от последната и като партия те също не съществуваха; и те едвам при радослависткия режим се организираха и прекръстиха в „прогресивно-либерална партия“. Така че в 1899 година единствена организирана политическа група, активно бореца се с народняшкия режим, а поради това с известно влияние в недоволните маси, беше радославистката „либерална партия“. При такива обстоятелства радослависткият режим се налагаше. Но според общоделеца Я. Сакъзов този режим не се налагаше по необходимост, а бил наложен от двореца, от княз Фердинанд. В случая всъщност не дворецът наложи този режим на България, а той се наложи на двореца и на България. Доколкото това е вярно се вижда и от факта, че дворецът се отнасяше с голямо недоверие към радославистката „либерална партия“ и се съгласи да даде властта на нея при условията, в министерството да влизат хора, на които той имаше доверие. За един вулгарен буржоазен политикан, какъвто се явява Я. Сакъзов, всичкото зло в България произтича от злата воля на двореца, на княз Фердинанд. Няма съмнение, че дворецът е един силен фактор, който може и си налага волята, че тази негова воля никак не е съгласна с волята на „демократията“. Но ако този фактор при дадени условия е най-силният, то това не е случайно, а причинно свързано с цяло историческо минало и настояще. Ако приемем дори, че радослависткият режим се наложи на България от двореца, то и тогава той не може да се нарече случаен, защото очевидно е, че идването на този режим е в причинна връзка с историческото минало и с тогавашните социални отношения на страната. Впрочем, твърдението на вулгарните буржоазни политикани, че дворецът в България всичко можел да върши по своя воля, по каприза си, е едно много несъстоятелно твърдение. Налагането на радослависткия режим от исторически сложилите се общественно-политически условия в 1899 год., въпреки желанието на самия дворец, е едно най-добро доказателство за неверността на това твърдение. Дворецът, без съмнение, се ръководи от свои

планове и свои лични стремежи, но реализирането им също не зависи само от неговата воля: то се сблъсква с реалните условия. Радослависткият режим сигурно не е влизал по-рано в плановете и стремежите на двореца, но той дойде да му се наложи от исторически сложилите се условия, въпреки волята му, както подир него му се наложи коалиционният режим на „демократо-прогресистите“.

ГЛАВА ШЕСТА

РАЗШИРЯВАНЕТО НА СОЦИАЛИЗМА

1 Ръстът на партията

Видяхме вече как след падането на стамболовския режим социализмът в България на практика изгуби своя революционен характер и се преобърна в един селско-занаятчийски, дребнобуржоазен социализъм. Работническата социалдемократическа партия се явяваше политическа организация не на съзнателния пролетариат, а на занаятчи, селяни и интелигенти, които, естествено, влизаха в нея и излизаха от нея, според настроението им, или по-вярно, според условията в живота. Видяхме също как видни членове на работническата социалдемократическа партия почнаха да възвеждат тази практика в неин основен принцип. Поради това петият партийен конгрес в свързка с въпроса за местния партийен печат трябваше да обърне вниманието на партийните членове върху характера и задачите на работническата социалдемократическа партия и да напре на това, че нейната естествена среда, в която трябва да насочва своите усилия, е работническата класа, е пролетариатът. Обаче народняшкият режим, колкото повече се приближаваше към своя край, толкова повече недоволство сееше в народните маси, толкова повече ставаше реакционно политически. Дивите му преследвания против учителския съюз, особено против неговите членове социалисти, водеха към още по-голямо възбуждане на недоволството против него. Социалистите и изобщо работническата социалдемократическа партия не можаха да не обявят борба на тоя режим. Много от митингите против народняшкия режим бяха свикани от членовете на работническата социалдемократическа партия, а в повечето от тях, станали по инициативата на

другите партии, главно на радославистите, взимаха участие членове от същата партия. Тази борба увеличи нейните редове, нейните организации, главно в селата и в занаятчийските градове, като Ямбол, Казанлък, Хасково и други такива.

Но работническата социалдемократическа партия най-много порасна през радослависткия режим. Борбата ѝ с народняшкия режим спечели симпатиите на селската и занаятчийската маса в много места. В първите законодателни избори след падането на народняшкия режим кандидатите на работническата социалдемократическа партия в тия места едни бяха избрани, други бяха получили неочаквано голямо число гласове. Бяха избрани шест души депутати: двама в Ямболска избирателна околия, двама от Павликенска, един от Дряновска, един от Поповска. Избирането на шест души депутати социалисти и получаването голямо число гласове в другите избирателни околии, като Хасковска, Казанлъшка, Провадийска и други, придадоха на работническата социалдемократическа партия привидна сила, привлякоха и нови съмишленици, и събудиха в мнозина нейни членове старите илюзии. Но за големия ръст на работническата социалдемократическа партия, за привидното голямо разпространение на социалистическите идеи в „народа“ и действителното *разширяване* на социализма до дребнобуржоазен радикализъм най-много спомогна радослависткият режим и борбата на социалистите с него.

Радослависткият режим възбуди против себе си всички класи: търговско-индустриалната, занаятчийската и земеделческата. Но най-много той възбуди последната. Преди да се почнат митингите против закона за десетъка се яви тъй нареченото „земеделско движение“, което се изрази в стремѣжа да се организират земеделците в „земеделчески синдикати“ или земеделчески сдружавания и в един „земеделчески съюз“. Идеята за такива организации не само се даде от социалисти тогава, но тя и най-енергично се проповядваше от тях, от членове на работническата социалдемократическа партия, особено от Търновско. За организирането на „земеделчески съюз“ се свика в Плевен земеделчески конгрес. На този

конгрес се нахвърлиха водителите и съмишлениците на всички партии с цел да го превземат и присъединят към своите партии. Обаче господари в него се оказаха социалистите, селските учители, начело с Н. Габровски и Я. Сакъзов. Разбира се, „съюзът“ скоро се оказа в ръцете на буржоазни демагози, като скоро и изчезна. Обаче участието на социалисти в неговото организиране и в конгреса му в Плевен издигна социалистите в очите на селската маса, особено участието им от протестните селски и градски митинги, от произтеклата в тях борба против насилията на властите и в селските бунтове против закона за десетъка. Земеделческото движение не само увлече множество социалисти, но и стана причина за разширяването на социализма дотам, щото се роди теорията за „общото дело“ и приведе към голяма криза в социалистическото движение.

Преди всичко, през периода на радослависткия режим, особено последната му година, работническата социалдемократическа партия порасна твърде бърже. Докато през 1899 година, *до шестия партиен конгрес* (в Габрово), партийните организации достигнаха до 30, през 1900 г., до седмия конгрес, те се увеличиха до 64; значи числото на организациите порасна повече от два пъти. Естествено е, че и числото на активните партийни членове порасна два и половина пъти. Според отчета на Централния комитет, представен на *седмия конгрес* (в Сливен), то бе достигнало цифрата 1761 членове. Обаче това нарастване не идеше от големите работнически центрове, а главно от занаятчийските малки градове, а най-вече от големия ръст на чисто селски партийни организации в Казанлъшка, Хасковска, Търновска и други такива околии. Най-големи партийни организации се явяваха ония, които прибираха занаятчии, дребни собственици и интелигенция от занаятчийските градове, като Казанлък, Хасково, Ямбол, Враца и т. н. Напротив, слаби организации се явяваха ония в големите градски центрове. Но поради това работническата социалдемократическа партия по състав става повече селско-еснафска и интелигентска партия. Според отчета на Централния комитет, представен на *седмия конгрес* (Сливен 1900 година), в състава на партията влизаха: 496 наемници и 1265 за-

наятчий, земеделци и интелигентни. От последните имаше: 430 занаятчий, 250 земеделци, значи все дребни собственици, и 420 интелигентни. Сравнени последните с числото на наемниците, тези са малко повече от дребните собственици и интелигентните, обаче изобщо, както виждаме, съставът на партията беше дребнобуржоазен-интелигентски. Елементите от последните съставляваха подавяващо мнозинство. И като имаме предвид, че елементът на работниците наемници беше предимно занаятчийски и под пълното влияние на дребнобуржоазните възгледи, то ясно е, че работническата социалдемократическа партия беше се обърнала по състав в една дребнобуржоазна социалистическа партия. Естествено е, че в работническата социалдемократическа партия господствуваше не работническото мнозинство, а дребнобуржоазното и интелигентско, не волята на пролетарското мнозинство, а волята на първото. Поради това в нея почна отново да дига глава дребнобуржоазният социализъм, или по-вярно, дребнобуржоазният и интелигентският радикалдемократизъм под булото на социализма, и в много по-решителна форма отколкото до петия партиен конгрес. Пролетарският, революционният социализъм почна да се изтиква на заден план. Това водеше към нови борби вътре в партията между двете стари течения в социалистическото движение в България.

Борбата между двете течения ставаше толкова поналожителна и на живот, и на смърт за едното от тях в партията, защото дребнобуржоазното течение все повече разширяваше социализма и дейността на мнозинството от партийните членове. Ние видяхме вече как мнозина от тях се увлякоха от „земеделческото движение“, уж с цел да внесат „социалистическа светлина“ в него, а всъщност то внесе в главите осветление на собствените им дребнобуржоазни стремежи, които почнаха да ги теоретизират като стремежи на работническата социалдемократическа партия. През същото това време ние виждаме мнозинството от социалистите, от членовете на партията, се турят начело на разни други буржоазни организации, като на „еснафските сдружения“ на „македонската организация“, на „учителския съюз“ и дори на „комитета на

цар-освободителя“. Преките задачи на социалдемократическата партия все повече се изтикваха на заден план и все повече се забравяха. По такъв начин социалистическото движение от научен израз на работническото движение се преобръщаше в един идеалистичен дребнобуржоазен израз на всички буржоазни обществени движения, на „общочовешка идея“, както се изразяваха тогава някои социалистически буржоазни писачи. Това разширяване на социализма беше предвестник на теорията за „общото дело“, която не се забави да се появи в средата на работническата социалдемократическа партия. Още в шестия партиен конгрес (в Габрово, юли 1899 год.) Н. Габровски, като вземаше повод от това, че партията беше сполучила в изборите и в селски избирателни околии, апелираше към конгреса да отмени всички „стеснителни мерки“ за една по-широка дейност на местните организации. В същото време Я. Сакъзов с едно писмо до същия конгрес (което, впрочем, не се прочете) предлагаше изменение в тактиката на партията в същия смисъл. В това време той дотолкова се дезинтересира от партийните работи, щото софийската партийна организация се видя принудена да го изключи из редовете си. Софийските делегати в този конгрес, като изнасяха състоянието на партийните работи в София, изтъкнаха ясно причините за изключването на Я. Сакъзов из редовете на партията. Пълна дезинтересираност от партийните работи, отказване от участие в тях, отказване на молбите на работниците да държи сказки и изобщо да ѝ помага в общественно-политическата ѝ и просветителна дейност. В същото време не изпълняваше най-елементарните уставни задължения като партиен член. Такива бяха причините за изключването на Я. Сакъзов от партията през 1899 год. Впрочем, Я. Сакъзов в това време беше вече на път към „общото дело“ и естествено него не го интересуваха партийните задължения и преките задачи на партията в София, дето той живееше. Следната година той вече се яви с теорията за „общото дело“. Я. Сакъзов се яви да теоретизира това, което не трябваше и не можеше да бъде работническата социалдемократическа партия, и това, което тя беше в момента и която той и други мнозина желаеха да бъде тя.

2. Изборните успехи на партията

След падането на народняшкия режим при първите законодателни избори бяха избрани *шест души* социалисти. Това се яви като голям успех на работническата социалдемократическа партия. Изведнаж шест души социалисти да бъдат избрани — това беше наистина неочаквана „победа“! Не можеше да не се яви въпросът: тази победа плод на успехите ли на социализма в България е или на временни обстоятелства и на една радикалдемократическа дейност на партийните организации? За множеството от социалистите изборните успехи на партията през 1899 год., както и през 1902 година, бяха плод на успехите на социализма в България. Обаче за тия партийни членове, които знаеха състоянието на партията и каква дейност развиваше най-голямата част от партийните организации, особено във време на избори, за тях беше ясно, че изборните успехи на работническата социалдемократическа партия бяха плод на особени временни причини и на една дейност чисто радикалдемократическа, а не на успехите на социализма. В кн. 4 и 5 на сп. „Ново време“, год. III, четем върху изборните успехи на работническата социалдемократическа партия през 1899 год. следното:

„Като говорим върху току-що миналите законодателни избори, трябва да кажем няколко думи и за сполуката на работническата социалдемократическа партия в тях. Тази сполука е голяма. Прокарването на шест души нейни депутати е изненадало навярно не само буржоазните партии, но и самата социалдемократическа партия. И действително, сполуката е твърде голяма. Но именно тя трябва да ни накара дълбоко да се замислим. Не трябва да се лъжем. Няма нищо по-опасно за една партия, казва Карл Маркс отколкото преувеличаването на силите си. Ние трябва добре да преценяваме силите и още повече сполуките на нашата партия. Несъмнено е, че работническата социалдемократическа партия, придобива все по-голямо съчувствие среди масата народна. Избирането на шест души от кандидатите, които тури работническата партия, е доказателство, че съчувствието към нея расте. Но важното е, щото това съчувствие да се задържи, да се обърне в съзнателно отношение, дето може. А това може да се достигне с усилването на пропагандата. Според мене, нашата агитация трябва да се различава от обикновените агитации; тя повече трябва да бъде пропаганда отколкото агитация. Наистина такава агитация може би не ще даде същите резултати, не ще бъде от мнозина добре разбрана, но тя ще бъде по-сигурна в тази смисъл, че успехите на нашата партия ще бъдат по-сигурни

и по-трайни. В това отношение нам, т. е. и на избраните, и на всички членове на партията, на дейтелността на които се дължи сполуката, предлежи подир нея да развият още по-голяма пропагандаторска и организационна деятелност, за да закрепим за нашата партия спечеленото веднаж... Сполуката на нашата партия в други две места е така също много важна. В два промишлени центра, в Габрово и Сливен, нашата партия в бъдеще и в близко бъдеще ще встъпи здраво. В Габрово тази година кандидатите на нашата партия получиха по 460 гласа, а в Сливен близо по 700. В тези промишлени центрове трябва да бъде обърнато сериозно внимание от страна на нашата партия и в близко бъдеще тя може да изтръгне тези центрове от ръцете на буржоазните партии. Във време на избори трябва всъщност работническата партия да съсредоточава повече сили и повече средства в такива центрове, защото най-естествено е тях преди всичко да завладеем. Във всеки случай, необходима е сериозна работа — повече пропаганда на нашите идеи и повече организиране на силите, гдето ги имаме и колкото ги имаме.“

Смисълът на приведените редове е да предупреди партията от увличане подир тези изборни успехи, да обърне вниманието ѝ, че тези успехи са несигурни, че съчувствието на народната маса е временно и нетрайно и то е плод на „обикновени агитации“, т. е. на една повърхностна демократическа агитация, и че трябва партията да обърне сериозно внимание и преди всичко на индустриалните центрове. Всичко е казано в общи разсъждения, без да се засягат фактите, на които те се основаваха. Факт беше, че сполуката на работническата социалдемократическа партия се дължеше на най-вулгарна агитация с някои минимални искания от програмата на работническата социалдемократическа партия. Факт беше, че съчувствието на селската маса и дребната буржоазия беше плод на безизходното им положение, за поправянето на което социалистите им посочваха някои точки от минималната програма на партията. Също факт беше, че никакви успехи на социализма в „народната маса“ нямаше. В шестия конгрес единият от избраните в Ямболско партиен член разказа каква е била агитацията във време на изборите. Той разправи как враждебно посрещнаха ямболските партийни членове неговата агитация, която не се спираше на минималната програма, а разправяше пред избирателите в града и селата за законите на икономическото развитие и за крайните цели на работническата социалдемократическа партия. Ямболските социалисти намираха такава агитация за ненужна

и дори за пакостна и настояваха да се говори главно върху някои точки от минималната програма, като за прогресивно-приходния данък и против постоянната войска. И трябва да се каже, че не само в Ямболско такава беше агитацията и изобщо социалистическата дейност; такава беше тя навсякъде. В седмия конгрес (в Сливен 1900 г.) един от делегатите, а именно хасковският, посочваше с факти, че избирателната агитация се водеше от партийните членове само по някои точки от минималната програма, че някои партийни организации, като казанлъшката, във възванията си не само изхвърляха ред искания от минималната програма, но и туряха в тях искания, които ги нямаше в нея. „Той посочи — четем в отчета за VII партиен [конгрес] в сп. „Ново Време“, год. IV, кн. 11 и 12 — на тоя факт, че нашите другари, които работят между селската маса, не водят добра пропаганда и агитация, ограничават се само с някои точки от минималната програма, а не на всички точки.“ И по-нататък, като говори по реферата „Пропаганда и агитация“, същият делегат казва: „При агитациите по изборите някои организации, като са издавали възвания, не са вместили цялата минимална програма, а само част, като са изхвърляли някои точки от нея. На други места пък във възванията са вместили програмата видоизменена, с искания нови, които в програмата на партията не влизат. Той посочи и на примери.“

Тъй че изборните успехи на партията се дължат не на успехите на социализма в „народната маса“, а на най-обикновена дребнобуржоазна агитация и на особените условия, в които се намираше тя тогава. През 1899 г., както видяхме, във от радославистката либерална партия нямаше други организирани и с известно влияние всред масата буржоазни политически групи. Току-що падналият народняшки режим остави страната в една тежка финансово-икономическа криза, а селската и занаятчийската маса в най-тежко икономическо положение. При такива обстоятелства и при оная крайно опростена агитация на социалистите между селяните и занаятчиите, за последните в много места работническата социалдемократическа партия — която в агитациите не се наричаше така, а „работническа партия“, „сиромашка партия“, „партия на

сиромасите и потиснатите“ — се явяваше като тяхна спасителка, макар и да изказваше известно недоверие към нейните агитации. Селяните и занаятчиите, главно селяните, при агитациите на социалистите открито казваха: „да опитаме и социалистите“, „ако и те ни излъжат и не ни помогнат, тогава никой няма да ни помогне“! Тези буквални думи на селяните и занаятчиите показваха не само известно съмнение и недоверие към агитациите на социалистите; те показваха нещо повече. Те показваха, че агитацията на социалистите ги засягаше много повърхностно; тя раздразваше само чувствата на масата, без да прониква дълбоко в ума им. Естествено е, че работническата социалдемократическа партия можеше да има успехи само в ония места, дето нямаше тогава по-влиятелни в масата буржоазни групи и дето казаната агитация беше по-голяма, като в Търново, Ямбол, Казанлък, Хасково. Че казаното е вярно, се вижда и от изборите в 1901 година. В тия избори работническата социалдемократическа партия сполучи да избере само един народен представител, а именно Г. Кирков, в Сливен. Във всички други околии, дето през 1899 г. бяха избрани кандидатите на партията, в 1901 г. изборите излязоха несполучливи. Главна причина за неуспеха на партията в тия избори беше това, че каравелистите и цанковистите бяха вече се организирали, а селската маса и дребната буржоазия прехвърлиха надеждите си за спасение върху тях главно, толкова повече, че тези буржоазни партии развиваха една чисто демагогска агитация, като им обещаваха златни гори и като изтъкваха главно, че те, ако бъдат избрани, веднага ще бъдат повикани на власт, а не като социалистите, които никога няма да бъдат повикани. При такива агитации от тези две буржоазни фракции, повече разбирали от селската маса, съчувствието ѝ не можеше да не мине от социалистите върху тях и в 1901 г. социалистите не бяха избрани, с изключение на един.

Но най-големи бяха изборните успехи на работническата социалдемократическа партия в изборите през 1902 година. В тия избори партията спечели *осем* депутатски места, а именно: 3 места в Ямболско, 2 в Сливенско, 2 в Павликенско, 1 в Сухиңдолско (севлиевски

окръг). Освен това за партийните кандидати бяха подадени повече от 20,000 гласа. Този успех се яви още по-голям от оня през 1899 г. Но и той беше посрещнат от органите на работническата социалдемократическа партия по същия начин, както и изборният успех в 1899 год. В бр. 24, год. V на „Работнически вестник“ четем:

„Колкото обаче и да е значителен нашият успех, ние самите сме далеч да си правим каквито и да било илюзии. В своето болшинство избирателите, които са гласували за нас, не принадлежат към оная обществена класа, от която изхожда и на която се опира социалистическата партия; те не са наемни работници, те са полупропаднали, заборчлели дребни селски стопани, които по самото си положение са един непостоянен елемент. ... Ние не крием, че много от тия селяни могат да се отделят от нас, ако при тях се яви някой сладкодумен демагог да ги залъгва на нова сметка с празни обещания. Затова и ние гледаме на нашия успех в последните избори като на временен; дълго време още заборчлелите на държавата и лихвари селяни ще се лутат, докато съзнаят, че самата днешна наредба е лихварска и господарска.“

Със същите почти думи посрещна тези големи изборни успехи и сп. „Ново време“. Не може да има никакво съмнение, че те бяха временни и плод на същите особени условия, които преживяваше страната през 1902 година, а особено селската маса и дребната буржоазия. Изборите през 1901 г. дадоха един състав на Народното събрание, в който мнозинството съставляваше опозиция на правителството, което произведе изборите. Обаче това мнозинство се състоеше от различни политически групи: цанковисти, каравелисти, народняци и други. Нито едно от тях не съставляваше мнозинство в Народното събрание и затова не можеше само една от тях да състави правителство. Но две от тях бяха по-силни и съставляваха едно доста голямо мнозинство. Те бяха цанковистите и каравелистите; те се съединиха и съставиха едно *коалиционно министерство*. Селската маса и дребната буржоазия най-много се надяваха на тези две партии да поправят положението им, още повече, че те в изборните си агитации обещаваха им на-

истина да го поправят, но щом дойдоха на власт, се заловиха за сключване на нов заем и със залагане монопола на тютюна. Тази изменническа политика на тези две партии спрямо избирателите им приведе преди всичко към разпадането на Каравеловата партия и компрометирането ѝ пред селската маса и дребната буржоазия. Също пред тях се компрометира и цанковистката партия, макар и не тъй много както нейната съюзница. Цанковистите още можеха да се надяват на русофилството на масата от избирателите и на най-долната им агитация пред тях с името на „освободителката“ и със сваляне всички криви дърва върху своята съюзница — каравелистката „демократическа партия“. След падането на *коалиционното министерство* те поеа властта, разтуриха Народното събрание и произведоха нови избори.

Тъй че падането на коалиционното министерство на двете тези партии, без да изпълнят нито едно от широките им обещания през време на изборите, компрометирането им пред последните със заема и монопола върху тютюна, тежкото икономическо положение на селската маса и дребната буржоазия, създадено от финансово-икономическата криза при предишните режими — всичко това създаде отново широка почва за изборните успехи на работническата социалдемократическа партия през 1902 година. При такива обстоятелства, оная най-обикновена агитация, която водеха партийните организации и отделни членове, се опрости още повече. Сега вече партийните агитатори още по-ясно можеха да покажат на селската маса и дребната буржоазия колко са лъжливи обещанията на буржоазните партии, как те не само не могат и не искат да им помогнат, но гледат още повече да влошат положението им; в същото време те, агитаторите, сега можеха още по-ясно да им изтъкнат превъзходствата на някои от минималните искания от програмата на работническата социалдемократическа партия. По такъв начин и изборните ѝ успехи през 1902 год. се обясняват с особените политически и икономически условия, при които се извършиха изборите през нея година, а не с по-голямото проникване на селската маса и дребната буржоазия от социалистическите идеи. Впрочем, за тези изборни успехи през 1902 год. са спомогнали и някои

други обстоятелства. Голяма част от селската маса в някои места са гласували за кандидатите на работническата социалдемократическа партия по политически съображения. Идването на власт на крайните русофили-цанковисти караше стамболовистите в някои околии, в които русофилите бяха силни, да съветват селските си приятели да гласуват за социалистите. Така е било например в Хасковско, дето цели села, мнозинството на които бяха съчувственици на стамболовистите, през 1902 год. гласуваха за кандидатите на социалистическата партия. В Сухиндолско пък избирането на един кандидат на същата партия се е дължало и на агитациите на брата му, стамболовист и околийски началник.

Изобщо, изборните успехи на работническата социалдемократическа партия бяха наистина временни, дължаха се на временни обстоятелства и на агитации радикалдемократически. Макар партийните органи и да обръщаха вниманието на партията да не си прави илюзии, да не се мами от тия временни успехи, а да съсредоточи вниманието си и своята дейност в градовете, за да създаде в тях силни ядра, но тези временни изборни успехи подхраниха стремежите на мнозина партийни членове към все по-голямо разширяване на партийната дейност, а заедно с това и на социализма до степен на една обикновена радикалдемократическа дейност и до степен на теория на един радикалдемократизъм, примесен със социалистически фрази. С други думи, изборните успехи приготвиха почвата за „общото дело“ и за повдигане отново глава на опортюнизма в партията, на дребнобуржоазните интелегентски „политици“ в нея. Големите изборни успехи приведоха и към голямо нахлуване в партията на дребната буржоазия, на селяни и всякаква „интелигенция“. Членовете на партията от 1761 през 1900 год. и от 2180 през 1901 год. пораснаха на 2507 през 1902 год. От тези 2507 души наемни работници бяха само 982, а дребна буржоазия и интелегентни 1525 души. Значи грамадното мнозинство от „социалистите“ в партията съставляваха дребната буржоазия и „интелигенцията“. Истина е, че числото на наемните работници в партията през периода от 1900 до 1902 год. порасна два пъти и както ще видим, този ръст на работническия еле-

мент в партията представляваше вече гаранция за нея, че ще победи стремежите на чуждите и временно навлезлите в нея елементи. Но в същото време и числото на дребната буржоазия порасна два пъти през същия период, а на интелигентните почти един и половина пъти. Изобщо, изборните успехи приведоха към увеличаване влиянието на дребнобуржоазните и интелигентски стремежи в партията, които и се силиха да наложат на нея своята дребнобуржоазна идеология, радикализма и анархизма или, другояче наречен, „широкия социализъм“, *общоделството* като теория на работническата социал-демократическа партия. При това най-големи партийни организации се явяваха именно ония, които и по състав, и по дух бяха дребнобуржоазно-интелигентски, като казанлъшката, хасковската, ямболската и други такива, които при това се поддържаха от ред околни селски партийни организации и от организации в малките дребнозанаятчийско-земеделски градове и паланки. Те и дърпаха партията в пътя на дребнобуржоазния и „даскалския“ социализъм, в пътя на „широката дейност“, която водеше към „общото дело“, към израждането на партията в една дребнобуржоазна демократическа партия. Да се отдръпне партията от този път беше възможно само със засилването на работническия елемент в нея, само със създаването в нея на едно съзнателно работническо мнозинство. Работническият елемент, както видяхме, се засилваше в партията, но той, освен дето не беше още мнозинство в нея, но и голяма част от него се намираше под влиянието на дребнобуржоазната атмосфера в организациите. Той можеше да се изтръгне из тази атмосфера и да стане мнозинство чрез една дълга идейна борба вътре в партията с дребнобуржоазно-интелигентското мнозинство. Тази борба се почна и се изрази в известната криза, която в края на краищата донесе победа на пролетарския, на революционния социализъм в партията.

ГЛАВА СЕДМА ПРЕД „ОБЩОТО ДЕЛО“

1. Пред седмия конгрес

В предните глави видяхме, че Н. Габровски и Я. Сакъзов, първият лично, а вторият чрез писма, предлагаша на шестия конгрес да *разшири* дейността на партията. И понеже конгресът не се съгласи с техните желания, те почнаха сами и на своя глава да я разширяват. Както видяхме, те се впуснаха да организират „земяделческото движение“, „учителското движение“, „македонското движение“, „комитетите“ за издигане паметник на руския „цар освободител“ и т. н. Особено усърден в тая „широка“ дейност бе Никола Габровски. Янко Сакъзов, от своя страна, през 1900 година няколко месеца пред *седмия* партийен конгрес предприе една агитационна обиколка, в която партийните организации свикваха публични събрания, гдето той държеше политически речи. В тия речи Сакъзов проповядваше, макар и още в твърде неясна форма, „теорията“ си за „общото дело“ и поради това на някои партийни членове те направиха много лошо впечатление; те не съдържаха нищо социалистическо; те приличаха на речите на един обикновен дребнобуржоазен политикан. Всъщност Я. Сакъзов навсякъде държеше една и съща реч, а именно речта: *„Икономическата и финансовата криза в България, нейните причини и нейният лек“*. Естествено е, че съдържанието на тая реч беше едно и също, може би само с някои малки вариации. А какво бе то, можем да съдим от отчета за речта, държана във Варна на 16 април 1900 год., печатана в брой 40, г. III, на „Работнически Вестник“. В тази реч се съдържат* първите още неузрели зърна на „теорията“ за „общото дело“ на „производителите слоеве“. И наистина, ето какво

* В оригинала „държат“ *Бел. ред.*

говореше Я. Сакъзов в агитационната си обиколка и във Варна:

„*Причината на кризата* изобщо е в последователното и бързото *разорение на производителните класи на страната* от освобождението до днес. С освобождението и политическото разпокъсване на страната ни, ограничи се пазара на занаятите и търговията, вътрешния пазар стана малък и тесен, а външния — мъчен и почти недостъпен за произведенията на занаятите и земеделието. Европейската конкуренция с по-евтини и по-добри стоки уби занаятите и малката промишленост. Задачата на ново-създадената държава бе да улесни и подкрепи производителните класи; но тя нищо не направи за развитието на занаятите, земеделието и търговията. Земеделеца, като не намира евтин и лесен кредит в държавата, обърна се към лихварския частен капитал, който изсмука последните сили от земеделието и го опрости. Наред с това тъпо нехайство към икономическите интереси на страната, ние виждаме, че управниците от 20 години насам създадоха една сложна и тежка държавна система с големи и излишни служби. Държавните разходи надминаваха платежните сили на страната. Разви се вкус за служба, защото тя докарва обогатяване чрез заплати, кражби и пенсии. В тая борба за обогатяване се образуваха партиите, които водят борба за власт и богатство. Личните интереси на властимеющите заслониха държавата. Чиновници и офицери, от *служители* народни, каквито трябва да бъдат, станаха *господари* народни“ и т. н.

Както виждате, речта на Я. Сакъзов е реч на един много прост, обикновен дребнобуржоазен демократ. Нито сянка от социалистическия мисъл и социалистическа критика. Едно вулгарно демократическо обясняване и на кризата, и на свойствата и характера на държавата, и на произхода на партиите, и на явленията в българския живот. Той вижда тежкото положение на земеделците и на дребната буржоазия изобщо и се явява изразител на техните интереси. Той иска държавата да стане тяхна „народна“, на „производителните слоеве“, в случая на земеделците, занаятчиите и търговците. Той не е в състояние да види зад процеса на „разорението“ на тия „производителни класи“ процеса на издигането нови форми на

производството и съответните нови класи — капиталистическата и пролетарската. Я. Сакъзов, като всеки дребнобуржоазен политикан, вижда само „разорение“ на страната и иска, щото държавата да стане една затворена „народна държава“; в която, чрез евтин и лесно достъпен кредит, да зацарува взаимната подкрепа и взаимното благоденствие на земеделци, занаятчии и търговци, т. е. той иска страната да се повърне в онова първобитно състояние на дребното стоково производство, което е възможно в началото на социалното развитие на народите или в онова първо състояние на България, което последва след освобождението и политически израз на което се явяваше голямата либерална партия с цялата оная идеология, с която се запознахме във втората част на този принос. С други думи, Я. Сакъзов в речта, за която е думата, „народната държава“ си представлява като едно дребнобуржоазно царство, една дребнобуржоазна република от охолни земеделци, занаятчии и търговци. В това дребнобуржоазно царство пролетариат, работници, работническа класа не съществува. В речта си Я. Сакъзов не допуска появяването на тази класа, защото не допуска развитието на „промишлеността“, на индустрията в България, защото „малката промишленост“ вече е съсипана от външната конкуренция, а външният пазар „стана мъчен и почти недостъпен“. Така че според Сакъзов „високата държавна задача“ се състои в създаването „народна държава“, дребнобуржоазно царство, в което „да се повдигне народа до властта“ и да „се обърне държавата в народна служителка“. В речта на Сакъзов няма нито дума за работниците, за пролетариата и естествено, защото, както казахме, в неговата „народна държава“ няма работническа класа и не може да се появи. Истина е, че на въпроса: „кой ще помогне на българския народ в тая висока държавна задача? — Сакъзов отговаряше, че тя „естествено пада на работническата социалистическа партия“. Обаче този отговор не означаваше нищо друго, освен една свойствена на всеки дребнобуржоазен идеолог идейна пъзливост, която е причина, дето той не може да бъде нито ясен, нито логичен, толкова повече, когато той се явява в ролята на представител на една „работническа социалистическа партия“ и тя му свиква публични събрания.

Впрочем има и друго. У дребнобуржоазните идеолози представлението за „работника“ е особено. В шестия партиен конгрес (в Габрово) един от делегатите, а именно севлиевикият адвокат А. Конов, по-сетне сухиндолски „социалистически“ депутат, на думата „работник“ даде такова определение, че „работник“ е всеки, който работи нещо, „работници“ са и дребните земеделци, и занаятчиите. При това определение на думата „работник“ някои от делегатите му извикаха — „работник е и руският цар“! Няма съмнение, че всеки дребнобуржоазен идеолог под „работник“ разбира преди всичко човек, който си изкарва прехраната чрез някакво занятие, а затова за него е „работник“ преди всичко дребният и средният собственик — земеделецът, занаятчията и търговецът. Поради това, когато Сакъзов в речта си казваше, че „високата държавна задача“ се пада на „работническата социалистическа партия“, той не разбираше работническата социалдемократическа партия като партия на пролетариата, а като партия на „земеделците, занаятчиите и търговците“, на тези именно производещи слоеве, на тези „работници“, идеологията на които той взимаше за „социалистическа“, я въздигаше до социалистическа“. Така че възлагането „високата държавна задача“ на „работнич. социалдемократическа партия“ нямаше този смисъл, че тя се възлага на работническата социалдемократическа партия, или все едно, на пролетарската класа, а просто, че тя се възлага на земеделците, занаятчиите и търговците, т. е. на „общото дело“ на тия „производещи слоеве“, на тяхното „класово сътрудничество“. Такъв е смисълът на края на Сакъзовата реч.

От казаното е много ясно, че заченки от „теорията“ за „общото дело“ у Сакъзов вече виждаме в тази му реч няколко месеца пред седмия партиен конгрес. Тази реч, естествено, се посрещна от мнозина партийни членове като една реч, в която няма нито сянка от социалистическа мисъл и критика, както на много места, дето Сакъзов я произнесе, открито са му заявили. Само на един от тях се хареса тази реч, а именно на Н. Габровски, който въз основа на нея се надяваше да намери в Сакъзов поддръжка в седмия конгрес за прокарване в работническата социалдемократическа партия възгледите и тактиката за широка дейност, но биде жестоко излъган в

надеждите си. В обиколката си Сакъзов се убеди, че в предстоящия конгрес неговите „тънки“ дребнобуржоазни планове могат да претърпят окончателно фiasco, и затова той се приспособи към общото течение в него, за да излезе подир два месеца със своето „общо дело“ пред партията. Като „тънък“ дребнобуржоазен политикан той схвана хакво трябваше да прави. Като си представляваше работническата социалдемократическа партия като „работническа социалистическа партия“ изключително на земеделците, занаятчиите и търговците, в което до известна степен имаше основание в самия ѝ състав, и като не беше в състояние да разбере смисъла на развитието, което се извършваше в „българската действителност“, той предпочете да излезе пред партията, отколкото да се излага пред конгресите, в които винаги общоделските опити свършваха с несполука.

2. Седмият конгрес

Предвид на казаните обстоятелства *седмият* партиен конгрес се очакваше с голям интерес от цялата партия. От многото важни точки на дневния ред, по които в седмия конгрес трябваше да се държат реферати, най-важна точка за работническата социалдемократическа партия се явяваше вълнуващият тогава всички партии въпрос за „земеделческото движение“ и отношението към него. В „земеделческото движение“ бяха увлечени и социалистите; то подхрани стремежа на мнозина интелигентни към *широка дейност*. Седмият партиен конгрес трябваше да определи отношението на работническата социалдемократическа партия към него, очевидно с цел да подчертае още веднаж характера ѝ и преките ѝ задачи. Това именно и придаваше особена важност на конгреса. Пред конгреса с един манифест Централният комитет на партията беше изказал своите възгледи за отношенията на партията към „земеделческото движение“. Тези възгледи бяха противоположни на ония, които се увеличаха в него, и на ония, които Сакъзов развиваше в речта си и поддържаше Н. Габровски. Очакваше се, че Сакъзов ще поддържа в VII конгрес изказаните възгледи в речта си и поради това, очакваше се те да намерят поддръжка у мнозина деле-

гати. С това се обяснява голямото посетяване на този конгрес и от делегати, и от гости партийни членове и съчувственици, и от публика. Обаче, както казах, Я. Сакъзов изненада всички ония, които очакваха от него в VII конгрес да издигне знамето на „общото дело“, да постави въпроса тъй, както той го поставяше в речта си и два месеца след конгреса го постави в своето „Общо Дело“. Той видя, че в VII конгрес общото настроение е друго, той знаеше още преди конгреса, че неговата „теория“, както я беше развил в речта си, не се хареса на такива партийни членове, които той се надяваше да ги има на своя страна и думата на които в конгреса той смяташе не без значение. Поради това той се приспособи към общото течение и изказа в реферата си възгледи, съвсем противоположни на ония, които очакваха мнозина, а особено Н. Габровски.

В реферата, който държа в седмия конгрес за земеделческото движение и отношенията на работническата социалдемократическа партия към него, Сакъзов определи земеделческото движение като *буржоазно*. „То, като се вгледаме в същността му — четем в стенографическите протоколи на конгреса, — ще видим, че то не е нищо друго освен буржоазно движение, което за лице има една програма, която програма може да заблуждава нашия селянин.“ От същите протоколи се вижда, че според Сакъзов в земеделческото движение вземаха участие големите селски „думбазя“, чифликчиите, дребните селски собственици и аргатите — селските пролетарии. Всичките тези разнородни елементи ги свързваше, според него, временният интерес, десетъкът. Начело на земеделческото движение стояха чифликчиите и селските „думбазя“, които насочваха движението в полза на своите интереси. Отношението на социалистите към последните е ясно. Относително ратаите Сакъзов, като се придържаше о мнението на Кауцки, изложено в книгата: *Земеделческият въпрос*⁶⁸, считаше ги недостъпни за социалистическа пропаганда. Напротив, дребните земеделци за него са революционен елемент, защото те най-много страдат от управлението, от държавата, „повече страдат от държавата отколкото от своето си малко производство“. Поради това, според него, „нашата партия със своята пропаганда и агитация може

да ги направи достъпни за нашата пропаганда“. Такива мисли разви Сакъзов в реферата си. Той намираше за излишно да се взима резолюция по неговия реферат, защото трябвало още да се проучи „земеделческото движение“, та в следния конгрес да се вземе „една по-съответна за нашия живот“. Обаче след разискванията по неговия реферат Сакъзов измени мнението си.

По реферата на Сакъзов станаха много разисквания. Най-напред говори по него Г. Кирков, като забеляза още в началото, че това, което имаше да каже, обясняваше и поведението на Централния комитет, и поведението на партийния орган по „земеделческото движение“. Според Г. Кирков земеделческото движение не беше революционно в наш смисъл, защото в него не влизат революционни елементи, дребните земеделци в нас не са още „революционен елемент“. Според него дребните земеделци са недоволни и искат „или да им се повърнат средствата за прехрана“, или пък да си останат в състоянието, в което се намираха. В земеделческото движение главна роля играеха дребните земеделци, главатарии на които се явиха най-различни елементи. Поради това земеделческото движение се явяваше една „мътилка“; то още не беше избистрено. В него Г. Кирков виждаше три разнородни елемента, от които едрите чифликчии се явяват прогресивен елемент в икономическо отношение, когато дребните земеделци пропадат. Условиата — казваше той, — при които се явяваше земеделческото движение, диктуват на нашата партия да бъде предпазлива към него и засега задача наша съставлява да се явим „агенти“ за политическото възпитание на масата.

Тъкмо обратни възгледи изказа Н. Габровски. Като изхождаше от възгледите на К. Кауцки, изказани в предговора към българския превод на неговата книга: *Земеделческият въпрос*, за разликата в положението на селската маса в Западна Европа и на Изток и че в България държавата само взима от земеделците, без да им дава, когато в Западна Европа е обратното — Н. Габровски поддържаше, че селската маса в България е *революционна*. „И ние ще направим престъпление — казваше той, — ако останем равнодушни към земеделческото движение, което по своите черти е едно революционно, едно *отри-*

цателно движение спрямо съвременната държава, а пък, както видяхме, в това движение влиза това население, което носи на плещите си нашата държава.“ Както виждаме, Н. Габровски смесваше *отрицателното* отношение на селската маса спрямо държавата с *революционното* движение. Но като смеси тези две различни неща, Н. Габровски направи следните две предложения на конгреса: 1) *да се разшири дейността на партията, като създаде особен орган, който да се занимава със земеделческото движение, и* 2) *да се изпрати един адрес към всички ония партийни членове, които са взели активно участие в земеделческото движение.* Разбира се, конгресът не прие нито едното, нито другото предложение на Н. Габровски, като спрямо жертвите на кръвожадната разправа със земеделците за протеста им против десетъка той изказва своето възмущение и протест с една обща резолюция в края на дневния ред при пламенната реч на Г. Кирков по събитията тогава.

Голямото мнозинство от делегатите се изказаха в съгласие с възгледите на манифеста, издаден от Централния комитет, и с онова отношение към земеделческото движение, което поддържаше партийния орган „Работнически Вестник“ и което формулира в конгреса Г. Кирков. Последен говори Я. Сакъзов, като референт. Преди да предложи резолюцията си той каза следното :

Аз съм напълно съгласен с това, че дето сме силни в градовете, там сме силни и в селата. Правеха се възражения за частни работи, но не му е мястото тук за всичко подробно да разказваме; тези подробности, които един ги приема, друг ги отрича — те са дребни работи и тук ние не можем да дойдем във всеки случай до едно споразумение. Обаче не трябва да забравяме главното за социалистическата партия в България, именно какво представлява тя? — Тя представлява българските пролетарии. От кого тя се състои, не е важно според мене. Тя може да се състои от дребни занаятчии, но те носят пролетарския идеал. Нашата партия може да има в редовете си и дребни земеделци, но като стоят като членове на нашата партия ще носят социалистическия идеал. Нашата партия като пролетариатска се явява като водител на всички пропаднали земеделци и занаятчии.

Като е така, най-важната задача, която ние трябва да разрешим сега, е, че ние трябва да определим нашето отношение към това движение. Отпърво аз мислих, че ще се спрем в тесните граници на реферата, но понеже се явиха другари, които да ни говорят за една силна деятелност в селата; после, понеже се изказаха другарите Кирков и Благоев за едно ядро в градовете, то предлагам за това една резолюция.“

Истина е, че и тука ние виждаме същите ония понятия на Сакъзов за работническата социалдемократическа партия, които ги видяхме в неговата реч преди конгреса. За него не е важно, че тя се състои от занаятчийи и дребни земеделци. А това ще рече все същото, което казва и в речта, а именно, че за него „работници“ са занаятчийите, земеделците и търговците. Но в конгреса това представление за работническата социалдемократическа партия той прикриваше с „пролетариатския идеал“. Тука Сакъзов занаятчийите и дребните земеделци в редовете на партията ги караше да носят пролетарския и социалистическия идеал. Тука той казваше, че социалистическата партия представлява българските пролетарии. Изобщо в седмия конгрес Сакъзов се мъчеше да се приспособи към пролетарското течение. Той се обяви против предложението на Н. Габровски за „една силна деятелност в селата“. Въпреки това, че в реферата си Сакъзов нарече дребните земеделци революционен елемент, но земеделческото движение, което Габровски наричаше „революционно“, той нарече *буржоазно движение*. Впрочем сега за нас е много ясно, че между възгледите на Габровски и Сакъзов нямаше разлика по същество. И двамата смятаха селската маса за революционен елемент, който трябва да се спечели за социализма, на който трябва да се опира „представителката на българските пролетарии“ — работническата социалдемократическа партия; и двамата искаха партията да бъде „работническа социалистическа партия“ на земеделците, занаятчийите и търговците. Обаче между тях имаше едно голямо недоразумение по земеделческото движение: Сакъзов обявяваше последното за буржоазно течение, следователно не революционно, когато Габровски го смяташе за чисто революционно движение. Сакъзов, като го смяташе за

буржоазно, искаше да откъсне от него дребния земеделец, който за него беше „революционен“. В началото на реферата Сакъзов обърна внимание на това как социалистите се стремяха да създадат в земеделческото движение социалистическо. За Габровски земеделческото движение беше вече социалистическо; оставаше само, щото работническата социалдемократическа партия да го прегърне, да се слее с него. Тука беше недоразумението между двамата общоделци, което накара Н. Габровски да каже на Я. Сакъзов в конгреса, че той друго очаквал да чуе от него. Но и затова още Сакъзов не се присъедини към предложението на Н. Габровски и предложи следната резолюция:

„Конгресът, като взема предвид, че днешното земеделческо движение е само в остра форма проявление на преврата или разложителния процес, който се извършва в икономическото положение на земеделците селяни, препоръчва на партийните членове, като се ръководят от нашите минимални и максимални програми и от досегашните решения на партийните конгреси по въпроса, да се придържат о една уяснителна дейтелност по отношение на това земеделческо движение и създавающия се земеделчески съюз.“

Тъй че Сакъзов в седмия конгрес се обяви против *широката дейност*, която предлагаше Н. Габровски и като се приспособи към господстващото в конгреса течение, отказа се от мислите, които той развиваше пред конгреса в речта: „Икономическата и финансова криза и т. н.“, отказа се да доразвие в конгреса „теорията“ за „общото дело“ на „производителните слоеве“, която той проповядваше в речта си. В резолюцията, която предложи и конгресът прие, той прегърна отрицателното отношение към земеделческото движение, което обоснова Централният комитет и партийният орган. По такъв начин Сакъзов с тази резолюция отхвърли и собственото си твърдение за революционността на дребния земеделец и твърдението на Н. Габровски за революционността на земеделческото движение тогава. Обаче всичко това никак не побърка на Сакъзов, щото два месеца след седмия конгрес да се яви в същинския си образ, в образа си на дребнобуржоазен политикан и теоретик на „общото

дело“. Конгресът от своя страна, като отхвърли предложението на Н. Габровски и като прие приведената резолюция, още веднаж, макар и не пряко, потвърди не само пролетарския характер на работническата социалдемократическа партия, но и ръста ѝ като такава.

3. Една решителна стъпка

В една от миналите глави видяхме, че от четвъртия конгрес насам работническият елемент в партията все повече растеше. Макар работниците и да не съставляваха мнозинството в работническата социалдемократическа партия, макар поради посочените условия да се увеличаваше и числото на самостоятелните занаятчии и земеделци, както и интелигенцията, обаче ръстът на работническия елемент говореше, че работническата социалдемократическа партия върви в своя естествен път, който я правеше действително такава. В това отношение, въвн от ръста на работническото движение и на неговите борби, твърде много е направил и „Работнически Вестник“. Макар и да излизаше в провинцията и при неблагоприятни условия, обаче той беше дотолкова се закрепил, щото вече седмият конгрес можеше да го постави като действителен партийен орган. Впрочем това налагаше главно увеличаващото се работническо движение. И наистина седмият конгрес реши издаването на „Работнически Вестник“ да поеме самата партия и редакцията му да се премести в София. Независимо от това седмият конгрес избра за редактор на „Работнически Вестник“ и Г. Георгиев, наместо Е. Дабев. С това седмият конгрес повърна на партийния орган още една незаменима сила и по такъв начин партийният орган се постави в условия, при които той можеше напълно да отговаря на партийните задачи. Тези решения на седмия конгрес бяха една твърде важна, една решителна стъпка напред за партията. Те се явиха една гаранция за успехите на работническата социалдемократическа партия, за победата в нея на работническия, на революционния социализъм над настъпващото общоделство. Заслугата на партийния орган „Работнически Вестник“ в борбата на работническата социалдемократическа партия с последното в нея и въвн от нея, са извънредно големи. До каква степен партийният орган

беше страшен за общоделците в партията, показваха усилията им, след седмия конгрес до разцепването, да компрометират редакцията му, да разделят двамата му редактори, Г. Кирков и Г. Георгиев, и т. н.

Обаче по въпроса за управляването на партията седмият конгрес не направи същата крачка напред; напротив, той направи дори крачка назад. С преместването на редакцията на партийния вестник в София, гдето се събираха двама стари и опитни партийни членове, а именно Г. Георгиев и Г. Кирков, трябваше да се премести в София и центърът на управителното тяло на партията. Това го изискваше самото управляване и интересите на партийния вестник, който трябваше да се намира в най-близки сношения с Централния комитет или поне с мнозинството от него и със секретаря на партията, за да бъде в течение на всичко, що ставаше в нея. Обаче седмият конгрес, наместо да концентрира силите на Централния комитет, той още повече ги разпокъса. Той избра за членове на Централния комитет двама живущи в София, двама живущи в Казанлък, от които единият и секретар-касиер, а именно К. Бозвелиев, а другият една съвсем неопитна и ограничена личност, и петият, живущ в Пловдив. Това разхвърляне на членовете на Централния комитет затрудни* управляването на партията твърде много; трябваше да се решават въпросите с писмени споразумения; за събрания редовни на Централния комитет не можеше да става и дума; контролата върху вървежа на работите и дейността на организациите, и изобщо върху дейността на партията, беше невъзможна. Всичко това не можеше да не се отрази зле върху самата партия, върху дисциплината и еднодействието в нея, особено при почнатата борба с общоделството, с дребнобуржоазния социализъм и анархизъм в работническата социалдемократическа партия. Ние ще видим по-долу как зле се отрази това разпокъсване състава на Централния комитет върху общото ѝ състояние. Това разпокъсване седмият конгрес можеше лесно да избегне. Той можеше да избере и двамата редактори на партийния вестник за членове на Централния комитет; тогава мнозинството му щеше да бъде в София

* В оригинала „замъчни“. Бел. ред.

и щеше да има все повече контрола. Но от този конгрес насам се започват общоделските игри с управляването на партията и с редакцията на партийния вестник. За това ще говорим по-нататък. Тука ще забележа, че избирането на Я. Сакъзов пак за член на Централния комитет означаваше възкръсване на старите похвати в управляването на партията, които все повече се насочват към ново дезорганизиране на самата партия, или към господството в нея на дребнобуржоазния социализъм, на общоделството. Разпокъсването на Централния комитет и избирането на Сакъзов за негов член означаваше едно повръщане назад, когато то беше вече невъзможно. Но поради това именно борбата на работническата социалдемократическа партия против такова повръщане и против дребнобуржоазните течения в нея, които се изразиха същата 1900 година във вид на „общо дело“ на „производителите слоеве“ и на „широк социализъм“, както и в анархизма спрямо организацията на партията, трябваше да бъде толкова жестока, толкова по-остра. Борбата трябваше да бъде на живот и на смърт. Острата криза в работническата социалдемократическата партия, която означаваше остра криза в социализма в България, беше неизбежна. След седмия конгрес тя се почна и се продължава почти три години, но от която работническата социалдемократическа партия излезе възродена и с нови жизнени сили.

ЧАСТ ПЕТА

ГЛАВА ПЪРВА

ТЕОРЕТИЧЕСКАТА БОРБА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ

1. Първата фаза

Теоретическата борба на социалдемократическата партия се захваща още от самото начало на социалистическото движение в България. В първата част видяхме, че с появяването на първата книжка, с която се обосноваваше социализмът върху българска почва, се захванаха и оборванията на социализма в България. Разбира се, че и преди това съществуваха „оборвания“, които се свеждаха към голото отричане почвата за социализма в България и към голото твърдение, че в България няма ло бедни, че всеки си имал собственост, че селяните у нас ядели печени кокошки и пиели тригодишно вино, и от тука — че социализмът е утопия, а социалистите развратители на младежта, разрушители на черквата, брака и държавата, целта на които била да разделят имотите и жените на хората. На тези „оборвания“, които говореха за голямото невежество на авторите им, социалистите противопоставяха своята теория, своето социалистическо учение, обосновано върху българска почва, подкрепено с факти из българската действителност, което избличаваше лъжливостта на всички тези „оборвания“. Буржоазните идеолози видяха, че с подобни „оборвания“ те се явяват смешни и че на теорията трябваше да се противопостави теория, а не прости, нелепи обвинения. И наистина, след появяването на книжката: *„Що е социализъм и има ли той почва у нас?“* буржоазните идеолози бяха принудени преди всичко да противопоставят на социалистическата теория своята и на фактите, с които се обосноваваше социализмът върху българска почва, да противопоставят или да обясняват фактите из бъл-

гарската действителност със своята теория. По такъв начин се захвана борбата за защита на социализма, на социалистическата теория и против теорията на буржоазните идеолози.

Теоретическата борба, на която социалдемократическата партия предизвика буржоазните идеолози, в първо време се въртеше около въпроса за почвата на социализма в България и около фактите, с които той се обосноваваше в България. Обаче постепенно борбата се разширяваше и засягаше все повече страни на социалистическата теория, нейните икономически и философски основи. Тази борба беше от извънредно голямо значение за социалистическото движение в България. В борбата за защита на социалистическата теория социалистите все повече си уясняваха същността ѝ, нейните основни принципи и отношения към буржоазните теории. При условията преди 14 години, при отсъствието на работническото движение и работнически борби, теоретическата борба с буржоазните идеолози караше българските социалисти все повече да се задълбочават в социалистическото учение, да го изучават всестранно и да се утвърдяват в неговия дух. Няма съмнение, че при тогавашните условия тая борба струваше на българските теоретици на социализма големи умствени напругания. Поставени извънредно лошо материално, без никакви средства за доставяне на нужните книги и социалистически вестници, винаги заети в работа и борба, българските теоретици на социализма не винаги имаха възможност спокойно и навреме да отговарят на борбата на противниците. Те трябваше да отговарят на първо време и сред груби полицейски преследвания и неприятности. Изискваше се наистина голямо напругане на силите. Впрочем, съзнанието, че теоретическата борба на социалдемократическата партия е една от страните на нейната обща борба с буржоазията, че тя дава на социалистическото движение здрави основи и служи за запазване бъдещето на работническото движение в България, увеличаваше енергията на теоретичите. Независимо от това, съзнанието за превъзходството на социалистическата теория пред буржоазните теории и самата логика на развитието на България увеличаваше още повече решителността им. Както ще видим, теорети-

ческата борба на социалдемократическата партия не само издържа всички атаки на буржоазните теоретици, но и напълно показва несъстоятелността на последните. Няма съмнение, че теоретическата борба нито е свършена, нито ще се свърши, додето още господства буржоазното общество. Тя се продължава непрекъснато, само че приема други форми.

Характерно явление съставлява това, че теоретици на българската буржоазия против социализма се явиха не из нейната среда, а пришълци отвън. Първата атака против социализма откри един руски емигрант, от „земле-волците“ в Русия, поклонник на Бакунин и неговата „бунтарска“ теория, по възгледи народник от школата на теоретика на руското народничество *В. В[оронцов]* Този именно руски емигрант, под псевдонима *Прокопиев*, беше един от сътрудниците на в. „Лъча“, който се издаваше от В. Т. Велчев, който тогава минаваше за един вид „социалист“, каквито преди 14 години, пък и по-късно, ги имаше много, но който в 1894 година стана народняшко и дворцово оръдие, а днес „прогресивен либерал“ и стопанин на жълтия вестник „Ден“. Именно чрез в. „Лъча“ Прокопиев почна атака против социализма. Повод за това му даде брошурата: „*Що е социализъм и има ли той почва у нас?*“ Друго характерно явление в теоретическата борба между социалистите и буржоазните идеолози беше това, че последните се явяваха като *социалисти*, но върли противници на *научния социализъм*, на *марксизма*. Прокопиев например още в първата си атака против социализма се възмущаваше от автора на брошурата: „*Що е социализъм и т. н.*“, задето той казваше, че „мимо марксизма всички други социалистически учения са ненаучни“, и го обвиняваше в *нетърпимост*. От друга страна, Прокопиев обявяваше, че бил запознат с марксизма и произведението на Маркс: „Капитала“, но не бил съгласен нито с учението на Маркс, нито с „научния материализъм“, и вярвал, че марксизмът бил невъзможен в България, и затова социалистите в нея трябвало или „да скръстят ръце“, или да работят за възтържествуването „на идеите за справедливостта и хуманността“. Под последните думи Прокопиев и другите „социалисти“ около в. „Лъча“ разбираха, както ще видим, някакъв „социализъм“, който

смятаха единствено възможен в България, но те не смееха или не можеха да формулират какъв социализъм е той и да се обявят открито за социалисти. Обаче, като смятаха този „социализъм“ за възможен в България, те се обявиха против марксизма, против научния социализъм, защото бил невъзможен в България. Главен мотив на Прокопиев за невъзможността на марксизма в България беше този, че България е земеделска страна, че „земята и земеделието представляват неблагоприятни условия и с тях мъчно би могло да се обяснят законите на капиталистическото производство“ и че законите, открити от Маркс, били неприложими към земевладението. Според Прокопиев в другите страни, например във Франция, земеделието не се концентрирало и селяните благоденствували.

На тази атака отговори Д. Братанов⁶⁹ с ред статистически цифри, с които доказваше на Прокопиев, че във Франция, Германия, Австрия, Америка и другите страни земята се концентрира и земеделието става капиталистическо. Тогава Прокопиев пренесе атаката върху друга почва. Той казваше, че „съвременният социализъм е теоретическо изражение на движението на пролетариата“; следователно „гдето няма пролетариат, няма почва за социализъм“, а в България Прокопиев не виждаше никакъв „фабричен пролетариат“, защото не виждаше никакъв капитализъм, и затова той повтаряше, че Д. Братанов говорил за „марксизъм без капитализъм“ и без фабричен пролетариат“. Възпитан в школата на руския публицист В. В., който отричаше, че в Русия е възможен капитализмът, Пр-в още повече отричаше, че капитализмът е възможен в България. Той казваше, че нуждата от капитализъм не означава, че има почва за капитализма, а щом няма капитализъм, не може да има и марксизъм, защото не може да има „фабричен пролетариат“, следователно няма кой да осъществи „марксизма“. На мнението, че занаятчиите, дребните търговци, селяните и т. н. са утрешни пролетарии, Прокопиев заявяваше, че те могат да останат вечно кандидати за пролетарии.

На тия възражения на Прокопиев отговори Д. Братанов в последната двойна (11 и 12) книга на сп. „Ден“, год. I, със статията: „*Научният социализъм или Марксизмът*“. Прокопиев пренесе в България възраженията

на руските народници, особено ония на В. В., против руските марксисти. В. В. като главен аргумент против възможността на капитализма, следователно на Марксовия социализъм, изтъкваше това, че капитализмът в Русия не „обединявал“ работниците. С това той искаше да докаже, че в Русия, макар и да има известни наченки от капитализъм, но той е толкова неразвит, че не може да „обедини работниците“, т. е. да създаде фабричния пролетариат като една класа. Същите тези възражения на руските народници против марксизма в Русия Прокопиев привеждаше против марксизма в България. Разликата бяха, че Прокопиев в България не допускаше никак развитието на капитализма и затова той възразяваше, че марксизмът в България се явява без „фабричен пролетариат“, следователно не можел да има почва в нея, защото, като научен израз на движението на пролетариата, без „фабричен пролетариат“ не може да се осъществи „комунистическата организация“. Д. Братанов отговаряше, че за капитализма в България не само има почва, но че той се развива, или че „България встъпи вече в пътя на естественото развитие на обществото“, в пътя на капиталистическото развитие. Той с примери му показваше на концентрацията на капиталите в България, на изникването големи капиталистически предприятия, на покровителството, което оказваше още тогава държавата на капитализма. От друга страна, Д. Братанов посочваше на IV глава от своята брошура, в която се привеждат факти за едно съществуващо и развиващо се фабрично машинно и манифактурно производство и в която с това се показваше, че има в България „фабричен пролетариат“ и какъв е този пролетариат. Обаче Прокопиев твърдеше, че този пролетариат се състоял само от деца, с които не можело да се осъществи „комунистическата организация“. Вярно беше, че „фабричният пролетариат“, т. е. работниците, които влизаха във фабричното производство тогава, т. е. главно в съществуващите тогава текстилни фабрики, бяха повечето деца и жени. Но Прокопиев, от една страна, гледаше на фабричното производство в България със същите очи, с които гледаха изобщо руските народници на фабричното производство в Русия, а именно, че то не подлежи на развитие, че не

ще се развива в ширина, т. е. не ще „обединява работниците“; от друга страна, под думата пролетариат той разбираше не изобщо индустриалния пролетариат, пролетариата в цялото съвременно капиталистическо производство, а само „фабричния“ и главно по отношение към България, работниците от текстилните фабрики, които тогава съществуваха. И когато той казваше, че „съвременният социализъм е теоретическо изражение на движението на пролетариата“, той разбираше движението на този именно „фабричен пролетариат“.

Няма съмнение, че в България, когато се започна социалистическото движение, нямаше работническо движение. Обаче това още не означаваше, че работници в България нямаше и няма да се появи работническо движение. Задачата на социалдемократите съставляваше и тогава да събуждат класовото съзнание на работниците и да ги организират. Но Прокопиев, като не виждаше работническо движение, работнически борби — обявяваше марксизма в България за *несвоевременен* и заради това той предлагаше на българските социалдемократи да се откажат от марксизма, като им препоръчваше да пропагандират „идеите за справедливостта и хуманността“ между „интелигенцията“, която в името на „хуманността и справедливостта“ щяла да поиска забраняването на женския и детския труд в българските фабрики. Д. Братанов в същата статия показва всичката несъстоятелност на възраженията на Прокопиев. Последният все още живееше с илюзиите на руските народници, които бяха дребнобуржоазни демократи и радикали, настроени революционно, но които мислеха, че „интелигенцията“ е такава обществена сила, която може и сама да произвежда социално-политически преврати. Д. Братанов посочваше, че „интелигенцията“ не е такава обществена сила, при това тя не е еднородна и определена; обикновено тя е част от буржоазията; следователно тя никога няма да се бори за тържеството на „хуманността и справедливостта“, за които говореше Прокопиев, тя не е в състояние да доведе това тържество. Освобождението на работниците е дело на самите работници — изтъкваше Д. Братанов. Буржоазията никога сама доброволно никакво запрещение, никакво забраняване на женския и детския

труд няма да даде, додето *ме* бъде принудена към това от работниците с борба. „Интелигенцията“ не може да я накара към това. „От кого ще иска тя това запрещение? — пита Д. Братанов. — От нашата буржоазия, нали? Ами ако нашата буржоазия запита тая „интелигенция“: позволи ми ти, мила интелигенция, да те попитам, кой те *упълномощи* да искаш ти запрещението на женския и детския труд? Тогава? — Тогава изскача г. Прокопиев и казва: *упълномощават* ме „хуманността и справедливостта“ . . . Чакай, любезний приятелю, г. Прокопиев, да те питам: чел ли си ти приказката на Щедрин за Карас-идеалист? Ако не си я чел, съветвам те по-напред да я прочетеш, а че сетне. . . Виждам, че ти си бил по-наивен, по-простодушен от Карас-идеалист. . . Тогава, г-н Прокопиев, какво ще прави вашата интелигенция? Колко време става, като буржоазията чува все за „хуманност и справедливост“, пак не ще и да знае, пак си гледа своите интереси, пак и сама обича да поприказва сегиз-тогиз за „хуманност и справедливост“! Пита се, какво остава да прави „интелигенцията“ при такова отношение на буржоазията към „хуманността и справедливостта“? Остава „да грабне властта“ от ръцете на буржоазията, да прегърне бланкизма, анархизма и т. н. Друго не ѝ остава, защото г. Прокопиев намира за „*несвоевременно* да се занимава тя с марксизма.“ — Прокопиев отричаше възможността на капитализма, възможността на „фабричния пролетариат“ и възможността на марксизма, а в същото време смяташе възможно прокарването на работническо законодателство без помощта на „фабричния пролетариат“! Всичко това Прокопиев говореше, за да убеди социалдемократите в това, че марксизмът е „*несвоевременно* и *неплодотворно*“ дело.

Обаче Д. Братанов с примера за Германия доказваше на Прокопиев *своевременността* и *плодотворността* на марксизма в България. „Германия — пишеше Д. Братанов — *встъпи* най-късно от другите европейски държави, с изключение на Русия, в пътя на капиталистическото производство. Преди 50 години никой в Германия не вярваше, че има *почва* за капитализма. Когато известният Фридрих Лист в 1842 г. излезе да агитира за в полза на протекционизма в Германия и да доказва, че

в Германия има *почва*, че може да се развива капитализмът, всички се смееха на неговите мнения. Но действителността показва, че Фридрих Лист беше съвсем прав. Около това време, когато никой не вярваше, че капитализмът има почва в Германия, се образува „Съюзът на комунистите“, начело на който стояха Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *първите марксисти*. Целта на този съюз беше — да се пригответи „работническа партия на бъдещето“. Това дело тогава беше в Германия толкова мъчно, щото се изискваше голяма предвидливост и търпение. В това време „обединеният фабричен пролетариат“ в Германия беше малочислен, при това пропит* с бюргерски — мешчански дух, останалата маса от населението бяха бюргери — занаятчии и така разхвърлени по Германия, щото представляваше за множеството германски Прокопиевци невъзможна работа да се организира „работническа партия на бъдещето“. Но „Съюзът на комунистите“, а главно Карл Маркс и Фридрих Енгелс, като се основаваха на своите научни идеи, работеха и пропагандираха *марксизма, научния социализъм*. Разбира се, че нетърпеливите „революционери“ тая работа — „да живееш за бъдещето, да работиш за бъдещето“, както казва г. Прокопиев, смятаха я за безсмислена, за смешна работа: те искаха ей сега, в настоящето, чрез „захват на властта“ от няколко души „интелигентни революционери“ с един удар да прогласят „хуманността и справедливостта“. Вследствие на това и в Германия още при първите крачки на германските социалдемократи се явиха Прокопиевци от рода на Виллих и Шаппер, които укоряваха Карл Маркс и Фридрих Енгелс, че те живеят в бъдещето, работят за бъдещето, че е безсмислено тогава, когато не е бил още „обединен фабричният пролетариат“, да се пропагандира *марксизмът* и да се мъчат да организират „работническата партия на бъдещето“... И какво излезна? Прокопиевци измряха с едно тежко разочарование, а марксизмът подир десет-двайсет години създаде такава силна „работническа партия на бъдещето“, която зачуди света. Като допълнение към казаното Д. Братанов прибавя на края на статията

* В оригинала „пропитан“. Влияние от руското списание „пропитанны“. — Бел. ред.

„Защото увличането от „хуманност и справедливост“ и други такива *неопределени фрази* фатално водят или към разочарование, или към твърде безполезни и даже вредни опити. За това ний всякога най-горещо ще препоръчваме научните средства за възтържествуването на „хуманността и справедливостта“. *А такива научни средства дава само марксизмът, само научният социализъм.*“

На отговора на Д. Братанов последваха нови възражения от Прокопиев чрез в. „Лъча“⁷⁰. Тези възражения приличаха повече на клевети и извъртване същността на марксизма и мислите на социалдемократите отколкото критика. Преди всичко, в новите възражения за Прокопиев марксизмът не бе наука, следователно той не бе никакъв научен социализъм. Научно, според Прокопиев, е само това, което може да се потвърди чрез *опит*. Марксизмът не можел да се потвърди чрез *опити*, следователно не бил *научен*. След това Прокопиев захваща да оборва научността на марксизма. Причината за пропадане на дребните производители той виждаше в милитаризма, полицейщината, бюрократизма и данъците. С други думи, той смяташе за главна причина на обществените явления политическите условия, които той взимаше независимо от икономическата организация, във от свързката им с обществено-икономическите условия. Поради това Прокопиев обвиняваше марксистите, социалдемократите в *жестокосърдечност*, защото искали и работели уж за съсипването на дребните производители, радвали се на пропадането на дребното производство. Твърдението на марксистите, че капиталистическото производство съсипва дребното, било „догма“, както и всички техни твърдения били „догми“, а не наука. Напротив, дребното производство не само не пропадало, ами предстояло човечеството да се повърне към господството на дребното производство чрез прилагането на електричеството към производството, чрез прилагането на така наречената *force motrice*. Разбира се, че Прокопиев не признаваше *класовата борба* в историята. Карл Маркс и Фридрих Енгелс казват, че историята на човешкото общество, с изключение на първобитните времена, е история на борбите на класите. Прокопиев, за да обори тази „догма“, взима сръбско-българската война и пита: „къде е тука класовата борба?“

Той отрича и другата „догма“ на марксизма, а именно, че „икономиката управлява света“ и че идеите, които господствуват в дадено време, се определят от *материалните условия*, в които живеят хората. Затова Прокопиев обвиняваше социалдемократите, марксистите, в това, че те уж не признавали значението на идеите и на знанията в общественото развитие. Така също той обвиняваше марксистите и в това, че те не придавали никакво значение на „интелигенцията“. По-горе видяхме, че Прокопиев гледаше на интелигенцията като на обществена сила, която създава прогреса, историческото движение, поради което Д. Братанов му доказваше, че такова представление за ролята на „интелигенцията“ води към бланкизма и анархизма, към „заграбването на властта“ от едно малцинство „революционери-интелигенти“ и налагането на своите идеи върху мнозинството. Прокопиев повръщаше последното заключение на марксистите във вид на обвинение против тях, че те именно се стремели да организират едно ядро от съзнателното малцинство работници, което щяло да наложи волята си на мнозинството. Прокопиев в първите си възражения казваше, че „фабричният пролетариат“ е главното условие за осъществяването на марксизма, като не обръщаше никакво внимание върху най-същественото условие за възможността на социалистическата наредба, върху *обществената организация* на производството, към която води капитализмът. В последните си възражения той се помъчи да се поправи, като казваше, че като говорил за „фабричен пролетариат“, той искал да характеризира производството, т. е. че фабричното производство в България не „обединява работниците“, не ги съединява механически с десетки хиляди. Обаче в тия си възражения той категорично казваше, че капитализмът в България не може да се развива, защото според него нямало пазари за българските стоки.

В същия в. „Лъча“ на помощ на Прокопиев се притече и П. Габе⁷¹. Този пък, за да обори марксизма, привеждаше думите на съвсем неизвестния руски „знаменит социолог“ Тарасов, един *народоволец*, който се мъчеше да теоретизира утопическите възгледи на руските „социалистически революционери“. Но П. Габе, освен това, главно се мъчеше да придаде *научно* значение на оборванията на марксизма

от Прокопиев с известното писмо на Карл Маркс⁷² до руския публицист Н. Михайловски по повод статията на тоя последния: „*Карл Маркс перед судом г-на Жуковскогo*“, което писмо П. Габе и Прокопиев, както и всички руски „социалисти-революционери“, тълкуваха съвсем превратно.

Д. Братанов отговори и на двамата в сп. „Ден“, год. II, 1892, к. 3 и 4, със статията: *Марксистите, или социал-демократите, и г. Прокопиев*. Прокопиев не признаваше марксизма за наука, защото не можел да се потвърди с *опити*. Под *опити* Прокопиев разбираше опити, каквито са ония в химията, физиката, механиката и т. н. Марксизмът за Прокопиев не беше наука, защото не можеше да се докаже с такива *опити*. Д. Братанов противопоставяше на тия опити фактите от действителността, които потвърждават Марксовото учение за развитието на човешкото общество. Тия факти Прокопиев не можѐ да обори с друго, освен с няколко данни, почерпнати от една статия в руското списание „В. Европы“, за начините, според които руските големи земевладелци експлоатират своите земевладения. Въпросът се касаеше до раздробяването на последните от самите земевладелци на по-малки участъци и даването им под аренда, явление, което Маркс обяснява в „Капитала“, а подир него и други икономисти, като проф. Шмолер, пак със законите на капиталистическото производство. Но Прокопиев го обясняваше като явление, което говорило против марксистките „догми“. Изобщо Прокопиев във всички свои възражения се явяваше един *метафизик*, и Д. Братанов в казаната статия изтъква този характер на възгледите му. Политическите учреждения на буржоазното общество Прокопиев разгледваше не в свръзка и в зависимост от икономическата организация. В констатирането простия факт, че капиталистическото производство съсипва самостоятелните производители, той вижда *жестокосърдечността* на марксистите, защото не искали да се борят „за запазването на дребното производство“ и за повръщането едни икономически форми, „които не могат да развият всички производителни сили, каквото е дребното производство“. С други думи, Прокопиев съвсем не разбираше революционната страна на капиталистическото производство. Той очакваше от прилагането на електричеството към произ-

водството да се повърне обществото към дребното производство. Обаче в днешното общество прилагането на електричеството към производството може да стане и става само по капиталистически начин, който и спомага за пропадането на дребното производство. А в социалистическото общество прилагането на същото ще бъде прилагане към едно едно производство, а не дребно, защото тогава „социалната икономия“ ще съставлява неговия основа.

Но като метафизик Прок. не можеше да види връзката между „инконсизката“, която играе първа роля в съвременната международна политика и сръбско-българската война. Прокопиев взимаше тази война независимо от интересите на капиталистическите държави, които се преплитаха на Балканския полуостров и на които се дължеше войната; той я приписваше само на политическите условия в Сърбия тогава. Естествено е подир това, че материалистическото разбиране на историята за Прокопиев бе недостъпно и затова той го представляваше съвсем превратно. Сгоред Прокопиев материалистическото разбиране на историята отричало значението на идеите. „Тука — отговаря му Д. Братанов — работата се касае до въпроса за произхождението, за образуването на идеите в главите на хората. Когато марксистите, или социалдемократите, казват, че идеите се зараждат в главите на хората под влиянието на материалните условия, те никога с това не са утвърждавали, че идеите или *знанията*, както прибавя г. Прокопиев, нямат никакво значение в развитието на човечеството. Самата деятелност, самият живот и самата програма на социалдемократите опровергават клеветите на г. Прокопиев против марксистите. Социалдемократите никога не са отричали значението на идеите и на знанията, а само обясняват, че тия или ония идеи, които господствуват в дадено време, отговарят на материалните условия, в които живеят хората.“ За потвърждение на цитираното Д. Братанов привежда няколко примера. Също така Прокопиев не беше прав, когато обвиняваше марксистите, че не придавали никакво значение на „интелигенцията“. Д. Братанов казваше: „Интелигенцията сама по себе си не може да съставлява самостоятелна материална сила. Тя е сила, доколкото тя

се туря на почвата на класовата борба. И на тая почва тя е силна, тя е плодотворна и революционна. Но във от нея тя е една безсилна група от идеолози. Така щото марксистите не отричат значението на „интелигенцията“, както не отричат и влиянието на идеите, на знанията върху човеците и историческия въпрос (вървеж?). Напротив, те именно им придават голямо значение.“ При всичко това обаче Прокопиев обвиняваше социалдемократите в якобинство. Така, той казваше, че социалдемократите се стремели да организират едно ядро от съзнателно малцинство, което щяло да вземе властта и да наложи своята воля върху множеството. „Какво изопачаване на истината! Наистина, социалдемократите организират съзнателните работници в социалдемократическа партия. Но целта им е не да вземат властта чрез едно малцинство и да наложат волята си върху множеството. Социалдемократите наистина имат за цел да изскубнат властта на буржоазията, но не с грабването ѝ от едно организирано меншество, а чрез множеството си в народните събрания... В това отношение ядрото или организирането на съзнателните работници в една социалдемократическа партия е първата най-важна задача на всеки марксист. Само съзнателният и организираният пролетариат може да повлече подире си както всички сиромаси, които създава „естествената сиромашия“, така и всички други работници, които създава капиталистическото производство за освобождение на цялото общество от злините, които от ден на ден го налягат. Но затова е необходимо организирането на съзнателно ядро.“ — Обаче Прокопиев твърдеше, че капитализмът в България не създавал „фабричен пролетариат“, като искаше да каже същото, което казваше и В. В. т. “е. че не „обединява работниците“. „Според него — казва Д. Братанов, — щом в една фабрика няма механически обединени стотини и хиляди работници, тогава няма капиталистическо производство, няма почва за капитализмът. Очевидно е, че това е абсурд или нарочно изопачаване на работата. Работата е там, че фабричното производство, като туря стотини хиляди в еднакво положение с еднакви желаня и стремления, с еднакви страдания и болки, *обединява* ги не механически във всяка фабрика, а така да кажем

морално. Сетне, в една фабрика, колкото малко и да са работниците, те се дисциплинират. Във фабриките едни работници влизат, други излизат, но всички, които влизат във фабриката, се подлагат на една и съща дисциплина. Така разбират марксистите обединяващото значение на капиталистическото производство.“ — Впрочем, Прокопиев отричаше още, че капитализмът ще се развие в България, защото, според него, нямало пазари за българските стоки. На това негово твърдение Д. Братанов отговори със следните думи: „Самият факт, че у нас фабриките се умножават, показва, че има пазар за нашите стоки. Сетне, официалната статистика ни показва, че нашите стоки намират пазари... Колко голямо ще бъде развитието на нашата индустрия в бъдеще, не може да се предвиди. Ний констатираме само това, което виждаме. А виждаме, че тя в последно време напредна доста много. Бъдещото ѝ развитие зависи твърде много от държавната икономическа политика. Заинтересуваните фабриканти, едрите търговци и предприемачите, както показват заявленията им в последната сесия на Народното събрание, вече влияят върху направлението на нашата държавна политика. Ний няма да се спираме тука върху всички други обстоятелства, които правят възможно появяването на нашите стоки на външния пазар и за ползата от това за социализма. Това би ни завело твърде далеч и би уголемило размерите на статията. Но от казаното е ясно, че пророкуванията на г. Прокопиев за невъзможността да се развива България индустриално на нищо не се основават.“ — Днес, след 14 години, ние знаем колко верни излязоха думите на българските марксисти и колко несъстоятелни бяха всичките „пророкувания“ на разни Прокопиевци и Габевци в България за невъзможността на капиталистическото развитие в нея, следователно и за невъзможността на социализма като научен израз на движението на пролетариата. Обаче техните „пророкувания“ дълго време съставляваха единственият аргумент за всички буржоазни идеолози в България, които и след Прокопиевци около „прогресивния“ и „демократичния“ в. „Лъча“ се опитваха да оборват марксизма. След приведения отговор на Д. Братанов Прокопиев и Габев изчезнаха, но борбата се пренесе във в. „Прогрес“, който се яви от

съединението на в. „Лъча“ с в. „Правдина“, органа на шуменските „социалисти“, начело с Я. Сакъзов.

Отговорите на Д. Братанов от гледна точка на днешното развитие на социалистическата мисъл, на днешното ни съзнание, са недостатъчни. Срещат се неточни изрази, непълноти, неясности и разхвърленост на мислите. Но преди 14 години другояче не можеше да бъде. Впрочем, задачата беше да се защитят основните принципи на социалистическата теория от голословните оборвания и набедявания на буржоазните идеолози, които, в скоби казано, се явяваха в мантията на своеобразни „социалисти“ и „революционери“, които обаче изказваха твърде своеобразни разбирания на Марксовата теория.

2. „Истинският, хуманният демократизъм“

Ние вече видяхме, че в. „Лъча“ и „Правдина“ се съединиха в един вестник под името „Прогрес“, който се явяваше орган на социалистическите дребнобуржоазни демократи, между които се намираха и бивши съюзисти. Той имаше същото направление, както и в. „Лъча“, и искаше мълком да минава за „социалистически“, а явно да критикува социалдемократите и да минава за орган на *„истинския, хуманния демократизъм“*. Под тия думи редакторите на в. „Прогрес“ разбираха един „широк социализъм“, един утопичен дребнобуржоазен социализъм. В първия брой на своя вестник те определят своите идеи за „истинския, хуманния демократизъм“ със следните думи: „Като не признаваме съществуващия международен, обществен, семеен и личен ред на нещата в делата и отношенията на хората, както у нас, така и навсякъде; поклонници на вечния мир; горещи поборници за всеобщо равенство; като признаваме за един от най-съществените въпроси на нашия живот въпроса за самоусъвършенствование на личността в нравствено и образователно отношение, ние ще се стараем нийде да не си противоречим с горното. Като имаме написани на своето знаме вместо общоупотребителните и омразни думи „*homo homini lupus*“, думите: всички за един и един за всички“, ние сме дълбоко убедени, че бъдещето принадлежи на най-добрите идеали, на нашите вявания, а не на онази наредба, която се крепи от насилията и неправ-

дите на силния против слабите.“ Така редакторите на в. „Прогрес“ определяха „истинския, хуманния демократизъм“. Както виждате, той мирише наистина на „социализъм“, но социализъм неопределен, „широк“, във вид на „общочовешка идея“. Но той съставлява техен обществен идеал. Този „социалистически“ идеал те смятаха за възможен в България и мислеха да го реализират чї ез просвета на „обществото“, чрез разпространението на „хуманните“ идеи. За главна задача те си туриха: „да просвещават обществото и да развиват неговото самосъзнание; да помагат, според силите си, на читателя в разяснението на въпросите, които водят към победата на разума и любовта над невежеството и злобата; да разпространяват и присаждат в българската публика идеите и резултатите на прогреса, добити с общите усилия на цялото човечество“. Така мислеха редакторите на в. „Прогрес“ да реализират „истинския, хуманния демократизъм“. Ясно е, че те се явяваха просто дребнобуржоазни утописти, дребнобуржоазни социалистически радикалдемократи.

В брой 10 на в. „Раб.“ от 2. I. 1893 г. Д. Благоев помести една статия в подлистник под надслов: „1892“, в която, като разгледваше тази година, между другото пишеше: „Тук му е мястото да спомним, че у нас умишлено или от неразбиране смятат „Прогрес“, както преди малко „Правдина“ и „Лъча“, за социалистически орган. Това е съвършено невярно. И трите тия вестници в разгледванието на най-важните въпроси — икономическите, както и на много политически — изхождат от гледна точка на дребнобуржоазната класа. Запазванието силата на дребните самостоятелни производители, подиганието на дребното занаятчийство при днешните условия — това е изходната точка, от която те излизат при разгледванието на икономическите, обществените и политическите явления у нас . . . трите вестника, за които ми е думата, имат едно и също направление — дребнобуржоазния радикализъм и демократизъм, или просто демократизма на дребнобуржоазната класа.“ Тази бележка много разсърди редакторите на в. „Прогрес“. В бр. 17. год. I те пишат: „За съжаление обаче възражения и недоразумения в разбиранieto на нашата програма ние чуваме не само из лагера на г. г. З. Г-вци; но срещаме

ги така също и в органа, който, ако и да се отличава може би от нас в разглеждането на второстепенни въпроси, обаче в крайната тенденция преследва същата цел, има същите идеали, както и ние. Думата ни е за в. „Работник“. В един от миналите му броеве се говори в него за в. „Прогрес“, че последният трябва да се квалифицира като представител на стремленията на дребнобуржоазната класа. Ний не можем да разберем откъде сътрудниците на „Работник“ вадят това си заключение. Ний досега никак не криехме, че ний не виждаме в бъдеще никаква друга възможност за разрешение на социалния въпрос и действителното бъдворение на справедливостта гомежду личностите и народите, освен в осъществяването на социалдемократически строй във всяка държава, която е прегърнала европейската култура... Както и да е, ние каним редакцията на в. „Работник“ добре да вникне в същността на нашата програма. В такъв случай, убедени сме, че няма занаяпред да ни укорява в отклонение от социалистическото движение; напротив, макар и да се продължава помежду ни различието във възгледозете по разни второстепенни, детайлни въпроси, тя ще съедини с нашите усилия своите за тържеството на *прогресивните* идеи.“ Но при всичката изричност на тези изявления от страна на редакторите на „Прогрес“, те си оставаха дребнобуржоазни утописти. Наред с тези изявления в същата статия имаше ред също изрични изявления, че те не са социалдемократи, че те нямали нищо общо със социалдемократизма. В същата статия те заявяваха, че техният вестник нямал за цел да развива и да разпространява социалистическите идеи.

В статията: „*Разликата е твърде голяма*“, поместена в „Раб.“ бр. 21, г. I, Д. Благоев в отговор на горното пише: „Ние изказахме същото тоза, което и тя признава сега. В 17 брой в споменатата статия тя сама вече казва, че целта на нейния вестник не е да разпространява социализма, а да развива *демократическите* идеи, че тя не виждала елементи за една социалистическа партия, сиреч нямало почва за социалдемократизма у нас, и пр. и пр.“ И по-нататък в същата статия той казва: „И наистина, който прочете цялата ми статия: „По повод програмата ни“, в 17 бр.. ще види, че тази разлика е гра-

мадна. Те не виждат елементи за социалдемократизма у нас, сиреч те са убедени, че у нас нямало почва за социалдемократическа деятелност; те очакват едно „нравствено развитие“ на демократизма, което било „присъщо“ на последния; те смятат за безнравствено нещо следствията от икономическата еволюция в България; те са „идейни“ социалисти“, сиреч те са социалисти само *по идея*, а на практика са прогресивни демократи и т. н.“ Но по-нататък в същата статия редакцията на „Прогрес“ прибегва до същите ония възражения, които правеше Прокопиев чрез в. „Лъча“, като прибавя и две нови, а именно, че въвн от социалната демокрация, за която говорят марксистите, имало и „аграрна социалдемократия“ и че социализмът в България можел да се яви „като хвърлена вълна от победоносното социалистическо движение в другите страни“. В бр. 23, год. I-а, на в-к „Работник“, в статията: „*Стария въпрос*“, Д. Благоев отговаряше така: „От наша гледна точка и двете тия неща са едни предположения на нищо неосновани. И наистина, аграрна (земледелска) социалдемократия може да има, но тя се състои от земеделски пролетариат... Ако има аграрна социалдемократия, ще рече и у нас може да я има. А между това преди няколко реда почтената редакция ни говори, че нямало елементи за една социалистическа партия... Да очаква човек сбъдванието на социализма от победоносното социалистическо движение в другите страни е голяма грешка. За сбъдванието на социализма е необходимо едрото производство. Гдето го няма, там не може да се сбъдне никакъв социализъм.“ — Работата е там, че „прогресивните демократи“ под „аграрна социалдемократия“ разбираха едно селско дребнобуржоазно демократическо царство или една селска дребнобуржоазна република. Това именно те наричаха „аграрна социалдемократия“ и затова за тях тази „социалдемократия“ бе възможна и без едро производство, и без класовата борба на пролетариата. Ясно е, че „прогресивните демократи“ бяха едни дребнобуржоазни идеолози и затова не смятаха за *своевременно* да пропагандират социалистическите идеи и се явяваха против социалдемократите, въпреки уверяванията им, че те не били *се отклонявали от социалистическото движение*. Социал-

листуването на „прогресивните“ и „хуманните“ демократи беше проста маневра предвид на социалистическото движение и за отклоняване на „интелигенцията“ от увличането ѝ в социалдемократизма. А че такава беше работата, се вижда от това, че няколко месеца след горните „социалистически“ декларации „прогресивните“ демократи се отказваха публично от своя „социализъм“. В една бележка в бр. 16, год. II-а на в. „Работник“ се казваше, че в. „Прогрес“ станал обикновен буржоазен опозиционен вестник, а в 18 бр., в отговор на една закачка на в. „Прогрес“, в. „Работник“ пита редакцията му да съобщи — отказва ли се тя от „социализма“? Редакторите на в. „Прогрес“ в отговор на този въпрос нарекоха запитването на в. „Работник“ *нечестно* и отречекоха, че някога са обявявали във вестника че са *социалисти*. На въпроса им: „де те във вестника си обявили, че са социалисти“? — Д. Благоев в бр. 21 на в. „Работник“ им отговори със статията: *Отричането на в. „Прогрес“ от социализма*, като им цитира гореприведените из техния вестник места. По такъв начин стана съвсем ясно какви „социалисти“ бяха „прогресивните“ демократи и какъв им беше „социализмът“. Във всеки случай, техният „социализъм“ се оказа наистина един дребнобуржоазен радикалдемократизъм, един „широк социализъм“, едно прикрито общоделство. Поради това „прогресивните и хуманните демократи“ се явяват предвестници на днешния радикалдемократизъм и на днешното общоделство.

Ние се спряхме повече върху първите теоретически борби на социалдемократическата партия с буржоазните идеолози, защото в тези борби ние имаме всички ония точки, върху които всички по-сетнешни противници на социализма и теоретици на буржоазията отправяха своята критика. Последните повториха същите оборвания, които правеха Прокопиевци, „прогресивните демократи“, дребнобуржоазните социалисти и социалистуващите дребнобуржоазни демократи.

3. „Изживяването“ на социализма

След млъкването на Прокопиев и след отричането на „прогресивните демократи“ от „социализма“ първият, който поде тяхната борба против марксизма и маркси-

стите в България, бе Б. Минцес, професор по немски език във Висшето училище в София. Той беше руски емигрант, избягал от Русия и следвал в Швейцария, отдето в 1892 год. дойде в България. В Швейцария той минавал за „революционер“, за „социалист“ и „анархист“, а всъщност той беше авантюрист, който дойде в България, като страна останала назад, с цел да се издигне до високо положение. Понеже стамболовският режим беше насочен против Русия, Б. Минцес, естествено, съчувствуваше на този режим и веднага с пристигането си се присъедини към правителствените хора и скоро сполучи да се издигне до „професор“ във Висшето училище. В 1892 година се почна социалистическото движение и правителствените вестници много се занимаваха с появилата се „язва“ в България, с „оборвания“ и преследвания на социализма и социалистите. През същата година професорите от Висшето училище основаха с помощи от правителството списание под името: „*Български Преглед*“. Разбира се, Б. Минцес беше един от сътрудниците му. В това професорско-правителствено списание Минцес още от първата му книжка почна „изживяването“, унищожаването на марксизма и на социалистите в България. Той почна със статията: „*Социалния въпрос, или идеята за асоциацията*“, която продължава почти цяла година, и след нея вървяха нови статии, които се протакаха до падането на Стамболов. Но най-голяма и важна беше първата статия, която и сам Минцес считаше като всеунищожаваша марксизма и социалдемократите. Всъщност тя съдържаше буквално същите оборвания, които направиха Прокопиев и „прогресивните демократи“, но тези оборвания Минцес правеше с вида на много учен човек, с авторитета на професор от университета. Той говореше с авторитета на университетската наука. Като владееше добре немски език, той цитираше имената на ред известни професори и на съчиненията им, когато Прокопиев и „прогресивните демократи“ оборваха социализма с общи разсъждения. Така че Минцес наглед се явяваше грозен унищожител на марксизма и на марксистите в България.

Минцес в поменатите статии беше си турил за задача да унищожи марксизма, като докаже, че не кон-

центрация на средствата за производство и не пропадане на дребното производство се извършва, а обратното: повръщане към дребните начини на производството и към увеличаване числото на дребните производители, и че не „икономиката“ била „първоизворът на всички исторически явления“. С други думи, Минцес, както и Прокопиев, насочи своите стрели най-първо против основните положения на марксизма. Между другото той се докосна и до марксизма в България с няколко общи думи, както и Прокопиев, а именно, че в България той е невъзможен, защото тя е „земеделческа страна“.

Първ се залови да отговори на Минцес Я. Сакъзов. В кн. VII и VIII, год. III, на сп. „Ден“ от 1894 год. той отговори с една статия, която изпърво озаглави: „Социализмът пред съдът на българския храм на науката“, а по сетне, в 1896 г., кн. VII, г. IV на сп. „Ден“, тя носи надслов: „Професорска наука и професорска шарлатания“. Обаче Янко Сакъзов нищо не отговори на Минцес именно върху най-съществените негови оборвания на марксизма. Както се вижда от самото заглавие на статията му, Я. Сакъзов не си туряше за задача да покаже несъстоятелността на оборванията на Минцес, пък и не беше в състояние да направи това. Той се залови да доказва, че „професорската наука“, представлявана от Минцес, е шарлатания; той като че искаше да докаже на професорите от Висшето училище, а също и на К. Раковски — който в една бележка за назначаването Минцес професор по политическа икономия беше се произнесъл по-благоприятно за неговото образование отколкото за онова на един негов съперник, — че Минцес е невежа, шарлатанин и фалшификатор. Че Минцес, както и един друг, приличен на него марксистоедец, беше един шарлатанин, който продаваше своето перо и знания на всяко правителство, което му добре плащаше, в това нямаше съмнение. Но Я. Сакъзов, като изобличи някои негови шарлатански начини в обращението с науката и някои негови фалшификации в предаването някои положения на Маркс, никак не доказва несъстоятелността на неговите оборвания на марксизма в най-съществените му части. След като направи в първата си статия казаните изобличения, Я. Сакъзов в след-

ната статия си постави следния много безсмислен въпрос: „Що сме ние българските социалисти в българския живот?“ Тука той напусна Минцес и се впусна в изследване миналото на българския народ и на „обществените борби“ в него. Въпросът, както и самото „изследване“ миналото на българския народ, за да отговори на въпроса, правеха на всички тогава много комично впечатление. Очевидно беше, че Я. Сакъзов искаше да намери историческо оправдание за социализма в България в миналото ѝ. Наместо да отговори на въпроса, който поставиха буржоазните идеолози на социалистите за почвата на социализма в България, чрез изследване на настоящето, чрез факти из развитието на България в настоящето, той искаше да докаже това чрез историческото минало, чрез това, че в него имало „обществени борби“! Очевидно, че по такъв начин той не можеше да отговори нито на своя въпрос, нито на въпроса, поставен от противниците на социализма. Две години след това в една бележка в сп. „Ново Време“ Я. Сакъзов се оправдаваше, че неговата цел в казаната статия била да покаже „историческото появяване“ на социализма в България. С други думи, той искаше да докаже, че „българският социализъм“, следователно и българските социалисти не са паднали от небето, не са нещо чуждо в България и за българския народ, а са продукт на историческото му развитие. Въпреки това, че в речите си при отварянето на партийните конгреси той много пъти е говорил, че социалистическите идеи в България са били пренесени от странство, но са намерили почва в България, в статията си обаче той търси отговор на въпроса за тази почва в историческото минало на българския народ. Очевидно, че това не беше никакъв отговор; с него Я. Сакъзов не отговаряше на поставения въпрос.

Самото изследване миналото на българския народ и неговите „обществени борби“ беше неясно, забъркано и несъстоятелно от социалистическа гледна точка. То тъй и остана nedовършено. Макар Я. Сакъзов и да обещавахе в последната година и в последната книга на „Ден“ да продължи и извади заключенията от своята екскурзия из българската история, обаче когато след две години

се повърна към нея, вече в сп. „Ново Време“, той свърши със защита на себе си от Минцесовите нападки. Впрочем заключенията си Сакъзов бе направил в последната статия в сп. „Ден“, но обещанието му да се повърне и да направи нови заключения показва, че за него самия не беше ясно какво искаше да докаже и какви заключения още искаше да дири. Направените заключения показваха, че нямаше какви други заключения да дири. На 908 и 909 стр., год. IV, „Ден“, той пише: „Това е миналото. Какво ни учи то?... Отговорът е един: българския работен народ от „старославната си древност“ насам до „великата епоха“ на помиряването със своята освободителка и подир нея е бил жертва на една гнъсна, алчна и безбожна експлоатация и то в името на общо-българско, общонародно благо... Всяка обществена класа, економическите интереси на която не съвпадат с интересите на работния народ, се преобръща, щом дойде на власт, с каквито фрази и да се прикрива, в класа угнетителна и експлоататорска.“ — Това са двете заключения, които Сакъзов прави от миналото. Но той прави и трето едно заключение на стр. 914. След като с няколко реда споменава за „обществените борби“ след освобождението и за появяването на социализма в България, Сакъзов казваше: „Това развитие и нарастване на съзнаването своите интереси и своите цели у българския работен народ, социалните и политическите задачи на когото са днес ясни като ден, ни води към заключение трето, което гласи: В безконечния ред на сълзи и въздишки, на страдания, лишения и мъки на работния народ идва най-после момент, когато известна негова част съзнава своето положение и съглежда в живота условия за изменяването на това положение. Тя вижда, че причините на човешките страдания, доколкото те произтичат от неговото икономическо положение, са следствие на господството на класовите интереси над общите интереси на работния народ, а че само с премахването на това господство ще се премахнат и самите страдания.“ Както виждате, по такъв начин Сакъзов извади от миналото правото на съществуване за социалистите в българския живот. Но той сам се съмняваше дали тия заключения са отговор на въпроса за почвата на марксизма в

България тогава. Затова той се канеше да дири още заключения. На стр. 915 той пишеше: „Ако нашия читател е бил тъй снизходителен да проследи внимателно казаното ни в тази и миналата книжка по въпроса за обществените борби у нас, то не би било мъчно да си направи той сам заключение по въпроса; какво сме ние, социалистите, и има ли място за нас в историческия живот на българския народ. Но тъй като недобросъвестността на нашите противници върви редом с тяхното слабо разбиране на обществените въпроси, тъй като по въпроса за нашето право на съществуване в живота нашите български противници най-много копия са си строшили и ще продължават да трошат още за някое друго време — ние искаме да се вгледаме малко по-отблизо в заключенията, които може да се направят от казаното ни дотука, и да покажем истинската стойност на буржоазните възражения относно това наше природно и неотемлимо от човешки ръце право на съществуване... Но това ний не можем направи сега и читателят ще бъде добър да ни почака до следующата книжка.“ По такъв начин Сакъзов не само не можа да даде отговор на противниците на социализма, но не можа да схване и самата същност на въпроса, на който трябваше да отговорят социалистите в България. Поради това стана необходимо да се отговори на този важен въпрос, а особено след „критиките“ на Минцес. Такъв отговор се яви брошурата: *„Социализмът и работничският въпрос в България (към оборванията на социализма у нас)“* от Д. Благоев, която засягаше само двете точки от възраженията на противниците. По другата точка, а именно по оборванията на Марксовата историческа теория или материалистическото обясняване на историята, най-обстойно отговори К. Раковски.

Насърчен от слабия отговор на Сакъзов, Минцес продължаваше да оборва марксизма още по-смело, като още по-смело фалшифицираше мислите на разните външни авторитети и особено съчиненията на В. Зомбарт. Той се канеше даже да напише съчинение върху „социалната и аграрна политика“ на България, с която се заканваше окончателно да унищожи марксизма и да докаже невъзможността му в България. Обаче преди да

унищожи марксизма, той биде изобличен в сп. „Ново Време“ в най-мошеническо фалшифициране мислите на Зомбарт за Марксовото учение в произведението му: „Социализмът и социалното движение в XIX век“, а скоро подир това той избяга от България. Обаче неговото място зае друг марксистоядец, по всичко приличен на Минцес. В Швейцария той също минавал за руски „революционер“, социалист, принадлежащ към тъй наречените „независими“, т. е. анархист. Дошъл в България още в Стамболово време, той се присъедини към редакцията на „Българска Сбирка“, сетне стана редовен сътрудник на сп. „Мисъл“. Думата е за д-р Пасманик, който пишеше против социализма и социалистите под разни псевдоними — Деборов, Велинов и други. Този именно доктор пое ролята на Минцес — да „изживява“ марксизма, и при това *от корен*, т. е. във философската му основа. Марксовата историческа теория, т. е. материалистическото разбиране на историята, била празна работа, несъстоятелна измислица на Маркс, защото с никакви исторически факти не била потвърдена и защото нямало нито едно голямо съчинение; в което да е развита и обоснована с факти из историята. Пасманик, както и Минцес, в оборванията на марксизма никак не се стесняваше да фалшифицира чуждите съчинения и мисли; той отиваше дори и по-нататък: чуждите мисли той издаваше за свои, самостоятелно добити, когато те бяха крадени, без да се посочва чии са, от кого са заети. Той, също както Минцес, правеше всички тези фалшификации и мошеничества с апломб, с дързост, с авторитетност на голям учен човек. Но скоро маската му биде смъкната и представен във всичката му босота. Това направи главно К. Раковски.

Пръв път К. Раковски показва кой е новият марксистоядец в България П. Деборов (Пасманик) в една рецензия, поместена в кн. XII на сп. „Ден“, год. IV, върху статията в „Българска сбирка“, кн. I, год. II: „Марксизъм и българските социалисти“ от П. Деборов. В тази рецензия К. Раковски ни дава пълния облик на Пасманик като личност и като писател. „Вие сега — казва К. Раковски на П. Деборов — прогласявате „безпочвеността на социа-

лизма в България“, вие пишете буржоазни и капиталистически програми, вие гърмите сега против „революционната деятелност“ и се прогласявате партизанин на „съзнателната еволюция“, когато преди това вие бяхте не само отчаен революционер и социалист, но вие имате претенцията да бъдете *по-революционер* и от самите социалисти, даже и се пъхате между немските анархисти (Unabhängigen, независимите) в Цюрих? Всичките ренегати захващат оттам: да се обявяват противници на „революцията“, а партизани на еволюцията, с която дума всъщност те искат да прикрият своите подозрителни търговийки. — Преди 4—5 години, ако ви беше лесно, дето се казва, вие щяхте да удавите с една капка вода всичките буржоазии на светът, но сега вие, с „популярно научни цели“, разбира се, пеете хвалебни песни на същата тази буржоазия, и в частност на българската буржоазия, и ги обявявате достойни за вашето уважение. Вчера вие се обявявахте за враг на руското правителство, днес се туряте под покровителството на неговите агенти в България. Днес вие поздравлявате в лицето на филантропа на пловдивските затворници, С. Бобчева — „народният труженик“, вчера вие наричахте Стамбулова — когато трябваше да получите място — „велик патриот“, утре ще наречете тъй Радославова...“ След това К. Раковски изтъкна невежеството на П. Деборов с един пример за незнанието му що е писал Гизо, когато той обичаше често да поменува и фалшиво да го цитира, и фалшификациите му с един пример за думите, които казал Либкнехт в Бреславския партиен конгрес.

Гяма съмнение, че К. Р. съзнаваше печалната необходимост да се занимава преди всичко с личността на Пасманик, а сетне да пристъпи към идеите му. „За най-голямо наше съжаление — пише К. Раковски — ние бяхме принудени наместо да разгледаме идеите, да разгледаме личността. Това е една печална необходимост, когато идат личности да пишат не за „научни цели и нищо повече“, а за *нещо* повече.“ Но след казаната рецензия К. Раковски пристъпи към „идеите“ на Пасманик с ред статии в сп. „Ново време“, г. II, под общо заглавие: „*Историческият материализъм*“. В тези статии К. Р.

подхвърли на най-всестранна критика всички възражения на буржоазните теоретици против историко-философската част на Марксовото учение. Стига да споменем съдържанието на поместените в сп. „Ново Време“, статии под казаното заглавие, за да се убедим в това: то е следното: *Част първа — Антикритика*. I. Спомени по един забравен спор. — II. Първото появяване на „интелектуалния фактор“ на г. Деборов. — III. Как трябва да се гледа на обстоятелството, че марксистите нямат голяма литература. — IV. Две главни абстракции на нашата мисъл: количеството и качеството. — V. Разновидността и единството на явленията. Обаче К. Р. не довърши своята статия. Той даде в „Ново Време“ само две части от нея. Причина за прекъсването на печатането ѝ беше това, че К. Р. искаше да ги издаде в отделна книга от 10—15 коли, но и това не можа да стане. Преди тази статия К. Р. писа пак против Деборов статията: „Нова концепция“, в сп. „Ново време“, год. I, кн. IV и V, в която изтъкваше новите литературни плагиати на П. Деборов, т. е. представянето за свои чужди мисли и теории. Обаче К. Р., макар и да не можа да довърши своята *антикритика* на всички критици върху историко-философската страна на марксизма в България, в ред други статии, печатани в сп. „Ден“ и сп. „Ново време“, даде най-обстойни отговори. Такива са статиите му: *„Българските социалисти пред съда на г. д-р К. Кръстева* (год. IV, кн. VIII и XI—XII); *„Философският критицизъм“ в науката и субективизмът в историята* (по повод на една книжка на г. Кареева); *Философия или фарс* (сп. „Н. Вр.“ г. I, кн. VI); *Естетика или спиритизъм* (сп. „Н. Вр.“ год. II, кн. I и год. III, кн. III); *Празнословие и материализъм* („Н. Вр.“, год. II, кн. IV). Независимо от това, социализмът в България много дължи на К. Р. в борбата му с русофилството. Неговите статии във в. „Социалист“, в които К. Р. за пръв път изтъкна политиката на Русия на Балканския полуостров и в руско-турската война през 1877 год.; статиите му в „Ден“, год. III, под общото заглавие: „Разлагающа и възраждающа се България“, критика върху една брошура под същото заглавие, в която се теоретизира най-диво русофилството в България; най-сетне неговата книга: *„Русия на Изток“*, всички тези трудове на К. Р. дадоха на

Социализма в България прекрасно оръжие в теоретическите и практически борби против противниците на социалистите, най-върли макар и най-вулгарни от които бяха и са русофилите.

Обаче д-р Пасманик и след изобличенията на К. Р. във фалшификации, невежество и рецидивизъм в плагиаторството, като оставаше без опровержения разкритията на К. Р. и като се оплакваше от „нетолерантността“ и „псувните“ на социалистите, продължаваше да „изживява“ марксизма, додето най-сетне и той избяга от България, без да успее да унищожи Марксовите „догми“ и „утопии“. Но преди да избяга, той се опита с нови оръжия да ги унищожи. Тези оръжия той намери в появилия се тогава в социалистическите партии в странство *ревизионизъм* и *опортюнизъм*, „широк социализъм“ или *общоделство*, особено в „крайното Бернщайново учение“. Така в сп. „Мисъл“ от 1899 г., кн. I, Пасманик пише статия: „Изживяване на историческия материализъм“, в която между другото четем: „когато тук (думата е за Западна Европа) се раздават критическите гласове из средата на самите марксисти — Жорес, Бакс, а най-сетне и Бернщайн, един от водачите на немската социалдемократия — там (думата е за Русия и България) още царува най-ужасен догматизъм.“ А в кн. III същата година Пасманик пише статията: „Социализъм и демокрация“, в която вече привежда всичките аргументи против Марксовата „утопия“, дадени от Бернщайн в неговата книга: „Предпоставките на социализма“. В тази статия между другото четем и следните места: „Тъй също се вижда, че въобще между самите марксисти отдавна вече — от 6—8 години насам — захваща да се появява една все по-определена критика на Марксовата историческа теория. Но само в последно време един германски социалдемократ ни даде всестранна критика на марксизма: ние имаме предвид книгата на Бернщайна, която направи голям шум по цял свят.“ И на двете тези статии се даде нужният отговор в сп. „Ново Време“, в отдела: „Из живота на литературата“, в кн. 2, год. III и в кн. 2, год. IV, подир което Пасманик изчезна. Обаче той изчезна не безследно; той остави свои заместници в „изживяването“ и унищожаването на

Марксовите „догми“, на „най-ужасния догматизъм“. Тези заместници на критиците на „догматизма“ в България се явиха из средата на работническата социалдемократическа партия; те бяха българските „ревизионисти“, „широките социалисти“, общоделците. Теоретическата борба на работническата социалдемократическа партия взе съвсем нова насока и се яви целителна за самото бъдеще на партията.

ГЛАВА ВТОРА РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. От 1892 г. до 1897 г.

Отклоненията на работническата социалдемократическа партия от принципите и тактиката на работническия или пролетарския социализъм се обясняват с условията, в които тя имаше да действа и се развива. Социалистическото движение в България се оформи тъкмо тогава, когато дребнобуржоазните начини на производство и съществуване пропадаха и новите капиталистическите, си пробиваха път. Като изхождаше от Марксовото учение и като се опираше на самата действителност, социалистическото движение в България се явяваше теоретичен израз на движението на пролетариата, което трябваше да се яви и слаби наченки на което съществуваха. Противниците на социализма в България, както видяхме, изваждаха против него този аргумент главно, че в България няма работници, следователно социализмът не се явява теоретичен израз на тяхното движение. Това възражение на противниците беше не *абсолютно* вярно. В България не само имаше работници, но тя вече беше встъпила в пътя на капиталистическото развитие, което означаваше увеличаване на наемните работници, както и преобръщането им на същински индустриален пролетариат. Вярно е, че при появяването на социалистическото движение наченките на работническото движение бяха много слаби, но те все съществуваха и следователно социалистическото движение се явяваше негов теоретичен израз. От друга страна, социализмът се явяваше и такъв израз на развиващото се работническо движение. Социалистическото движение имаше за своя главна задача, още при първите стъпки на работническото движение да го прави съзнателно, да го прави класово пролетарско,

с една дума, социалистическо. Но затова именно противниците и толкова се опълчваха против неговия определен характер.

Преди да се почне социалистическото движение в България беше се появило едно работническо движение за сдружаване. Първото работническо движение се започва от 1883 год. между работниците печатари (словослагателите), резултат на което се яви организирането на *Българското типографско дружество*. Сдружаването на работниците печатари около това дружество обедини работниците от печатниците във всички по-големи градове. То имаше и свой орган, в. „*Работник*“; то влизаше и във връзки със същите дружества в странство и в общия съюз на работниците печатари там. Наистина, този печатарски съюз не развиваше особена жива деятелност и между центъра и провинциалните дружества скоро се явиха несъгласия, с които се обяснява отслабването на движението между работниците печатари. Впрочем, те бяха пълният стадий на работническото движение и затова то не отиваше в съзнанието си по-далече от взаимно-спомогането, т. е. едно движение за сдружаване на „чисто икономическа почва“, както проповядваха на работниците съюзистите. Но „Българското типографско дружество“, или по-вярно съюзът на българските печатари работници, макар и отслабнал и останал само с един-два клона в провинцията, продължаваше да съществува. В 1893 год. той отпразнува 10-годишнината от основаването си и беше се съживил под влиянието на социалистическото движение.

Независимо от казаното, през 1892 год., преди да се започне открито социалистическото движение, в Сливен се захвана едно движение между работниците за сдружаване. Но съзнанието у тях за задачите на работническите сдружавания е било тъй слабо, че работническото движение не отиваше даже дотам, дето беше стигнало то между работниците печатари; то се изля във вид на движение за сдружаване за общо произвеждане, или във вид на кооперативно-работническо движение. Обаче то не можа да се излее в нещо практическо, понеже заинтересуваните господари на работниците се обявиха против такова сдружаване и при онова несъзнание, което

тогава царуваше, то не можеше да приеме практическо приложение. В София много по-отрано от 1892 год. се яви едно работническо движение между келнерите-работници, резултат на което се яви едно работническо келнерско взаимоспомагателно дружество, което и до днес съществува.

Под влиянието на агитацията и пропагандата на „българската социалдемократическа партия“, през 1892 и 1893 год. се явява едно голямо раздвижване на работниците и организирането им. През 1892 г. се явява едно раздвижване между фабричните работници в Сливен, поради това, че фабрикантите караха работниците да купуват срещу заплатите си продукти от отваряните от тях при фабриките дюкяни, което още тогава създаде идеята между работниците за организирането им в текстилен синдикат, който е първият текстилен синдикат в България и днес. В Пловдив през същата година се яви движението между работниците-печатари за организирането им в печатарско дружество. Същата година там се организира работническо печатарско дружество, клон на „типографското дружество“. На 24 април 1893 година в Габрово се организира общо работническо взаимоспомагателно дружество. През същата година в София се основа общо работническо дружество „Братство“, което служеше за огнище на работническото движение в София, а в Търново — шивашки синдикат. За засилването на работническото движение в България през 1893 год. — първата година на агитацията и пропагандата на „българската социалдемократическа партия“ — говореха и следните три факта. Единият е първото отпразнуване *празника на труда* — *Първи май* (18 април) в България. В него участваха множество работници, а в София и Пловдив, особено в София, се отпразнува много тържествено даже с един вид манифестация и червени ленти, при което не се мина и без намесата на полицията, която е искала да попречи на работническия празник. Другият факт, който говореше за засилването на работническото движение, беше участието на работниците в законодателните избори през 1893 год. При най-големите насилия, с каквито тогава ставаха изборите, партията получи повече от 600 гласа. Но най-голямо раздвижване на работническото

в България през 1893 год. се възбуди от агитацията на социалдемократическата партия за подаване на Народното събрание едно общо работническо прошение с минималните искания на програмата⁷³.

В същото време се яви и стачната борба. През април 1893 год. избухна една стачка от 7 души работници-печатари в една от видинските печатници. Причина за избухването на стачката беше нередовното изплащане на заплатите от господаря на печатницата. През същия месец в София, в една работилница (каква именно кореспондентът на в. „Работник“ не съобщава поради конспиративни причини и поради мотивите на стачката), по причина, че господарят посегнал да изпъди по-будните работници, за които се научил, че организирали работниците от неговата и другите работилници в синдикат. През юли същата година стачка в Казанлък от 9 работници-казанджии за увеличение заплатата им. На 5 август 1893 год. нова стачка във Видин на печатарите-работници за увеличение заплатата и редовно изплащане. През юни 1894 год. стачка в Пловдив в тютюневата фабрика „Слънце“ от 35 души работници за увеличение заплатите. Няма съмнение, че тези стачки бяха стихийни, без предварителна организация на работниците и без ръководство на организации. При всичко това обаче те бяха работническо движение, те бяха работнически борби, при това те все не бяха въвн отвлиянието на общото раздвижване на работниците тогава и на организирането им в клубове, в общи работнически дружества и социалистически дружини. Работническото движение в България още от първите си крачки подпаднаше под влиянието на агитацията и пропагандата на социалдемократическата партия. То вървеше с последната и се развиваше под нейното пряко влияние. Така че социалистическото движение в България се явяваше не само теоретичен израз на работническото движение, а социалдемократическата партия, авангардът му, най-съзнателната му проява, но нейна най-главна пряка задача съставляваше да го прониква със своите принципи и своята тактика, с революционния, с Марксовия социализъм. И тя до съединението вървеше в тоя път неуклонно и наистина предано служеше на своите преки задачи, на работническото дело.

Впрочем стамболовският режим се яви голяма пречка за по-нататъшното развитие на работническото движение. Независимо от това, че той вече пречеше на социално-икономическото развитие на страната, но той се нахвърли върху социалистическото и работническото движение с всичката си груба полицейска и шайкаджийска сила. Почнаха съ преследвания против работническите клубове и работническите събрания; те насила се затваряха и разтурваха. По-деятелните работници се интернирваха, а работниците чрез своите господари се заплашваха по всевъзможни начини. При слабото още работническо движение, при току-що почналото се организиране на работниците, преследванията не можеха да не повлияят върху неговото развитие; то за известно време заглъхна, за да се преобърне в политическа борба против самия режим. А понеже стамболовският режим, колкото повече отиваше към свсето падане, толкова по-брутален ставаше, то, естествено, агитацията и всичките усилия на социал-демократическата партия се насочиха изключително в политическите средства за борба с режима, който се явяваше толкова пакостен за работническото движение. Поради това към края на стамболовския режим не се чуваше вече за работническо движение, а само за политическото движение на работниците. Впрочем социалдемократическата партия нито една минута не спираше своята пропаганда на социалистическите идеи; тя продължаваше да издава своята социалдемократическа библиотека, както и вестника.

Но както видяхме, след съединението на партията и съюза и след падането на стамболовския режим, в работническата социалдемократическа партия взе връх дребнобуржоазният радикалдемократизъм и тя все повече се израждаше в една дребнобуржоазна демократическа партия. Тя забрави своя характер и преки задачи. За нея вече повече важеха изборните успехи в някоя Новопазарска или Павликенска околия отколкото работническото движение и работническите борби, или за нея повече важеха земеделското движение и неговите борби отколкото движението и борбите на работниците. Без съмнение, това се обяснява с обстоятелството, че работническото движение и работническите борби бяха слаби, та не

можеха да ѝ обърнат и погълнат вниманието, не можеха да влияят върху психологията на социалистите. Обаче очевидно е, че това обяснение е недостатъчно. До съединението на партията и съюза движението и борбите не бяха по-силни, а при всичко това слабостта им не пречеше на социалдемократическата партия да бъде наистина работническа и неуклонно да изпълнява своите преки задачи. Значи причините за отклоненията на работническата социалдемократическа партия не са само в слабостта на работническото движение. Една от причините за това е съединението на партията и съюза или на „социалистическите сили“. Съединението им вмъква в партията едно множество съвсем несоциалистическо и при това от интеллигентски индивидуалисти. Съединението на „социалистическите сили“ — това означаваше създаването на една дребнобуржоазна радикалдемократическа, предимно интеллигентска партия. Естествено е, че за нея не важеха принципите и тактиката на социалдемократическата партия, преките ѝ задачи, работническото движение. Последното изобщо не ѝ правеше никакво впечатление и тогава, когато то се проявяваше доста очебийно, или правеше ѝ временно, преходно впечатление, без да легне в психологията ѝ като съзнателен стремеж към ръководене, сближаване с него и закрепване на идейните връзки между нея и него.

И наистина, от края на 1894 год. и през 1895 до 1897 г., особено през 1895 и 1896 год., съществуваше едно небивало работническо раздвижване. През декември 1894 год. в София се основа *централен работнически печатарски синдикат*, членовете на който в скоро време пораснаха до 200 души. Този синдикат на 23 декември 1894 год. избра свой *агитатор*, енергичния инициатор на движението между работниците-печатари и вдъхновител на работническото движение тогава в София, покойния *Д. Сумпуров*, печатар-работник. Благодарение на неговата енергична агитация, през 1895 г. се яви едно общо раздвижване на работниците-печатари в България и организирането им в синдикати, клонове на централния работнически печатарски синдикат. В януари 1895 г. се основаха такива в Пловдив от 116 души работници и в Ямбол. През февруари и март същата година основаха

се печатарски работнически синдикати в Варна, Русе, Шумен, Казанлък, Търново. Независимо от това през същата година се яви едно движение на работниците в другите занаяти и индустриални предприятия. През февруари 1895 г. се основа в София *централен работнически шивашки синдикат*, на 28 март същата година се основа пак в София *железарски работнически синдикат*, на 27 април работнически *обушарски* синдикат; през август месец избухна движение между дърводелците в София за организирането на синдикат; през октомври се организира работнически шивашки синдикат в Габрово. От друга страна, през същата година следват ред стачни борби, особено през 1895 година. От 12 декември 1894 год. до 10 януари 1895 година избухна една подир друга *свдз.м* стачки на печатарите-работници в София. На 4 и 6 февруари 1895 год. избухнаха две нови стачки на същите работници. Но най-големи стачки на печатарите-работници избухнаха в началото на март 1895 год. Такива бяха общите стачки в София от 200 души работници-печатари, които искаха да наложат на господарите един правилник за условията, при които да работят работниците в печатниците, един *тариф*, и в Русе от 70 души работници за правото на свободно синдикиране. В началото на май 1895 г. избухна голяма печатарска стачка в Пловдив; на 4 октомври същата година нова печатарска стачка в София, а на 5 декември 1895 год. стачка на работниците-дърводелци от фабриката на Бруха в София. През май 1895 год. се почва движение между работниците по железопътната линия София — Роман. Повече от 500 души се оплакаха до министерството от жестокостите на предприемачите по тази линия, от нередовното изплащане на заплатите им и от една най-варварска експлоатация от тяхна страна. Какви жестоки са били отношенията на предприемачите към работниците по линията София—Роман се вижда от това, че през юли 1896 год. последните, на брой повече от 1000 души, с колове, търнокопи и чукове нападаха предприемачите, техните кантори, дюкяни и бараки и изчупиха всичко. Този работнически смут накара министерството на общите сгради да обърне най-сетне внимание върху положението на работниците и да издаде един правилник, с който

урегулирваше отношенията между предприемачите и работниците по строящите се тогава железници. На 5 юли 1895 год. избухна стачка на работниците-зидари и тухлари в Котел, който след изгарянето му през същата година се градеше отново с държавна помощ. През 1896 год. стачната борба се разширява. На 22 януари 1896 год. стачка на шивачите в Габрово; на 15 февруари същата година печатарска стачка в София, а през май стачка на работниците-дърводелци от дърводелската фабрика в Рахово. Най-голяма стачка през 1896 г. беше *общата стачка* на 800 фабрични работници от текстилните (предачно-тъкачните) фабрики в Сливен, обявена на 24 май 1896 година. От друга страна пак през май 1896 г. стачка на цигарджиите-работници от тютюневата фабрика в Пловдив „Слънце“ и на 11 юни нова печатарска стачка в София. През 1897 год. работническото движение отслабва. Само катастрофата, станала през юли месец 1897 г. в барутната фабрика в Русе, в която изгоряха 200 работници, предизвика едно голямо движение между русенските работници, което обаче не даде особени трайни практически резултати. През август същата година избухна стачката на 40 души работници-шивачи в Габрово, след която работническото движение отслабна, за да се почне по-сетне отново.

Тъй че от 1892 до 1897 год. работническото движение в България постепенно се засилва и особено голямо засилване получава от края на 1894 год. до към края на 1897 година. Обаче тъкмо това засилващо се работническо движение работническата социалдемократическа партия не използва. Истина е, че в партийните органи то се отбелязваше и даже се насърчаваше, но, изобщо партията със своите органи, управителни и печатни, не туряше своята амбиция в закрепването му, в систематичното влияние върху него. То не съставляваше център и предмет на пряката ѝ дейност, на постоянните ѝ и неуморни грижи. Не само това, но както видяхме в IV-та част, II партиен конгрес се отнесе към работническото движение и неговите борби през 1895 год. сухо, отрицателно, като взе една резолюция по стачните борби, такава, в която виждаме едно косвено неодобряване на това, дето партийните членове се мъчиха да използват

движението и борбите за класовото съзнание на работниците и организирането им, и никакви мерки за изпълването им в смисъл на внасяне съзнание в тях и в изникващите синдикати. Работническото движение беше предоставено само на себе си и на случайната инициатива на отделни партийни членове или работници, съчувственици на партията. Последната вървеше по свой път, който я отдалечаваше от нейната „естествена среда“.

2. Ръстът на работническото движение

Работническото движение през 1898, 1899 и 1900 година отслабва, особено през двете първи години. Обяснява се това отслабване с икономическата криза, която беше се почнала от 1897 год. и продължаваше следните години до 1901, както и с обществените и политическите условия през тези години. През това време работническото движение се изрази в основаването на няколко работнически дружества. През 1899 год. в Русе се основа работническо общарско дружество; в Пловдив заглъхналото печатарско дружество се възобнови в работнически печатарски синдикат. Същата година през декември месец се основа работническо кооперативно дружество „Работник“. В София през 1900 год. (юли месец) се основа работнически кожухарски синдикат. През 1900 г. работническото движение особено се засилва в Сливен. През тази година в Сливен биде основано общо работническо дружество „Съзнание“, а партийната организация започна редовни махленски събрания, като резултат на които се явиха няколко работнически дружества. През същата година имаше само една стачка, а именно стачката в мината Перник (2 януари). Ръстът на работническото движение се захваща от 1901 година насам.

От 1901 година насам се започва отслабване на икономическата и финансова криза и икономически подем, който все повече се засилваше и продължаваше да се засилва и който даде тласък на работническото движение. От друга страна, минаването на кризата и икономическият подем внесоха едно успокоение на масата и в търговско-индустриалния свят, а то не можеше да не се отрази върху общественото и политическо състояние на страната. Изобщо от 1901 година насам настъпват по-бла-

гоприятни условия за ръста на работническото движение. Но независимо от казаното — дейността на работническата социалдемократическа партия се яви един от най-силните фактори в този ръст на работническото движение. След V (Ямбол 1898 год.) и след VI (Габрово 1899) партиен конгрес, а особено след VII (Сливен 1900), работническата социалдемократическа партия все по-съзнателно насочваше своите усилия към своята „естествена среда“, към пропаганда, агитация и организация сред работниците. След VIII конгрес (Плевен 1901 год.) тази дейност става още по-съзнателно насочвана към тази най-главна нейна задача. Поради всичко това, от 1901 година насам работническото движение все повече расте. Във всички по-главни градове, без да говорим за София и Пловдив, се започна организирането на ред работнически синдикати. Тука не е възможно да се изброят всички изникнали синдикати от 1901 год. насам. Според отчета, представен от Ц. к-т в IX партиен конгрес (Търново 1902 год.) за партийната 1901—1902 година, имаше основани именно през тази година 32 работнически синдиката, 7 общи работнически дружества и едно гимнастическо с 1800 членове и с 6,698.25 лева обща каса. Независимо от това, през 1902 год. се правят опити за организирането на работнически професионални съюзи. Такъ напр. шивашките синдикати водят преговори за един професионален съюз; от друга страна и обушарските водят преговори, обаче и двата опита се свършиха без резултати. Заедно с организирането през същата 1901—1902 и следната 1903 год. избухват 28 стачки. От тях по-големи и по-важни бяха: общата стачка на цигарджиите-работници в Пловдив (1901, април месец), общата стачка на работниците по електрическите трамваи в София (август 1901), стачката на работниците от захарната фабрика в София, 500 души работници и работнички (декември 1901), стачката на работниците и работничките (600 души) от памучната фабрика във Варна (1902, юни), стачката на работниците от вагонната фабрика в София (1902), стачката на работниците и работничките (590 души) от тютюневите складове в Хасково (1902 год.), стачката на работниците от фабриката за чембери в Русе (1902 г.), общата стачка на работниците-шивачи в Пловдив (1902).

новата стачка на работниците от памучната фабрика във Варна (1903). общата стачка на работниците от текстилните фабрики в Сливен (1903).

Няма съмнение, че повечето от тия стачки, като стачката по трамваите, стачката в памучната фабрика, в тютюневите складове в Хасково и други бяха стихийни. Обаче очевидно е, че те се намираха в свързка с общото работническо движение и под негово влияние, както и под влиянието на общата партийна пропаганда и агитация. Вън от изброените стачки през 1901, 1902 и 1903 г. имаше и други по-големи стачки. Такива бяха стачките: на пристанищните работници във Варна (300 каруцари, 400 хамали и лодкари) през 1901 г., на работниците по линията София—Своге (150 души) през същата година, на пристанищните работници в Балчик през 1902 год., на работниците от дърводелската фабрика в Кричим близо до Пловдив през същата 1902 год., на работниците от чемберените работилници във Варна през 1903 г. и т. н.

Изобщо, от 1901 год. до 1903 год. работническото движение в България систематически растеше. Ръстът му се изразява, от една страна, в организирането на множество работнически организации, а от друга — в масови стихийни и организирани стачки. И ако това движение растеше под прякото и косвено влияние на работническата социалдемократическа партия, от една страна, от друга — то не можеше да не повлияе и върху самата партия, върху нейното направление. И наистина, засилващото се работническо движение неотразимо влияеше върху нея, като все повече увеличаваше работническия елемент в нея, а с това я преобръщаше в действителна работническа социалдемократическа партия, като засилваше все повече революционното течение в нея.

3. Работническото движение и работническата социалдемократическа партия

Заедно с ръста на работническото движение расте и работническият елемент в работническата социалдемократическа партия. До петия партиен конгрес последната, както видяхме, представляваше една чисто дребнобуржоазна и предимно интеллигентска организация. След този

конгрес до седмия (1900 г.) започна да се вмъква и работническият елемент, но до седмия конгрес все още продължаваше партията да си остава една дребнобуржоазна и интеллигентска партия; в нея господарува дребнобуржоазно-интелигентското мнозинство. След седмия конгрес обаче работническият елемент в нея все повече расте. През 1900 г. наемни работници партията имаше 496, а самостоятелни, занаятчии и земеделци 680. През 1901—1902 год. наемни работници имаше 982, а самостоятелни 893 души. Така че след седмия конгрес, през следната партийна година, работническият елемент в партията се увеличи *два пъти*, когато самостоятелните се увеличиха само с 200 души. Истина е, че дребнобуржоазният елемент заедно с интелигентския съставляват още мнозинство в партията, обаче очевидно е, че с ръста на работническото движение и с влиянието на партията върху него работническият елемент все повече растеше в нея и тя все повече ставаше пролетарска по състав. Най-важното тука беше, че работническият елемент надрасна дребнобуржоазния, селско-занаятчийския, и задача на работническата социалдемократическа партия съставляваше да го засили количествено и качествено, да даде господство в нея на мнозинството му. Обаче тука тя срещна пречка в самата себе си или по-право в господстващия дотогава в нея дребнобуржоазен елемент. Борбата между двата елемента беше неизбежна.

Както видяхме, най-меродавни организации в работническата социалдемократическа партия се явяваха ония, в които господствуваха дребнобуржоазните елементи, като хасковската, ямболската, казанлъшката, врачанската и много други. Техният състав беше чисто дребнобуржоазен. Така напр. казанлъшката се състоеше от 87 самостоятелни и 21 интелигентни, а работници 26; хасковската—58 самостоятелни и 23 интелигентни, а работници 25; врачанската — 27 самостоятелни и 28 интелигентни, а работници 5. Колкото до другите, като ямболската, търновската и други няма нужда и да говорим; те бяха чисто еснафски и интелигентски. Изобщо грамадното болшинство от организациите до 1901 г. бяха все такива. В такива организации, естествено, работническият елемент не можеше да добие господство. Господството на дребната буржоазия

в тях пропъждаше работниците или парализираше тяхното проявяване. Но с ръста на работническото движение, с ръста и на класовото им съзнание недоволството на работниците, партийни членове, против дребната буржоазия в работническата социалдемократическа партия растеще и се захвана сблъскване между тях. В VII партийен конгрес един от пловдивските делегати се опита да обърне вниманието му върху отношенията, които се създаваха в организациите между господари занаятчийци — членове на партията, и работниците им, членове на същата. Но конгресът не обърна внимание, което се обяснява с общото положение на партията, което можеше да се поправи само чрез постепенно изменяване на нейния състав.

Обаче отношенията между двата елемента в партията все повече се изостряха. След VII конгрес въпросът се изнася в партийния печат. В бр. 44 на „Работнически Вестник“, год. IV, Д. Б. подига този въпрос със статията: *Пролетарии и самостоятелни занаятчийци-партийни членове*, в която предлага VIII партийен конгрес да се занимае с него. Въпросът се състоеше в отношенията между работниците и самостоятелните занаятчийци-партийни членове преди всичко вътре в работилницата. Те бяха отношения на експлоататори към експлоатирани в много по-тежък вид отколкото между експлоататори и експлоатирани непартийни членове. Злото за партията се състоеше в това, че тия отношения между експлоататори и експлоатирани се пренасяха от работилницата в партийните организации. „Обаче — четем в статията — тия отношения имат неприятни последствия за самата партия. Враждебните отношения между първия и втория от работилницата се пренасят незабелязано в партията, в нейните организации, особено от страна на първия. В организациите той незабелязано за себе си гледа на своите наемници, членове на партията, както и в работилницата, т. е. че работникът и като член на партията е нещо по-долно от него и че той трябва и в организациите да се покорява на неговото мнение. Работниците пък със слаб характер се боят да се изкажат против едно мнение на своя „господар“; други с независим характер стават лоши за „господарите“. Такива са с малко думи лошите сетнини

за партията от недобрите откошения на партийни другари в работилницата.“ Но още по-пакостно влияние оказваше дребната буржоазия в партията върху синдикатите. Последните се организираха при съдействието на партийните членове и под влиянието на дейността на партийните организации, затова в тях обикновено влизаха и самостоятелни занаятчии. Последните, естествено, внасяха същите еснафски отношения към работниците и в синдикатите. Но именно поради това синдикатите или скоро пропадаха, или водеха едно хилаво съществуване. Така че партията имаше над какво сериозно да се замисли. Господството в партията на дребнобуржоазното мнозинство се явяваше пречка за ръста на работническия елемент в нея. Обаче нейните конгреси имаха да решат общия въпрос за осигуряване господството на работническото мнозинство в партията. Ръстът на работническото движение и работническите борби налагаха това. Усилията на партията след VII конгрес бяха насочени именно към това.

В четвъртата част се спомена за извънредно важното решение на VII конгрес партийният орган „Работнически Вестник“ да се пренесе в София, като избра за втор редактор Г. Георгиев. Вестникът изведнаж измени своя вид. Всичкото внимание на редакцията се съсредоточава на въпросите върху работническото движение и партийния живот, върху пропагандата и агитацията сред работниците за повдигане класовото им съзнание и за социалистическа просвета. Благодарение на „Работнически Вестник“ дейността на партията се съсредоточава все повече върху преките ѝ задачи, върху пропагандата и агитацията всред работниците. На тази дейност именно се дължи ръстът на работническия елемент в партията след 1900 до края на 1902 година, главно в градските центрове, като Сливен, Русе, Пловдив, София. Няма съмнение, че както направлението на партийния вестник, тъй и насоката, която той даваше на партийната дейност, никак не харесваха на дребнобуржоазното течение в партията, възмущаваха го. Не само това, но то употребяваше всички средства, за да парализира неговото влияние, да компрометира неговия авторитет пред партията.

Но тука сме вече пред кризата в социалистическото движение в България. Ръстът на работническото движение, увеличаващите се работнически борби наложиха тази криза. Въпросът беше за тържеството в партията принципите на пролетарския, на революционния социализъм, на неговата метода за действие и борба. Но пред него се изпречваше дребнобуржоазното течение в партията. Борбата против него трябваше вече да стане решителна и тя се почна.

ГЛАВА ТРЕТА

ПОСЛЕДНАТА КРИЗА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

1. Появяването на общоделството

В миналата част видяхме, от една страна, че преди VII конгрес Я. Сакъзов в речта си, която държа в разни градове, вече развиваше в твърде още неопределена форма „теорията“ за „общото дело“ на всички „производителни слоеве“ в България и се яви напълно в своя вид на дребнобуржоазен идеолог в обясняването на обществените явления у нас; от друга страна, видяхме как той в VII конгрес, за голяма изненада на мнозина, а особено на Н. Габровски, се приспособи към господстващото течение в конгреса на партията. По-горе се спомена, че полемиката, която се водеше от противниците на марксизма в България и която се свърши с избягването им от България, се поде от Я. Сакъзов и в същия дух, в който те я водеха против марксизма.

Два месеца след VII конгрес Сакъзов почна свое литературно двуседмично издание под названието: „*Общо Дело*“. В VII конгрес той направи предложение да се издава двуседмична притурка към „Работнически вестник“ за развиване теоретични въпроси. Обаче конгресът отхвърли предложението му, като мотивира, че по такива въпроси може да се пише и в партийния вестник, както и в „Ново време“. Както се оказа по-сетне, Сакъзов имаше намерение партията да му създаде един орган във вид на притурка към партийния, в който да развива своето „широко разбиране“ на „обществените въпроси“. Като не сполучи да убеди конгреса в необходимостта от двуседмична притурка, той реши сам да почне двуседмично издание. За да заобиколи едно от конгресните решения, което гласи, че без разрешение на конгреса

никой партиен член или партиен местен комитет не може да издава политически вестник, Сакъзов почна „Общо Дело“ във вид на двуседмично списание, когато първата година то беше явно политически двуседмичен вестник. В него главно място заемаха политически въпроси. Разбира се, това не беше толкова важно, макар и да беше твърде характерно за отношенията на един член на Централния комитет към партийните работи. По-важно беше какво пишеше Сакъзов в „Общо Дело“.

Ние видяхме какво каза той в VII конгрес върху земеделското движение и отношенията на работническата социалдемократическа партия към него. Видяхме, че той характеризира това движение като буржоазно, което се явявало с програма, за да залъгвало земеделците, че работническата социалдемократическа партия била представителка на пролетариите, че занаятчиите и земеделците, като влизали в нейните редове, признавали пролетарския идеал. Сакъзов на последното даваше голямо значение отколкото на това, от кого се състои работническата социалдемократическа партия. А това не означаваше друго, освен желанието на Сакъзов да отвлече от влиянието на буржоазното земеделско движение, както и от еснафското, селяните и занаятчиите и да ги привлече към партията. Според него влизането на последните в редовете на последната означавало възприемане от тях пролетарския идеал. Обаче всичко това, колкото и да говореше за едно твърде криво разбиране характера и задачите на работническата социалдемократическа партия, беше тъкмо противно на онова, що почна той да теоретизира в „Общо Дело“ още в първите му страници. И наистина, в първия брой той пишеше:

„И наистина, ако не закриваме очи пред това, що става наоколо, ние лесно ще издирим първоизточниците на една обществена промяна у нас. — Още тъй неотдавна, през зимата и пролетта, ние бяхме свидетели на едно небивало досега движение на селяните. Няма нужда да бъде човек опозиционер, за да признае, че това движение не е дело на външни подклаждания, а се е родило в самите недра на простата земеделска маса, която начева да съзира своята онеправданост, своята потиснатост в политическо и икономическо отношение. В макар и неопределения стремеж към честитост и гражданско равноправие на тези некътнати млади и

буйни сили, не съзирате ли вие могъщ лост за изменяване на досегашния държавен вървеж? При една правилно насочена организация не може ли да се създаде тука една сила, която ще иска да тури скромност и спестливост в обществените ни учреждения, равноправност в държавните тежоби, демократичност в учебното и военно дело, строга отговорност на всички обществени служители и т. н. и т. н.?"

Както виждаме, два месеца след VII конгрес Сакъзов вече гледа на „земледелското движение“ като на родило се „в самите недра на простата земледелска маса“, когато в конгреса го обяви за буржоазно и ръководено от „думбазята“, от едрите земледелци, кръчмари и лихвари селски. В конгреса той гледаше на земледелското движение не като на самостоятелно, а като на възбудено от агитациите на „думбазята“, които се явиха най-заинтересувани против десетъка; два месеца след това той гледа на него не само като на самостоятелно движение, изникнало „в недрата на простата земледелска маса“, която се почувствувала онеправдана политически и икономически, но и като на „могъщ лост за изменяване на досегашния държавен вървеж“, за провъзгласяване на „демократичност“ във всичко. По такъв начин Сакъзов се яви в истинския си вид на чисто дребнобуржоазен идеолог, който, като член на работническата социалдемократическа партия, теоретизираше дребнобуржоазното течение в нея и стремежите му да я преобърне в дребнобуржоазна радикалдемократическа партия. Разбира се, че провъзгласяването на „простата земледелска маса“ за „могъщ лост“, за „една сила“ революционна, беше явно несъгласно с основните принципи на партията. То означаваше, че за Сакъзов и неговите съмишленици „могъщ лост“ и революционна сила не е пролетариатът, преден отред на който е работническата социалдемократическа партия, а селската класа, която не е способна за революционна инициатива. Но явно е, че такава мисъл няма нищо общо със социалистическата мисъл; такава мисъл може да бъде поддържана само от един дребнобуржоазен ум. Естествено, че тя водеше към отричане съществуването на работническата социалдемократическа партия и към дребнобуржоазното общоделство. И това ставаше тъкмо тогава, когато работническото движение

в България започваше да се засилва и работническите борби да стават все по-чести.

В същия първи брой на „Общо Дело“, на другата страница, Сакъзов вижда също един „лост“ и „една сила“ за въвеждане „демократичност“ във всичко у нас и в движението на еснафско-занаятчийския и търговско-индустриалния слой. Затова той заключава: „И тъй, какво има да противопостави страната на царстващото у нас *Насилие* и *Безправие*? — тя има да противопостави **днес** отделните жизнени интереси на своите произведещи слоеве, а **утре**, като право следствие от това, съединените усилия за провъзгласяването от самия народ на една трайна *Свобода* и *Законност*.“ Какъв е истинският смисъл на това заключение надали Сакъзов и днес може да ни каже. Но като вземем предвид всичко казано в статията му, става ясно, че Сакъзов още от първия брой на „Общо Дело“ апелира към всички „произведещи слоеве“ да съставят „една сила“, една обществена сила, една партия, която да провъзгласи свобода и законност. Той си туряше за задача да съедини „младите и буйни сили“, елементите от земеделската класа, от дребнобуржоазния и търговско-индустриалния „слой“, плюс при това и от работниците, в една обществена сила, в една партия, която да провъзгласи „една трайна свобода и законност“. По такъв начин Сакъзов още от първия брой на „Общо Дело“ изменя на работническата социалдемократическа партия. Той вече не апелира към „произведещите слоеве“ да се присъединят към нея; той не апелира и към работниците, към „българските пролетарии“ да влязат в нейните редове, да засилят представителката на „българските пролетарии“. Той кани последните да влязат в една обща партия на всички „произведещи слоеве“. За него не борбата на класите е пружина на историческото движение, а колаборирането, сътрудничеството на класите против нещо отвлечено, против един фантом, който вулгарните дребнобуржоазни идеолози наричат *реакция*. Това, дето борбата на класите помежду им за защита или господство на своите класови интереси и идеали временно се среща с борбата на една класа против друга, това за дребнобуржоазните идеолози означава, че пружина на истори

ческото движение не била класовата борба, а класовото сътрудничество. Те са готови да признаят, че обществото се дели на класи и че има противоречие между интересите им. Обаче прогресът за тях не е плод на класовата борба, а на класовото сътрудничество. Затова те са готови да признаят, че има известна борба между „жизнените интереси“ на отделните „производителни слоеве“, но тя, според тях, не е класова борба, а борба на всички „производителни слоеве“ против „насилието и безправието“, против реакцията. С други думи, тази борба е противопоставена на последната „днес отделните жизненни интереси на производителните слоеве, а *утре*, като право следствие от това, съединените усилия за провъзгласяването от самия народ една трайна свобода и законност“. Такава е концепцията на дребнобуржоазните идеолози. Нея именно и развиваше Я. Сакъзов, виден член на работническата социалдемократическа партия, и нея именно той провъзгласяваше за „широко разбиране“ на марксизма. Но това означаваше не само теоретизиране на дребнобуржоазното течение в партията, но и пълно отричане от социализма и от самата партия. Това беше „теорията“ на „общото дело“, която няма нищо общо със социализма.

По-нататък Сакъзов в „Общо Дело“ още по-ясно разви тази дребнобуржоазна теория. Когато в партийния печат се разкри напълно отстъпничеството на Сакъзов от социализма и от основните принципи на работническата социалдемократическа партия, сам той почна да се оправдава, както и неговите съмишленици в партията се мъчеха да се оправдават с това, че „общото дело“ се проповядвало само за момента предвид на радославистския режим. Истина е, че Сакъзов взе повод от този режим, но негова задача не съставляваше диренето средства за свалянето само на този режим. Радослависткият режим или по-вярно недоволството, което той възбуди във всички класи, движението на земеделците, което той възбуди, дадоха повод на Сакъзов да развие дребнобуржоазната теория за „общото дело“, за класовото сътрудничество. Въпросът беше не за временно „общо дело“, като средство за свалянето на един временен режим, а за една „теория“, за едно разбиране и обясняване „бъл-

гарската действителност“, за условията на прогреса в България. „Общото Дело“ на Сакъзов беше именно общата дребнобуржоазна теория на схващане и разбиране „българската действителност“ и историческото движение. Това се вижда от приведените по-горе места из неговата първа статия в „Общо Дело“. Там той говори не само за „днес“, но и за „утре“. Няма съмнение, че теорията за „общото дело“ не е оригинално произведение на неговия ум. Макар той винаги да си е бил един дребнобуржоазен политикан, обаче не беше в състояние сам да формулира каквато и да е определена теория. По-надолу ще видим кой е дал на Я. Сакъзов идеята за „общото дело“, но ясно е, че той теоретизираше не едно временно „общо дело“ предвид само на радослависткия режим, а дребнобуржоазното схващане и разбиране на историческото движение. От по-нататъшните му статии в „Общо Дело“ това става още по-ясно. Така напр. в бр. 5, кол. 1, стр. 1, Сакъзов пишеше:

„Миналия път ние казахме, че за достигането големите национални задачи трябва да се обърнем към народа, и преди всичко към неговите производителни слоеве. За зла чест обаче нашата страна не представява днес ни едно съсловие, което да бъде пряк носител на тези задачи и да е направо заинтересувано в тяхното осъществение.“

„Големите национални задачи“ на България, за които говореше Сакъзов, бяха: *установяването широко самоуправление, истински демократизъм и здрава икономическа и финансова политика*. Ясно е значи, че за Сакъзов въпросът беше не за свалянето на един временен режим, като радослависткия, а за „големите национални задачи“, за реализирането на широко „политическо самоуправление“ и „икономическо благоустройство“, за извършването на един коренен политически преврат, който да доведе и икономически преврат. Но понеже Сакъзов не виждаше нито „едно съсловие, което да бъде носител на тези задачи и да е направо заинтересувано в тяхното осъществение“, затова той дохожда до идеята за организирането от елементите на всички „произведещи слоеве“ една „обществена сила“, една партия, която да работи за реализирането „големите национални

задачи“. Поради това в същия брой 5, стр. 2, кол. 2, той пишеше:

„Ние видяхме, че големите национални задачи съставляват една належаща нужда на българския живот, но при липсването на една обществена класа, която да се яви техен носител, тази нужда се усеща малко или много повече във всички останали съсловия и слоеве на народа. Ето защо ние в първия брой още посочихме на известни елементи в работническата, земеделческата, еснафско-занаятчийската и търговско-индустриалната среда, които ще могат, *при известна организация* и докато трае този момент, да се явят заместници на оная липсваща у нас обществена сила, на която по право се пада ролята на възродителка на българския живот.“

Тука вече стана съвсем ясно, че въпросът не беше за образуването на „една сила“ само за катурването на един временен режим, а за създаването на „една сила“, която да замести „липсващата обществена сила“ — *възродителка на българския живот*. А обществената класа-възродителка не можеше да се яви вътре в една година или няколко месеца, или при радослависткия режим. Очевидно е прочее, че Сакъзов в „Общо Дело“ развиваше теорията на дребнобуржоазното разбиране на историческото движение, теорията на „общото дело“, на сътрудничеството на класите, че той заряза работническата социалдемократическа партия и нейните задачи, че той измени и на нея, и на принципите ѝ, и на социализма. Няма съмнение, че за Сакъзов не беше ясна самата теория и затова той се измъчваше в обосноваването ѝ, люшкеше се между множество най-противоречиви мисли и заключения, защото самата теория не е в състояние да се ориентира в самия живот и да разбере смисъла на явленията, които стават в него. Поради това дребнобуржоазните идеолози винаги биват изненадвани от обществените явления и додето преувеличават едни явления, пред други те намират само „излъгани надежди“ и вечно се клатушкат между двете крайности. Такъв се явяваше и Я. Сакъзов. Във всеки случай той се яви теоретик на дребнобуржоазното общоделство.

2. Полемиката с общоделството

Социалистическият печат веднага отбеляза отстъпничеството на Я. Сакъзов от социализма, от принципите на социалдемократическата партия. Най-напред сп. „Ново

Време“ в статията: Pro domo sua⁷⁴, посочи смисъла на статиите на Сакъзов в „Общо Дело“. Обаче последният отговори на тази статия с една злъчна, но голословна бележка⁷⁵, която тъкмо и издаде общоделеца Сакъзов. В брой 5 на „Общо Дело“ той пише:

„Не, нашия добър приятел има един особен начин на разбиране обществените учения, който го изсушава и свежда до няколко едва ли не безжизнени формули. После, крайно сложния живот на обществата приема у него един твърде опростен схематически характер и едва ли не се явява само едно въплощение на дадените формули. Това разбиране на Благоева, проявено не еднаж в *Ново Време*, се схожда, доколкото ние сме забелязали, с онова на редакторите на *Работнически вестник*, и само тъй можем си обясни и ние как тези два органа на социалистическата мисъл в България останаха през толкова години наред неотзивчиви на умственото брожение в средата на западните марксисти (без да говорим дори за крайното Бернщайнианско учение) и доста невнимателни към живите проявления на българския живот. В тази тяхна двойна отчужденост ние съзираме и причините, гдето те тъй прибързано и без надлежното внимание са пренебрегнали и дори осъждали много проявления на самостоятелната българска обществена мисъл и деятелност. Разумява се, тук играят значителна роля личните предразположения и качества, но ние не можем да влизаме в оценката на причини от такова субективно и интимно естество.“

Като оставим настрана инсинуациите, които Я. Сакъзов голословно хвърли върху сп. „Ново Време“ и „Работнически Вестник“, за че „пренебрегвали и дори осъждали много проявления на самостоятелната българска обществена мисъл и деятелност“ и че били „доста невнимателни към живите проявления на българския живот“, както и усилията му да сведе полемиката на лична почва и да обясни мотивите за обвиняване в отстъпничество с „личните предразположения и качества“ със „субективни и интимни“ мотиви — този отговор бе твърде характерен за Сакъзов. Той обвини сп. „Ново Време“ и „Работнически вестник“ в същото, в което ги обвиняваше току-що млъкналият Пасманик (Деборов — Велинов), а по-рано Минцес. Както справедливо забеляза Г. Кирков в „Работнически вестник“, год. IV, бр. 13 в статията: *Една „самостоятелна“ мисъл*, Сакъзов „започна оттам, дето вече спряха Минцес, Деборов и др.“, и че той „е вече престанал да мисли тъй, както е мислил довчера и както се е мислило и мисли в пар-

тията". По-горе видяхме, че Деборов свърши почнатото от Минцес „изживяване“ на марксизма със същото обвинение, с което няколко месеца след неговото млъкване Сакъзов започна да обвинява марксистите в България. Обаче Сакъзов на справедливата забележка на Г. Кирков отговори с едно антрефиле с лични нападки. В брой 6 на „О. Д.“ той пишеше:

„Неволни заблудители. Редакцията на „Работнически вестник“ е поместила в брой 13 една статия уж в отговор на нашите бележки за Qui pro quo-то на Д. Благоев (5-й брой О. Д.). В тая статия те пишат с подчертани думи, че Сакъзов престанал да мисли, както мисли партията и че той поел сега ролята, която Минцес едно време играл. Ние не можем да отговаряме на такива неприлични подмятания. Те показват само какви несериозни умове са авторите на подобни възражения и колко малко разбират те що е позволено да се бърре и що не е. Печалното в случаят е, че проводник и разпространител на такова лекомислие се явява партийния орган.“

По-горе видяхме как Сакъзов и неговите съмишленици в работническата социалдемократическа партия след пренасянето на партийния вестник от Стара Загора в София не харесваха направлението му, което тъкмо отговаряше на преките задачи на партията, но не отговаряше на дребнобуржоазните стремежи на общоделството. Ние ще видим, че те все повече се озлобяваха против неговото направление и се подкопаваха под редакцията му и доверието на партията към нея. Инсинуацията на Сакъзов в първото антрефиле в „Общо Дело“, както и ония в току-що приведеното антрефиле за „несериозни умове“ и „лекомислие“ на редакцията имаха за цел да подкопаят доверието на партията към партийния орган. Но предвид на всичко това Д. Благоев в 12 кн. на сп. „Ново Време“, год I, в статията: „Марксовото учение и др. Сакъзов“, със сравняване чрез цитати из писаното от Деборов против марксизма и из писаното от Сакъзов в „Общо дело“, показва, че последният наистина почна оттам против марксизма, дето беше спрял Деборов, а по-рано и Минцес, т. е. той почна със същите обвинения, с които свършиха тези „социалистоядци“ в България. От друга страна, Г. Кирков в „Работн. Вестник“, бр. 15, в статията: „Кой заблуждава?“, отговор на гореприведеното антрефиле, постави на Сакъзов следния категоричен въпрос:

„Според нас печалното в случая е само това, че др. Я. Сакъзов доста некрасиво *избягва* пряко поставените му въпроси. Подир това, разбира се, за нас не остава друго освен за последен път да го запитаме: др. Я. Сакъзов, чувствувате ли се задължен да дадете едно спокойно и достойно за „сериозните умове“ теоретическо обосноваване на това, което вие, очевидно, не по лекомислие казахте във вашето списание по адрес на партийния орган или не чувствувайки зад гърба си стена, вие имате намерение да избягате в ролята на оскърбена невинност?“

След този категоричен въпрос и след статията на Д. Благоев: „*Марксовото учение и др. Сакъзов*“, Сакъзов обеща да отговори по принципиалния въпрос в статията: „*Теория и действителност*“, която беше започнал в „Общо Дело“. Обаче тази статия той скоро напусна, без да я довърши и без да каже нещо определено по поставените му въпроси за отстъпничеството му от социализма и за измяната му към работническата социалдемократическа партия. В тази статия Сакъзов се повърна към края на недовършената статия: „*Професорска наука и професорска шарлатания*“, и като се залута пак в миналата история на българския народ, без да я обясни, зарязва я, без да може да мине към историята след освобождението. По такъв начин Сакъзов доказва несъстоятелността на своето „широко разбиране“ на българската действителност, без да докаже „тясното“, „шаблонното“ разбиране на същата действителност от българските марксисти. При всичко това обаче Сакъзов продължаваше голословно и в антрефилета по разни поводи да твърди, че българските марксисти „изсушавали“, „закостенявали“ и „свеждали до безжизнени формули“ Марксовото учение. Разбира се, че и в тия голословни твърдения Сакъзов не беше оригинален. Тия обвинения той ги зае от Деборов и Минцес в България и от „критиците“ на марксизма в Европа, които със същите обвинения се обръщаха към Кауцки и Меринг. Ясно беше, че Сакъзов искаше да прикрие своето бягане от категорично поставените въпроси, своята теоретична несъстоятелност с голословни Деборовски обвинения в „жесток догматизъм“, в „шаблонност“ и т. н. Той искаше да се представи като привърженик на „крайното Бернщайнианско учение“, но нито това „крайно учение“ разбираше, нито имаше идейната доблест да излезе открито

да се нарече със собственото име. Изобщо, той избягваше принципиалната полемика, като все повече се стремеше да я сведе на лична почва. Поради това Д. Благоев в статията: „Социализъм или демократизъм?“, кн. 5 на „Н. Вр.“, год. V (1901), след като излага Маркс-Енгелсовото учение и писаното от Сакъзов в 16 броя от „Общо Дело“, доказва, че у Сакъзов няма нито сянка от социалистическа мисъл, че писаното от него е едно колебливо дребнобуржоазно теоретизиране, че неговото разбиране на българската действителност е наистина шаблонно дребнобуржоазно разбиране. Сакъзов подир тази статия на Д. Б. почна да се оплаква, че криво бил разбран, че невярно тълкували мислите му и т. н. Обаче на въпроса, кое е „широкото“ и „задълбочителното“ разбиране на българската действителност и на Марксизмото учение, Сакъзов не отговори.

Но ако Сакъзов нито можеше да отговори, нито имаше идейния кураж открито да изкаже, което мислеше, гърбваше някой от неговите съмишленици да се яви да направи това, което той не можеше да направи. И наистина, скоро такъв се яви. Това беше Димитър Димитров. Всъщност последният беше истинският пръв теоретик на общоделството в България и учител на Я. Сакъзов. Д. Димитров беше пъргав ум, но и ум лесно податлив на влиянието на разни „крайни учения“. Той още от ученик на гимназията беше попаднал под влиянието на „крайните учения“ на един анархистически кръжок в Русе. Тука неговият млад ум дълго време се намираше под влиянието на анархистическите книги, които се четяха в анархистическите кръжоци в Русе. Него виждаме начело на тия кръжоци и агитатор за разпространението им в България през 1894, 1895 и 1896 година. По-късно Д. Димитров се явява като социалдемократ, обаче предишното му анархистическо направление остави върху неговия впечатлителен ум дълбок печат. Последният се виждаше в неговите печатни работи, както и в практическата му дейност. Между другото той внесе този печат и в някои работнически дружества в София, в които той се явяваше ръководител, особено в печатарското работническо дружество. Нещо демагогско, несъзнателно, разбира се, но произтичащо от предишното влияние на

анархистическите възгледи, прогледваше в неговите отношения към работническото движение, особено към работниците, с които дохождаше в близки сношения. Поради това неговото влияние върху работничеството в София през 1900 и 1901 г. се оказва твърде пакостно, без да го желае сам. Много естествено е, че Д. Димитров, щом се появи Бернщайновата книга: „Предпоставките на социализма“, която той преведе на български, веднага попадна под влиянието на мнимото „крайно учение“ на Бернщайн. Това учение трябваше много да се допадне на Димитров, както то твърде много се допадна на всички анархисти и на всички противници на Марксовата „догма“. Дим. Димитров не само веднага попадна под неговото влияние, но и стана негов апостол в България. Първ негов ученик, негов последовател, се яви Я. Сакъзов.

Две години след гореказаното Сакъзов в своята брошура: „Тревога за призраци“ съобщи, че общоделството било плод на изучаване българския живот от една група партийни членове в София, в която влизал Сакъзов, Д. Димитров и други. Няма съмнение, че в тази група Д. Димитров е играл първа роля; той тука е посветил и другите членове на групата в същността на „крайното Бернщайнианско учение“. Тука именно Сакъзов, както преди години в „младежкия комитет“, почерпна „широкото разбиране“ на българската действителност и „задълбочаването“ на марксизма според „крайното Бернщайнианско учение“. Обаче когато Сакъзов се опита да разшири и задълбочи Марксовото учение и „широко“, „не шаблонно“, и „дълбоко“ да разбере българския живот от гледна точка на „крайното учение“, получи се у него едно чисто дребнобуржоазно несъстоятелно теоретизиране на българския живот. Наместо „широко“ и „дълбоко“ разбиране и на живота, и на Марксовото учение, се получи едно най-тясно, най-шаблонно разбиране, каквото може да има всеки обикновен български дребнобуржоазен демократ, и пълно отричане на всякакъв марксизъм. Това накара Д. Димитров да се яви на помощ на своя ученик. Той излезе с брошурата: „Разпра в работнишката партия“. В тази брошура Д. Димитров съобщаваше, че „широкото“ разбиране на Сакъзов се заключавало в необходимостта от капитализма в България, а за това

било необходимо, щото социалистите да се турят начело на движението на прогресивната буржоазия за развиването на капитализма. Така че според Д. Димитров, социалистите и дори цялата работническа социалдемократическа партия трябва да се борят с буржоазията за капитализма, а със селяните против буржоазията за демократизъм. Оттука и неговото заключение, чисто Бернщайнианско, чрез демократизма към социализма. От друга страна, „широкото“ разбиране задачите на партията се състояло в това, щото да се приемали за членове на партията всички, без разлика на убеждения, били те толстоисти, демократи или други, стига да признавали „програмата“ на партията. Такъв беше първоизточникът на общоделската „теория“ и първоначалната ѝ форма. Ясно е, че Д. Димитров предлагаше открито да се зареже социализмът и социалистите да прегърнат делото на прогресивната буржоазия, а партията чрез приемане за членове всички, които признават „програмата“ ѝ, да се приспособи за тази цел. Впрочем, у Д. Димитров имаше същите противоречия, които имаше „крайното Бернщайнианско учение“ и които бяха изтъкнати в статията: *„Марксизъм или Бернщайнианство?“*, в която се разглежда българският превод на Бернщайновата книга. Във всеки случай Д. Димитров беше категоричен в главното, в общото дело с буржоазията за развитието на капитализма в България. Но затова именно Сакъзов след критиката на социалистическите органи върху брошурата на Д. Димитров, побърза да обяви, че той не бил солидарен във всичко с нея. Като дребнобуржоазен политик Сакъзов се уплаши от категоричните заявления на покойния Д. Димитров и продължаваше да „задълбочава“ българската действителност.

Какъв е произходът на общоделството в България ще видим по-долу. Но няма съмнение, че за неговото проявяване и обособяване спомогна и общоделството на такъв известен по-рано германски социалдемократ като Бернщайн. Изобщо, така нареченият в другите страни „ревизионизъм“ и „опортюнизъм“, който е общоделство на европейска почва, дойде да подхрани дребнобуржоазното течение в социалистическото движение в България. Д. Димитров и Сакъзов се опитаха да го теоретизират

на българска почва. Разликата между теоретизирането на двамата е чисто индивидуална. Д. Димитров, попаднал под влиянието на общоделството на Бернщайн, го прегърна само като едно „крайно учение“. Обаче Сакъзов, като „политик“, го прегърна от чисто практически мотиви. То му даваше възможност да напусне социализма и партията, без открито да обяви това, да съединява буржоазията против „насилието и безправието“, да се представи пред нея за важен „политик“, който при това води една партия. По такъв начин той правеше същото, каквото правеше през 1892—1894 г. като член на социалдемократическия съюз. Разлика имаше само в това, че преди 10—12 години той се съюзяваше с „истинските и хуманни демократи“ и в същото време се явяваше като член на една социалистическа организация, проповедник на „икономическите организации“ на работниците, против политическата им самостоятелна дейност и против социалдемократическата партия; след 10—12 години той се туря начело на общото дело с буржоазията, обявява се против марксизма, а себе си за истински, „широк“ и „дълбок“ марксист, за да се обяви по-сетне за неутралитета на работническите синдикати. Във всеки случай, в социалистическото движение в България се яви кризата, която отдавна зрееше в недрата му и последното ехо на която се яви разновидността на общоделството — анархо-либерализма, остатъците от интелигентския и дребнобуржоазния индивидуализъм в него. Естествено е, че кризата в социалистическото движение трябваше да се прояви като криза и в работническата социалдемократическа партия.

3. Опити за изменяване тактиката на партията

През декември 1900 година падна радослависткият режим. Централният комитет на партията веднага се събра в София, за да обмисли предстоящата дейност при новото положение. При разглеждането на новото положение Сакъзов в една неопределена форма и нерешително подигаше въпрос за изменяване избиращата тактика на партията предвид законодателните избори, които имаше да станат на 18 януари 1901 г. Макар че този въпрос да не спадаше в компетентността на Цен-

тралния комитет, но останалите негови членове се съгласиха да се разисква по него и при това в публични беседи на Централния комитет и на партийни членове в София. И наистина, държаха се две такива „беседи. Въпросът, който се разискваше в тях, беше поставен така: *днешното положение на страната налага ли на партията да измени тактиката си?* Всъщност мнозинството на Централния комитет искаше чрез тези публични беседи да накара Сакъзов и неговите съмишленици да се изкажат какво е новото „марксистическо гледище“ и новото разбиране на партийната дейност, за което подмяташе Сакъзов в „Общо Дело“. В първата беседа Сакъзов се опита да формулира своите „нови разбирания“, но не можа да каже нещо ясно и определено. От това, което казваше той, можеше да се разбере само това, че нашата партия трябвало *някак* да накара населението да наложи на управниците капиталистическото развитие и дори настояваше, щото в тогавашните законодателни избори едно от исканията на партията да бъде искането мерки за развитието на капиталистическото производство. Това беше съвсем неясно за участващите в беседата. Справедливо му възразявах, че това означаваше партията да се превърне в една буржоазна партия, да свие своето социалистическо знаме. Изобщо Сакъзов не беше ясен и на искането им да се изкаже по-ясно как разбира той партията да накара населението да наложи на управниците капитализма Сакъзов отговори, че той само поставил въпроса и че за него още не е съвсем ясно как да се накарат управниците да прегърнат тази задача. Обаче на втората беседа се яви Д. Димитров, който формулира ясно мисълта на Сакъзов в този смисъл, че партията трябвало да се тури начело на „прогресивната буржоазия“ и да работи с нея за развитието на капиталистическите форми на производството в България. На възраженията, че това не съставлява задача на една работническа социалдемократическа партия, че последната, като работи с буржоазията за развитието на капитализма, престава да бъде социалистическа и че нашата буржоазия не е прогресивна в смисъл че тя се стреми към демократизъм, Д. Димитров противопоставяше това, което той разви в своята брошура: *„Разпра в работнишката партия“*.

След свършването на втората беседа публичните разисквания се приключиха, а Централният комитет се оттегли на частно заседание, за да вземе решение по въпроса. В заседанията на Централния комитет участваха четирите му членове; петият отсъствуваше. След публичните разисквания Сакъзов се надяваше, че К. Бозвелиев ще гласува за изменяването на тактиката, гласовете ще се разделят по равно, два срещу два, следователно решението на въпроса ще зависи от вота на отсъстващия пети член, който под влиянието на Бозвелиев можеше да се присъедини към тяхното мнение. Като разчиташе на тази комбинация, Сакъзов предложи гласуването да почне от най-младия от присъстващите членове. Пръв гласува Г. Кирков против изменяването на тактиката. Втори трябваше да гласува К. Бозвелиев. Обаче той се намери в твърде мъчно положение — да престъпи конгресните решения или да пожертвува приятелските си чувства към Сакъзов. След дълги колебания и след като му се напомни, че като секретар пръв трябва да знае конгресните решения и да изисква почитанието им, най-сетне гласува и той против изменяването на тактиката. По такъв начин на въпроса: *днешното положение на страната налага ли на партията да измени тактиката си?* — Централният комитет отговори с мнозинство, трима срещу един глас от присъстващите му членове, *отрицателно*, т. е. че *не налага изменяване на тактиката*. С този отрицателен вот Централният комитет запази конгресните решения за тактиката на партията изобщо, следователно и за нейната избирателна тактика, на която общоделците искаха да посегнат чрез едно негово гласуване, на което нямаше право.

Обаче Сакъзов и Бозвелиев и след това решение на Централния комитет не се отказаха от своите намерения, от своите атентати против конгресните решения и за едно фактическо изменение тактиката на партията. След заминаването на Д. Благоев те скроиха един план да наложат на партията своите желания, какъвто само Сакъзов и като него личности в партията можеха да ги допускат. Като разчитаха на лесното привличане на своя страна отсъстващия от заседанията член Брънеков, те решиха да наложат на Централния комитет и на партията своето

желание по следния начин. Те взеха едно ново решение по въпроса, с което, разбира се, се съгласи и Брънеков, значи с мнозинството на Централния комитет. Но за да бъде решението единодушно и понеже това не беше възможно, Сакъзов и Бозвелиев прибягнаха до една много проста хитрина, а именно, да се пише на Д. Благоев, че Г. Кирков се бил съгласил с тяхното решение, а сетне да пишат на последния, че и Д. Благоев бил приел това решение. И наистина, с писмо № 387, Казанлък, 8/XII 1900 г., Бозвелиев пише на Благоев следното:

Другарю Благоев,

Завчера на тръгване от София бях ти телеграфирал да излезеш на гарата, за да се видим, обаче не можах да те видя при заминаването си край Пловдив. Имах да ти предам ръкописът на една статия... Освен това, аз те моля да дадеш мнението си по следующите въпроси, върху които ний трима (Янко, Кирков и аз) се съгласихме след твоето заминаване (понеже по-рано не ни дойде на ум да се спрем върху тия въпроси).

1) Ний смятаме, че е необходимо да излезе някой наш агитатор още отсега и обиколи, ако не всички, то по-важните центрове на България, за да държи политически речи в публични събрания. Смятаме, че това най-добре ще може да го направи др. Кирков, който е съгласен на това...

2) В ония места, гдето нашата листа няма шанс за успех и дето *всички* опозиционни партии би се съгласили да поставят една протестационна кандидатура срещу кандидатурата на някой министър, да посъветваме нашите хора да присъединят гласовете си към тоя протест, като агитират и гласуват за общата прот. кандидатура.

Както ти по-горе казах, ний трима в София се съгласихме върху тези два въпроса; съгласява се и Брънеков, така че остава да чуя и твоето мнение, за да протоколирам взетото решение и да направя нужното. С другарски поздрав, секретар-касиер *К. Т. Бозвелиев.*"

Трябва да се забележи, че първият въпрос беше решен в София в заседанията на Централния комитет и в присъствието на Д. Благоев. Остана да се определи само маршрутът на Г. Кирков, върху който Д. Благоев даде предварително съгласието си с оня маршрут, който определиха тримата останали в София членове. По втория въпрос Д. Благоев веднага протестира енергично, като беше уверен, че Г. Кирков не можеше да се съгласи с такова решение, защото той най-енергично се обяви и в публичните събрания в София, в които се разисква въпросът за тактиката на партията, против всякакво изме-

няване и против всякакъв вид компромиси, и в Централния комитет, дето пръв гласува без всякакво двоумение против изменяването на тактиката. Ясно беше, че предлаганото в писмото на секретаря изменение на тактиката беше решено между двамата, между Сакъзов и Бозвелиев, без всякакво съгласие на Г. Кирков. Последният, щом узна за решението, веднага протестира против поведението на Бозвелиев. По такъв начин се осуети атентатът на общоделците против тактиката на партията. Тримата членове на Централния комитет, автори на този комплот против конгресните решения, не посмяха да отидат по-нататък и да приложат своето решение. Обаче този случай показва до какви средства бяха способни общоделците — все дребнобуржоазни и интеллигентски индивидуалисти — да прибегнат, за да наложат на работническата социалдемократическа партия своите стремежи.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ОСМИЯТ КОНГРЕС И ОБЩОДЕЛСТВОТО

1. Състоянието на партията пред конгреса

Ръстът на работническото движение и ръстът на работническия елемент в партията предизвикаха, както видяхме, сблъсък между наемните работници, партийни и синдикални членове, и господарите, също такива членове. Обаче с появяването на „Общо Дело“ и с атакуването на общоделството от социалистическия печат този сблъсък естествено все повече се изостряше не само вътре в отделните организации, но и между организациите по състав дребнобуржоазни и организациите, в които господствуваше работническият елемент. Най-напред борбата се започна в организациите, в които работническият елемент беше по-силен, както в софийската и пловдивската. В първата отдавна бяха получили влияние занаятчий-посредници, матрапази, дребни самостоятелни занаятчийи и еснафи по положение и по дух, които постоянно въставаха против „интелигентните“, стремящи се да внесат самокритика в организацията, социалистическа просвета, както и против всеки по-издигнат, интелигентен работник, на които тези еснафи простащи гледаха като на заразени от „интелигенция.“ Когато се почна борбата против общоделството, интелигентските индивидуалисти общоделци именно в тези простащи намериха оръдия и почва за демагогства против всички партийни членове, които се обявяваха против общоделството. Тези същите еснафи бяха, които на критиките, упражнявани в организацията от партийните членове работници и интелигентни, отговаряха с псувни и скандали; те бяха същите простащи, които, откакто се почна борбата с общоделството, представляваха организацията в конгресите, избирани по мошенически начини, учители

на които бяха интеллигентските индивидуалисти общоделци; те бяха същите еснафи, които след осмия конгрес, покрай организацията, се обръщаха към организациите с позиви против Централния комитет; след деветия конгрес те бяха, които, под ръководството на същите общоделци, със своите скандали направиха невъзможна никаква партийна дейност на организацията и предизвикаха разцепване в нея. В пловдивската организация още преди седмия конгрес се явиха стълкновения между партийни членове господари и работници; също и в синдикатите, които бяха почнали да се организират. След седмия конгрес в пловдивската организация бяха попаднали няколко души буквално „интелигентски“ гамени, зсяжакви лумпени, скитници без никакво занятие, македонствуващи, които при това се намираха в интимни връзки с анархисти от рода на Д. Бойкинов, по-сетне стипендиант на радославистите и народняците, днес доктор с най-долна репутация, и с радикалдемократствуващи елементи, които в успехите на социализма виждаха затъмнение на техните кариеристични стремежи. С появяването на „Общо Дело“ и със започването на борбата против него, възползувани и от стълкновенията, които съществуваха между еснафите и работниците членове, подбуждани и отвън, „интелигентските“ гамени и лумпени, днес в редовете на буржоазните партии, дигнаха глава. Почнаха борба, каквато се водеше в софийската организация — против работниците, особено против най-интелигентните от тях и под булото на борба против „интелигенцията“ и „старите“ в партията. При всичко че тази борба на пловдивските гамени изкусно се подклаждаше и от общоделци членове на Централния комитет, понеже виждаха в нея борба, насочена и против Д. Благоев, обаче работническият елемент в пловдивската организация надделя и първа от партийните организации се очисти от общоделците и техните оръдия. Обаче поддържани от някои от членовете на Централния комитет, те показаха в осмия конгрес какви елементи бяха. Неизбрани от организацията за делегати на конгреса, те сами се избраха и се явиха в конгреса. Общоделците поискаха да използват тяхното появяване в конгреса и взеха тяхната страна; но конгресът със своя вот ги изпъди.

В другите организации виждаме същото. Напр. в плевенската организация още преди седмия конгрес съществуваше борба между работници, от една страна, и „интелигентни“ и „прогресисти“ — от друга, от които последните общоделствуваха с демократи и други буржоазни фракции. След седмия конгрес през март 1901 год. в същата организация изникна нова борба. Общоделците тълкуваха резолюцията, взета от този конгрес, за отношенията на партията към земеделческото движение и земеделческия съюз в смисъл че партийните членове могат да бъдат и членове на последния, и членове на управителните му тела, и делегати на конгресите му, когато работниците и други членове, които бяха против общоделството, намираха участието на партийни членове в чужди организации несъгласно с конгресните решения. От друга страна, един партиен член от търновската „организация“ биде кандидатиран и избран от „земеделческия съюз“, което даде повод на няколко софийски парт. членове, покрай организацията, да се обърнат към партията направо с протест против такова общоделствуване и с позив към нея да протестира и иска изключването му от партията. Според писмото № 595, от 13. III. 1901 год., от секретаря на партията К. Бозвелиев, всичко казано внасяше „деморализация и разцепления в партията“. С писмо № 454, от 28-XII 1900 година същият секретар съобщаваше, че поповската и зараевската (селска) организация кандидатирали за народен представител един непартиен член. Централният комитет предложи на поповската организация да изхвърли тази кандидатура, обаче не се съгласи, поради което тя биде изключена от редовете на партията и осмият конгрес потвърди това изключване. Следната година в Попово се организира нова организация, обаче състояща се от няколко дребни буржоа и интелигентски индивидуалисти и ръководена от един адвокат, скрит цанковист, който по-рано при радослависткия режим биде избран с двойна агитация, като социалист и радославист, тя служеше за долните игри с партията на разни общоделствуващи интелигентски индивидуалисти. В същото време почна се борба и в сливенската организация. За нея дадохме повод допълнителните избори, които имаше да станат и в

Сливен за един народен представител. В общите законодателни избори през 1901 година организацията беше поставила кандидатурите на Г. Кирков и Г. Василев, при което първият бе избран, а вторият пропадна само с няколко гласа. Общоделците обаче при допълнителните избори поставиха кандидатурата на общоделеца Сакъзов и с това внесоха раздори в организацията. За да се избегне едно разцепване в нея и да се пресекат интригите на общоделците, Г. Василев сам си оттегли кандидатурата в полза на Сакъзов. Работата беше дошла до Централния комитет, при което членовете Г. Кирков и Д. Благоев протестираха против тази игра на общоделците в Сливен, но мнозинството на Централния комитет одобри тази игра. От тази игра се получи това, че в организацията се внесе деморализация и охлаждение, които се отразиха и върху изхода на избора. Партията изгуби избора, като получи почти двойно по-малко гласове. Същата игра вършиха в новозагорската организация двама адвокати, а именно Ив. Кутев и П. Бакалов, които не искаха да знаят за партия и партийни решения. С писмо от 11 януари 1901 г. К. Бозвелиев пишеше под № 499: „От Попово никакъв отговор няма, но кой знае и дали ще отговорят. За издаването на „Народно Събуждане“ известиха 5 дни, след като излезе 1 брой. — По всичко ми се види, че Хаджиев играе игра à la Кутев или à la Петър Бакалов. Принуден съм да им пиша пак (3 пъти), че Ц. к. ще изисква изключването на тези две организации из партията, ако не се съобразят с решението му.“ Разбира се, че те толкова искаха да знаят, че ще бъдат изключени. Общоделските интелегентски индивидуалисти се интересуваха само от своите лични стремежи; да ги задоволят — това беше главното.

Независимо от казаното, според отчета, представен от Ц. комитет на партията в осмия конгрес (Плевен 1901), през партийната 1900—1901 год. 7 организации бяха престанали да съществуват и 200 члена бяха напуснали партията. Наистина, на тяхно място се явиха ред нови организации и на мястото на напусналите 200 явиха се нови 450 члена. Но това пропадане на стари и изникване на нови организации и това влизане и излизане на членове показваше една аномалност в партията. Очевидно,

с почването борбата против общоделството чисто еснафските и интеллигентски и чисто селските организации се разочароваха в партията и престанаха да съществуват, се разпаднаха. Такива именно бяха 7-те изчезнали организации. В други организации, в които работническият елемент се представляваше от неколцина работници и се поглъщаше от еснафския и интеллигентския, пропъждаха работниците. Такива бяха търновската, врачанската и ред подобни организации. Но най-характерно явление за състоянието на партията след появяването на общоделството беше това, че общоделците бързаха да увеличават числено редовете на организациите с всевъзможен свят, негоден за социалдемократическа партийна организация, без всякакво познаване характера и задачите на партията, без всякаква теоретична подготовка, без съзнание и без елементарно познаване на устав и правилник. Това беше приемане членове на партията според рецептата на теоретика на общоделството Д. Димитров — да се приема за член на партията всеки без разлика на убеждения, стига да каже, че признава „програмата“. И почна едно голямо нахлуване на всякакъв свят. Особено характерно беше това приемане на членове в софийската организация, в която общоделците бързаха да записват просто хора от улицата, които абсолютно нищо не разбираха от социалдемократическа партия, от задачите ѝ, от правилник и устав и които никога не искаха да знаят за някаква партийна дейност, за организационни събрания, за задължения, но които нарочно се събираха от кръчмите и улицата, когато общоделците искаха да правят скандали и да осуetyават всяко едно предложение, което биваше насочено против тяхната деморализаторска дейност. Поради това по списък софийската организация броеше 300 души членове, а обикновено редовни членове, които посещаваха редовно събранията, в които не се предвиждаше опасност за общоделските демагози, едва броеха 60—70 души. Общоделската демагогия най-отвратителна беше в софийската организация, в която наместо позив към работниците да изучават учението на своята класа, социалистическото учение, да се издигат теоретично, чуваха се проповедите: „работниците нямат време да се учат“, „на работниците не трябва философии“.

„те по положение са социалисти“ и други такива общоделски демагогии. В осмия конгрес сливенският делегат Георги Попов разказваше за масово нахлуване на желаещи да се запишат за членове на организацията и за опасността, която сливенските партийни членове виждаха от него за партията. Те бяха все хора повечето занаятчии, които нищо не разбираха и поради това организацията справедливо отказа да ги приема, като се залови за тяхната социалистическа просвета чрез беседи, четения и сказки. С други думи, безразборното приемане членове на партията беше общо явление. То се насърчаваше от общоделците и отгоре, и в самата партия.

Така че състоянието на партията пред осмия конгрес може да се характеризира като състояние на борба на работническото социалистическо течение за господство в партията против господството на дребнобуржоазно-интелигентското общоделско течение, а оттука дезорганизация и нахлуване на общоделския елемент, който подига бунт против партията, против нейната дисциплина, против нейните конгресни решения и устави, против все повече проявяващия се самоцентрализъм на работническото мнозинство в нея. Развитието на борбата по-нататък между пролетарското социалистическо и дребнобуржоазното течение в партията логически водеше към още по-голяма дезорганизация в нейните редове и към окончателното им отделяне. Този край на борбата се определи още в осмия конгрес.

2. Резолюцията на конгреса против общоделството

При горното състояние на партията през юли 1901 год. се свика в Плевен осмият конгрес. Главна задача на конгреса съставляваше да определи отношенията на партията към общоделското течение в нея, т. е. дали в нея трябва да господства мнозинството на пролетарския елемент и тенденцията към самоцентрализма, или дребнобуржоазното мнозинство и неговите индивидуалистични анархистически стремежи. С други думи, конгресът трябваше да се произнесе, да бъде ли партията наистина пролетарска по състав и направление или да се преобърне в една дребнобуржоазна радикалдемократическа под етикета: „работническа социалдемократическа партия“, както

искаше общоделецът Сакъзов? При това конгресът трябва да накара общоделците да се определят. Всичко това конгресът постигна чрез една обща резолюция против общоделството в партията.

Тази резолюция е следната:

„VIII-ят национален конгрес на българската работническа социалдемократическа партия, след като изслуша годишния отчет на Централния комитет за състоянието и дейтелността на партията и като взе предвид:

Че за постигане своята крайна цел — икономическото и политическо освобождение на работническата класа — българската работническа социалдемократическа партия черпи своята сила най-главно в развитието класовото съзнание на пролетариата и неговото организиране върху почвата на класовата борба;

Че средните и близкостоящи до пролетариата елементи из градската и селска среда могат да представляват за партията известна сила дотолкова, доколкото те се *проникват от класовите интереси на пролетариата*;

Че през изтеклата година партийните организации не само не са отделяли потребното внимание за привличане нови сили из работническата маса, но и твърде малко са направили, за да укрепят в основните партийни начала и партийна дисциплина спечелените досега работнически елементи;

Че в досегашните изборни борби на много места партийните организации без предварителна и дълговременна социалдемократическа пропаганда, а някои партийни членове и *без да се опират на някакви организации* са се стремили повече към печелене *гласове и мандати*.

Че такава една деятелност не е от естество *да развие и укрепил* силите на партията, а, напротив, заплашва да я тикне в пътя на *деморализацията и изражданието* и чрез това да я отклони от *нейната историческа задача като партия на пролетариата*,

Реш и:

I. Подчертава още веднаж чисто пролетарския характер на българската работническа социалдемократическа партия.

II. Вменява в дължност на партийните членове:

1) Преди всичко да стегнат партийните организации, като употребяват всички средства за укрепяването им в пролетарския дух и дисциплината на партията;

2) Да развият по-жива деятелност за привличане нови сили в партията из пролетарската среда;

3) Да поведат устна и печатна социалдемократическа пропаганда както измежду чисто работническата среда, така и из близкостоящите до нея среди за привличането им към съзнателно участие в борбата на партията;

4) Да приложат всички усилия за организирането на работниците в синдикати и други работнически дружества, както и за укрепяването на съществуващите.

III. Обръща най-сериозно внимание на всички партийни организации върху голямата нужда да се поведе широка агитация за в полза на работническото законодателство, а особено за ограничение на детския и женския труд.“

Тази резолюция, изработена от двамата членове на Централния комитет и от редактора на партийния вестник, биде внесена в конгреса от Н. Харлаков, делегат на софийската организация. Както виждаме, резолюцията явно е насочена против общоделството и против дезорганизацията, която то внасяше в партията. Тя се основаваше върху факта на принципиалните разногласия, които внесе общоделството в нея, и върху ония факти от дезорганизация, които по-горе видяхме. Разбира се, против резолюцията се обявиха всички интелегентски карьеристи и делегати на еснафско-интелегентските организации, като врачанската, севлиевската, търновската, хасковската ямболската и други такива. Изключение съставляваше казанлъшката, делегатът на която, Бозвелиев, не можеше да бъде против фактите, които резолюцията визираще и които той, като секретар, не можеше да отрича. Против резолюцията се обявиха и габровските делегати от книжарската и книгоиздателско-печатарската фирма Лунгов—Негенцов, социализмът на които се пречупи през призмата на търговския им дух и търговските им интереси. Едни от тях нарекоха резолюцията „излишна“, други — „тенденциозна“, трети — „измамническа“ и четвърти — „почиваща на фалшиви факти“, а всички не виждаха принципиални различия. Но най-интересен в това отношение беше врачанският делегат К. Пастухов, отдавна окачил социализма на клечката на своето адвокатско писалище. Той виждаше само „литературно отклонение“ и „тактически разногласия“, които били възвеждани в принципиални разногласия, каквито нямало в нашата партия; той се силеше с голяма нервност да докаже, че само за „литературни отклонения“ конгресите в другите страни не се занимавали с резолюции, когато примерът с резолюцията на Щутгартския конгрес⁷⁶ на партията в Германия по повод на „литературното отклонение“ на Бернщайн беше още много пресен. Обаче всички голословни твърдения на ония, които се обявиха против резолюцията, най-красноречиво опроверга техният приятел

Сакъзов. Той почна своята реч по резолюцията с такива категорични заявления, като тези, че „фактите, приведени за тая резолюция от др. Благоев, Кирков и Бозвелиев, са основателни и сериозни“ и „че „Общо дело“ не е предизвикало брожение и разделения в редовете на партията, а че то е израз на теоретическото брожение, което съществува у партията“. От друга страна Сакъзов, след като доста се мъчи да определи „широкото гледище“, което се състояло в допускането да се работи в земеделческата и занаятчийската среда, и „широката деятелност“, която се състояла в участието на „социалистическата партия начело на възникналите обществени движения, когато е повикана да водителствува целия народ, за да спомогне на социалното развитие на страната ни“ — свърши своята реч със следното признание: „Признавам, че тясната деятелност е сигурна за партията, а широката е плъзгава, обаче аз ще работя, за да стане господствующа в партията широката деятелност.“

Тези заявления на Сакъзов в VIII конгрес дойдоха да опровергават по най-категоричен начин твърденията на неговите съмишленици, че нямало принципиални разногласия, че резолюцията била неналожителна, излишна, почиваща на фалшиви факти и т. н. В същото време тя изобличи и твърденията на Сакъзов в неговите антрефилета в „Общо Дело“ преди конгреса, че борбата била лична и възбудена от някакви „субективни“, лични мотиви и т. н. Разбира се, че тези заявления никак не побъркаха на Сакъзов да продължава да пише против противниците на неговото „общо дело“ предишните антрефилета и подир осмия конгрес, а по-сетне да отиде дори при Кауцки да представлява разцепването като плод на лични мотиви. Сакъзов в VIII конгрес беше свършено прав, когато казваше, че „Общо Дело“ се яви „израз на теоретическото брожение“, което съществуваше в партията, т. е. че той се яви теоретик на онова състояние и направление, което отдавна господствуваше в нея. Но хиляди пъти по-прави бяха и онези, които искаха да защитят *работническата социалдемократическа* партия от дребнобуржоазното „теоретическо брожение“ в нея, „защото — както казваше Бозвелиев — в нашата партия има много отклонения, които отдавна време са се допущали и проая-

вявали“, а резолюцията беше „една самокритика, нужна за нашата партия“. Осмият конгрес прие резолюцията с грамадно мнозинство. От 60 души делегати 46 гласуваха безусловно за *резолюцията*, 11 души гласуваха за с одумките: излишна, несвоевременна, тенденциозна, и 3 *против*. Най-характерното беше това, че Сакъзов гласува за резолюцията и без всякакви одумки, макар резолюцията явно да осъждаше „теоретическото брожение“, което той застъпваше в партията. В случая Сакъзов постъпи тъкмо като всеки *опортюнист*, като всеки явен общоделец. Другите 11 негови съмишленици нямаха куража да я отхвърлят, но нямаха куража и да я приемат безусловно; те гласуваха и за, и *против*! Ако общоделецът Сакъзов, като опортюнист-„политик“, гласуваше за решенията безусловно, за да работи на практика против тях, неговите 11 души съмишленици се явиха много наивни опортюнисти, които не бяха в състояние да оценят собственото си поведение и смисъла на това, що ставаше в партията.

С приемането на резолюцията осмият конгрес отхвърли общоделството и покани партията на борба против него и за господството на пролетарското мнозинство в нея. Директивата, която осмият конгрес даде на партията с тази резолюция, беше ясна. Тя явно беше насочена против интимните и явни стремежи на дребнобуржоазното-интелигентско течение, за усиляването на пролетарското мнозинство в партията и за господството изобщо на пролетарското течение. Естествено, след осмия конгрес, борбата между двете течения трябваше да се изостри, догдето, най-сетне, приведе към криза в самата партия. Тя ставаше неизбежна.

3. След осмия конгрес

Осмият конгрес, който осъди с резолюцията общоделството и широката дейност на партията, направи ред грешки, които осуетяваха това, що се преследваше да се достигне на практика. След приемането на резолюцията логически следваше конгресът да не избира Сакъзов за член на Централния комитет. Обаче той го избра и по такъв начин не само създаде едно управително тяло, в което не можеше да има единомислие и единодействие, но и насърчи общоделското течение.

Сакъзов категорично заяви в конгреса, че той ще работи, за да направи господстваща в партията „широката дейност“, а конгресът го избра за член на Ц. комитет, което насърчи и него, и неговите съмишленици в дейността им против конгресните решения. От друга страна конгресът допусна на общоделците, особено на Сакъзов, да прокарат своята игра с партийния вестник. Както се спомена на друго място, общоделците, а особено Сакъзов, бяха недоволни от направлението на вестника, а главно Сакъзов беше недоволен от това, че той не можеше да бъде разпоредител в него. Преди конгреса той интригуваше чрез разни простаци в софийската организация против реакцията и списването на партийния вестник. Също преди конгреса Сакъзов чрез „Общо Дело“ пусна, както видяхме, инсинуацията, че партийният вестник останал „през толкова години наред неотзивчив на умствените брожения“ и „доста невнимателен към живите проявления на българския живот“ и т. н. Това беше една проста инсинуация на Сакъзов против редакторите на „Работнически Вестник“. Поканен от Централния комитет да посочи към кои „живи проявления на българския живот“ е останал невнимателен и изобщо в какво вижда той, че вестникът недобре се редактирал, Сакъзов обеща писмено да изложи пред Централния комитет недостатъците в списването му, но не изпълни обещанието си. Даже нещо повече: в VIII конгрес Сакъзов призна обратно на инсинуациите, които пускаше против неговото списване, а именно, че в *принципиално отношение вестникът се е държал както трябва*, а само в стилистично куцал („хубави мисли в нехубави думи“). Обаче това никак не му попречи, щото в VIII конгрес да крои със своите съмишленици планове против редакцията на вестника или, по-вярно, да крие тези планове зад приспособяването му към общото мнение за вестника в конгреса. В последния общоделците употребиха всичката си еснафска хитрост, за да разделят двамата редактори, особено да махнат Г. Кирков от вестника. С тази цел комисията по печата, състояща от общоделци и инспирирани от Сакъзов, предложи, под булото, че вестникът не можел да се издържа с двама редактори, да се редактира от *един и половина редактори*, като *половината редак-*

тор, а именно Г. Кирков, се определяше и за партиен агитатор. Конгресът не можеше да разбере играта на общоделците и при всичко че беше предупреден, той прие комбинацията, предложена от комисията. А че целта на общоделците не беше нито да подобрят вестника, нито да задоволят нуждата от партиен агитатор, а, напротив, да компрометират редакцията му и главно да направят невъзможен г. Кирков в нея, това още по-добре се видя в следния, деветия конгрес. В IX-ия конгрес те не само не скриваха желанието си да махнат Г. Кирков от редакцията на партийния орган, но и употребиха всички средства да не бъде избран за редактор. Когато IX конгрес реши, щото на редакцията да се даде от приходите на вестника на разположение 1000 лева за втор редактор или за един постоянен сътрудник, Сакъзов се провикна — „пак хвърлихте мост между Гаврила и Кирков“, а един от общоделците се провикна — „нашата цел е да махнем и двамата редактори и ако не направим това, то е защото нямаме с кого да заместим Гаврила“. Така че планът на общоделците в VIII конгрес беше да разделят двамата редактори и чрез това да разстроят редакцията на партийния вестник и да го компрометират. Общоделците знаеха, че партийният вестник придоби значение в партията и главно в работническата среда, следователно неговата критика против тях беше извънредно опасна. Те искаха с всички долни средства да го парализират, да омаловажат неговото значение и неговата критика. Обаче не можаха да постигнат това. По-сетне ще видим как общоделската интеллигентска и еснафска котерия в партията се нахвърли върху партийния вестник, когато той усили своята критика против нея.

В VIII конгрес стана много ясно, че Централният комитет трябва да бъде в София, поне в своето мнозинство, и особено секретар-касиерът. Последното означаваше секретар-касиерството да мине от Бозвелиев, на леко-характерността на когото Сакъзов разчиташе в по-нататъшните си общоделски планове, в ръцете на опасния Г. Кирков. Поради това, въпреки изричните заявления на Бозвелиев, че не ще може да се пренесе в София, Сакъзов уверяваше конгреса, че Бозвелиев ще го направи. Конгресът реши условно избора на последния, а

именно, ако той до септември не се пренесе в София, да се избере на негово място друг чрез референдум на организациите. Това решение беше една погрешка. То туряше Централния комитет в едно много неопределено положение и още от началото партийната работа куцаше. Конгресът и тука не можа да разбере смисъла на настояванията на общоделците, щото Бозвелиев да остане секретар-касиер и да се пренесе в София. Те просто искаха чрез него да направляват партията в пътя на общоделството, да интригуват в нея против своите противници-„тесни“ социалисти. Впрочем конгресът не можеше да знае и да допусне, че партийни членове могат да кроят такива долни планове, още повече, като не познаваха общоделците, особено Сакъзов, като смятаха последния за един заслужил стар партиен член, който, следователно, е предан на партията. Това фалшиво мнение за Сакъзов твърде много бъркаше на мнозина партийни членове да се ориентират в това, което вършеше в партията, и да оценят неговите стремежи и неговото поведение в конгресите. Обаче и във въпроса за секретар-касиерството общоделците удариха о камък; техните планове в VIII конгрес и в това отношение не успяха. К. Бозвелиев не можа да се пренесе в София, а Централният комитет предложи на организациите за секретар-касиер Г. Кирков, който и биде избран от тях. Това беше един явен удар за общоделците, обаче те не се отказаха от своите интриги.

Веднага след конгреса Сакъзов се яви в „Работнически Вестник“ с една „малка поправка“ на предаденото в него из протоколите на конгреса. В предаденото от партийния вестник се споменаваше за предлагания от Сакъзов компромис за изборите през 1901 г. Сакъзов искаше да изкара за лъжа твърдението, че той предлагал компромис. Това, което той предлагаше, не било компромис, а „платформа“. По-горе видяхме, че тази „платформа“ беше нещо повече от компромис; тя беше едно предложение, щото работническата социалдемократическа партия да свие знамето си заради дребнобуржоазните фантазии на Сакъзов. Подир това в първия двоен брой на „Общо Дело“ след конгреса се яви старата инсинуация против партийния вестник, а именно, че той бил

пристрастен, че мразел „Общо Дело“, че той първи бил възбудил полемиката против него и т. н. Смишълът на тези инсинуации против партийния вестник се състоеше в желанието, от една страна, да бъде дискредитиран той, а от друга — да не се меси в борбата между двете течения в партията. Трябва да се забележи, че на първо време и самата редакция на партийния вестник беше на мнение да не се меси в борбата, когато партийният орган беше длъжен пръв да вземе положение спрямо тази борба. Ако той още от началото се вмеси в борбата, това се дължи на обстоятелството, че беше грубо предизвикан от антрефилетата на „Общо Дело“. Впрочем, да стои партийният орган над борбата, без да взима в нея участие, не беше възможно, особено след конгреса, когато интригите на общоделците в партията се усилваха.

Избирането на Сакъзов за член на Централния комитет внесе един дезорганизиращ елемент в самото управително тяло на партията. Той в Централния комитет се явяваше опозиция на всяка една мярка, която взимаше Централният комитет за прилагането на конгресните решения и особено резолюцията на VIII-я конгрес. Независимо от това, но както се оказа, той се намираше в кореспонденции с организации, които споделяха неговите общоделски възгледи. Естествено е, че общоделците в партията почнаха открито да внасят дезорганизация в нея. По-горе видяхме какво вършеха те в софийската организация и как общоделците по повод очистването на пловдивската организация от лумпени и раздорници с решение от самата организация, потвърдено от Централния комитет, се обърнаха с печатно окръжно до организациите, в което осъждаха последния и канеха организациите да направят същото. По същия повод хасковската организация също се обърна до организациите с окръжно, в което протестираше против потвърдяването от Централния комитет решението на пловдивската организация и канеше и другите партийни организации да направят същото. Интересното бе, че общоделците протестираха против едно решение, за което нищо не знаеха, освен това, че са били изключени 11 души от пловдивската организация. Впрочем, ясно беше, че те се подклаждаха от горе, от членове на Централния комитет.

Когато местният комитет на пловдивската организация публикува в партийния орган мотивите, по които тя изключи 11 души от своите редове, никой от общоделците не посмя да излезе и да ги защити. Обаче техният протест беше безсилен протест против резолюцията на VIII конгрес, която заплашваше тяхното господство в партията. Спасение те намираха в дезорганизацията на партията, в незачитане никакви устави или партийни и конгресни решения. В едно писмо от секретар-касиера Г. Кирков от 20 ноември 1901 г., под № 236, до Д. Благоев четем между другото: „Изобщо, напоследък аз забелязвам твърде осъдителни работи, вършени от някои партийни другари и местни организации.“ В същото писмо се съобщаваше, че дряновската организация почнала да издава вестник „Дряновски Лист“, въпреки конгресните решения, и на запитването на Централния комитет отговори уклончиво, т. е. нищо всъщност не отговори. В същото време двама партийни членове от хасковската организация почнаха свой местен вестник, а комитетът ѝ не само е знаел за това и не е взимал никакви мерки, но и не съобщи за това на Централния комитет, а когато следната година последният предложи да вземат мерки против тези членове, местният комитет на хасковската организация нито отговори.

При горните обстоятелства положението на Централния комитет беше много мъчно. Той трябваше не само да се бори с дезорганизацията, която умишлено внасяха общоделците, но и да се грижи за задържането и увеличаването на работническия елемент в партията и за неговото издигане в теоретично отношение. И въпреки всички мъчнотии, въпреки всички интриги на общоделците, Централният комитет успя да направи и едното, и другото; той успя да парализира общоделските интриги и в същото време да изпълни главната задача, възложена му и от резолюцията на VIII конгрес. Последната внесе едно голямо уяснение в организациите за главната им задача през партийната 1901—1902 година — да привлекат* в редовете си пролетариата и да го просвещават в идеите, в принципите на Марксовия социализъм. И на-

* В оригинала „привикат“ — *Бел. ред.*

истина, благодарение на това съзнание и на енергичната дейтелност на Централния комитет, през партийната 1901—1902 год. работническият елемент порасна, както видяхме, повече от два пъти в сравнение с партийната 1900—1901 година. Най-важното съставляваше това, че в главните градски центрове господството на работническото мнозинство стана пълно. Така напр. в русенската организация от 57 члена 55 бяха работници и само 2 самостоятелни, в сливенската от 177 члена 122 бяха работници и 55 самостоятелни, във варненската — 69 чл., 47 бяха работници, 2 самостоятелни и 18 „интелигенция“, без да говорим за софийската и пловдивската, в които работническото мнозинство все повече и повече се увеличаваше. От друга страна през същата партийна 1901—1902 год. се увеличи и просветителната дейност на партията. Организационни и публични събрания, вечеринки и др. през 1901—1902 имаше 2365, когато през 1900—1901 имаше 1336. Но ръстът на работническият елемент в партията и растящото съзнание за преките задачи на работническата социалдемократическа партия все повече безпокоеше дребнобуржоазното общоделско течение в нея. Опитите на неговите представители да внесат чрез открита дейност дезорганизация в партията излязоха несполучливи. Ние ще видим към какви средства те прибегнаха, за да запазят своето господство в партията след несполуката на опитите им подир VIII конгрес. Но тяхното безпокойствие се увеличаваше толкова повече, че подир този конгрес теоретическата борба с общоделството се продължаваше.

ГЛАВА ПЕТА

ПРОДЪЛЖАВАНЕ ТЕОРЕТИЧНАТА БОРБА С ОБЩОДЕЛСТВОТО

1. Въпросът за организациите

Нарастването на работническото движение и на работническия елемент в партийните организации съвсем естествено наложи въпроса: какви са и какви трябва да бъдат партийните организации? Другояче казано, въпросът се свеждаше към това: дали за членове на партията трябва да се приемат безразборно всички? Според общоделците работническата социалдемократическа партия трябвало да приема всякого, който признава „програмата“, бил той толстоист, демократ или какъвто и да било социалист. На практика общоделците така и постъпваха; в организациите, в които те господствуваха, приемаха всекиго, без да гледат на подготовката им, без всякакво запознаване с характера и задачите на партията, с нейните статuti и задължения. Общоделците не можеха другояче да разбират работническата социалдемократическа партия, освен във вид на държава, в състава на която влизат елементи с най-различни възгледи и политически убеждения. Това разбиране за работническата социалдемократическа партия се поддържаше в самия Централен комитет от Сакъзов, в „Общо Дело“ и по-сетне в брошурата: „Тревога за призраци“. Общоделците, като изхождаха от такова невярно разбиране за партията, естествено поддържаха приемането за членове всекиго, без разлика на убеждения. Обаче това разбиране господствуваше преди в партията и с това се обяснява лесното и бързо основаване на организации, както и лесното и бързото им изчезване, толкова повече, че то бе прокарано и в самия организационен устав. Но с ръста на работническото движение и работ-

ническият елемент в партията това разбиране за работническата социалдемократическа партия ставаше все повече несъвместно с нейния характер и задачи. Оттука и въпросът за състава на партийните организации.

След осмия конгрес в партийния орган „Работнически Вестник“ от бр. 5, год. V, 1901 год. почват ред статии от Ю. Юрданов, които имаха за цел да определят какви трябва да бъдат партийните организации. За да определи характера и задачите им, той предварително се спира върху въпросите: „Що е партийна тактика?“, „Пропаганда и агитация“ и подир това иде статията: „Нашите организации“. В тази статия Ю. Ю. изказва каква трябва да бъде една партийна организация. „Ако — казва той — проследим историята на нашата млада партия, ние ще видим, че тя е слаба в това, което би трябвало да бъде нейната сила, а именно — в нейните организации.“ От 1894 година насам, според него, изникват много организации, но и скоро изчезват. Причината на това е кривото разбиране „ролята“ на организациите. По-нататък той определя ролята на организациите в следните думи: „Не трябва да вземаме организацията като нещо механическо и не трябва да я поставяме на механически основи, защото, в такъв случай тя зависи от един двигател-организатор и с неговото изчезване изчезва и се разлага и самата организация. Изобщо отделните организации предполагат се, че се явяват вследствие на известна пропаганда, водена по-рано в тази местност. В такъв случай задачата на местния пропагандист не трябва да се заключава само в пропагандирането на своите идеи и щом види, че те са възприети от няколко души, да бърза с основаването на партийна организация, а трябва да подготви добре тези елементи, които и без него ще могат да водят една организация.“ Разбира се, че до осмия конгрес се вършеше тъкмо обратното. Достатъчно беше да се явят в една местност, в един градец или село *пет* души, които да заявят, че основават партийна организация, за да се приеме такава. Естествено е, че такива организации нито знаеха каква е целта им, [нито] какви са задачите им. Те се явяваха едно механическо събиране на личности, несвързани със съзнати социалистически цели, които се събираха само за дърлене помежду им за най-дребни работи.

Такива организации проявяваха своето съществуване само пред избори, за да произведат наоколо си известен шум, или те се обръщаха в гнезда на клюки и раздори, за изглаждането на които Централният комитет трябваше да харчи енергия и средства. „Организацията — казва същият автор — няма цел сама по себе си, ако тя не е плод на една горе-долу продължителна пропаганда и ако не е насочена към пропагандата. Организацията не трябва да бъде само точката, в която са събрани нашите съмишленници, а трябва главно да бъде изходният пункт на нашата *организирана и самостоятелна пропаганда*, защото и тъй частната пропаганда се води поотделно от партийните членове.“

В бр. 34, год. V, 1901, в „Работнически Вестник“ се яви статията на Г. Г. (Г. Георгиев) под същото название: „Нашите организации“. Добре запознат от дългогодишна практика с вътрешното състояние на партията и с дейността на нейните организации, Г. Г. с ред факти показва, че множеството от последните не изпълняваха най-елементарните си задължения и не развиваха най-елементарната пропагандаторска дейност. „Ние — казва Г. Г. — не трябва никога да крием нашите недостатъци и трябва да признаем, че има не малко организации, които остават много надире в изпълнение на своите длъжности към социалистическото дело. Някои от тях не отговарят редовно даже на най-обикновените задължения на устава, без изпълнението на които едва ли може да се говори за партийна организация.“ Подир това следват фактите, които потвърждават казаното. Причините на това състояние на организациите Г. Г. вижда в прибързаното основаване на организации. „Ще рече — казва той — причините за слабата дейност на такива организации лежат в самата им основа: те не са в състояние да създават трайна и боева организация, те не разполагат с достатъчни сили, подготвени да поведат великата борба на пролетариата, което пък показва, че тия организации са основани *прибързано*. И наистина, основават партийна организация, преди да са взели предвид необходимите условия за такава, и следствията не закъсняват да се явят.“ Но по-нататък, от началото на VI год. на „Работнически Вестник“, Г. Георгиев захваща цял ред извън-

редно ценни статии върху партийните организации и тяхната деятелност, а именно статиите: „*Партийните организации*“, „*Партийните членове*“, „*Дребната буржоазия в работническата партия*“, „*На крив път*“, „*По нашата деятелност*“ (две статии) и „*Един забравен дълг*“⁷⁷. В първата от тези статии Г. Георгиев поставя преди всичко следния въпрос: „Преди всичко нека се попитаме на какво се дължи слабостта на партийните организации?“ Причините на тяхната слабост, без съмнение, се намираха в условията, при които трябваше да работят организациите. „Една партийна организация не е едно обикновено дружество на съмишленици или дружество за самообразование, тя е организация за борба, за разпространението на социалистическите идеи.“ Очевидно е оттука, че една партийна организация, за да бъде такава, трябва „да се състои от марксисти, от убедени социалдемократи“ и при това да се състои от достатъчно такива сили, за да изпълни своята задача, да разпространява социалистическите идеи и да развива всичката нужна разнообразна дейност. Обаче при основаването на партийните организации тези условия не се спазваха, „без достатъчно социалисти ние основаваме социалистически организации“. Тази беше коренната причина за слабостта на партийните организации. „Когато една организация се основава, без да има необходимите условия да живее, т. е. да води социалистическа деятелност, тя още от началото се осъжда да крее, да бездействува.“ Обаче самият правилник за вътрешната уредба поддържаше старите възгледи за партийните организации. Тъй, в чл. 15 и 16 се изискват само две условия за основаването на една организация: 1) 5 души, които да поддържат програмата на партията и 2) да съставят протокол за основаването на организация. „Но — казва Г. Г. — с тия две условия само се повтаря старата грешка... И наистина, достатъчно ли е да се иска от *основателите* на една организация само да поддържат програмата? Те могат да я *поддържат*, но въпреки добрата си воля, те не могат да я *пропагандират* на туй просто основание, че могат много слабо да я *разбират*. А докато не са спазени и другите условия, не може и дума да става за организация. Сетне, 5 души

съвсем са недостатъчни за оная разнообразна и взаимно допълваща се деятелност, която всяка организация трябва да води. С „5 души и 1 протокол“ ние можем да покрием цялата страна със социалистически организации, но в които не ще има нищо социалистическо. Основани само на чл. 15 и 16 на правилника, ние лесно можем да заприличаме на буржоазните котерии, които по едно махване на ръка от София, в 24 часа могат да основат колкото искат „народняшки“, „прогресивни“, „либерални“, „реформаторски“ — разен чешит — „бюра“; чл. 15 и 16 от правилника дават възможност да нахлуват в партията разни чужди нам елементи, които могат да вземат връх и да повлекат след себе си цялата партия към буржоазната демокрация.“ Предвид на всичко казано Г. Георгиев предлагаше, щото слабите организации, които не могат да проявяват никаква социалистическа дейност, да се преобърнат от самите партийни членове в „самообразователни социалистически групи“, които „тепърва ще подготвят необходимите елементи за една боева социалистическа организация“.

Въпросът, както се спомена, се свеждаше към въпроса, какви членове трябва да се приемат в партията? На този въпрос Г. Георгиев отговаря във втората статия: „*Партийните членове*“. Една партийна организация е социалдемократическа, оттука следва, че член на една партийна организация може да бъде само социалдемократ. „Един партиен член е един социалистически деец. Ние влизаме в партията не защото ѝ съчувствуваме или признаваме нейната програма, а за да работим за нейния успех.“ Но да работим за нейния успех ще рече преди всичко да разпространяваме социалистическите идеи. Обаче за да се разпространяват те, трябва да се познават. От един партиен член се изисква да познава много работи. „За него трябва да са ясни законите на съвременното икономическо развитие, пропадането на дребните занаяти и земеделието, концентрацията на капиталите, индустриалните кризи; той трябва да си е дал сметка за класовия характер на обществото, както и за международния характер на социалната демокрация; той трябва най-сетне, да си е отговорил защо осъществяването на социализма може да стане само чрез завладяването на политическата

власт от пролетариата.“ Затова преди един работник да стане член на партията, трябва редовно да е посещавал социалистическите събрания, работническите училища, беседи, вечеринки и т. н. „Ще рече — казва Г. Г. — преди да бъде приет в партията един работник трябва вече да е преминал цяла *подготвителна социалистическа школа*, той трябва да има вече известно социалистическо минало.“ Дали един работник е минал такава школа, трябва да знае самата организация, на която една от задачите ѝ е да се грижи да даде възможност на работниците да минават през нея.

Доколко прави бяха горните заключения на Г. Георгиев, още по-ясно става от следващата статия: „*Дребната буржоазия в работническата партия*“. Тука той с цифри на ръка показва, че господстващ елемент в партията съставляваха дребната буржоазия и интелигенцията. „Горните цифри — каза той — са повече от убедителни . . . Всеки, вярвам, ще се съгласи с мен, че това състояние на партията, при което в нея преобладава непролетарският елемент, е ненормално, *неестествено*. Преди всичко то ясно показва къде именно е била насочена досегашната наша дейтелност — тя е била не само „широка“, но и свободна от всяка планомерност. Очевидно, ако в партията преобладават интелигентни и дребни стопани, то е затова именно, защото между тях само ние сме и работили досега, та сме ги печелили за партията. От друга страна ясно е защо делегатите на някои организации, като врачанската например, защитават на конгресите „широката“ дейтелност; защото при един състав само от 5 работника, а 27 самостоятелни и 28 интелигентни, организацията е принудена да върви по пътя на „широката дейтелност“. Изобщо, при тогавашния състав на организациите решаващ глас в партията имаха непролетарските елементи, „които *по положение* излизат из дребната буржоазия“. Приемането за членове на партията „недостатъчно подготвени социалисти“ даваше връх в нея на елементи главно из дребната буржоазия и интелигенцията, „които естествено ще се стремят към временни успехи“ и интереси, чужди на пролетариата. А тези интереси са известни. „Интелигенцията, по самото си положение, има интерес от *належащи реформи*, които да

и дадат работа като държавни чиновници и ръководители на индустрията; също така и дребните стопани искат *още сега* известни реформи, които да ги закрепят; понеже интересът е винаги по-силен, то и непролетарските елементи, оставени сами на себе, естествено ще отиват нататък, накъдето ги тласкат интересите им, т. е. към буржоазната демокрация.“ Разбира се, че интелигенцията и дребните стопани в партията могат да бъдат полезни; интелигенцията, като развива класовото съзнание на пролетариата и му помага в неговата класова борба. „Но те могат да спомагат за успеха на социализма само дотолкова, доколкото *главната сила* в партията съставлява класосъзнателният пролетариат, защото само под неговото знаме интелигенцията и дребната буржоазия могат да бъдат революционни.“ В противен случай, т. е. ако интелигенцията и дребната буржоазия са мнозинство в партията, тогава „в последната вече няма оная обществена сила — пролетарската, — която да ги сдържа и упътва от своя страна в пътя на социализма“. Не съставлява ли пролетариатът мнозинство в партията, тогава непролетарските елементи в нея биват „предоставени сами на себе си и неизбежно тръгват по наклонената плоскост на своите близки интереси“ и се стремят да я преобърнат в буржоазна демокрация. Това съставляваше опасност за партията и тя против нея трябваше да се бори. „Най-сигурното средство обаче, за да избегнем тая опасност — свършва Г. Г., — е да не се приемат безразборно членове в партията. Ако искаме партията да си остане социалдемократическа, то ние естествено ще почнем да работим главно между наемните работници, които именно и съставляват нашата бойна сила, защото без пролетариат няма социалдемократическа партия.“

От казаното става много ясно, че въпросът беше как да се осигури господството в партията на пролетарския елемент, който наистина „тропаше“ на вратите ѝ, но който насъбралата се в нея интелигенция и дребна буржоазия не пускаше и главно го пропъждаше. Въпросът, както виждаме, се поставяше ясно, рязко категорично, както никога дотогава. И това поставяне не беше случайно, а в зависимост от ръста на работническото движение и поради него от увеличилото се в партията

съзнание за нейните преки задачи. Разбира се, че казаното от Г. Георгиев за приемането членове в партията се отнасяше не само до непролетарските елементи, но и до пролетарските. Последните главно трябва да бъдат подготвени социалисти, преди да влязат в партията. Очевидно е, че в партията могат да попаднат и слабо подготвени социалисти, обаче въпросът не е за отделни единици, а за мнозинството им. Върху този въпрос Г. Георгиев се спира в статията: „*На крив път*“. В тази статия Г. Георгиев изтъква условията, при които масовото *прииждане* в партията на непролетарските елементи съставлява неестествено и опасно за нея явление, и обратно. Когато масовото *прииждане* е вследствие на голямата сила на класосъзнателния пролетариат в лицето на своята партия, то не представлява опасност за последната; обаче когато е следствие на това, че „социалистическата партия е притъпила своя класов пролетарски характер“, тогава масовото *прииждане* на непролетарските елементи в нея означава, че тя е „прислязла до равнището на дребната буржоазия“, т. е. тя се изражда в дребнобуржоазна партия. „Но — казва Г. Г. — независимо от това, дали в една социалистическа партия има повече дребни стопани или наемни работници, *неподготовката* на членовете ѝ вече сама по себе представлява една опасност за бъдещето на партията. Не трябва да забравяме, че не само дребните стопани под влиянието на своите интереси клонят към буржоазните партии, но и самите наемни работници, докато не са съзнали своите класови интереси, се намират под влиянието на тая съща дребна буржоазия. Предразсъдъците, понятията и идеалите на последната пълнят главите и на наемните работници, и затова ние виждаме, че доколкото работниците участвуват в политическите борби, в своето болшинство те вървят като опашка подир разни „реформатори“ и „прогресивни“ буржоазни партии. Така постъпват работници, които още не са влезли в нашите редове. Но ако един работник, който е станал член на социалистическата партия, не е достатъчно проникнат от социалистическите идеи, то не намира ли се и той под влиянието на ония същи предразсъдъци и понятия, които господствуват в дребната буржоазия? Несъмнено, такъв един работник може само да усилва влиянието,

което дребностопанските елементи могат да имат в партията, и следователно да *ускори* нейното израждане.“ Ясно е, че условие за приемане членове на партията и от пролетариата е да бъдат убедени социалисти, да се *подготвят* предварително като такива. Както се спомена, възможно е да попаднат в партията и слабо подготвени отделни единици, но въпросът не е за тях. „Ако неподготвените членове съставляват само отделни единици в партията, от това още няма опасност; от разискванията в партията те ще се учат и постепенно ще се издигат до разбирането на нейните основи. Ала ако такива членове са много, а още повече болшинство, то работата взима съвсем друг край. Партия без убедени социалисти може да бъде тласкана по всички посоки. Всеки демагог, който би се промъкнал в такава партия, може да намери благоприятна почва за своята демагогия. Всяко дребно-буржоазно учение може да хване в нея корен, ако голямата част от нейните членове не могат да си дадат ясна сметка кое по даден въпрос е социалистическо и кое не. Във всички тия случаи партията сигурно отива към израждане.“ Поради това Г. Георгиев против опасността от безразборното приемане членове не се ограничава само със строга контрола при приемането членове в партията. „Неразборията обаче — прибавя той — няма да престане и със строгия контрол спроти приемането на нови членове. Едновременно с това необходимо е партията да се предаде на систематическа работа чрез беседи и др. за социалистическата подготовка на своите стари членове“.

Изобщо Г. Георгиев, както виждаме, не само постави въпроса за характера и задачите на партийните организации рязко, ясно и категорично, но и го разглежда най-всестранно. След това логически идеше да постави другия въпрос: каква трябва да бъде дейността на партията? Това той направи в статията: „*По нашата дейност*“. В свръзка с въпроса за приемането членове, в тази статия, най-първо, се прокарва тази *основна мисъл*, че социалдемократическата партия е силна само тогава, когато се развива едновременно *числено* и *качествено*, „т. е. когато с приемането на всеки нов член ние приемаме в нашите редове един нов *социалдемократ*“. От тази основна мисъл трябва да се проникне деятел-

ността на партията; „отсега нататък — четем в I част на тази статия — ние вече преставаме да се стремим към бързи политически успехи, а си туряме за ръководещо начало в нашата практическа деятелност: да разпространяваме социалдемократическите идеи, да възпитаваме и организираме пролетариата в името на неговите класови интереси, в името на нашата крайна цел — превръщането в обществени средства на производството“. Това е най-важното в деятелността на социалдемократическата партия, защото, както вярно забелязва Г. Георгиев, само с упражняване строга контрола при приемане членове, има друга опасност, а именно, „да замръзнем на едно място“, да се турят спънки на развитието на партията. „Но ако ние винаги държим високо знамето на социалната демокрация и се предадем здраво на нашата истинска работа, тогава не само няма да си вържем ръцете, но може би тепърва ще почнем да туряме здрави основи на социалистическото дело, ще дадем мощен тласък на работническото движение в България.“ Това е пряката задача на партията, на всяка нейна организация; тя трябва да лежи в основите на нейната дейност. По-нататък, във II част на същата статия, Г. Георгиев разглежда въпроса, кога последната е най-целесъобразна. Тука, както и в следващата статия: „*Един забравен дълг*“, най-първо изтъква необходимостта от широка социалистическа просвета на партийните членове и разпространяването ѝ сред работниците. „Четенето — казва той в последната статия — е една насъщна потреба на всеки класосъзнателен пролетарий, и ако у някого от нас тя не съществува, това ясно показва колко малко ние мислим и чувствуваме като социалдемократи.“ Във всичките споменати статии Г. Георгиев подчертава вярната мисъл че значението на социалдемократическата партия се дължи на нейната морална сила, не на нейната многобройност, а на нейните социалдемократически идеи. „Оттука следва — казва той, — че колкото по-основно-ние познаваме научния социализъм, колкото по-силни сме ние в *теорията*, толкова по-силни сме ние като партия, и толкова по-полезни сме в нашата практическа деятелност.“ За издигането *теоретическото* равнище на партията Г. Георгиев придава голямо значение на беседите и на четенето социа-

листическата книжнина, социалистическите книги, списания и вестници. В свързка с това Г. Георгиев виждаше да се разкрива пред социалистическата партия едно много *широко* поле за деятелност. Преди всичко, енергично и непрекъсвано разпространение на партийните органи и социалистическите книги. По-нататък трябва да се разпространяват социалистическите идеи чрез публични събрания, сказки, вечеринки и т. н. Обаче, при всичко че чрез такава *систематична* дейност се разпространяват те, но трябва да се отиде още по-нататък, за да се затвърдят идеите в главите на работниците. Именно, вече трябва запознатите със социалистическите идеи работници да се турят в *благоприятни условия* за по-нататъшното им развитие. Тези условия са *работническите дружества*. Необходимостта от организирането на последните и създаването от тях *училища* за социалистическа просвета откриват грамадно поле за дейност. „Досещат ли се — казва Г. Г. — ония наши другари, които се оплакват от „тясна“ деятелност, за които полето за работа е *тясно* в България, които се оплакват от „сгърнати ръце“, колко възшност е „широко“ това поле и каква *широка* деятелност нам предстои в границите на тясното пролетарско гледище?“

Както виждаме, приведените възгледи върху въпроса за качествата и задачите на социалистическите организации, които бяха и са възгледи на социалдемократическата партия, са противоположни на общоделските. Те бяха непримирими и приведоха на практика към взаимното им изключване.

2. Нови критики върху „общото дело“

Веднага след осмия конгрес появиха се нови критики против „общото дело“ в България. Тъкмо пред конгреса Х. Н. (Христо Николов — Кабакчиев) помести в „Работнически Вестник“ четири статии под общото название: *Демократизъм и социализъм*⁷⁸, които бяха една критика на „общото дело“, твърде отдалечна. В първите три статии той разгледва отношението между буржоазната демокрация и социализма в разните страни и само в последната статия се доближава до „общото дело“ в България. Както в трите общи статии, тъй и в четвъртата задача на Х. Н. съставляваше да покаже, че бур-

жоазията и в другите страни, и у нас „черпи своята политическа сила от работещите слоеве, които тя вкарва в политическите борби, но които в тия именно борби получават постепенно своето класово развитие“. Появяването на организирано социалистическо движение означава, според Х. Н., отделянето на работническата класа и близкостоящите ѝ съсловия „в самостоятелна общественно-политическа сила“. Обаче общоделците искаха, щото страната да излезе в пътя „на правилното и бързо икономическо развитие и за това те говориха за общо дело на всички „производещи слоеве“. На това Х. Н. възразява така: „Тия, които защитават тоя възглед, ще трябва да докажат, че подобни исторически опити са възможни при недостатъчната диференцировка на класите и отсъствието на големи, с обществени основи политически партии. Време е вече да се разбере, че не са „добрите хора“ от всичките партии и съсловия, които могат да окажат едно планомерно и съзнателно въздействие върху развитието на живота, а, напротив, политическите партии, опирающи се на израсналите от самото обективно общественно-икономическо развитие класи.“ Социал-демократическата партия не може да поеме ролята на една демократическа партия и да чисти по тоя начин пътя на капиталистическото развитие заедно с другите „прогресивни елементи“. Но тя трябва да стои начело на демократическите движения, „като се старее да използва придобитията на обществения прогрес за цялата работна маса“. Защото буржоазната демокрация „едва ли ще може да запази и разширочи демократическите ни наредби“ без помощта на работническите слоеве, представлявани от социалистическата партия“, понеже дребната буржоазия, поради бързото разлагане на старото производство, „е далеч да представлява едно самостоятелно съсловие“, на което да се опре буржоазията.

След конгреса Х. Н. встъпва на по-актуална почва в статията: *„Бележки по брошурата „Разпра в работническата партия“ от Д. Димитров“*⁷⁹, поместена също в партийния вестник. Тука Х. Н., след като прави дълги общи забележки, че разискванията трябвало да станат „мирно и приятелски“, „строго научно“ и „най-обективно“, прави една обстойна критика на главните положения на

казаната брошура. Е основно нейно положение съставляват думите на Кауцки, че социалната демокрация е не само партия на пролетариата, но и на социалното развитие, Х. Н. подробно разгледва това положение и доказва, че Д. Димитров не беше го разбрал. Но като изхождаше от това криво разбиране думите на Кауцки, Д. Димитров дойде до „общото дело“ на социалдемократическата партия с буржоазията за капиталистическо развитие и с другите „производителни слоеве“ против нея за демократизъм. Х. Н. и тук доказва много нагледно неясността и бърканицата на понятията в брошурата. Обаче в края на статията Х. Н. изказва съждения, които никак не хармонират с ония възгледи, които той изказа, като критикуваше главните положения на брошурата. Преди всичко мислите на Д. Димитров, изказани в брошурата, Х. Н. ги взема за оригинални и плод на неговата особена проникателност и на сериозна умствена работа, когато Д. Д. не направи нищо друго освен да преведе Бернщайновите възгледи на българска почва, без всякаква критика и без всякакъв оглед на обществените условия в България, както и сам Х. Н. изтъкна в критиката си. Сетне, Х. Н. завършва статията с една опортюнистическа тирада на Жорес за „принципът на класовата борба“, който ни посочвал „едно общо направление“, но който не ни давал „всекидневната тактика“, тирада, която повече носеше вода на общоделската воденица, отколкото в полза на неговата критика.

От друга страна, в сп. „Ново Време“ след конгреса се явиха ред статии против общоделството. Веднага след конгреса, в кн. IX, год. V, се яви статия на Ц. Бр. (Бръшлянов): По „Кризиса“ в социализма на Запад и у нас. Авторът на тази статия справедливо забелязва, че върху появяването на общоделството в България повлия бернщайнианството на Запад, което в разни страни се появи в различни форми. Затова той преди да критикува общоделството разгледа „кризиса“ в социализма на Запад. Като схваща вярно произхода на общото дело в другите страни, а именно в ръста на работническото движение и на социалната демокрация, по-нататък той влиза в подробности, в които общоделците биха могли да почерпят аргументи за в своя полза. Една неясност,

и на места опортюнистичност и еkleктизъм на мисълта у автора по въпросите, които зачеква в свързка с „кризиса“ в социализма на Запад. Във втората част на статията си Ц. Бр. се спира върху „кризиса“ в социализма в България. Всъщност той тука разгледва брошурата на Дим. Димитров, без да засяга изобщо „новото направление“. Вярно е, че последният пръв даде един по-ясен израз на общоделските възгледи на българска почва. Обаче тия възгледи у Сакъзов получиха едно своеобразно разширяване и замъгляване. Така че, когато беше думата за „кризиса“ в социализма в България, трябваше да се разгледа в цялото му проявяване. Ц. Бр. се ограничи само с възгледите на Д. Д. След като излага оная част от брошурата му, която се касае до България и която се свежда към казаното вече по-горе, той пристъпи към критиката. „Две неща — казва Ц. Бр. — ярко изпъкват в мисълта на др. Д. Д.: едното е това, дето той третира обществените сили — буржоазия, селяни, занаятчийци — като прости механически сили, които се поддават на най-разнообразни експерименти и следователно на възможността да се образува от тях такава една система, която да даде най-желаемата за нас резултантна. Той като да забравя за миг, че всички тия *обществени* сили се развиват по свои собствени закони и че има комбинации невъзможни за тях — това е едно, и друго, че не нам е дадено да се разпореждаме с тяхната комбинация. Идеята „да бъдем с буржоазията против реакционерството на селените и със селените против алчността на буржоазията“ е красиво като „замисъл“; обаче тя напомня оная на В. В., който съветваше руските социалисти да бъдат с царя — против буржоазията.“ Според Д. Д. „армията, с която ще се спечели победата“, ще бъдат сдружените селяни и сдружените занаятчийци, понеже тия, „като съсловия, които западат, естествено, са най-наклонни да се борят за демократически наредби“. Обаче Ц. Бр. тази мисъл намира невярна. „Дребните земеделци и занаятчийци — казва той — са дотолкова демократични, доколкото демократичната форма на управление подобрява или поне съхранява тяхното икономическо положение.“ Д. Д. се страхуваше от една „всесилна буржоазия“ у нас, защото тя щяла да употребява своята сила в ущърб

на общото развитие. Затова той смяташе за „армия, с която ще победим“ буржоазията, селяните и занаятчиите. Разбира се, въпросът беше там, че общоделците и Д. Димитров, и Я. Сакъзов, не смятаха, че социалдемократическата партия може да стане чисто пролетарска и силна, че тя като такава има право на съществуване, и затова те се стремяха именно „да положим партията на по-широки основи, като направим от нея ядката на една желана радикална реформаторска партия“. И забележително е, че те това искаха, когато работническото движение, работническите борби се развиваха! Но толкова те „изследваха българската действителност“! Обаче Ц. Бр. не виждаше именно тия стремежи на първите двама общоделци в България. Накрая Ц. Бр. се [до]косва и до въпроса за приемане членове в партията. Той, както и Х. Н., смятат за незадължителен за членовете на партията марксизма като „философско-социологическа доктрина“. Според тях за приемането на един член достатъчно е да признава той следните три принципа: *социализацията на производствените средства; завземане обществената власт от работническата класа, организирана в самостоятелна партия; международно действие на пролетариата.* „Всеки, който признава тия принципи — казва Ц. Бр., — може да бъде член на партията, макар и да не споделя тяхното „социално-философско обосноваване — марксизма“. Обаче това е все същото, което и Д. Д. препоръчваше, с тази разлика, че той туряше вместо тези „три принципа“, просто „програмата“. Както Ц. Бр. и Х. Н. туряха въпроса, очевидно е, че се касае до приемане членове от интелигенцията, защото само спрямо един член от нея може да има едно друго „социално-философско обосноваване“, вън от марксизма, за трите принципа. Но ясно е, че ако те се обосноват с едно немарксихеско „социално-философско обосноваване“, ще се дойде бездруго в противоречие поне с единия от тези принципи. Оттук именно и произтичаха и произтичат „кризите“ в социализма, разногласията и борбите в социалдемократическата партия. Нали „кризиса“, „новото направление“ в социализма на Запад произлезе от немарксихеското „социално-философско обосноваване“ на трите принципа от интелигенцията в него? Така че Ц. Бр. и

Х. Н. също криво поставяха въпроса за приемане членове на партията, както и Д. Д. Не е достатъчно, щото един интелigent само да признава трите принципа, а трябва да ги разбира и при това как ги разбира, или, по-вярно, как ги обосновава. Това трябва да се подчертае, защото един интелigent, който влиза в партията, лесно заема ръководно място в нея. А щом е така, партията особено строга трябва да бъде спрямо него, спрямо неговото „социално-философско обоснование“ на трите принципа. Такъв член трябва да бъде само марксист, и изпитан *на дело* марксист, а не да се приеме само по просто заявление, че признава принципите. Спрямо пролетария въпросът е ясен. Преди да влезе в партията, той трябва да мине през една подготвителна социалистическа просвета, в която той ще добие именно общото марксистическо обоснование на трите принципа и сетне чрез участието в партийните дела и с развитието на работническите борби ще се издигне все по-високо в марксистическото разбиране на социализма.

При всичко казано, Ц. Бр., както и Х. Н., се обявиха против „широката“ дейност, която общоделците предлагаша на партията. „И аз — прибавя Ц. Бр. — по-скоро бих казал: „нищо не оправдава нашето широко участие в живота, когато става в ущърб на целостта и на развитието на нашата партия — при условие, че признаваме нейния *raison d'être*.“

Съвсем друга е критиката на двете статии, поместени в първата двойна (януари и февруари 1902 год.) книга на сп. „Ново Време“, год. VI. Първата от тях е от Ю. Юрданов под названието: *Годишнината на „Общо Дело“*. Авторът на тази статия подлага на критика всичко писано от Янко Сакъзов в уводните статии през първата година на „Общо Дело“. Понеже Ю. Ю. в едната част на своята статия разглежда ония статии, които по-рано бяха разглеждани в „Ново Време“, и дохожда до същите заключения, затова ще разгледаме само другата част от статията му.

Както знаем, за Сакъзов политическото движение се представлява като борба между реакцията и демокрацията. Неговият ум напразно се е мъчил над въпроса: как да се пресуши почвата на реакцията? Според него

две условия са нужни за пресушаването почвата на последната: 1) създаването на една общественно-икономическа напредничава класа и 2) унищожаването на реакционните държавни средства. Обаче Сакъзов не вярва в създаването на една напредваща капиталистическа класа, не вярва във възможността на капиталистическото развитие в България, следователно не вярва в създаването и на пролетарска класа в нея. Той пишеше: „От изучаването на особените условия на български стопанско-обществен живот ние сме се убедили, че и надеждите, възлагани на такава класа, са твърде слаби и ние ще трябва да прибегнем към други околен път.“ Този околен път е „общото дело“ на „производещите слоеве“, или организираната от „съпротивителните елементи“ из тези слоеве обществена сила, която да въдвори *демокрацията*. Последната за Сакъзов е *управление на всички за в полза на всички*. Въдворяването на *демокрацията* Сакъзов смята толкова по-възможно, че „демократическото течение“ било „присъщо на всеки народен живот“. Той пишеше: „Който иска да се бори за възтържествуването на демократическите начала, не ще има да *създава от нищо* такава течение у нас — както някои си въобразяват, — а, напротив, той ще го намери готово, присъщо на всеки народен живот, а следователно и на нашия.“ И по-нататък той прибавя: „Нещо повече, поради особени исторически условия българския народ от сто години насам се е развил в насока на демократизма, а през последните десет години това демократическо течение се е толкова усилило, щото е проникнало в съзнанието на широките работнически маси.“ Като излизаше от такова разбиране българския живот, Сакъзов, естествено, напълно игнорираше социал-демократическата партия, дори и дотам я игнорираше, че не виждаше „една сплотена и организирана демократическа сила“, а виждаше само „съпротивителни елементи“ в наемните работници, които да влизат заедно със същите елементи от другите „производещи слоеве“ в една обществена сила, в една партия. Този е „околният път“, който препоръчваше Сакъзов.

Ю. Юрданов справедливо пита за какво трябва да се прибегне до този „околен път“ — дали за възтър-

жестуването на социалистическия идеал или за възцаряване на *свободата и законността*? Но първенството в този въпрос се пада не на Сакъзов, а на Прокопиев в отдавнашно време, на починалите „Лъча“ и „Прогрес“.

„Изваждането този въпрос из архивата — казва Ю. Ю. — не доказва нищо друго освен че дейтелността на др. Сакъзов досега е била поставена на една неопределена почва и той я направлявал съгласно ветровете, които са духали по политическото поле.“ С други думи, Сакъзов, според Ю. Ю., повръщаше обществената, както и социалистическа мисъл, към състоянието преди 20 години. Въпросът се обръщаше на стария въпрос: има ли почва у нас за социализма? Така че мисълта у Сакъзов остана на оная степен на развитието, при която го завари социалистическото движение. Но главното, че тази стара мисъл той смяташе, пък и днес я смята, за „широко“ и „дълбоко“ разбиране обществения живот и искаше да повърне социалистическата мисъл към онази степен. Сакъзов говореше, че своето разбиране българския живот основавал на „изучването особените условия на българския стопанско-обществен живот“. Обаче какви са тия „особени условия“ той буквално нито един път не показва. Юрданов справедливо казваше, че Сакъзов трябваше преди всичко да покаже причините, които не позволяват създаването на една капиталистическа класа у нас и тогава да говори за околни пътища, по които ще прогресира нашата страна. Обаче Сакъзов и тука буквално нищо не даде. Също така той не показва и условията, при които е възможно *управлението на всички за в полза на всички*. Той само твърди, че „демократическото течение“ било присъщо на всеки народен живот, следователно и на нашия. Но щом то е присъщо на народния живот, пита се, кои са причините дето то не е станало нещо реално в самия живот?

„Навярно — казва Ю. — *несъзнанието*. А щом имаме работа със *съзнание* и *несъзнание* без органическа връзка с условията, то ние вече падаме в един идеализъм, който отдавна е отживял своя век.“ Колкото до „демократизма“, в посока на който бил се развивал българският народ от сто години насам и пр., Ю. забелязва, „че целта на този демократизъм не е била друга освен оформяване,

заякване и признаване българската националност и като практически резултат той няма за цел управлението на всички за в полза на всички, а, обратното, управлението на малцинството за в полза на малцинството“. И това е съвсем вярно. Обаче Сакъзов като дребнобуржоазен ум другояче не можеше и да разбира българската действителност. Той делеше последната на реакция и демокрация. Реакцията олицетворяваше в гражданската и военна бюрокрация, а между нея и буржоазията не виждаше никаква връзка, когато тя е много тясна; бюрокрацията служи на буржоазията, а тя се взима и попълня от нея. Демокрацията пък олицетворява в „българския народ“, в „производителните съсловия“, без да вижда социално-икономическия процес, който се извършва постоянно в средата им и който създава растящи по между им икономически и политически противоречия.

По-горе Юрданов справедливо забелязва, че Я. Сакъзов се е водил по ветровете, „които са духали в нашето политическо поле“. И наистина, когато дойде на власт „прогресивната демокрация“, т. е. съединените каравелисти и цанковисти, на които Я. Сакъзов възлагаше „демократически“ надежди, и видя, че на „народа“ останаха само „излъгани надежди“, а „реакцията — несломена“, той окончателно се обърка. Тогава той си спомни за социалната демокрация и като блуден син побърза да се върне в нейното пристанище. Но с какво той се върна? Пак със същите дребнобуржоазни мисли. Той се връща в нея пак със старото намерение да създаде от нея „прогресивна демократическа сила“, *широка дребнобуржоазна партия*, под етикета „социална демокрация“. Той пак не вярва в развитието на капитализма в България, следователно, не вярва и в появяването на пролетарската класа и на това, че нейната сила ще расте. „Една обществена партия, казва той, каквато е социалната демокрация, расте дотолкова, доколкото самите икономически условия на страната ѝ доставят кандидати за привърженици, от една страна, доколкото самата тя, от друга страна, с участието си във всичките проявления на обществения живот лепи хората о себе си...“ Обаче по-нататък продължава така: „но просторът за нейната деятелност се толкова повече уголемява, колкото повече

тези същите общественно-икономически условия не дават възможност да се създадат други трайни обществени партии, които да се явят представители и носители на икономическия и обществен прогрес“. Както вярно забелязва Ю., последната мисъл е същата оная, която порано отбелязва, а именно, че Сакъзов не вярва в развитието у нас на една капиталистическа класа. „Щом въпроса е тъй поставен, т. е. че у нас едрата промишленост е невъзможна, то пита се: социалната демокрация, не само като партия, но и като тенденция на икономическото развитие, възможна ли е и може ли да се развие у нас?“ Но за Сакъзов беше важна не социалната демокрация, а да преобърне социалната демокрация в една широка демократическа партия.

Както Д. Димитров, тъй и Я. Сакъзов, като съци буржоазни демократи, си поставиха задача да открият средство за премахването „режимът на персоналното и котерийно управление, с всичките негови икономически последствия“ и за въдворяването на един правилен икономически живот в България. И това средство те намериха в „общото дело“ на „производителните слоеве“. Ние видяхме, че *измисленото* от Д. Димитров и прегърнато от Сакъзов „общо дело“ е плод на повърхностно разбиране нещата и българската действителност и че то е възможно и следователно чрез него нищо не се постига, или се постигат само „излъгани надежди“. За социалдемократа пътят, по който се развива общественият живот, е съвсем друг и ясен. В същата двойна книга на „Ново Време“ Т. П. (Тодор Петров) много нагледно показва несъстоятелността на общоделството и пътя на социалната демокрация в статията: „Из кой път?“ В тази статия Т. П. поставя по-другояче въпроса.

„Заплашва се — казва той — конституционализма у нас, в опасност са демократическите правдини на народа; трябва, желателно е, да се противопостави нещо на тази реакция. И това нещо се намери в производителните слоеве, членовете на които са български граждани. Затова и др. Сакъзов започва да говори само за производителни слоеве, за български граждани. Както се вижда, в тази дреха „производителни слоеве“ се обвиват няколко обществени групи с различни и противоположни интереси: работници пролетарии и индустриалци-капиталисти, дребни търговци и едри търговци, дребни занаятчии и немайстори капиталисти, съдържатели на рабо-

тилници, дребни земеделци и лихвари едри землевладелци — и им се възлага едно общо дело. Пита се сега, дали те така загънати в една дреха, която да закрива техните класови интереси, като замълчават, макар и „временно“, тия свои интереси, ще се явят по-активни и по-заинтересовани защитници на конституционализма и демократичните правдини или пък, из друг път, като изтъкват всяка една от тях жизнените за нея икономически искания, като диференцирующа се обществени групи и класи, предявяват ги и в стремлението да ги реализират стават по-заинтересовани? Из кой път? *Из пътя на разкриването класовите противоречия и изтъкването на жизнените класови икономически искания ли или из тоя на прикриване и замълчаването им, макар и „временно“, ако това е възможно даже?*“

Както вярно забелязва Т. П., за социалдемократата такъв въпрос не съществува, защото за него е ясно, че закрепването и разширяването на демократическите правдини се постига не чрез прикриване и замъгляване на класовите противоречия, а тъкмо обратно — из пътя на разкриването им и изтъкването на жизнените класови икономически искания. Обаче за общоделците общественно-политическият прогрес се извършва не из пътя на класовата борба, а из пътя на временни, от моменти на моменти притъпявания, примирявания на класовите противоречия, из пътя на общоделството, и главно на изкуственото, механическото, скроеното общоделство на „производителните съсловия“. Според тях в дадения момент се заплашва конституционализмът, трябва да се заздравят демократическите правдини, затова този момент налага на политическия деец „не да изтъква противоречията между интересите на своята класа и интересите на някоя друга класа“, а „да дири общи точки на допиране, да посочи общото тяхно дело“ — както пишеше Д. Димитров в своята брошура. Т. Петров по един аналитически начин доказва, че този път е най-несъстоятелен, че той никак не води към желаната за момента цел. Аргументацията на общоделците е оная същата вулгарна аргументация, която неведнаж чувахме от буржоазните политици, особено от лагера на демократите. От тях чувахме буквално следното: Елате, най-напред да осигурим „народните правдини“, „един траен конституционен режим“, а сетне проповядвайте каквито щете идеи и развивайте каквато щете дейност. Да си припомним старите, отдавнашните обвинения на старите и младите демократи в това, че

социалистите били най-голяма пречка за възтържествуването на демократизма в България, защото когато трябвало да се работи за него, те говореха за класови противоречия и класови борби. Това е същото, което Д. Д. и Сакъзов препоръчваха на социалистите. Т. Петров, като прави анализ на първите статии в „Общо Дело“, дохожда до следното заключение: „Значи, общото дело на „производителните слоеве“ има за цел чисто политически искания, като премахване на котерийните режими и въдворяване траен строго конституционен режим, без да се свързват те поне сега, когато се работи за тяхното реализиране, с жизнените икономически искания на прибраните под едно име „производителни слоеве“, обществени групи и класи.“ След това Т. П. тръгва из пътя на общото дело и с примери показва всичката абсурдност на тоя път.

Например, отиваме сред народа и му говорим да пази своите политически права и свободи, без да му говорим за никое жизнено икономическо искане, което жизнено закачва неговите интереси, за да не развалим общото дело. Говорим ли му за тия интереси, неизбежно ще му говорим за класовите противоречия на „производителните слоеве“, следователно разваляме тяхното общо дело. А да не му говорим за икономическите искания, и да му говорим само за политически права, той не ще ни слуша. Ще ни каже: хе, отдавна чуваме тези приказки, но нищо не излиза за нас от тях; всички партии от толкова години все това ни говорят. „И тъй, ролята на общото дело не постига целта, която си поставя то. Че това е тъй най-убедително ни показва още и досегашната политична дейност на буржоазните партии. Та нали те и до днес все из този път работеха, нали те излизаха пред народа с голите фрази за права и свобода? Нали до днес това работихме, все общо, все за правдини? И какво излезе? Днешното неопределено неизвестно и все тъй неосигурено конституционно бъдеще.“ Но ще кажете, че общоделците не отричаха излизането и с икономически искания за работната маса. „Добре, но ако се предявяват икономическите искания на обществените класи, а с това се изтъкват наяве и класовите противоположности в интересите им, то тогава никакво общо дело не може

да съществува, тогава се внася разединение в общите усилия към общото дело... Така, по пътя на общото дело не се постига хубавата цел, която си поставя то. Нещо повече, по този именно път ние се най-много отдалечаваме от нея.“ Но независимо от казаното, по пътя на общото дело социалдемократът върши измяна на социализма и принася най-голяма пакост на развиващото се у нас работническо движение. Ще трябва, макар и за един момент, да се приспива класовото съзнание на работниците. В същото време с общото дело много изкусно ще си служат капиталистическата класа и нейните буржоазни партии за същата цел. Щом работниците заявят някое искане, господарите, под предлог на общо дело, ще им кажат: „чакайте, чакайте да запазим конституцията“ и т. н.

Така че по пътя на общоделството не може да се постигне „правилен конституционен и икономически живот“. Обратно, най-сигурният път, който води към тази цел, е пътят на класовата борба.

Работническата социалдемократическа партия се явява всред работниците, всред народа с ред икономически искания, които са жизнени за работния народ. На почвата на борбата за реализирането на тия искания последният се учи да цени и политическите условия като средство за реализирането. Т. Петров за потвърждение на тази вярна мисъл привежда примера с борбата против десетъка — едно икономическо искане на земеделческата класа. Борбата против десетъка приведе тази класа към кървава борба за защита правото на българските граждани свободно да се събират, да правят митинги. Друг пример той привежда искането на работническото законодателство за защита общите класови интереси на работниците. Борбата за реализиране на това искане води към борба политическа, за свободата, за политическите правдини, необходими за реализирането му. С други думи, в борбата за икономическите интереси работният народ се вмъква в обществено-политическите борби, в които той захваща да цени „за скъпо полезни“ политическите права и свободи за осъществяване своите искания. *„Така и по тоя път се довежда работния народ до съзнанието да защитава конституционното управление,*

Само по този път той захваща съзнателно да участва в общественно-политическите борби и само по този начин може здраво да се закрепни у нас конституционния парламентаризъм.“ Главното тука е това, че социалната демокрация из този път няма да изменява на социализма и на своите пряки задачи. В борбата си за исканията на работническата класа социалдемократите се срещат със своите врагове, с експлоататорите на пролетариата, с капиталистите и техните оръдия, които се противопоставят на исканията на социалната демокрация. Тука, като разкриват мотивите, по които господарската класа не иска да приеме исканията на последната, социалдемократите разкриват класовите противоречия между интересите на работниците и господарите. С това работниците се класосъзнават и се организират за класова борба, ясно си определят отношенията към капиталистическата класа и буржоазните партии и задачите, които им поставя като на обществена класа, да решат самото общественоекономическо развитие. С други думи, *„по този път, който е път на класовата борба, освен дето най-скоро и най-сигурно постигаме целта на общото дело, ние не преставаме нито на минута да изпълняваме своята най-важна и единствено най-ползена и най-съществуваща за социализма работа: да съдействуваме за развиване класово съзнание у работническата класа“.*

Общоделците смятат, че развитието на производителните сили се достига чрез „общо дело“, чрез сътрудничеството на класите в политическата област. Т. Петров, напротив, доказва, че „пак из пътя на класовата борба и чрез нея ще се създаде у нас най-съответната и най-ползотворната за днешния момент икономическа политика“. У нас нямаше определена и целесъобразна икономическа политика, защото страната се управляваше от котерии, които нямаша нищо общо с производството. Капиталистическата класа преди години беше чисто търговска и лихварска, която грабеше и съсипваше дребнозанаятчийската и дребноземледелческата маса чрез лихварство и зеленичарство и чрез всевъзможни други начини. *„На лихварското грабителство в народната маса съответствува котерийното грабителство в държавното управление.“* Но по такъв начин се натрупаха капитали, които

почнаха да се влагат в производството. По такъв начин яви се капиталистическата класа, свързана и все повече свързваща се с производството, която наложи и все повече налага на буржоазните котерии своя икономическа политика. Това преобразява самите котерии, като ги преобръща в партии с определена, с капиталистическа икономическа политика. Тя е чисто класова политика, която има за цел защитата интересите на капиталистическата класа. Но заедно с капиталистическата класа явява се и пролетарската, икономическата политика на която не се съгласява с политиката на първата, обаче която е в пълно съгласие с общото развитие на производството. Икономическата политика на капиталистическата класа иска само покровителството на интересите на капитала, но не и на труда. Обаче при лошите условия на труда производителните сили няма да се развиват бързо и толкова, както и колкото, ако и трудът е съответно защитен. В последния случай капиталистите ще бъдат принудени все повече да подобряват средствата на производството. „Затова — казва Т. П. — наемното работничество с право иска въвеждането работническо законодателство, което не спъва, а съдействува на бързото и правилното развитие на производителните сили. *Исканията на работническото законодателство са икономическата политика на работническата класа.*“ Капиталистическата класа обаче има властта и чрез нея прокарва своята политика във всичката ѝ възможност. Работническата класа няма такава власт, за да прокара своята политика; тя може да изтръгне отстъпки за себе си само чрез борба, чрез обща, класова борба. „Така пак се завързва борба, непримирима и непрестанна класова борба. *А в процеса на тая борба, от сблъскването на икономическата политика на капиталистическата класа и тая на работническата, ще се създаде, ще се получи трета реализирующа се икономическа политика,* която ще бъде най-съответната и най-полезно действующата върху развитието на производителните сили... Така, пак по пътя на класовата борба се създава най-целесъобразната за даден момент на развитие и най-прогресивна икономическа политика.“ Тъй че Т. Петров чрез анализ на двата пътя, на двата начина на действие,

чрез едно сравнение между тях, показа не само абсурдността на общото дело, но и превъзходствата на социал-демократическата тактика.

Такива бяха новите критики върху общоделството. Обаче как отговори на тия критики Я. Сакъзов? — Той отговори по същия начин, както и на предишните критики, т. е. с лични закачки и сръдни, с тази само разлика, че надуто изруга „младата генерация“ за дързостта ѝ да критикува „учителя“ си, като ги нарече „школници“, които трябвало да четат, а не да се занимават с критики, „практиканти-теоретици“ и други такива. Впрочем какъв беше отговорът на Сакъзов на горните критики можем да съдим от статията на Т. Петров в кн. IV от сп. „Ново Време“, год. VI, под названието: *„Как Янко Сакъзов отговаря“*, и която авторът ѝ я резюмира в следните думи: „Той се сърди, оплаква се и обещава. Така отговаря Я. С.“ Очевидно беше, че Сакъзов не искаше да отговори по съществото на полемиката, пък и нямаше какво да отговаря, защото твърде ясна беше несъстоятелността на общоделската „теория“. Но тука се явиха нови обстоятелства, които изтъкнаха нови доказателства, че в лицето на общоделците ние имаме работа с едни буржоазни идеолози.

ГЛАВА ШЕСТА

**НОВИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ УСЛОВИЯ И
ОБЩОДЕЛСТВОТО**

1. Цанковисткият режим

Идването на власт на каравелистите и цанковистите, или на *демократите* и *прогресивните либерали*, означаваше идването на власт на дребната буржоазия, на *демокрацията*. Ние видяхме вече, че тя започна с пълно компрометиране и свърши с него. Обяснението е ясно. Дребната буржоазия искаше намалението на данъчния товар и подобрене на нейното положение. Демократите и прогресивните либерали дойдоха на власт в името на тия нейни искания, обаче те още при първите стъпки се срещнаха с други по-силни и също реални интереси, против които не можах да се противопоставят, защото нито класата, на интересите на която те се явяваха представители, можеше да им даде сила за това, нито тия силни интереси можах да се пренебрегнат. Представителите на българската демокрация се намериха пред големите класови противоречия, изникнали вече в българския живот, които те не бяха в състояние да ги разрешат, и трябваше да свършат с фиаско. Преди всичко, те се намериха начело на една държава, която представляваше едно голямо капиталистическо парично стопанство, което трябваше да уреждат и поддържат. А за това се изискваха средства. От друга страна, под натиска на нуждите на това стопанство, което при това много години наред се водеше най-хищнически, както и под натиска на капиталистическата конкуренция, старите форми на производство все повече отслабяха и дребната буржоазия не можеше да дава нужните средства за поддържането на държавата. Налагаше се развитието на модерното, капиталистическото производство. В тази посока

от много години вървеше икономическото развитие на България. Когато пое властта коалиционното правителство от каравелисти и цанковисти, интересите на това икономическо развитие бяха господстващи, те непреодолимо се налагаха. Още в първите месеци след поемането на властта то трябваше да зареже интересите на дребната буржоазия, в името на които беше дошло на власт, и да се предаде на уреждането интересите на едрата индустриално-търговска и земеделска класа. То биде принудено да свика тия класи в лицето на по-видните ѝ представители на „индустриални“ и „земеделски съвети“. Последните, естествено, преди всичко поискаха държавата да очисти финансовите си сметки с вътрешните кредитори от индустриално-предприемаческата класа, а най-главно, с „народната“ и „земеделска“ банка, за да освободи капиталите им в полза на нея, на икономическото развитие. От друга страна, те поискаха защита на последното от външната конкуренция, затова и изработването на съответна митнишка тарифа и сключването въз основа на нея покровителствени търговски договори; изобщо те поискаха широко насърчаване на „народната индустрия“ и „народното земеделие“. Най-сетне, те поискаха разширяване и затвърдяване на пазари за произведенията на „националното производство“ и съответно на това, поддържането една достойна за тия интереси външна политика и стабилизиране вътрешното управление на страната. С други думи, индустриално-земеделските съвети искаха от *демократите* и *прогресивните либерали* една политика на интересите на развиващата се капиталистическа класа, които интереси се явяваха и интереси на националното производство. Тази политика означаваше развиване на всички буржоазни институти, на първо място „народната войска“, които съществуваха и, следователно, създаване едно по-добро положение за гражданската и военна бюрокрация. Естествено, за реализирането на тази политика се изискваше увеличаване на разходите, а не съкращаване, което означава увеличаване на данъците и правене нови заеми. Всичко това обаче беше тъкмо противоположно на надеждите на дребната буржоазия. Нейните представители в лицето на каравелистите и цанковистите не

можеха да разрешат противоречията между интересите на дребната буржоазия и ония на капиталистическото развитие. В същото време те не бяха способни и за последното.

Коалиционното правителство, като се намери в невъзможност да разреши противоречията, пред които се намери, и като не сполучи да сключи заем, се залови да залъгва дребната буржоазия със задоволяване реакционните ѝ стремежи. Демократът П. Каравелов прокара съвсем недемократичния закон за училищните такси и с едно изменение на избирателния закон отне избирателните права на известни категории от българските граждани. С тези „демократични“ реформи се изчерпи всичкият „демократизъм“ на коалиционното управление, подир които то слезе от властта, която заеха цанковистите. Настъпи *цанковисткият режим*.

Този режим е известен и под името прогресивно-либерален, обаче нищо прогресивно-либерално в него нямаше. Той беше цанковистки не само по това, че фактически шеф беше Др. Цанков, но и по самата си природа. Той беше режим на дребната буржоазия, но на оная част, която се ръководеше от търговско-лихварския ѝ слой, неиздигнат още до положението на едра буржоазия, която и поради това с груба хищническа природа и в същото време проникната с дива омраза против всичко, което даже привидно заплашва нейното настоящо положение. Но поради туй именно той беше един режим по природа реакционен в икономическо и политическо отношение. В икономическо отношение той беше реакционен, защото той не можеше да развие никаква творческа дейност. Заседанията на Народното събрание никога не бяха тъй продължителни, както при този режим. Обаче те бяха най-безплодни. От друга страна, това, което успя да прокара този режим, то носеше реакционен характер, като изменението на един член от гражданския закон, което имаше за цел уж да запази дребната собственост от пропадане, и закона за еснафските сдружения, който имаше за цел уж да запази дребните занаятчии. В политическо отношение той беше реакционен, защото вътрешната и външната му политика се диктуваше от азиатския департамент при министерството на външните работи в Русия и той беше дълбоко проникнат от реак-

ционния дух на руския режим. Най-рязко тоя дух изпъкна в отношенията на цанковисткия режим към училищната политика. Израз той намери в известното предложение на Др. Цанков по закона за основните училища, за прокарането на който цанковисткият режим употреби извънредно много усилия и всички средства, до руското хулиганство на неговите простаци-депутати. Във вътрешното управление на страната господствуваха шпионите на руското правителство. Външната политика беше чисто руска. Изобщо при цанковисткия режим политиката на България и в икономическо, и в политическо отношение се намираше в пълна зависимост от политиката на руското правителство. И затова тя не можеше да бъде друга освен реакционна. Ако този режим не прояви всичкото присъщо на него реакционерство, това се дължи на недългото му съществуване. Той се ползуваше само със симпатиите на реакционната русофилска маса и скоро се намери в пълно противоречие с икономическите и политически аспирации, господстващи в страната. От друга страна, крайното русофилство на цанковисткото правителство и неговото лакейско пълзене пред руското, което се изрази в шипченските тържества и царските посрещания и изпращания на руските „високи гости“ в България и в столицата ѝ, които засенчваха престижа на върховния представител на българската държава пред външния свят — княза, приведоха цанковисткия режим в сблъсък и с „по-силния от народа фактор“, с короната, с княза. Това тури край на този режим. Обаче всички казани условия, които не дадоха на цанковисткия режим да се прояви в същинския си вид, даваха му пред повърхностните дребнобуржоазни политикани вид на „мек режим“, който бил благоприятствувал за развитието на „ценни граждански добродетели“.

2. Оценката му от общоделците

Общоделците чрез „Общо Дело“ изпървом посрещнаха цанковисткия режим по същия начин, както преди него го посрещнаха и други буржоазни органи, особено органът на демократите около Каравелов, а именно, че лицата, които влизали в неговото правителство, били неизвестни и неспособни и затова нищо добро не можело

да се очаква от него. Тъй напр. в 11 бр. на „Общо Дело“, год. II, в уводната статия, която се занимава със състава на „прогресивно-либералната“ партия и на правителството ѝ, четем:

„Тази липса на хора с каква-годе обществена известност и с каква-годе подготвеност за изискващите големи и специални познания държавни отдели е най-чувствителния удар за прогресивно-либералната партия, която с такъв апломб псе сама браздите на управлението, без да държи сметка за силите, с които разполага... Изобщо нам прави впечатление особената мършавост на мисълта и на делата у тия хора. Като че те нямат кръв в жилите си, не говорим за гореща, южна кръв на млади, свежи сили, а те нямат дори обикновена кръв на живи деятелни хора, а някаква си неопределена течност — боза или руски квас. Турско-ориенталското: яваш, яваш — се е смесило тук с българското робско: царската работа се не свършва — и вие имате напреде си не бодрни, енергични люде, а някакви* полужизнени трупове, които се движат, действуват и реагират не защото това е един елемент на тяхната жизненост, а защото това го изисква мястото, на което са поставени... Какво ще излезе от такива люде? Въпрос. Че те не ще надминат себе си и осне!.. закръпки надали ще дадат по своя инициатива на страната нещо повече — това като че и те сами го усещат. Но може би тъкмо такива хора са потребни днес, за да бъдат тикани там, накъдето трябва на народа — тоя постоянен и вечен суверен в тая бедна земя? Дано само стигне бодрост и енергия у народните водители, за да не остават народа на властта да станат оръдие само на другия временен и преходящ, но все още силен суверен.“

Тази оценка е същата, която на времето си четохме в органа на каравелистите, или демократите, с тая само разлика, че оценката на „Общото Дело“ е по-рязка, по-драстична и че органите на буржоазните партии не смятаха, че „тъкмо такива люде“ са били потребни тогава, и не канеха „народните водители“ да тикат „прогресивно-либералното“ правителство „там, накъдето трябва на народа“. От самото правителство и „Общо Дело“, както и другите буржоазни органи, нищо не очаква „освен закръпки“. Обаче няколко месеца след горната оценка „Общо Дело“ даде една друга оценка на цанковисткия режим, съвсем противоположна на горната. Тука то, или по-вярно Сакъзов, се явява в ролята на защитник на този режим против нападките и оценките на буржоазните и социалистическите органи. В 1 бр., год. III на „Общо Дело“ Сакъзов пишеше следното:

* В оригинала „каквито“. *Бел. ред.*

„Когато излезе 1 бр. на „О. Д.“, ние прекарахме един режим на безправие, който искаше да задържи един режим на явно своеволие и беззаконие, с цел за охраняване и бързо обогатяване на управническата група. Днес ние живеем при един режим, който има много външни признаци на едно свободно и законно управление. Наистина, намират се публицисти, които отричат това, които не признават, че съществува разлика между сега и тогава — и такива ги има не само между буржоазните писатели, но и между социалистите, — обаче на такова отричане надали ще се намери някой, който сериозно да повярва. Стамболисти, народняци и разделените на две либерали анатемосват днешното управление като безправно и беззаконно, но кой не знае, че това е обичай у нашите партизани да отричат и най-очевидните работи, понеже това е единичното им оръжие за борба? Колкото пък до социалистическите писатели, до тяхното отрицателно отношение към достигнатите при днешното управление политически свободи, трябва да се отдава част на това, че и те са чада на * своето време, следователно не могат да се откъснат от топанджийските навици на окръжаващата ги обществена среда, и част на стремлението им да видят в нашата страна едно безсъмнено, едно дори абсолютно свободно управление. Ние, за наша сметка, не можем да отречем очебиющата разлика между днешния и предишния, Радославов режим.“

В забележка към горното Сакъзов прибавя, че сп. „Ново Време“ и „Работнически Вестник“ не само нарекли цанковисткия режим „сама реакция“, но и се опитали да убедят читателите си, „че той не може да бъде друг освен реакция“. Разбира се, че „О. Д.“ спрямо социалистическия печат говореше явно неистини. Нито сп. „Ново Време“, нито партийният вестник правеха в критиките си върху цанковисткия режим сравнение с радослависткия и оттам да вадеха своята оценка за неговата реакционност. Социалистическите органи в своята оценка излизаха от ония основания, които по-горе видяхме. Те оценяваха този режим не по „външните признаци“, а по неговата вътрешна природа, като представител на една част от дребната буржоазия и като русофилски. Обаче общоделците винаги съдеха и съдят за режимите само по „външните признаци“, като се оказаха абсолютно неспособни да видят същността, която се крие зад тия „признаци“. Въсъщност в цанковисткия режим имаше и „много външни признаци“, които говореха за неговата реакционна природа. Обаче „О. Д.“ не виждаше тези „много външни признаци“. Редакцията му защищаваше

* В оригинала „в“. Бел. ред.

този режим и затова тя виждаше „достигнати политически свободи“ при него, когато те бяха *само* едни „външни признаци“, наложени от особените обстоятелства, при които той се яви, но произтичащи от неговата природа а в оценката на социалистическите органи върху режима виждаше „топтанджийски навици“ и „стремление да видят... едно дори абсолютно свободно управление“. Няма нужда да казваме, че в оценката на „О. Д.“ нямаше нито сянка от социалистическа мисъл, от социалистическо разбиране. Тя беше оценка на партизани на тогавашното правителство.

Впрочем „О. Д.“, под влиянието на социалистическата критика, много скоро видоизмени своята оценка. В двойния, 2—3 бр., същата година, четем:

„Ако при днешното положение на България една от главните задачи трябва да бъде извоюването за производителната демокрация повече политически средства, които да ѝ послужат както за ограждане от икономическото угнетение, тъй и за повдигане икономическия ѝ уровень, ние сме длъжни да се попитаме: що е направено за това и колко е направено? ... Тъй че за нас е важно в случая да знаем що е направено, за да се усили политическата мощ на демокрацията, какви нови средства са ѝ дадени на разположение, какви оръдия са отнети от ръцете на реакцията? И на този въпрос ние не можем даде друг отговор освен този: нищо, нищо не е направено.“

По средата на тези редове се говори за „малки подобрения“, които били вмъкнати „във функционирането на държавния механизъм“, за немалкото „обществено значение на едно лишено от насилия и кражби управление“, което при това се оказало „и доста толерантно, сносно“, за „меката политическа атмосфера“, която създавал цанковисткият режим и която благоприятствувала за развитието „на ценни граждански добродетели“, като прибавя обаче, „че свободите и правдините на един народ не се пазят само с едни добродетели, за това са потребни по-ефикасни средства“. Така че „О. Д.“, като изброява вече не много, а само един-два „външни признаци на едно свободно и законно управление“, то тука твърди, че „нищо, нищо“ не било направено, „за да се засили политическата мощ на демокрацията“, никакви нови средства не били дадени на нея, никакви оръдия не били отнети от ръцете на реакцията. С други думи, това означава, че нямаше никакви „достигнати политически свободи“, че имаше само едни „външни признаци“, сми-

съла на които общоделците не бяха в състояние да разберат и обяснят в свързка със самата природа на режима и с условията на дадения момент. Но най-важното тука е това, че общоделците разглеждат прогреса в политическо отношение без всякаква връзка с обществено-икономическия прогрес. Според общоделците достатъчно е едно правителство да създаде няколко „демократически закони“, за да се осигури господството на „производящата демокрация“, да се засили нейната „политическа мощ“, да се отнемат оръдията от ръцете на „реакцията“. Няма нужда и тука да доказваме, че в такова разбиране няма абсолютно нищо социалистическо. Обаче това несъстоятелно общоделско разбиране на нещата имаше претенцията на „широко“ и „дълбоко“ разбиране българската действителност и социализма. Но с това разбиране се обяснява по-нататъшното поведение на общоделците в Народното събрание към цанковисткия режим.

ГЛАВА СЕДМА

СОЦИАЛИЗМЪТ В НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ

1. Парламентарната фракция и общоделството

Социалисти депутати, или, по-вярно, членове на работническата социалдемократическа партия депутати се явиха в Народното събрание още в първата година на нейното съществуване. И оттогава до разцепването ѝ партията постоянно се представляваше в него. Така че парламентарна фракция на партията в Народното събрание имаше постоянно от 1894 до 1903 год., до XIII Обикновено народно събрание, като при това само през два периода на Народното събрание тя се представляваше само от по един депутат⁸⁰. Обаче до 1901 год. не може да се говори за социализъм в Народното събрание, защото всъщност самата парламентарна фракция не беше социалистическа и в своята практическа дейност в Народното събрание, както и вън от него, не се ръководеше от социалистическото разбиране и от принципите на работническата социалдемократическа политика, а от дребнобуржоазно демократическо или най-много радикалдемократическо разбиране и от една дребнобуржоазна социална политика. За социализъм в Народното събрание тогава може да се говори само в смисъл че в него се явяваха депутати — видни членове на социалистическата партия. Обаче те нито веднаж и нито при един случай и повод не засегнаха социализма, не развиха от трибуната на Народното събрание социалистическите възгледи и не изтъкнаха исканията на работническата социалдемократическа партия. Те нито един път не подигнаха работническия въпрос в Народното събрание, при всичко че самият живот им даваше много поводи. Наистина те говореха буйни, пламенни речи против „потисниците“, „насилниците“, „грабителите“ и „експлоататорите“ на „народа“, против заплатата на княза, против дворците,

перачниците, конюшните на двореца и против големите заплати на чиновниците--граждански и военни. Обаче тия речи и по съдържание, и по форма бяха само радикални и демократически и не се отличаваха твърде много от речите на побуйните от демократите. Поради това те много се харесаха на последните в Народното събрание и се насърчаваха. Това именно и показваше, че те не бяха социалистически речи. За социализъм тогава се споменаваха само от правителствените депутати с цел да омаловажат тяхната опозиция, но социализмът в Народното събрание още го нямаше.

В първото народняшко Народно събрание (VIII) парламентарната фракция се състоеше от двама души. Тя даде отчет за своята дейност в третия партиен конгрес. Както се вижда от отчета за този конгрес, поместен във в. „Социалист“, никакви разисквания по дейността на парламентарната фракция не станаха, а върху дейността ѝ изказа с една резолюция „пълното одобрение и благодарност“ и пожелание да продължава същата дейност със „същата енергия и преданост към социалната демокрация“. Като си припомним какво представляваше тогава партията и от кого се състоеше самият конгрес, то нищо чудно няма в това, че конгресът изнесе „пълно одобрение и благодарност“ за дейността на парламентарната фракция. Във второто народняшко Народно събрание (IX) парламентарната фракция се състоеше само от един депутат, от Н. Габровски. С неговата парламентарна дейност конгресите не се занимаваха, понеже те се занимаваха с общата партийна негова дейност. Всъщност партията почна да се отнася критически към дейността на своята фракция от VI партиен конгрес. В X Народно събрание (радослависткото) парламентарната фракция се състоеше първо време от шестима депутати, а след касирането на ямболските депутати, Сакъзов и Благоев, от четирма души. Тука трябва да си припомним промените, които станаха в партията, както и борбата между двете течения — пролетарското и дребнобуржоазното, — почната след четвъртия конгрес и определила се в петия. Принципиалната разлика между тези две течения в партията, естествено, трябваше да се прояви и в парламентарната ѝ фракция. И наистина, тя се прояви още при първата ѝ среща. Двете противоположни разбираня на

характера и задачите на социалдемократическата партия изобщо се срещнаха и в парламентарната дейност.

В първото заседание на фракцията се постави въпросът: каква трябва да бъде нейната дейност в Народното събрание? Сакъзов поддържаше, фракцията да излезе веднага и първа с предложение за временно процентно намаляване на княжевата и чиновнишките заплати, а също и дневните на депутатите, та сумата, добита по такъв начин, да се раздаде на пострадалите от наводнението и сушата земеделци. Благоев се обяви против такава дейност. Той поддържаше, че парламентарната фракция трябва да изтъква в Народното събрание исканията на социалдемократическата партия, които съставляват нейната програма, и че в дейността си тя трябва винаги да изхожда от основните партийни принципи. Габровски поддържаше, че депутатите от фракцията са избрани от земеделци и дребни занаятчии и пред тях са отговорни. Макар той и да избягваше да се изкаже ясно каква трябва да бъде дейността на социалистите в Народното събрание, обаче от това, което каза той, ясно ставаше, че повече клонеше към възгледа на Сакъзов. След дълги разисквания фракцията реши да се не прави проектираното от последния предложение, а да се изкаже тя при дебатите по отговора на тронното слово. Обаче Сакъзов, въпреки това, още в първото заседание на Народното събрание пусна проекта на своето предложение между депутатите на опозицията за подписване и с цел да го внесе в Народното събрание. Това беше голяма изненада за останалите членове, поне за някои от тях. Когато Благоев запита Сакъзов защо той, въпреки решението на фракцията, направи това, последният се оправдаваше с това, че нямал намерение да зная своето предложение, а само го бил дал на няколко депутати да го прочетат, но то било се харесало на тях, та го подписали нужното число депутати. Ясно беше, че Сакъзов не казваше истината, че той не искаше да знае за решенията на парламентарната фракция, че той действуваше на своя глава. Но понеже болшинството от фракцията имаше същите възгледи върху дейността ѝ, то тоя случай не предизвика никакъв протест от нейна страна и той тъй и мина. Естествено е, че след тоя случай не можеше да се

говори за парламентарна фракция като цяло, което се ръководи от обща и обмислена дейност, и след касирането на двамата ѝ членове фракцията тръгна по стария път.

Преди да бъдат касирани двамата ѝ членове, парламентарната фракция извърши един акт чисто общоделски. Тя се подписа под манифеста към българския народ от буржоазните парламентарни фракции, с които се протестираше против неконституционното управляване на България, против стремежа на двореца да управлява несъгласно с конституцията и против масовото и незаконно касиране на опозиционните депутати от радослависткото мнозинство в Народното събрание. Когато беше показана от тях на общо събрание за тази цел, в парламентарната фракция се изказа мнение никак да не се отива на събранието, а тя да излезе със свой отделен манифест. Обаче мнозинството ѝ реши да вземе и, тя участие в него и ако буржоазните опозиционни фракции се съгласят да се тури в манифеста и един пасаж, с който да се осъждат и всички бивши министри и правителства, които са управлявали неконституционно, да го подпише. Мнозинството от фракцията, главно Сакъзов и Габровски, мотивираха този общоделски акт с това, че в парламентарната дейност често пъти ставало нужда да се вършат общи акции с буржоазните фракции, а главно, че с приемането пасажа от буржоазните фракции, който предлагаше фракцията, те, буржоазните фракции, се обвързвали пред избирателите, пред „народа“, а манифестът в такъв случай щял да бъде в ръцете на социалистическата парламентарна фракция едно много силно оръжие за агитация против тях. Днес е много ясно, че не могат от социалдемократическа гледна точка да оправдаят такова общоделство. Д. Благоев, като обясняваше в VI конгрес мотивите, по които парламентарната фракция извърши този акт, казваше, че биват моменти в политическия живот на страната, когато се налагат общи действия с буржоазната опозиция, обаче въпросът бил в това, че у нас буржоазните партии са случайни групировки, котерии, а не партии, и в този смисъл той намираще погрешна постъпката на парламентарната фракция. Но и така погледнат на въпроса, пак постъпката ѝ не може да бъде оправдана. Преди всичко, смесваше се самостоятелното

действие на социалистическата фракция, което може понякога да се срещне с такова от страна на някоя буржоазна фракция в Народното събрание със самото им срещане в целите, които се гонят с него. Но това срещане на самостоятелните действия на две парламентарни фракции в случая се възвеждаше в принцип, като се забравяше, че мотивите на действието са съвсем различни* у буржоазните парламентарни фракции и у социалистическата. Забравянето на всичко това води неизбежно към опортюнизма, към общоделството. Така че постръпката на социалистическата парламентарна фракция беше погрешна не само по това, че българските буржоазни партии бяха случайни групировки, котерии, а и по това, че се забравяха социалистическите мотиви в дейността ѝ. За общоделците това беше простително, но за социалдемократа това беше едно подхлъзване. Впрочем, това се обяснява и с мотиви, [по] които и по-сетне социалдемократите в парламентарната фракция направиха друго и дори по-важно подхлъзване.

Предвид на казаното, в VI конгрес за пръв път партията се отнесе критически към дейността на парламентарната фракция. Той не одобри дейността ѝ през извънредната сесия на X-то Народно събрание и осъди подписването от нея на общия опозиционен манифест. Но в същото време конгресът призна, че въпросът за дейността на парламентарната фракция трябваше да се изучи. Затова той с една резолюция натовари Централния комитет и нея да изучат въпроса и да докладват в следния конгрес. На VII конгрес такъв доклад не се чете, обаче в него по повод дейността ѝ в редовната сесия на X-то Народно събрание се упражни най-обстойна критика върху дейността на парламентарната фракция изобщо, като следствие на която се яви нова резолюция, с която се натоварваха Централният комитет и фракцията да изработят една директива, от която да се ръководи тя в Народното събрание, въз основа на упражнената критика от делегатите на конгреса. Но при разискването дейността на парламентарната фракция в VII конгрес изпъкнаха двете различни разбираня на

* В оригинала „мотивите на действието е съвсем различно“. *Бел. ред.*

тази дейност: *общоделското* и *социалдемократическото*. Общоделското разбиране, като изхождаше от това, че депутатите бяха избирани от занаятчии и предимно земеделци, свеждаше дейността на парламентарната социалдемократическа фракция към обикновената дребнобуржоазна демократическа обща критика и искания. Поради това парламентарната фракция в своята дейност не изхождаше никак от партийната програма, исканията на която съдържат най-съществени реформи и икономии, нито пък от интересите на работническата класа. Парламентарната фракция нито веднаж не подигна гласа си в полза на работническите интереси, макар да е имала множество случаи и поводи за това. Когато един работник в VII конгрес, а именно един от пловдивските делегати, предложи да се изкаже неодобрение на дейността ѝ — „защото не е представлявала интересите на работническата класа и програмата на социалдемократическата партия, а са излизали вън от нея и са говорили винаги на една обща маса народ“ и защото „нашите депутати никога не са подигали гласа си в Народното събрание за защита на наемните работници и не са изтъквали ония прискръбни факти, които всекидневно ни дава животът във фабриките и работилниците“ — тогава парламентарната фракция се извиняваше с това, че не можела да прави законодателни предложения, когато тя можеше да направи това чрез интерпелации, както правеше по много въпроси, които нямаха нищо общо с нейните задачи в Народното събрание, като социалдемократическа фракция, но които ѝ даваха случаи само за дигане шум наоколо си. Но общоделците тъкмо тази дейност и оценяваха като „задоволителна“ и я насърчаваха. Другояче не можеше и да бъде. Имаше грамадна принципиална разлика в разбирането дейността на парламентарната фракция у общоделците и социалдемократите. Тя още по-рязко изпъкна в парламентарната фракция при цанковисткото Народно събрание, която и приведе към разцепването ѝ.

2. Директивата и разцепването на парламентарната фракция

В XI Народно събрание, т. е. в онова при коалиционния демократо-прогресивния режим, работническата

социалдемократическа партия се представляваше само от един депутат, а именно от сливения народен представител Г. Кирков. Независимо от влиянието на последния върху делата на Народното събрание със своята критика, но за пръв път в него се чу социалистическа реч и за пръв път се подигна работничият въпрос. Обаче XI Народно събрание беше непродължително. В XII Народно събрание парламентарната фракция се състоеше от 7 депутата, от 4 общоделци и 3 социалдемократа. Принципиалните разногласия между двете ѝ части се проявиха още от първите ѝ крачки в Народното събрание. Още при първите речи в извънредната сесия изпъкна голямото принципиално различие в разбирането на самия социализъм, което предизвика, както ще видим, нови разногласия между общоделците в партията и социалдемократите и което беше началото на разногласията в парламентарната фракция. Първо време тя, всъщност социалдемократите в нея, се стараеха да поддържат целостта ѝ пред камарата, като се силиха да скриват своите разногласия, което и ги приведе към едно много важно подхлъзване, каквото беше гласуването едно правителствено предложение за духовната семинария, гласуване, в което общоделецът Сакъзов ангажира в момента на гласуването цялата парламентарна фракция. Но колкото по-нататък отиваха работите, толкова по-рязко изпъкнаха вътре в нея разногласията. Те почнаха да се развиват от момента, когато Централният комитет в изпълнение на конгресното решение предложи на фракцията една директива за дейността ѝ. Тука при разискването на директивата изпъкнаха не само предишните общоделски разбирания на парламентарната дейност, за които по-горе се говори, но се явиха и нови. Общоделците поддържаха, че преди всичко те били представители на своите избиратели и преди всичко пред тях са отговорни за своята дейност в Народното събрание, че всеки от тях може да има особено мнение по разискваните в камарата въпроси и може да гласува за всяко предложение, което той намира полезно и против което може да бъде парламентарната фракция. Това показваше, че общоделците не искаха да се подчинят на каквато и да е директива, защото те схващаха парламентарната дей-

ност съвсем не социалдемократически, не като дейност на представители на работническата социалдемократическа партия. Разискванията в заседанията на фракцията не приведоха к м нищо, или по-вярно, приведоха към все по-голямо отдалечаване едни от други. Общото заседание на централния комитет и парламентарната фракция също не разреши въпроса и се свърши с фактическо разцепване на последната. След това парламентарната фракция като цяло не съществуваше. Двете ѝ части действуваха отделно и всяка по своему. Трябваше само повод и за формалното ѝ разцепване, който скоро и се яви.

В края на 1902 или в началото на 1903 година Жорес произнесе във френската камара една бляскава, но общоделска и русофилска реч по повод външната политика на Франция, в която засегна и политиката ѝ спрямо македонския въпрос. Русофилите в България, особено ония от цанковисткия лагер, и общоделците от социалдемократическата парламентарна фракция бяха в най-голямо възхищение от тази реч. Трябва да се забележи, че в това време между общоделците и цанковисткото мнозинство беше се установило едно интимно приятелство. Ние видяхме вече, че за общоделците цанковисткият режим беше един демократическо-прогресивен режим и в печата го защитаваха от критиките на социалистите. В Народното събрание те, особено Сакъзов и Габровски, избягваха всяка критика против делата му или когато биваха принудени да се изкажат по някой въпрос, критиката им излизаше изнудена и без никакъв ефект. Но особено трогателно общоделство се установи между тях, когато цанковисткото мнозинство се беше заловило да прокара уж пропорционалната изборителна система, заради която те забравиха законопроекта за покровителство женския и детския труд в България, внесен още в извънредната сесия от парламентарната фракция, и нито веднаж не подигнаха глас за турянето му на дневен ред и изобщо се отнасяха съвсем индиферентно към неговата съдба. Но цанковисткото мнозинство не малко използва симпатиите на общоделците от парламентарната фракция, за да си даде вид на едно прогресивно Народно събрание. Русофилската реч на

Жорес още повече ги сближи и „лидерите“ на цанковисткото мнозинство твърде много подклаждаха възхищението на общоделците от тази реч и ги тласнаха към оная постъпка, която даде повод и за формалното разцепване на парламентарната фракция. Дълго време в бюфета на Народното събрание общоделците и русофилите взаимно се възхищаваха и четяха речта на Жорес, което приведе към идеята да се поздравят последният от парламентарната фракция. Макар парламентарната фракция и да не съществуваше като цяло, макар тя отдавна да не е държала никакви заседания, но по този случай общоделците поискаха да се свика тя на общо заседание в бюфета на Народното събрание. В това заседание те поискаха от името на фракцията да се поздравят Жорес за речта му и чрез него френският пролетариат за съчувствията му към македонския роб. При това общоделците представиха Жорес за водител на френския пролетариат и едва ли не за предводител на международния борец — пролетариат. Социалдемократите от фракцията — след като изтъкнаха обстоятелството, че речта на Жорес не беше социалдемократическа, че в нея той защитава съюза на републиката с руския абсолютизъм, който е толкова пакостен за освобождението на пролетариата, че той не е представител на съзнателния френски пролетариат, а още по-малко на международния, и че ако е въпрос да се поздравят последният, то трябва чрез френската работническа партия — изказаха се против подаването каквато и да било телеграма от нейно име до Жорес. С това се свърши заседанието без да се вземе каквото и да е решение. Обаче общоделците бяха решили, и без знанието на социалдемократите подадоха от името на цялата парламентарна фракция телеграма до Жорес, която при това същата вечер се появи в жълтия печат, в най-типичния от него вестник: „Вечерна Поща“. След този акт на общоделците парламентарната социалдемократическа фракция се разцепи и не можеше вече да става и дума за каквато и да било съвместна работа с общоделците. Но тука идваме вече до кризата в самата партия.

ГЛАВА ОСМА

НОВИТЕ РАЗНОГЛАСИЯ

1. Въпросът за частната собственост и общоделството

Новите разногласия се почнаха по повод речта на Я. Сакъзов в Народното събрание, която Централният комитет на партията издаде в отделна брошура под заглавието: „*Належащи реформи*“. Тази реч на Сакъзов не само не беше социалистическа, но беше противосоциалистическа. В нея Сакъзов от трибуната на Народното събрание се обяви *против* крайната цел на социалната демокрация — махването частната собственост върху средствата на производството — и *за* запазването дребната частна собственост. Повод да се обяви против крайната цел на социалната демокрация даде речта, държана в същото Народно събрание от Д. Благоев и издадена от Централния комитет на партията в отделна брошура под названието: „*Из кой път?*“ Между другото в тази реч Д. Благоев каза следното:

„Партията или групата обществена, към която аз принадлежа, мисли съвършено другояче. Тя мисли, че било е време, когато човечеството е съществувало без частна собственост, както и настъпва историческия момент, когато човечеството ще може да живее без частна собственост. Това е изповеданието на социалистите, социалдемократите. Социалдемократите се отличават от всички други партии, както у нас, така и в други страни, именно по туй, че те признават, какво частната собственост не е вечен институт, а че е имало време, и дохожда това време, когато собствеността е била обществена и когато вече захваща да става обществена и ще стане обществена. Туй е коренното различие между социалистическото учение и буржоазното, така да се каже, учение.“

Няколко дена подир произнасянето на тия думи Сакъзов трябваше да държи реч върху определената му от парламентарната фракция на партията тема за вътреш-

ното управление на страната, в която трябваше да развие програмата на социалната демокрация, и от гледна точка на нея, „належащите реформи“. Каква беше тази негова реч, ще видим малко по-надолу, но в тази реч Сакъзов се обяви против гореприведеното място от речта на Д. Благоев. Той каза следното:

„Моят другар г. Благоев ви каза, че ние сме против собствеността и по това се отличаваме от другите партии. Г-н първият министър каза в отговор на другаря ми, че тъкмо защото ние сме против частната собственост, ние влизаме в противоречие с това, че искаме да спомагаме на днешното управление. (Министър-председател Д-р С. Данев: Наглед!) Добре, това наглед аз ще искам да го премахна съвсем! Когато казваме, че ние сме против частната собственост, това не значи, че ние отричаме правото на отделния човек да притежава свой имот; не отричаме правото да си има свои дрехи, своя къща, да си има добитък, своя нива; ние не отричаме онава, което се нарича собственост на себе си; ние сме против онази собственост, която, турена в производството, експлоатира чуждия труд, съседния труд; ние сме против онази собственост в производството, когато тя експлоатира човешкия труд. Против една собственост, която експлоатира природните сили, ние не можем да бъдем.“

Ясно е, че тука Сакъзов изпъкна като дребнобуржоазен идеолог съвсем в нова светлина. Приведеното място от речта на Д. Благоев туряше рязка граница между работническата социалдемократическа партия и буржоазните партии, следователно и между парламентарната ѝ фракция и парламентарните фракции на последните. Това рязко разграничаване, естествено, изтъкваше партията в същинския ѝ вид, като работническа и революционна социалистическа партия, която се намира в непримиримо противоречие с буржоазията и нейното общество. Но това рязко изтъкване характера на работническата социалдемократическа партия осуетяваше, преди всичко, „общото дело“ между нея и „прогресивно-либералната партия“. Както се вижда от разменените думи между Сакъзов и министър-председателя в гореприведеното място от речта му, като че между тях е имало предварителен сговор за сътрудничество на социалдемократическата фракция с цанковисткото мнозинство в Народното събрание. Както видяхме, министър-председателят прекъсна Сакъзов с думите, че парламентарната фракция на нашата партия искала само „наглед“ да помага на „днешното

управление“. Сакъзов на тия думи на министъра отговаря: „Добре, това наглед аз ще искам да го премахна съвсем!“ С други думи, Сакъзов казваше на буржоазните фракции, че това „наглед“ помагане на „днешното управление“ ще го обърне в истинско „общо дело“ с тях, а главно с цанковистката камара. Естествено, за тази цел и за да убеди буржоазията в това, Сакъзов трябваше да се обяви против „изповядането“, както се изрази Д. Благоев, на социалдемократите против социалистическото учение, против главния пункт от програмата на социалната демокрация — социализацията на средствата за производство. Той казваше, че „ние“, т. е. социалдемократите, не сме били против всяка частна собственост, не сме били против дребната собственост, а само против оная, която експлоатира чуждия труд, т. е. само против капиталистическата собственост. Разбира се, че това тълкуване на главния пункт от програмата на социалната демокрация нямаше нищо общо със социалистическото разбиране; то беше възгледът на дребнобуржоазните идеолози, на демократите или радикалдемократите. Капиталистическата собственост съсипва дребната, затова идеолозите на дребната буржоазия — демократите и радикалдемократите — се обявяват против капиталистическата собственост и за запазването на дребната. Ония, които са следили писаното в социалистическия печат за принципите на бившите „млади демократи“, днес радикалдемократи, знаят добре, че техен идеал съставлява едно дребнобуржоазно царство, в което господства дребната собственост, но без капиталистическа собственост. Това същото теоретизираше Сакъзов и в речта си. В нея той изпъкна в нова светлина като дребнобуржоазен идеолог и противник на социалната демокрация. Естествено е, че дребнобуржоазните възгледи на Сакъзов предизвикаха нови принципиални разногласия.

Разбира се, че Сакъзов изказваше не само свои възгледи. И по въпроса за отношенията на социалната демокрация към частната собственост той се яви изразител на възгледите на дребната буржоазия и на несоциалистическата интелигенция в партията. Когато въпросът се изнесе в социалистическия печат, оказа се, че възгледите на Сакъзов споделяха всички видни днес об-

щоделци! Най-характерното и в полемиката по въпроса за отношенията на социалната демокрация към частната собственост беше това, че Сакъзов се скри зад фамозните „д-ри“: П. Брънеков, П. Джидров и разни псевдоними, и че тези „истински социалисти“ без никакво стеснение разпъваха Кауцки и го изкарваха, че той мислел по въпроса тъкмо тъй, както Сакъзов и неговите съмишленици. Кауцки се изказва най-ясно и категорично в „Основите на социалната демокрация“, че при социалистическото производство дребното неизбежно ще пропадне и много по-скоро, отколкото при капиталистическото производство и затова той говори за начина по който ще се социализират и средствата на дребното производство. Според Кауцки, към последното няма да има нужда да се прибегва до експроприация; тука социализацията ще се извърши чрез *притегателната сила* на колективната собственост, на социалистическото производство. Общоделците обаче най-скандалиозно фалшифицираха Кауцки и в IX конгрес (Търново 1902 год.), и в печата, за да изкарат своите дребнобуржоазни възгледи за „истински социалистически“. Това скандалиозно фалшифициране писаното от Кауцки не остана неизобличено. В сп. „Ново Време“, 1903 г., това биде направено с думите на самия Кауцки на ръка⁸¹. Обаче изобличенията не спряха Сакъзов и неговите съмишленици да твърдят пак, че било „до насита доказано“, какво Кауцки мислил като тях. Това още веднаж доказваше, че партията имаше работа с противници, които не се спираха пред никакви средства.

Но независимо от казаното, речта на Сакъзов в Народното събрание и в друго отношение изтъкна автора и като дребнобуржоазен идеолог, и като несоциалист. Като говореше за управлението на страната, Сакъзов изказа такива нелепи възгледи върху конституционното управление, които не само нямаха нищо общо със социалистическите възгледи, но които учудиха и всички буржоазни депутати с изключение на Д. Петков (Свирчо), който нарече Сакъзов за тези му възгледи „умно момче“. Между другите нелепи възгледи Сакъзов изказа и този възглед, че князът трябва да *избира за министри хора „любими, зачитани и уважавани в средата на народа“* —

възгледи, които ние чувахме само от дворцовите оръдия, проповядвани чрез дворцовия орган в „Свят“ — и че „изпълнителната власт“ трябвало „да бъде блага, да зачита народната власт“. Тези възгледи, развити от Сакъзов от трибуната на Народното събрание, бяха от гледна точка на партийните принципи такива, че не можаха да не бъдат отбелязани от органите на партията. Скоро след издаването им в отделна брошура, в партийния вестник год. V, бр. 42, в статията: „*Една социалистическа реч*“, Г. Г. ги разгледа именно от тази страна. „Начинът, по който др. Сакъзов разгледа политическото положение — четем в тази статия, — ни налага длъжност да се воспрем повече върху неговата реч. В принципиалната част на тая реч се изказват мисли, с които един социалдемократ не би могъл да се съгласи.“ И след като накъсо изтъква какво беше политическото положение на страната, Г. Г. продължава: „Първото нещо обаче, което бие на очи в речта на др. Сакъзов, то е, че той не ни посочва *истинските причини*, които създават това положение на работите. Нещо повече, за обяснението на съществуващата у нас действителност той се поставя на *идеалистическото* гледище, което естествено ни довежда до *най-превратни* заключения.“ По-горе видяхме, че Сакъзов в своята реч дойде до една „конституционна теория“, с която „даже един добър либерал не може да бъде съгласен“. И не можеше той да дойде до други заключения, защото, както казва Г. Г., „се поставя на почвата на всеки български конституционалист, на всеки буржоазен идеолог, който в общественно-политическия живот взима следствието за причина, обръща работата надолу с главата и обяснява всичко с добрата воля на управниците“. Изобщо речта на Сакъзов и от тази страна беше не само несоциалистическа, но и твърде несъстоятелна, дори от гледна точка на най-вулгарния либерализъм.

На тези съвършено справедливи и обективни бележки Сакъзов в следния брой на партийния вестник се нахвърли върху Г. Г. с една извънредно груба статия, пълна само с лични нападки върху него, без да каже абсолютно нито дума по критиката на Г. Г. При това Сакъзов в тази статия изказа отдавна скриваните мотиви на своята и на своите съмишленици злоба против „Работнически Вестник“.

Тука той енергично въстава против поместването в партийния орган критики против неговите възгледи. Това не било работа на партийния орган и заплашваше редакцията с разпъването ѝ от конгреса, защото с това тя обръщала партийния орган в „личен“. Последното всъщност беше един вид позив към партията за въстание против редакцията, с цел да я накарат да не критикува по-нататък общоделството. Общоделските организации побързаха, разбира се, да се отзоват на този позив и захвърчаха позиви и протести от тях до партията против редакцията, че била обърнала партийния орган в „личен“, защото критикуваше Сакъзовите буржоазни възгледи и общоделството изобщо. А пък общоделците бяха, които говореха за „свободата на критиката и мисълта“ в партията, върху която някой бил посягал. Работата беше ясна. Критиката върху общоделството те наричаха посягане върху „свободата на критиката и мисълта“ в партията! Партийният вестник се четеше от масата партийни членове и съчувственици на партията, тъй че последните узнаваха какви „социалисти“ бяха Сакъзов и неговите приятели. Общоделците най-много се страхуваха от светлината, която внасяше партийният вестник в партията и между съчувствениците. Това именно ги докарваше до полуда, а не че пострадала „свободата на критиката и мисълта“. Именно страхът от светлината, която внасяше партийният печат в партията и между съчувствениците ѝ, караше общоделците да се подкопават под редакцията на партийния вестник, да прибегват до всички ония средства против нея, за които по-горе се спомена.

Тъй че, речта на Сакъзов изтъкна още по-ясно буржоазната природа на общоделството. Между другото, общоделците защитаваха и в печата, и в IX конгрес, нелепите възгледи на Сакъзов върху „конституционната теория“ с това, че нямало социалистическа конституционна теория и че Сакъзов изказал възгледи, съгласни с най-добрата буржоазна конституционна теория, каквато била оная на Блунчли. Въпросът за „конституционната теория“ се свежда, очевидно, към въпроса за произхода и същността на конституционните форми на управление. Социалистическото обясняване произхода и същността на последните е право противоположно на бур-

жоазното. В този смисъл, освен буржоазна „конституционна теория“, има и социалистическа „конституционна теория“. Социалистическото общество ще има една конституция, една наредба, една система на отношения, произходът на която се намира в общественото производство и колективната собственост, а същността ѝ — в господството на социалната демокрация. Общоделците обаче не признават друга „конституционна теория“ във от буржоазната, която провъзгласяват не само за единствена, но и за най-добра. И по този въпрос общоделците се показва такива, каквито бяха и са, т. е. буржоазни идеолози.

2. Класовата борба и общоделството

В предните глави видяхме, че за общоделците „обществените борби“ се свеждат към борбата на две начала: на демократизма и реакцията. Надделее ли последната, тогава „демократичните“ и „прогресивните елементи“ от всички „производещи [производителни] слоеве“ се съединяват в една „обществена сила“ за „общо дело“ против нея. По такъв начин за общоделците идеята за общественото развитие за прогреса, се свежда към простата схема — към победата на демократизма над реакцията. Това е идеята на дребнобуржоазните идеолози за прогреса, за общественото развитие. При него идеята за класовата борба не може да съществува или се явява съвсем неразбирана. Когато социалистическият печат изтъкна, че общоделството е дребнобуржоазна теория за общественото развитие, която няма нищо общо със социалистическата теория, според която класовата борба е пружината на историческото движение, тогава стана съвсем ясно, че общоделците не могат да разберат класовата борба. Тогава те почнаха да викат, че признавали класовата борба, обаче историята на човешкото общество била не само история на класовата борба, но и на класовото сътрудничество. Например в брошурата „Тревога за призраци“, стр. 57, Сакъзов пише:

„Както има класова борба за ограждане нещо вече спечелено, придобито, или за извоюване нещо ново, необходимо, тъй също има и класово сътрудничество за запазване придобити свободи, права и блага. Класовата борба в известна смисъл предполага класово сътрудничество. И едното, и другото са факти в живота и фактори на ж.в.п.и.“

Разбира се, че това „откритие“ не е оригинално на българските общоделци; то е заето у общоделците на Запад. Но най-комичното у общоделците е това, че те препоръчваха това „откритие“ за „дълбоко“ разбиране на марксизма, че то било тъкмо съгласно с Марксовата историческа теория и с разбирането на Кауцки. Маркс написа няколко исторически изследвания, като *„Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“*, *„Революция и контрареволюция в Германия“*, *„Класовата борба във Франция“* и други, за да потвърди, че историята е история на класовата борба; и в които той бляскаво доказва, че и там, дето при повърхностно разгледване има привидно класово сътрудничество, и там има само класова борба. Също така Кауцки пише *„Класовите противоречия във Франция през 1789 год.“* и статии в партийното списание *„Die Neue Zeit“* и доказва същото, което и Маркс, а именно, там дето през времето на Великата френска революция има привидно класово сътрудничество, всъщност господствуваха най-остри класови борби, които и тласкаха революцията напред. Но при всичко това общоделците даваха своето „откритие“ тъкмо за съгласно с „марксизма“. При това и тука не се мина без фалшификации на писаното от Кауцки. Сакъзов скри в брошурата си статията на Кауцки, от която цитираше, защото, както се оказа, той цитираше само откъслек от статията му, въвн от цялата му мисъл. Всичко това беше необходимо за общоделците. Необходимо им беше да оправдаят „общото дело“ с „новата теория“ за класовото сътрудничество. Обаче всичко това само показва още веднаж буржоазната природа на общоделството. В статията: *„Призраци и действителност“*, в сп. „Ново Време“, год. VII, кн. VII, както и в ред други статии в него през 1902 и 1903 г., се изтъкна тази природа на общоделството и спрямо един от основните принципи, върху които почива тактиката на социалната демокрация.

3. Деветият конгрес

При гореизложените новоизникнали разногласия се свика IX конгрес в Търново. Той беше съдбоносен за партията. В него общоделците изпъкнаха в цялата си буржо-

азна поквареност. Както се оказа, за да повлияят върху състава на конгреса в своя полза, те водеха подполни агитации за избирането на делегати техни приятели. По такъв начин те успяха да докарат за делегати на конгреса сума студенти и селски учители, които цяла година живееха далеч от организациите, които представляваха, които, следователно, и не са живели с живота на организациите, нито с живота на партията, обаче върли партизани на личностите, слепи оръдия на общоделските водачи. Планът на общоделците беше да си създадат едно изкуствено болшинство, с което да не дадат на конгреса да се занимава с принципиалните въпроси, да вземат управлението на партията и редакцията на партийния вестник в свои ръце или ако това е невъзможно, да дезорганизируют или да създадат условия за дезорганизиране на партийните учреждения, а чрез тях и на партията. За прокарването на този план общоделците употребиха в конгреса всички средства, а главно подполните агитации, тайните делегатски събрания, в които общоделците с клюки и клевети против личностите от партийните учреждения насъскваха делегатите на конгреса. От друга страна, те защитаваха нарушаванията на конгресните решения по приемане представителството на организациите в конгреса. Софийската партийна организация беше една от тези организации, които бяха нередовни към своите задължения, които никаква партийна дейност не развиваха и които бяха гнезда на демагогства, раздори и общоделски скандали. Подигна се въпрос за касирането на делегатите ѝ. Общоделците бяха употребили всички долни средства в тази организация, за да се изберат за делегати личните им партизани. Но понеже съществуваше обща халта в самата партия, в която самият ѝ състав представляваше още дребнобуржоазно-интелигентски, затова IX конгрес, както и конгресите преди него, не се отнесе сериозно към въпроса за делегатствата в конгреса. Ако той прие сума нередовни делегати, каквито бяха разните студенти и селски учители, защо да не приемеше и делегатите на соф. организация, толкова повече, че един от тях беше тоя, когото имаше да съди за отстъпничество от социализма и измяна на партията. Най-сетне, общоделците употребиха всички усилия да не допуснат да се разискава

в конгреса по принципиалните въпроси. Аргументите им бяха същите, които привеждаха и в VIII конгрес, а именно, че конгресът не бил академия на науките и не можел да се занимава с „литературни отклонения“. А когато конгресът реши да се разисква по принципиалните въпроси и помоли Сакъзов да даде своите обяснения върху отстъпничествата, последният четири дни мълча, като високомерно заявяваше, че той не искал да отговаря на „младите“, а чакал да се изкажат и други. Очевидно Сакъзов искаше да представи работата, че въпросът е за една лична разправия между двама „големци“, която никак не се отнасяла до партията. Но главно те играеха в последните конгреси тази долна игра, защото винаги се стараеха да говорят последни, като разчитаха чрез последните впечатления върху делегатите да изтръгват благоприятни за себе си решения. Изобщо IX-ият конгрес извънредно много напомнюва XII-ия партиен конгрес (София 1905 год.), когато партията трябваше да се разправи с една отпаднала и останала в нея клонка на общоделството — анархо-либерализма.

Главна задача, която IX-ият конгрес трябваше да разреши, съставляваше въпросът за новите разногласия, които вече изтъкнаха общоделството в пълната му буржоазна природа. Конгресът трябваше да се произнесе: *партията признава ли отношенията на общоделците към частната собственост и към класовата борба, или ги отхвърля като несоциалистически?* Въпросът можеше да бъде решен най-много в две заседания. Но дебатите върху него се проточиха четири дена. Причините за това протакане дебатите видяхме кои бяха. Конгресът, преди да вземе каквато и да било резолюция, искаше да изслуша обясненията на Сакъзов. Обаче последният, при всички многократни покани на конгреса да вземе думата, не я вземаше. Едва на четвъртия ден, когато се предложи да се прекратят дебатите и да се пристъпи към гласуване на резолюциите, той, най-сетне, се реши да вземе думата.

Всъщност Сакъзов в речта си повтори това, което по-сетне писа в брошурата „Гревога за призраци“, която се яви едно повторение на това, което писа в „Общо Дело“ и което каза и в речта си при отварянето на IX-ия конгрес. Новото в нея беше това, че той още веднаж

подчерта своята стара дребнобуржоазна мисъл, какво България не ще се развива капиталистически и в същото време *социалистическата партия* щяла да *води социалното развитие* в България.

„По особени едни съображения — казваше той в Гърново, — по особени мои възгледи, които не съм достатъчно развил в себе си, не съм достатъчно проучил, аз смятам, че оттук-натъй буржоазията може би няма да се развива у нас силно, но социалистическата партия ще расте и тя е, която ще води културното, социално развитие на нашата страна. Това аз мисля по закъснелост на нашата страна, по хиляди други съображения, които сега няма защо да казвам.“

Ясно е, че Сакъзов в IX конгрес не вярваше в капиталистическото развитие на България, защото да не вярваш, че „оттук-натъй буржоазията няма да се развива“, значи именно да не вярваш в капиталистическото развитие, а заедно с това да не вярваш в ръста на пролетарската класа. При всичко това, според Сакъзов, „социалистическата партия“ щяла да расте и щяла „да води културното, социалното развитие на нашата страна“. Трябва да си припомним казаното в предните глави, дето видяхме какво разбират общоделците под „социалистическа“ и „работническа“ партия. Щом България не може да се развива капиталистически, тогава „социалистическата партия“, очевидно, може да расте само чрез привличането към нея селяните и занаятчиите, или по-вярно, тя ще расте като дребнобуржоазна демократическа партия с етикета „социалистическа партия“ и дори „работническа социалистическа партия“, която и щяла да води културното, социалното развитие на България! При такова дребнобуржоазно разбиране социалното развитие на страната, естествено, Сакъзов виждаше „диалектиката“ или „съдбата на историята“ в класовото сътрудничество, в „общото дело“ на „производителите слоеве“. И за да докаже, че такава е „диалектиката на историята“, той привеждаше за пример борбата на китайските династии.

„В Китай — казваше той — тази най-неподатлива страна, там винаги, когато един цар и мандарините му в своето управление се забравят дотолкова, че забравят народните интереси, народът се повдига, сваля една династия и туря друга. Там несъмнено борбата се явява

между династиите, като едни се турят начело на народа, а други начело на управлението.“

По същия начин Сакъзов обясняваше в същата реч, както и в брошурата: „Тревога за призраци“ и „диалектиката на историята“ в България. Същото той пишеше в „Общо Дело“ и до IX конгрес и по-рано, само с тази разлика, че наместо борбата между китайските „народни“ и „не народни“ династии туряше борбата между „демократията“ и „реакцията“. Колкото до въпроса за частната собственост, Сакъзов се улови о фалшивите цитати, направени от К. Пастухов из „Основите на социалната демокрация“, уверяваше, че той не бил разбран, че той казал същото каквото и Кауцки. Изобщо защитителната реч на Сакъзов в IX конгрес беше една реч, която доказваше, че авторът ѝ не е социалист, не мисли социалистически. Обаче, за да смекчи присъдата на конгреса против неговите несоциалистически възгледи, Сакъзов се приспособи към умерените присъди на неговото поведение, изказани от неговите приятели. Бозвелиев намираще, че Сакъзов се „лутал“ още, че не се е изказал ясно и че трябвало да му се даде време да се изкаже; Дабев намираще, че той „играел на въже“ и затова предложи на конгреса резолюция да се задължи Сакъзов в един срок от шест месеца да излезе с брошура и се изкаже по принципиалните въпроси. Сакъзов сам призна, че нещо му се мяркало в главата, но че той още не можал да го улови и изказа съгласие да излезе с брошура.

След изслушването речта на Сакъзов конгресът пристъпи към гласуване резолюциите. Имаше предложени три резолюции, а именно, оная на Е. Марковски, оная на Ю. Юрданов и оная на В. Коларов. Първата, според отчета на партийния вестник, е изчезнала от архивата и затова не се помести. Впрочем, както първата, тъй и втората резолюция, авторите им си ги оттеглиха в полза на третата. Последната гласеше:

„IX-ият национален конгрес на б. р. с. д. партия, след като изслуша отчета на Централният комитет и на парламентарната група и като взе предвид:

1. Че въпреки директивата, приета на плевенския конгрес, б. р. с. д. партия в своята практическа деятелност, преследвайки

непосредствени политически успехи — печелене депутатски мандати, — се е ограничила в по-пригодните за тая цел съседни на пролетариата производящи слоеве, като е недостатъчно работила за политическото и икономическо организиране на пролетариата върху почвата на класовата борба и в името на социалистическия идеал.

2. Че в партията съществува течение, което чрез органа си „Общо Дело“, като оправдава досегашната ѝ деятелност и поддържа някакво сътрудничество на производящите слоеве, се стреми да въздигне в принцип пренасянето центъра на нейната деятелност вън от естествената ѝ среда — тая на пролетариата. — Р е ш и :

„Напомня директивата за практическата деятелност на партията, приета на плевенския конгрес, и счита гибелно за бъдещето на партията въвеждането в начало подобно преместване центъра на деятелността ѝ вън от средата на пролетариата.“

Понеже Сакъзов прие предложението на Е. Дабев да излезе с брошура, конгресът прие резолюцията на В. Коларов без точка 2. По такъв начин IX-ият конгрес отговори на въпроса, който се поставяше на партията. Той отговори, че партията отхвърля „общото дело“ на „производителните слоеве“, класовото сътрудничество и дребнобуржоазните възгледи на общоделците за социалистическия идеал, за отношенията на социалната демокрация към частната собственост.

Разкриването буржоазната природа на общоделството, взетата резолюция, макар и не рязка, резолюцията, която задължаваше Сакъзов в продължение на шест месеца да се изкаже с брошура — всичко това показва на общоделците, че ги очаква едно много по-рязко поставяне на въпроса за тяхното поведение в партията, че последната не желае да напусне своите принципи и да стане една дребнобуржоазна партия на „производителните слоеве“ и че тя, напротив, все повече се утвърдява в своите принципи като пролетарска партия. В това те още повече се убедиха, когато не можеха да прокарат целия си план спрямо партийните учреждения. Въпреки интригите и клеветите им против личностите от тия последните, общоделците не можаха да прокарат в Централния комитет свое мнозинство, нито можеха да разстроят редакцията на партийния вестник. Едничкото нещо, което се яви в тяхна полза, това беше избирането на Ев. Дабев за секретар-касиер вместо Г. Кирков. Това се дължеше на сантименталността на някои делегати, които

се поддадоха на агитациите за „положението“ на Дабев, като забравяха за положението на партията и за способностите на личностите. Ние по-долу ще видим как тази сантименталност се отрази върху положението на партията. Макар Дабев в IX конгрес и да характеризира Сакъзов с думите, че „играе на въже“, обаче той за по-нататъшните планове на общоделците спрямо партията се оказва един добър съюзник.

ГЛАВА ДЕВЕТА

КРИЗАТА В ПАРТИЯТА

1. Пред разцепването

След IX-ия конгрес борбата с общоделството се изостря още повече и не само теоретически, но и на практика. След този конгрес преди всичко се почна едно систематично уясняване на принципиалните разногласия и едно систематично повдигане теоретичното равнище на партийните членове главно чрез партийния вестник. Последният подложи на една обстойна критика всички възгледи на общоделците. И главното — в тази критика след конгреса взеха участие всички най-добри сили на партията. Тя внасяше в партията все по-голямо запознаване с буржоазната природа на общоделството. Но именно това все повече тревожеше общоделците. Светлината, която социалистическият печат внасяше в партията, беше смърт за тях като личности и като течение. Те виждаха това и потърсиха средства да се спасят от нея. Тези средства обаче те не можаха другаде да ги намерят освен в дезорганизирането на партията, в подигане открит бунт против нея. По-горе видяхме какво направи Сакъзов след първата критика на партийния вестник върху неговите буржоазни възгледи, прокарани в речта му в Народното събрание. Както видяхме, той чрез същия вестник се обърна с позив към организациите да протестира против редакцията му, защото допускаше в страниците на партийния орган критики на общоделството. Разбира се, че позивите на общоделците против критиката в партията не можаха никъде да смутят вече, критиката чрез партийния вестник вършеше своето. Но поради това, те насочиха всичките си стрели против него. В „Общо Дело“ се посипаха ред безсолни филипики против неговото списване и разни фантастични „проекти“ за партиен

вестник, които нямаха нищо общо със задачите на органа на работническата социалистическа партия. Независимо от това, на позива на Сакъзов общоделските организации и приятели побързаха да протестираят също с позиви към цялата партия за това, дето партийният вестник се намесил в полемиката, т. е. за това, дето критикуваше общоделството, което те наричаха — преобръщане партийния орган в „личен“. От какви побуждения се диктуваха тези протести можеше да се види от протеста на габровските общоделци Б. Лунгов и Д. Негенцов, които обвиняваха редакцията в същия грях, покрай дързостта ѝ да критикува общоделството, още и за това, че вестникът помествал обявления за книги на едни книгоиздателства, а обявления за тяхната книгоиздателска и печатарска фирма не помествал! Обаче и тези протести не помогнаха на общоделците. Критиката и чрез партийния вестник продължаваше. Общоделците пред нея бяха безсилни и все по-ясно ставаше за тях, че почвата под краката им в партията се окончателно подравяше. Предвид на тази печална за тях „диалектика на историята“, оставаше им само един път, а именно да направят невъзможно стоеенето си в партията, като направят невъзможна каквато и да е дейност в партията, като направят невъзможно реализирането на директивите, дадени от последните два конгреса. С други думи, тем оставаше пътят на дезорганизацията на партията и извършването на един анархистически преврат в нея, за да станат нейни господари. За сполуката на този преврат те се надяваха и на обстоятелството, че в Централния комитет имат двама свои представители. По такъв начин борбата с общоделството от теоретическа почва се пренесе на практическа.

Когато разгледвахме дейността на парламентарната фракция, ние видяхме, че от първите крачки в Народното събрание се изпречиха коренни принципиални различия, които приведоха към фактическо и формално разцепване в нея. Липсата на единомислие по основните принципиални въпроси, естествено, водеше към невъзможност на единодействие в Народното събрание. С други думи, принципиалните разногласия направиха невъзможно единството в практическата дейност. Съвместна практическа работа на общоделци и социалдемократи в партията стана

невъзможна. След IX-ия конгрес първа работа на Централния комитет съставляваше да съобщи на организациите дадените от конгреса директиви и да ги покани да заработят в техния дух. Обаче още от първото заседание на комитета се захващат принципиалните разногласия върху практическата дейност на партията. Конгресът реши, щото в изборите партията да съсредоточи силите и средствата си в главните градски центрове. Веднага след конгреса имаше да станат допълнителни законодателни избори в София, Пловдив, Казанлък и Павликенско. Обаче Централният комитет в първото заседание от трима души, а именно Дабев, Сакъзов и Харлаков, без първият, като секретар, да покани и другите двама членове, а именно Кирков и Благоев, реши да отпусне средства и агитатори само за Павликенско и Казанлъшко, а за София и Пловдив нито помисли. Това не беше съгласно с директивата на конгреса, но беше съгласно с общоделските стремежи. Тази общоделска постъпка отсъстващите членове на Централния комитет не одобриха, което даде повод на двамата общоделци в него да интригуват между софийските партийни членове против мнозинството от Централния комитет.

По-нататък общоделците в Централния комитет почнаха систематически да се противопоставят на всички предложения на мнозинството му, които имаха предвид да насочват дейността на партията в духа на директивите, дадени от VIII конгрес и потвърдени от IX-ия. Не само това, но с тайни писма до организациите и с едно най-отвратително демагогско поведение в софийската партийна организация те се противопоставяха на препоръчаните от Централния комитет дейност и мерки за развитието на партията като пролетарска организация. В същото време те се занимаваха с най-долни интриги и клевети против мнозинството на Централния комитет и насъскваха по такъв начин комитета на софийската организация да се обръща към него с най-груби писма. От друга страна, малцинството на Централния комитет систематически се отказваше да изпълнява решенията му. По такъв начин Централният комитет се оказа не в състояние да изпълнява своята длъжност и фактически той не съществуваше. Мнозинството му мислеше да чака

Х-ия конгрес, пред който да изложи положението на работите и да му предложи да избави партията от игрите на общоделците. Но събитията го изпревариха; очистването на партията от общоделството настъпи преди да дочака конгреса. Създаденото от общоделските игри положение не можа да изтрае до него. И наистина то беше невъзможно вече. Това положение особено ярко е изтъкнато в статията на Г. Кирков: „Какво става в нашите редове?“, в сп. „Ново Време“, кн. III, год. VII. Между другото в нея четем:

„Сега всичко е на мегдан и няма защо да го скриваме: социалдемократическото революционно съзнание в партията е размътено и самата партия — под тлетворното влияние на „широкото“ невежество бърже крачи към израждане, т. е. към заветната цел на ония, на които от две години насам е станало тясно и задушно в нашите редове. Повтарям, излишно е да скриваме злото. Най-умното в случая, което трябва да се върши, е решителна и безпощадна борба против това зло. Врагът е опасен не затова, защото е силен, а защото избягва откритата честна борба, за да се предава с толкова по-голяма свобода на мародьорство в организациите. Той носи със себе си деморализация и поквара и извиква към живот всички долни инстинкти, т. е. всичко онова, което партията в краткия период на своето съществуване не е успяла още да изкорени и да го замести с една здрава социалистическа култура. Врагът — това е отвратителната демагогия, развивана старателно и с невъзмутим цинизъм между несъзнателните партийни членове с цел да печелят лични привърженици, поклонници и обожатели. Врагът — това е слабата, почти нищожна теоретическа подготовка, която отличава повечето от нашите партийни членове. Голямото мнозинство партийни членове изповядват повечето *навяра* това, което се нарича основни начала на партията: — разбирането им обаче и съзнателното им прокарване в живота е извънредно слабо. Партията изобил(ству)ва с дребнобуржоазни глави, натъкани със социалистическа фразеология. Чудно ли е подир това, ако идеолозите на „широкия“ социализъм, т. е. на дребнобуржоазното недомислие, намерили наготово такава неустановена и податлива среда, в две години отгоре можаха да си спечелят не само правото на гражданство, но и правото да си разиграват коня от единия до другия край на партията? Отначало под знамето на „самокритиката“, след това под онова на свободното дискредитиране установените партийни начала, „широките“ социалисти най-сетне стигнаха пълната и „широка“ свобода да вършат каквото им скимне, без да държат никаква сметка за принципите и дисциплината в партията. Благодарение на тях, в партията се възцари един социалистически радославизъм, една задушлива атмосфера, наситена с ниски интриги, клевети и навети против всички, които им се противопоставят или дръзнат да ги изобличат.“

Такова беше общото положение в партията. То поставяше на социалдемократите жизнения въпрос — как да се спаси самата партия от смърт. Все повече ставаше ясно, че вече не е възможно изкуствено да се поддържа това болестно положение в партията. „Ампутация!“ — този вик все повече взе да се чува в партийните органи.

„Няма съмнение — четем в същата статия, — че една социалистическа партия, изпаднала до такова дередже, вече носи в себе си червеят на разложението и нейната смърт е само един въпрос на времето. При такива условия, всеки и най-искренния апел към „единство“, което фактически е невъзможно, остава глас на въпиющ в пустинята. В такъв случай всяко благородно побуждение дава само нов повод за интриги и клевети. Остава само едно радикално средство — ампутацията. И колкото по-скоро, толкова по-добре. Всяко колебание тук е неуместно и вредително. Никакви доводи за запазване на някакво си „единство“ и „цялост“ на партията, които фактически вече не съществуват, защото не могат да съществуват, не трябва да ни занимават и смущават, когато пред нас *стои жизненият въпрос, как да спасим най-добрите и най-предани сили на партията, които се дават и задъхват в една тълпа от неустановени елементи и озлобени сърца, а заедно с това и чрез това да спасим и самата партия от пропаст и погинване.* Ето кое е най-важното, което ние трябва да извършим, а не от страх пред едно формално разцепление, когато фактически то е вече станало; да завираме главата си в пясъка и по този начин изкуствено да поддържаме едно невъзможно положение, изкуствено да насърчаваме едно безполезно съществуване. Само „широките“ могат да бъдат доволни от такова положение, в което се намира днес партията, защото само при такова положение те могат да виреят. . . . Ето защо те са против разцеплението, макар и да са неговата причина. Всяко разцепление е смърт за тях. Тяхното интимно желание е да изменят характера на партията, но да ѝ запазят името — като вкусна примамка. Те имат нужда само от „фирмата“. Всичките усилия на Я. С. и сподвижниците му от години насам са насочени именно към това — да обсебят „фирмата“, защото без тая „фирма“ — без фирмата на работническата социалдемократическа партия, те ще се окажат едно недоразумение в нашия живот, каквито са и в нашите редове. Нима трябва да им се позволи подобна игра? По кой начин. Те трябва да бъдат накарани да се самоопределят, да покажат *истинската си боя.* Партията няма нужда от ураджийска тълпа и плащани демагози. Убедените социалдемократи, които брой партията, според нас, са напълно достатъчно, за да бъдат едно ценно съдържание на пролетариатското социалистическо движение у нас. Ампутацията, която предстои да се извърши над партията, колкото и болезнена, ще бъде отраднo оздравяване и засилване на това движение. А него именно ние трябва добре да пазим, защото без него — *хиляди*

партии за пара. — Нека тогава не се смущаваме, а сами вземем грижата, за да турим точка на дългата уморителна история на Сакъзовите „теоретически майстории“. Сакъзов копнее за „широка“ свобода, за „широка“ дейност — нека му направим това удоволствие и го освободим веднаж завинаги от веригите на скромната, безшумна, но действителна социалистическа дейност.“

Тъй че въпросът се поставяше рязко, категорично. Той се свеждаше към очистването на партията от „червея“, който я разлагаше, от общоделците. В същия дух пишеше и партийният вестник. Но кога и как да се извърши „ампутацията“? От цитираното из статията на Г. К., както и от писаното в партийния вестник излиза така, като че на този въпрос трябваше да отговори Х-ият конгрес с изключването на Сакъзов и на неговите съмишленици из партията. Обаче общоделците преди да дочакат този конгрес дадоха друг отговор на въпроса. Тяхното поведение предизвика „ампутацията“ тогава, когато не се очакваше тя.

2. Разцепването

Фактически разцепването съществуваше в партията. Оставаше да се прогласи то формално. Мнозинството от Централния комитет очакваше да стане последното в Х-ия конгрес. Обаче общоделците го ускориха. Повод за формалното прогласяване на разцепването се яви разпадането на софийската организация. Както видяхме по-горе, положението на работите в тази организация стана предмет на дълги разисквания в IX конгрес, при които се изтъкна, че тя беше не само една от най-нередовните партийни организации, но и изгубила качествата на социалдемократическа организация. Преди конгреса в партийния вестник се появи една статия за нея, от която ясно личи, че тя отдавна беше престанала да бъде социалдемократическа. След конгреса социалдемократите в нея в изпълнение конгресните директиви и окръжното на Централния комитет си туриха за задача да поведат една енергична дейност за издигането ѝ до социалдемократическа партийна организация. Обаче те на всяка крачка срещаха непреодолими пречки колкото в състава ѝ, още повече в отвратителното демагогско поведение на общоделците, членове на Централния комитет и на

организацията. В състава на последната влизаха мнозина, които нямаха понятие за партия и за партийна организация, за партиен устав и партийни задължения, неспособни за никаква партийна работа и неинтересуващи се от партийния живот и от организацията, освен в случаи, когато общоделците ги викаха за устройване скандали в заседанията против „тесняците“. Повечето от тях бяха все еснафски простаци, деморализирани и демагозени типове от стамболовистките и радославистки шайкаджии, оръдия на общоделците. В продължение на шест месеца социалдемократите в нея се бореха против това състояние на организацията. Но колкото повече те се стараеха да внесат светлина в нея, толкова по-отвратителна ставаше демагогията на общоделците и толкова повече организацията се преобръщаше в задушливо гнездо на общоделски отвратителни клюки и интриги против всеки социалдемократ, против всеки „тесняк“. Най-сетне работата дойде до разпадането ѝ. С отделянето от нея на 50 души членове, които поддържаха конгресните директиви и дейността, препоръчвана от окръжните на Централния комитет, софийската организация престана да съществува като партийна. Това събитие в последната послужи за повод и на формалната криза в партията, и на разцепването ѝ, или по-вярно, на очистването ѝ от общоделството.

Отделилите се 50 души партийни членове се организираха веднага в партийна социалдемократическа организация, която поиска признаването ѝ от Централния комитет. Последният няколко пъти беше се занимал с положението на работите в софийската организация и в свръзка с тях няколко пъти осъди поведението на своите двама членове в нея. За мнозинството от Централния комитет разпадането на софийската организация беше свършен факт. Новосъздадената социалдемократическа организация той не можеше да не признае за партийна, защото за него нямаше друга такава в София. Обаче малцинството му не само се отказа да се подчини на решението на Централния комитет и не само не му даде да го приведе в изпълнение, но се опита с тайни и клеветнически окръжни до организациите да използва решението му, за да внесе смут в партията и да извърши един вид Луибонапартовски, анархистически

преврат в нея, като предизвика бламиране на мнозинството му. Додето Централният комитет се опитваше да вразуми секретар-касиера, че той е длъжен да изпълни решението му, или, в противен случай, Централният комитет е длъжен да съобщи на партията, че той е дезорганизиран и не може да действа — в това време малцинството с тайните окръжни го обяви за *дезорганизиран* и канеше организациите да признаят него за Централен комитет. По такъв анархистически начин общоделците се опитаха да се наложат на партията или в краен случай да я ограбят и да се провъзгласят за „работническата социалдемократическа партия“. И ако в първото не сполучиха, то във второто напълно успяха.

Щом Централният комитет узна за тайните окръжни, които наскоро получи чрез партийните организации в провинцията, веднага той се обърна към партията с едно окръжно, в което, след като изложи истинското положение на работите в Централния комитет, в парламентарната фракция, в организациите и смисъла на станалото в софийската организация, покани партията да се самоопредели, да се произнесе: иска ли тя да бъде работническа социалдемократическа партия и ако да, то да се очисти от общоделците. И в отговор на това окръжно мнозинството от организациите, а най-важното организациите, в които работническото мнозинство господствуваше, като Русенската, Пловдивската, Сливенската и други, се самоопределиха като социалдемократически и напълно одобриха направеното от мнозинството на Централния комитет. По такъв начин партията се очисти от „общоделството“, от „червея“, който я разяждаше, извърши се „ампутацията“, от която тя излезе жива и пълна с нови сили и енергия. Разцепването се яви действително радикално целебно средство за нея. То очисти пътя за растящото господство на работническото мнозинство в нея, за самоцентрализацията ѝ като пролетарска партия, за развиването ѝ като такава.

Както вярно забеляза Г. К. в цитираната статия, общоделците въвн от работническата социалдемократическа партия, скоро се усетиха едно голямо буржоазно „недоразумение“. Като не сполучиха в своя анархистически опит да завладеят партията и да ѝ се наложат и

след като се намериха въвн от нея, заплакаха за „единството“ на партията и за „самокритиката“ в нея, а главно за „единството“. И почнаха да апелират към отделни партийни членове, които дотогава не бяха намесени в полемиката, да се явят като посредници за достигване на „единството“, като разчитаха и на приятелските им чувства. Такъв беше случаят с Б. Х. Сотиров. Последният в една обстойна статия, поместена в „Работнически Вестник“, год. VI, бр. 35, под заглавието: „*Да се изкажем*“, както и В. Коларов в статиите: „*Единство и самокритика*“ и „*Партийният кризис*“, им показаха колко илюзорни бяха надеждите им за „единството“. Право забележи В. Коларов в последната си статия: „Партията за пръв път чрез едно решително действие, което безспорно ще ѝ костува и жертви, прояви *партийно самосъзнание*.“ Поради това плаحوвете на общоделците за „единството“ вече никого в партията не можаха да заблудят.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ОРГАНИЗАЦИОННИЯТ ВЪПРОС

1. Старата и новата организация на партията

Организацията на партията се развиваше в зависимост от развитието ѝ, от развитието на работническото движение и от условията в страната. Поради това старата и новата ѝ организация са в основата си съвсем различни. Първа партийна организация е организацията на бившата „българска социалдемократическа партия“. В свръзка със слабото работническо движение тази организация беше приспособена и към тогавашните политически условия. Политическите условия през 1893 година бяха такива, че тогава в основата на партийната организация трябваше да легне принципът на *децентрализацията*, на *автономността* на партийните дружини. Партията се съставяваше от „местни околийски“ и „местни окръжни дружини“. Според организационния устав на „българската социалдемократическа партия“ връзките между местните дружини и центъра бяха съвсем слаби. Уставът не задължаваше „околийските съвети“ и „окръжните съвети“ да дават сметка, отчет за своята дейност или за оная на околийските и окръжните дружини на „Общия съвет“ на партията. Освен това, според чл. 36 „окръжните дружини“ можеха да взимат свои решения за своя окръг, които „обвързваха“ само дружините в окръга. Истина е, че в същия член се казва, какво решенията на „окръжния конгрес“ не трябва да противоречат на решенията на „националните конгреси“, обаче ясно е, че в основата на чл. 36 лежи не идеята за общопартийна, планомерна и целесъобразна дейност, а идеята за автономна, според местността, дейност, която допускаше индивидуалистични и субективни преценки на местните условия и на съответните средства и мерки. Също така местните дружини „околийски“ и „окръжни“, бяха автономни спрямо

централната дейност и спрямо приемането и изключването на партийни членове, както и спрямо съставянето нови дружини. Всичко това се предоставяше на усмотрението на дружините. Относително средствата, нужни за поддържане на общата партийна дейност, зависеше от решението на местните дружини.

Такава беше организацията на партията до съединението на „българската социалдемократическа партия“ и „българския социалдемократически съюз“. След съединението партията прие на първия конгрес един нов устав, който всъщност беше превод на един от старите устави на партията в Германия, с някои изменения и съкращения. В основата на този устав лежи вече не само принципът на децентрализацията и автономността, но и принципът на *централизацията*. Обаче първият принцип е все преобладаващ. Според този устав връзките между „центъра“ и „периферията“, т. е. между Централния комитет и местните групи, са по-близки. Местните комитети дават двумесечен отчет на „околийските комитети“, а тези последните дават тримесечен отчет на Централния комитет. От своя страна и последният дава тримесечни отчети за своята дейност, наистина не е казано на кого го дава, но очевидно на партията, на нейните групи или комитети. От друга страна, Централният комитет, според устава, е управително и контролно тяло, което контролира принципалното направление на партийните органи. В тези постановления на устава се съдържа централистичният принцип в организацията, обаче в такива ограничени размери, че основен принцип в нея пак си остава децентрализацията. Този принцип най-главно е прокаран в съставянето на групите. В предишния, както и в следващия устав, се предвиждаше, че дружина или организация може да бъде съставена най-малко от 5 души партийни членове. Приетият от I конгрес устав не предвиждаше нищо в това отношение, както и не предвиждаше от колко души се съставляваха местни и околийски комитети. Това даваше най-широк простор на интелигентските индивидуалисти да съставляват всевъзможни фиктивни „партийни групи“, т. е. да събират наоколо си разни еснафи и дори сами да се представляват за „партийни групи“. Толкова по-

вече това можеше да става, че уставът, от една страна, не изискваше нищо друго от члена на партията, освен да признава „програмата на партията и да я поддържа според силите си“, а, от друга страна, „околийските комитети“ бяха всъщност „избирателни комитети“, или с други думи, понеже според устава те бяха главни местни партийни органи, то партийните групи бяха избирателни групи, които проявяваха своето съществуване само във време на избори.

Разбира се, че при отсъствието на работническо движение другояче не можеше да бъде. Самата партия не беше работническа, още по-малко социалдемократическа. Тя беше социалистическа в смисъл, че я съставляваха социалисти и социалистически интелегентни и дребни производители, по дух и по положение големи индивидуалисти. Естествено е, че в организацията на такава партия не можеше фактически да легне друг принцип освен децентрализацията, която на практика водеше към автономността и анархизма не само на „групата“, но и на отделните членове. Най-ограниченият централизъм в нея не можеше да намери място. Поради това работническата социалдемократическа партия след 1894 г. и за дълго време след това и по организация не представляваше една пролетарска политическа организация, а просто една буржоазна демократическа партия. Тя се състоеше от „бюра“, наречени „комитети“, съставлявани по същия начин, както и бюрата на всички буржоазни партии. Естествено е, че тия „комитети“ бяха безжизнени, дори фиктивни, а когато проявяваха някаква дейност — във време на избори, — всеки действуваше, както намираще за добре. По-горе видяхме, че при това състояние на партията горе — в Централния комитет — господствуваше единоличната воля на един „сврѣхчовек“, доле, в „периферията“ — оная на по-малки „сврѣхчовечета“ и обикновено от интелегентни социалистически и дори без всякакви социалистически фрази.

Четвъртият конгрес внесе в организационния устав коренни промени. До този конгрес партийни местни организации не съществуваха. Местните „бюра“, „местните комитети“ бяха всичко в партията; те я съставляваха всъщност. Отделните партийни членове изчезваха

пред „местните комитети“. Колективният ум и колективната инициатива на доброволно групирани в организация партийни членове се заместваха от ония на „местните комитети“. По такъв начин принципът на децентрализацията и автономността на „групите“ се изроди в един механически централизъм, в бонапартизъм, в една действителна интеллигентска диктатура отгоре и отдолу, които и приведоха работническата социалдемократическа партия към изродяването ѝ до една обикновена буржоазна партия, или по-вярно, до една буржоазна коте́рия. Четвъртият конгрес внесе в организационния устав социалдемократическия принцип на *самоцентрализацията* на партийните членове, на която подчини дейността на местния комитет, с изключение в маловажни административно-финансови мерки, под контролата на общите събрания на партийните членове. Самоцентрализиращите се отделни партийни членове от дадено място в колективно цяло, тяхната колективна партийна дейност — това беше началото на прокарване социалдемократическия централизъм в организацията на партията. Местната партийна организация вече съставлява клетката на партията. Това коренно изменяване основите на партийната организация се наложи на партията от развитието в нея на съзнанието ѝ за характера и преките ѝ задачи като работническа социалдемократическа партия. А това ѝ съзнание се намираше в пряка зависимост от развитието на работническото движение в България. Трябва да си припомним, че през 1895, 1896 и почти до края на 1897 г. имаше едно засилено работническо движение. Колкото малко партията, като цяло, и да обръщаше внимание на него, обаче то не можеше да не влияе на нея, на социалистите в нея, на тяхното съзнание. Разбира се, че това влияние върху нейното съзнание беше право пропорционално, съвразмерно със силата на самото работническо движение и със силата на влиянието на общите условия в България. В зависимост от това и самоцентрализмът, социалдемократичният централизъм, като основен принцип на една пролетарска социалдемократическа организация, не само не е прокаран в организационния устав последователно, но той още за дълго време не намира своята пълна проява. Поради това от IV и до VIII конгрес, дори до

разцепването, партията не представляваше още една действителна пролетарска социалдемократическа организация, и само дотолкова, доколкото тя постепенно ставаше такава, дотолкова и положеният в основата на организационния устав принцип се развиваше и последователното му прокарване в партийната организация се налагаше.

От IV конгрес в продължение на шест години. до 1903 год., организационният устав на партията оставаше същият; никакви изменения не станаха в него. Но този период, както видяхме, беше периодът на ръста на работническото движение, на засилването на работническите борби в България. Същевременно той беше и периодът на най-големите вътрешни борби в партията. Очевидно е, че изострянето на последните се намисляше в най-тясна свързка с ръста на работническото движение, със засилването на работническите борби. Общият принципиален смисъл на тези борби вече видяхме. Спрямо организацията на партията развитието на работническото движение и на работническите борби налагаше все по-строго прокарване принципа на централизацията. Партията е организация на най-съзнателното работническо движение. Тя е авангардът, предният отред на движението на пролетариата. Смисълът на нейното съществуване, следователно, нейната главна задача се състои в издигането на последното до съзнателно движение. Но за да оправдае своето съществуване, за да изпълни своята задача, тя трябва да се бори не само с несъзнанието на пролетариата, но и с всички ония условия на днешното общество, които се явяват пречка за издигането на пролетарското движение до съзнателно. Но за да бъде тази борба успешна, необходимо е, очевидно, да развива една строго централизирана, т. е. планомерна и системна целесъобразна дейност. И колкото е по-силно работническото движение, колкото по-интензивни борби води пролетариатът, толкова по-централизирана, по-планомерна и целесъобразна дейност се изисква от неговата политическа организация. от партията. Те ѝ налагат и такава дейност. Но последната е възможна само при единомислие и единодействие, при дисциплина, при самоцентрализъм. Тъй че основен принцип на организацията на най-съзнателното работни-

ческо движение, на социалдемократическата партия става строгият социалдемократически централизъм.

Развитието на работническото движение в нашата страна действуваше върху съзнанието на партията в смисъл на съзнаване, че тя трябва да бъде авангард, най-съзнателно работническо движение и, следователно, че нейна главна пряка задача в процеса на развиващите се работнически борби [е] да работи за издигането на работническото движение до съзнателно движение. А това означаваше засилване на социалдемократическия централизъм в нея, което беше възможно само при самоцентрализма на пролетарското мнозинство в партията. Обаче в стремежа към последния, партията се сблъска с дребнобуржоазния и интелегентски индивидуализъм и анархизъм в нея, за които самоцентрализмът на пролетарското ѝ мнозинство беше по-лошо от смърт. Как се свърши този сблъсък, ние вече видяхме. Но партията трябваше да стане, преди всичко, действително работническа социалдемократическа партия, т. е. организация, в която господствува самоцентрализма на пролетарското мнозинство. Това налагаше на съзнанието ѝ ръстът на работническото движение. То налагаше на съзнанието ѝ и нещо повече, а именно, че тя може да стане такава само при силни пролетарски местни организации, които могат да развиват дейност, съгласна със задачите, които ѝ налагат борбите на работническата класа. Поради това в партията се поставя въпросът за каквината на партийните организации. Както видяхме, отговорът на този въпрос беше, че те трябва да бъдат пролетарски, и не само пролетарски, но и *пролетарски социалдемократически*, и при това достатъчно силни не само като такива, но и *по количество*, за да могат да вършат партийната работа. От друга страна, същото развитие на работническото движение постави в партията и въпроса за каквината на партийната дейност. То изискваше централизирана — планомерна и целесъобразна работа, единомислие и единодействие, дисциплина и насочване общата дейност в тази посока, по-голяма самоконтрола и съобразяване на всички средства и сили в посока на главната задача. Всички партийни конгреси от IV насам и особено от VII насам с ред резолюции отговаряха на тия въпроси и насочваха

партията в тоя дух. Обаче до очистването на партията от общоделците, което ще рече до момента, когато самоцентризмът на пролетарското малцинство в нея се подаваше от дребнобуржоазното мнозинство, принципът на централизацията не можеше да намери израз в нейния организационен устав. След очистването ѝ от общоделците той се налагаше.

Очистването на партията от общоделството съвпада тъкмо с периода на засилването на работническото движение — на организирането на ред работнически синдикати, на избухването ред масови стачки и на стремежа на работническите синдикати към образуването на съюзи. От друга страна, при очистването на партията от общоделството, с общоделците отидоха ония организации, в които господствуваха дребната буржоазия и буржоазната интелигенция, а с партията останаха организациите в главните градски центрове, в които господстващ, подаващ елемент беше работническият. При това, с изключение на няколко софийски работнически дружества, всички останали работнически синдикати не само останаха под нейно влияние, но те и открито изказаха своето желание да вървят рамо до рамо с партията. По такъв начин, с очистването си от общоделците, партията стана пролетарска не само по принципи, но и по състав; господстващо в нея стана работническото мнозинство. Но което беше още по-важно, работническите синдикати изискваха по-тесни връзки със своята политическа организация — с партията, изискваха ръководството и в развитието им, и в борбите им. Тия промени в партията и този ръст в съзнанието на организираните работници налагаха едно приспособяване организацията на партията. Съзнанието на партията като пролетарска, израснало под прякото влияние на работническото движение, в процеса на неговите борби и ръст, трябваше да намери конкретен израз и в организационния ѝ устав. И наистина, този израз то намери в измененията, които направи X-ият партийен конгрес (Русе 1903 год.).

Според стария устав, член на партията можеше да бъде всеки, който признава програмата ѝ и „я поддържа според силите си“, а партийна организация можеха да съставляват 5 души, които признават програмата на пар-

тията и съставят за това протокол. Това даваше възможност да се съставляват фиктивни партийни организации, които главно не можеха да вършат партийна работа. Новият устав измени коренно тези постановления. Първо, за членове на партията се приемат ония, които са съгласни с основните принципи на партийната програма и работят за осъществяването ѝ в нейната цялост. Това означава, че една личност, преди да стане член на партията, трябва да се запознае с нейните основни начала и да познава цялата ѝ програма, а за да може да си изпълнява задълженията към партията, както изисква същият член, трябва да познава вътрешната ѝ уредба. С други думи, изисква се известна социалистическа подготовка на желаещите да станат съзнателни активни членове на своята политическа организация. А това очевидно изисква една добре централизирана, т. е. планомерна, системна целесъобразна вътрешна дейност. И колкото повече се развива работническото движение, толкова по-обширна става тази партийна работа. Следователно, толкова по-належаща става централизацията ѝ. От една страна се налага, щото една партийна организация да бъде качествено и количествено силна, за да може да върши работа. Една партийна организация от 5 души не може да бъде способна за такава дейност. Поради това съзнанието на задачите наложи едно изменение на уставните положения в това отношение. Според това изменение, партийна организация могат да съставят не 5 души, които признаят програмата и съставят протокол, *а 10 души партийни членове*. Естествено е, че една организация от 10 души партийни членове съставлява повече гаранция, че ще може да върши партийна дейност. Обаче с ръста на работническото движение и с усложняване задачите на партията, организация с 10 души членове вече не може да бъде достатъчно дееспособна. Той налага, щото организацията да има минимум, най-малко 25 члена. Ръстът на работническото движение това вече налага на съзнанието на партията. Една партийна организация, освен тази вътрешна работа за приготвянето на привлечените работници за членове, трябва да работи за събуждането класовото съзнание на работниците в своята местност и за организирането им. А за това трябва да се води постоянна

агитация и пропаганда, трябва да се използва всеки конфликт на труда с капитала, всяка работническа борба и да се осветли от социалистическо гледище. Но очевидно е, че такава обширна работа една организация и от 10 души социалдемократи не може да я извърши. Най-малкото число членове, от които трябва да се състои тя, трябва да бъде поне 25 души.

От друга страна, отделните организации сами, със свои средства и сили само не биха могли да изпълнят своята задача, да извършат обширната работа, която са повикани да вършат. За социалистическата просвета на работниците, за използването на работническите борби за класовото съзнание на работническата класа, за агитацията и пропагандата необходима е социалистическа книжнина, на първо място вестници, сетне брошури и книжки, книги и списания. Обаче една отделна организация никога не може сама да създава тия необходими средства за пропагандата и агитацията. Тука са необходими общите усилия на всички партийни организации. Но тука именно се изисква подчинението, разбира се, *доброволното подчинение* отделните единици на цялото, което си поставя определени общи задачи и цели. Социалдемократическата партия, като организация на най-съзнателното работническо движение, води класовата борба на пролетариата, която за близка цел има защитата на близките му класови интереси, а за крайна цел — освобождението му чрез завладяването на политическата власт. Тази борба се води с колективни средства и сили. Нито една отделна организация тази борба не може да води. Тя е възможна, когато всички организации съставляват едно цяло и доброволно се подчиняват на него, на неговата воля. Партийните организации имат смисъл и значение дотолкова, доколкото те служат на изискванията на класовата борба. А изискванията на последната се определят от цялото чрез партийните конгреси и техните решения. В тях се изразява волята на цялото. А за практическото осъществяване на неговата воля и насочване на всички средства и усилия на организациите съгласно нея, конгресите създават партийни учреждения, главно от които се явява Централният комитет, на който възлага задължения и делегира свои права. По такъв

начин партийните организации се самоцентрализират в едно цяло в името на класовата борба. Това е социалдемократическият централизъм, който произтича от природата и задачите на социалдемократическата партия. Този именно централизъм е легнал в основата на новия организационен устав на партията и в духа на който той се развива, заедно с развитието на работническото движение. Колкото по-голямо става последното, толкова и централизмът в партията ще става по-строг. Това е неизбежна тенденция във всяка растяща пролетарска социалдемократическа организация.

От казаното дотук е ясно, че старата и новата организация на партията са съвсем различни. Организацията на партията се развиваше към централизма заедно с това, като партията ставаше действително пролетарска социалдемократическа организация, под влиянието на развиващото се работническо движение и в процеса на борбите на работническата класа в България. Тъй че всички изменения, които досега са направени в организационния устав на партията, са наложени от нейния ръст, от усложняването на нейните задачи. В бъдеще измененията в организацията на партията ще се диктуват пак от бъдещия ѝ ръст и усложнявания на задачите ѝ, в свръзка с развитието на работническото движение и работническите борби и в духа на централизацията на нейната дейност, т. е. в духа на по-строга планомерна системна и целесъобразна дейност.

2. Анархо-либерализмът

След очистването на партията от общоделците, от 1903 год. насам, индустриалният подем, почнат от 1901 г. в България, се засили, а заедно с това и развитието на работническото движение получи нов тласък. От 1903 г. насам дотолкова то се засили, че следната 1904 год. се основа *общ работнически синдикален съюз*, състоящ, според данните, изтъкнати в първия му конгрес, от 75 синдиката и разни работнически дружества с повече от 2000 члена. През 1904 година избухнаха 12 стачки, от които три, а именно стачката на работниците тютюнджии в Пловдив, стачката на работниците хлебари в същия град

и стачката на работниците от една текстилна фабрика в Самоков, бяха по-важни, а през 1905 г. избухнаха 34 стачки, според сведенията, макар и крайно непълни, дадени от II-ия синдикален конгрес. Като сравним работническото движение през 1903 год. с това след тази година, намираме голяма разлика. През 1903 год. всички работнически синдикати и дружества в България едвам достигаха числото 30, когато през 1904 година те достигат числото 75. От друга страна, през 1903 г. са отбелязани само две стачки, когато през 1904 год. — 12, а през 1905 г. — 34 стачки. Естествено, това така засилено работническо движение разширяваше и усложняваше задачите на партията, толкова повече, че то не само растеше под прякото нейно влияние, но и се намираше в най-тясна връзка с нея. То неотразимо ѝ налагаше да централизира още повече своята дейност. То ѝ налагаше още по-строга планомерност, системност и целесъобразност на партийната пропаганда и агитация. На първо място то изтъкна в партията въпроса за партийната литературна пропаганда и агитация, за нейното приспособяване към новите нужди и задачи, поставяни от нараслото работническо движение, за нейното целесъобразно насочване, следователно, за по-строгото централизиране на всички партийни средства и сили. Обаче в стремежа да нагоди своята литературна пропаганда и агитация, както и цялата си дейност, към поставените от работническото движение нови задачи и нужди партията се среща с остатъците на дребнобуржоазния и интелегентския индивидуализъм и анархизъм, останали в нея от епохата на общоделството. Тя се среща с *анархо-либерализма*.

Анархо-либерализмът в работническата социалдемократическа партия е същото дребнобуржоазно и интелегентско-индивидуалистично течение, каквото беше онова, против което партията водеше борба в продължение на много години. Поради това всичко, каквото характеризира последното, се отнася и към анархо-либерализма. Буквално няма никаква разлика между анархо-либерали и общоделци. Истина е, че между общоделството и анархо-либерализма в партията може да се прокара една разлика във времето на проявата им. Общоделството се яви в партията още от самото начало, когато работни-

ческото движение беше съвсем слабо, когато работниците бяха под пълното влияние на дребнобуржоазната идеология и когато именно този работнически елемент влизаше в партията с тази още непролетарска идеология и се ръководеше от дребната буржоазия и нейната интелигенция в партията. Общоделството в нея се явяваше израз именно на дребната буржоазия и на дребнобуржоазната идеология на работническия елемент в нея. Затова то, като течение в нея, беше силно и борбата се продължи с години. Анархо-либерализмът се прояви две години след свършването на борбата с общоделството и тъкмо тогава, когато работническото движение се засили и когато работническият елемент стана мнозинство в партията, а поради това налагаха на партията по-строга централизирана дейност, по-голям самоцентрализъм в нейните редове и в нейните дела. Това обаче не хареса на интеллигентските индивидуалисти и анархисти, останали в партията след очистването ѝ от общоделството или сполучили да влязат в нея след него, но неразбрали смисъла на борбата ѝ с общоделството. Те именно се видяха стеснени от централизма, който налагаше на партията развитието на работническото движение, видяха се заплашени от работническия самоцентрализъм в нея. Те видяха в него и спрямо себе си „тирания“, „диктатура“, „автократизъм“. Неспособни да разберат развитието и задачите на работническата социалдемократическа партия като класова пролетарска организация, в свързката им с ръста на работническото движение, те в социалдемократическия ѝ централизъм видяха механически и бюрократически централизъм, в дисциплината — диктатура. И те въстанаха против него, като се обявиха за „либерали“ и за „крайно демократическия принцип“, т. е. за анархизма в пролетарските организации. Обаче анархо-либерализмът, като остатък от дребнобуржоазното и интеллигентско-индивидуалистическото течение в партията, не можеше да има онова влияние, което то имаше преди. Анархо-либералите се явиха представители на идеологията само на остатъците на партията от общоделството. И наистина при очистването на партията от последното в нея останаха няколко *болни организации*, неспособни за партийна работа, всъщност не „организации“, а малки групи от

интелигентски индивидуалисти, анархисти, дребни буржоа и по няколко работника, неотърсени още от дребнобуржоазната идеология, между които и формени лумпенпролетарии, нагълтали се само със социалистическа фразеология. Те бяха все от стария образец „организации“, в които се бореха честолюбията на интелигентски индивидуалисти, гнезда на раздори, клюкарства и скандали, а поради това неспособни за една пролетарска организация. Тези именно организации и този именно свят се отзова на позива на анархо-либералите против партията.

Такъв е произходът на анархо-либерализма в партията. Той е същият, както и на общото дневнобуржоазно и интелигентско-индивидуалистическото течение в партията. Само проявата му стана при по-други условия. Поради това анархо-либералите и общоделците са по всичко буквално едно и също. По природа, по разбираня, по похвати, по отношенията си към социалната демокрация и работническото движение, по метода на мислене и действия, по всичко буквално са едно и също. Вземете предишния и днешния орган на общоделците във в. „Единство“ и „Работническа Борба“ и днешния орган на анархо-либералите, „Пролетарий“, и вижте колко по всичко си приличат анархо-либерали и общоделци. Заедно те образуват левицата на буржоазията. И едните, и другите се борят против социалната демокрация с всички оръжия на буржоазията. Представителите на анархо-либерализма, както и представителите на общоделството, особено някои от тях, дълго време се търкаха о социализма в партията, обаче те останаха никак незапознати от социалистическата култура. Те си оставаха в партията с буржоазната си природа и с нея си излязоха от нея. Естествено е, че те не могат да употребяват други оръжия против работническата социалдемократическа партия и спрямо работническото движение освен ония на буржоазията. Анархо-либерализмът буквално повтаря всичко, което представляваше и представлява общоделството. Той върви по същия път, по който вървеше и върви последното. Разликата между тях е само в маската им, в етикета им: общоделството си туря етикета — „работническа социалдемократическа партия“, а анархо-либерализмът — „Пролетарий“. Но зад тези раз-

лични маски се крие една и съща природа — природата на буржоазните левици в България. Тази природа на анархо-либерализма е изтъкната достатъчно в партийния печат, а именно в статиите на сп. „Ново Време“ и „Работнически Вестник“, както и в брошурата на Христо Николов-Кабакчиев: *„Баснята за диктатурата в партията“*. Впрочем, тя може да се опознае и от брошурите на анархо-либералите против „котерията“, особено от брошурата: *„Оръжията на нашите противници“*, както и от органа им *„Пролетарий“*.

Ако борбата с общоделството погълна многогодишна остра борба, то с неговите остатъци в партията, с анархо-либерализма тя не се продължи и няколко седмици. Анархо-либералите избягаха от партията тъкмо тогава, когато тя ги повика на открита борба вътре в себе си. Но своето бягство те маскираха изпървен, като нарекоха партията „котерия“, а нейния стремеж към самоцентрализъм — „диктатура“ и при това — „интелигентска диктатура“, а организацията на партията — „остаряла“ и негодна за една пролетарска партия. По такъв начин анархо-либералите се опитаха да си запазят фирмата „социалисти“, и то „истински социалисти“, защото прибавиха към нея и „пролетарци“, и да представят работата, че между тях и партията има разногласия само по организационния въпрос, но не и по основните принципи. Обаче между анархо-либерализма и социалната демокрация има такава също коренна принципална разлика, каквато има между нея и общоделството или между нея и всяка друга буржоазна фракция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Работа на четците на този *Принос* е да направят заключенията от съдържанието му. Няма съмнение, че заключенията им ще бъдат различни, според разбиранята и вкуса им. Толкова повече това е така, като се вземе предвид, че съдържанието на книгата не е някой безжизнен предмет, който за тях може да бъде безразличен. Симпатиите на четците в случая ще бъдат разделени, понеже в книгата се засягат и личности, на които те може би предварително съчувствуват или не съчувствуват. А да не се засегнат личности, това беше невъзможно. Както във всяко обществено движение, тъй и в социалистическото, личностите са оръдие на обективното развитие. Не може да се говори за кое и да било обществено движение, без да се засегнат личностите, които са играли някаква роля в него. В социалистическото движение идейните течения, които се бореха в него, се представляваха и защитаваха от тия и ония личности. Естествено е, че като се говори за социалистическото движение, се говори и за личностите, като представители и защитници на известни идеи, на идейните течения в него.

Социалистическото движение в България се започва, когато в страната господствуваше дребнобуржоазният начин на производството и когато класовото диференциране, разчленяването на класите, беше още в самото си начало. Поради това социалистическите идеи в началото се явяват утопически, дребнобуржоазни и народнически. Социализмът се схващаше като „хуманен“, „истински демократизъм“ и затова в социалистическото движение навлезе голяма маса интелигентни, които се чувствуваха демократично настроени. По такъв начин още в самото начало на социалистическото движение в него влизат две съвсем различни течения: социалистическо и демо-

кратическо, между които още от самото начало се започва борба, която се свърши с първата криза в социалистическото движение, с първото разцепване. Новото съединение на тези две различни течения под името „Работническа социалдемократическа партия“ даде надмощие в социалистическото движение на дребнобуржоазното демократическо течение. Надмощието на последното над социалистическото течение ставаше все по-голямо. Обяснява се това с материалните условия. България навлизаше в пътя на капиталистическото развитие, първите стъпки на което винаги се съпровождат с големи мъки, главно за дребните производители. Положението на дребната буржоазия изобщо ставаше все по-тежко. С други думи, „народът“ страдаше, а котериите, които се изреждаха на власт, не му донасяха никакво облекчение. Отчаян, той обръщаше очи към бога и руския цар, обаче и те не му помагаша. В такива страдни минути се яви „работническата социалдемократическа партия“, която заговори за неговите страдания на по-друг език от този, който той чуваше дотогава, и му посочваше пътища за спасение от страданията. Естествено, всичко идеалистично и демократично настроено от „народа“, главно от неговата интелигенция, потегли към социалистическата партия. А това все повече засилваше надмощието на демократическото течение в нея и тя все повече ставаше една дребнобуржоазна демократическа партия със социалистически етикет.

Обаче със засилването на капиталистическото развитие усили се и класовото разчленяване. Появи се работническата класа и почна работническото движение. Последното засили социалистическото течение в партията. По такъв начин почна се борбата между двете течения за надмощие в последната. И колкото повече се развиваше работническото движение, колкото по-чести ставаха конфликтите между труда и капитала, работническите борби, толкова повече социалистическото течение в партията вземаше надмощие. Навлизането на работническия елемент в нея го подхранваше. Борбата между двете течения все повече се изостряше, се обръщаше в борба за живот и смърт. Борбата приведе към ново разцепване на двете течения и вече окончателно. Историята на тази

борба съставлява историята на социализма в България от началото на социалистическото движение до днес.

Борбите, преживени в партията, са същите борби, които преживя и преживява партията в другите страни. Последните оказаха голямо влияние върху борбите в нея у нас и върху изхода им. Разликата е само в условията, при които се извършваха тези борби. Общоделското течение там се яви при по-високо капиталистическо развитие, следователно при голямо работническо движение, при големи работнически борби и от това при големия ръст на партията. Тука, в България, общоделството се яви продукт на икономическа закъснялост, на слабо капиталистическо развитие. Тези условия и подхранваха общоделското течение в партията у нас, и правеха борбата с него в нея по-мъчна. В страни с високо капиталистическо развитие и при пролетариат с висока теоретична подготовка, както например в Германия, общоделството не може да се оформи в особено течение в партията. То още в зародиша бива задушавано в нея. Напротив, в страни с по-слабо капиталистическо развитие, например във Франция или Италия, общоделството се оформява в особено течение и оттука разцепванията в партията на тия страни. В България, дето по исторически сложили се условия една буржоазна левица попадна под знамето на социалистическото движение, разцепването на партията и отделянето ѝ от буржоазната левица стана необходимо за ръста ѝ и за бъдещето на работническото движение в нея. Това беше отделяне на работническата класа от буржоазията в самостоятелна работническа социалдемократическа партия. Това беше премахване на пречките, които туряше буржоазната левица на нейния ръст, на нейното развитие като пролетарска организация, и вътре в нея.

От 1894 до 1902 година работническата социалдемократическа партия като политическа организация изпълняваше ролята на една радикалдемократическа партия. Нейната дейност като такава не мина безполезно. Тя накара буржоазните либералстващи и демократстващи котерии да излязат пред „народа“, т. е. пред селската маса и дребната буржоазия, с програми малко или много прилични на минималната ѝ програма, даже да усвояват нейните начини на агитация и организация, като

посочваха за образец организацията ѝ. Като социалистическа, работническата социалдемократическа партия в този период със своята теоретическа борба с десницата и левицата на буржоазията въвн от партията и със своята социалистическа критика и изследвания на българския живот, тя тласкаше и едните, и другите към все по-голямо самоопределяне като буржоазни фракции и уясняване собственото им положение в страната. В това отношение работническата социалдемократическа партия в този период много допринесе за социалното развитие на страната. Вътрешните ѝ пък теоретически борби с буржоазната левица тласкаше последната все повече да се самоопределя като такава, да обявява своята буржоазна природа, а това служеше за теоретическото издигане на работническия елемент в партията, за привличането нови работници в редовете ѝ и изобщо за класовото съзнание на работниците, за поставянето на партията, както и на работническото движение, върху почвата на класовата борба. А последното е най-сигурното средство, с което работническата социалдемократическа партия служи на интересите на своята класа и на социалното развитие на страната.

Окончателното очистване на партията от буржоазната левица в себе си тури началото на новия период от нейното развитие, на новия период от историята на социализма в България. Този нов период ще бъде, без съмнение, период на нови борби, на много по-големи, но и много по-славни борби с буржоазията. Няма съмнение, че в партията ще има и нови вътрешни борби. Тя е жив организъм, отсега тя се развива като пролетарска организация. Работническото движение в България отсега нататък ще се развива. Работническата класа у нас в бъдеще има да води действителни борби. Това ще прави задачите на партията все по-сложни, дейността ѝ по-интензивна, пред нея ще се отварят все по-нови хоризонти и все по-широко поле за работа. Всичко това ще създава почва за появяването в нея на нови мнения, даже на нови тенденции, около които ще се създават вътрешни борби. Обаче тези нови борби ще бъдат съвсем от друг характер. Те ще бъдат борби за асимилирането на мненията и на тенденциите в общото пар-

тийно мнение и общата партийна тенденция. Негодни за нейните задачи мнения и тенденции и неподдаващи се на асимилация в нея, партията, като всеки жив организъм, неусетно ще ги изхвърля вън от себе си. Почва обаче за образуването от мнения и дъри тенденции, особени противоположни течения, в партията не ще има. В дългогодишните вътрешни борби тя преживя периода на образуването вътре в нея на буржоазни течения. Само при едно условие това е възможно, а именно, ако се повтори случаят преди 12 години, т. е. ако се повтори съединението ѝ с буржоазни левици под знамето на работническа социалдемократическа партия. Но очевидно е, че това тя не може да направи.

Наистина именно буржоазната левица, от която се очисти партията, днес говори за съединение на „социалистическите сили“ и за „обединение“ на „пролетарските сили“. Какво означава това? — Очевидно е, че за нея съединението на „социалистическите“ и „пролетарските сили“ е средството, чрез което заблуждава несъзнателните работници, за да запази влиянието на буржоазията върху тях и да се противопостави на влиянието на социалната демокрация. Буржоазната левица, в лицето на общоделците и анархо-либералите, знае много добре, че съединение на работническата социалдемократическа партия с нея е невъзможно. Обаче тя тъй също много добре знае, както сега това знае и другият клон от буржоазната левица, а именно радикалдемократите, че без работниците те не могат да имат никакво политическо значение пред буржоазията и да играят някаква роля в буржоазното общество и че несъзнателните работници най-лесно могат да се отвлечат от влиянието на социалната демокрация, като се явяват в социалистическа маска и в маската на техен доброжелател. Затова тя говори за „обединение“ на „социалистическите“ и „пролетарски сили“. Викът на буржоазната левица за „обединение“ няма прочее никакъв друг смисъл.

След отстранението ѝ от партията буржоазната левица пренесе общоделството в работническото движение. Тъй нареченият „неутралитет“ на работническите синдикати и „свободен синдикализъм“ не е нищо друго освен общоделство и анархо-либерализъм в работническото дви-

жение. Самото проповядване „неутралитет“ на работническите синдикати, както и понятията ѝ за този „неутралитет“, най-добре говорят за целите на буржоазната левица от всички видове. За нея, както изобщо за цялата буржоазия, „неутралитетът“ е средство за разпокъсване силата на пролетариата, за попречване на неговото класово съзнание, с цел да го направи оръдие на своите егоистични цели. „Неутралитетът“ на работническите синдикати за нея означава неутралитет към теоретичния израз на работническото движение, към философията на пролетариата — към социализма, неутралитет към своята политическа организация — към социалната демокрация, отстраняване на пролетариата от нейното влияние, от влиянието на социализма. „Свободният синдикализъм“ не означава друго освен работническо движение, свободно от социализма, от социалистическа просвета, от класово съзнание, от влиянието на социалната демокрация. Обаче това никак не означава, че работническото движение трябва да бъде „неутрално“ към буржоазната левица, че работническите синдикати трябва да бъдат *свободни* от нейното влияние. По никой начин! Напротив, тя им препоръчва „неутралитета“ и „свободния синдикализъм“, именно за да ги тури под своето влияние и по такъв начин за сметка на несъзнателното работничество да прави „общо дело“ с другите буржоазни фракции и по неговия гръб да достига „своето възвеличение“ в буржоазното общество, т. е. да достига свои егоистически цели. Ясно е след това защо буржоазната левица, както и буржоазията изобщо, употребява такива усилия, за да държи несъзнателното работничество в заблудението, че *класовата борба* на пролетариата била глупост, пакостна глупост на някакви „сектанти“ и „тесногръди социалисти“, които искали да го отвличат от непосредствените, най-близките му интереси, от всекидневната му борба за подобрене положението, за които принцип било: „колкото по-зле, толкова по-добре“, и следователно, които били против реформите, полезни за пролетариата. Това са най-силните аргументи на всички агенти на буржоазията в полза на „неутралитета“ на работническите професионални организации, в полза на „свободния синдикализъм“. Тази аргументация на буржоазните агенти е,

разбира се, разчитана на невежеството на ония, на които се препоръчва „неутралитет“ и „свободният синдикализъм“. Въпросът не е там, че класовата борба отвличала вниманието на пролетариата от непосредствените му интереси, от всекидневните му борби и реформите. Тъкмо напротив, класовата борба е най-сигурното средство за пролетариата да достига своите непосредствени интереси, да добива от всекидневните си борби известно действително подобрене на положението и реформи, доколкото те са възможни в буржоазното общество. Въпросът е там, че класовата борба *съединява силите на пролетариата*, прави неговите всекидневни борби по-силни и изтръгването подобрения и реформи действителни, а не фиктивни. Този е най-важният въпрос за буржоазията, затова тя насочва всичките си стрели против класовата борба на пролетариата и против организацията му на тази почва, а му препоръчва „неутралитета“ и „свободния синдикализъм“, които не са съвместими с класовата борба, които разпокъсват силите на пролетариата.

Такава е прочее природата на „неутралитета“ и на „свободния синдикализъм“, които препоръчва на работниците и буржоазната левица. Ясно е, че този „неутралитет“ няма абсолютно нищо общо с *неутралитета*, който при дадена степен от развитието на работническото движение пази социалната демокрация спрямо работническите професионални организации. Този неутралитет се състои в това, че при дадена степен от развитието на работническото движение политическите и професионалните организации на пролетариата не се сливат, а съществуват отделно, като установяват помежду си все по-тесни идейни и организационни връзки. Но „неутралитетът“ и „свободният синдикализъм“, проповядвани от буржоазните левици, са в ръцете им само средства за борба против социалната демокрация, против връзките на работническото движение с нея, против класовата борба, следователно против единството на пролетариата.

В лагера на буржоазните левици се явява понякога разногласие по въпроса за „неутралитета“. Това разногласие напоследък изпъкна и в органите на общоделците. Разногласието се явява между „младите“ общоделци.

Едни от тях се обявяват за „неутралитета“, други против „неутралитета“ на работническите синдикати. Последното може да даде повод да се мисли де в буржоазната левица се появява социалистическо течение. Обаче стига да се вгледаме в разногласието им, та да видим веднага, че то е привидно, само формално. И наистина и едните, и другите „млади“ общоделци говорят за едно и също нещо, но на различни езици. Въпросът у тях се свежда към това, как по-добре да се запази „неутралитетът“ на работническото движение спрямо другите буржоазни фракции и спрямо социализма и социалната демокрация. Истина е, че „младите“ общоделци, които се обявяват против „неутралитета“, говорят за идейни връзки със „социализма“, обаче под „социализъм“ те разбират социалистическия етикет на буржоазната левица, зад който се крие старият им „социализъм“, т. е. общоделството, пренесено в работническото движение. Нищо повече! Това именно може да заблуждава неиздигнатите работници, толкова повече, че тази буржоазна левица недавна излезе из редовете на партията, което пречи на тези работници да видят, че зад социалистическата ѝ фирма се крие най-опасният им враг.

Заключението от всичко казано е ясно. Както въпросът за „обединението“ на „социалистическите“ и „пролетарските сили“, тъй и въпросът за „неутралността“ и „свободния синдикализъм“ се явяват за буржоазната левица във всичките ѝ видове средство за разпокъсване силата на пролетариата, за противопоставяне работническото несъзнание на влиянието на социалната демокрация. Но именно поради това за партията не съществува никакъв въпрос за „обединението“ на несъществуващи въвн от нея никакви „социалистически сили“. За нея въпросът се свежда към въпроса за систематична борба против буржоазните левици, които в социалистически маски се стремят да противопоставят работниците на тяхната партия, на тяхното най-съзнателно движение. Ако наистина има „социалистически сили“ въвн от нея, то *декларацията* по повод Амстердамската резолюция за „единството на партията“ посочва пътя на „обединението“ им. Обаче въпросът за съединяване силите на пролетариата за партията съществува. Но този въпрос

за нея не е нов; той съществува за нея, откато съществува социалистическото движение в България. Той беше и си остава за нея един всякогашен жизнен въпрос. Той съставлява най-главната ѝ, най-пряката ѝ задача. Към нея се насочват всички усилия на партията. Сбаче, очевидно е, че тази задача на социалната демокрация се свежда към съединяването силите на пролетариата върху почвата на класовата борба, върху почвата на неговата класова философия — социализма. Другояче да разбира тази си задача, би значило да се откаже от себе си като организация на най-съзнателното работническо движение. И очевидно е че механичeskото „обединение“ на някакви „социалистически сили“ не води към съединяването силите на пролетариата. Прочее, партията със своята централизирана, т. е. планомерна и систематична социалистическа агитация и пропаганда и в процеса на работническите борби всекидневно извършва и ще извършва съединяването силите на българския пролетариат. Всяка една работническа борба, макар и ръководена от буржоазията и нейните агенти, осветлявана от социализма, допринася за това единство на пролетариата у нас, достигането на което съставлява най-главната задача на социалната демокрация и в България. А че това е така, фактите всекидневно ни убеждават. Всички по-значителни работнически борби, ръководени и от буржоазната левица, напоследък донесоха едно увеличение на работническите организации, които се намират във връзка с партията. Партията и общият синдикален съюз все повече се засилват като чисто пролетарски организации и тяхното влияние господствува в работническото движение, т. е. те систематически съединяват силите на пролетариата. Но има и друго нещо важно. Ние днес наблюдаваме един много интересен факт. Работническите организации, които се намират под влиянието на буржоазната левица, постепенно се откъсват от него. Тъй нареченият работнически „картел“ в София все повече предприема икономически и политически акции, независимо от буржоазната левица и дори въпреки нейното желание. Такива бяха демонстрацията против еснафския закон⁸² и демонстрацията за в полза на работниците-зидари, както и влаченето на буржоазната левица от

него в майските манифестации. Това постепенно откъсване на „картела“ от влиянието на буржоазната левица е плод на работническите борби и на осветляването им от социалната демокрация от гледна точка на класовата борба и изобщо на пролетарския социализъм. Разбира се, че работническите организации при „картела“ още са много далеч от окончателното им откъсване от влиянието на буржоазната левица. В техните редове още господствуват заблужденията, посети в тях от последната, и най-главното от които заблуждения е отношението им към класовата борба на пролетариата. Но споменатите факти из техния живот са добри признаци, които ни убеждават, че в процеса на борбите, осветлявани от пролетарския социализъм, те все повече ще се отърсват от буржоазното влияние. А пък на българския пролетариат отсега-нататък предстоят сериозни борби, и в процеса на тези борби, осветлявани от социалистическата агитация и пропаганда, бърже ще расте действителното, социалистическото мощно единство на „пролетарските сили“. Пътят на „обединението“ „социалистическите“ и „пролетарските сили“ с буржоазните левици на „неутралитета“ и „свободния синдикализъм“ в работническото движение, който те препоръчват на пролетариата, е пътят на разпокъсването единството на пролетариата. За отклоняването на българския пролетариат от този пакостен за неговото единство и сила буржоазен път се бореше, се бори и ще се бори с всички сили социалната демокрация в България. Няма съмнение, че буржоазните левици, особено ония, излезли из партията, като се явяват в социалистическа маска и в маската на „неутралитета“ и „свободния синдикализъм“ като работнически приятели, могат за известно време да заблуждават несъзнателните работници и да ги употребяват за свои оръдия и против съзнателната част на тяхната класа, както това правеха и правят те и в другите страни с цел да попречат на успехите на социалната демокрация. Но тези пречки са временни; те не могат да спрат нейните успехи. Социалната демокрация има на своя страна логиката на нещата и една най-съвършена теория, каквато е Марксовата теория, и благодарение на това тя е мощна и става все по-мощна, тя побеждава и ще по-

беждава всички пречки, които ѝ се изпречват на пътя ѝ. Досегашната история на социализма и в България доказва верността на предвижданията ѝ. Няма никакви основания да се съмняваме, че бъдещата ѝ история ще потвърди нейните предвиждания още по-бляскаво. Бъдещето е на социалната демокрация, на пролетарския социализъм.

БЕЛЕЖКИ

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Най-крупното изселване от България до Руско-турската война от 1806—09 г.е станало след потушаването на Чипровското въстание. Според апостолическия нунций във Виена, софийският архиепископ Княжевич избягал с около 3000 души, които се заселили в Банат и Семиградско.
(Виж подробности у проф. Милетич „Заселването на католишките българи в Семиградско и Банат“. София, 1897 г.)
- ² „История славяно-болгарская о народах и царех и святых болгарских и всех деяния и бития болгарская“ (написана през 1762 г.) била издадена за първи път от А. В. Лонгинов в Люблин (Любляна) през 1885 г. Първото ѝ по-обстойно изследване е направено в „Периодическо списание“, кн. IV, 1871 г от проф. Марин Дринов. До 1948 г. са излезнали повече от 30 различни издания.
- ³ До 1850 г. се появили пет вестника и списания, а преди освобождението цифрата им достигнала до 85 броя (вж. „Български периодически печат“ от Ю. Иванов).
- ⁴ Таен (съзаклет) централен комитет. Комитетът бил образуван през 1866 година по внушението на румънското правителство, което било заплашено от военна интервенция от страна на Турция. В комитета влизали както революционни емигранти, така също и едри букурещки търговци. След уреждането по дипломатически път недоразуменията между Турция и Румъния, румънското правителство прекратило поддръжката на комитета, който скоро бил овладян изцяло от нереволуционните елементи в него, които съвсем променили първоначалния му облик. Дело на комитета е меморандумът до турския султан, в който му се предлага да стане цар на българите, като им даде самоуправление в границите на турската империя.
- ⁵ Земеделските каси в България, които съществували до 1864 г. като селски хамбари за взаимопомощ, били преобразувани от турския държавник Мидхад паша в кредитни учреждения.
- ⁶ Българското книжовно дружество (от 1911 г. Българска академия на науките) е основано през 1869 г. в Браила, Румъния, от Марин Дринов, Васил Друмев и В. Стоянов. То било подкрепяно материално от браилските, одеските и др. търговци. През 1870 г. дружеството започва да издава „Периодическо списание“.

- ⁷ Шопско въстание. Под шопско въстание Ботев разбира Нишкото въстание през 1841 година. По повод на това въстание френското правителство изпратило знаменития икономист Бланки, който дал ярна картина на робското положение на българския народ.
(Виж. Бланки „Пътуване из България през 1841 г.“)
- ⁸ Браилски въстания. През 1841 година, по всяка вероятност във връзка с Нишкото въстание, българските емигранти в Румъния организирали една чета от 230—300 души със задача да обяви въстание в Добруджа, което да се пренесе в България. При опита на четата да мине Дунава, тя била нападната от румънска военна част, която разгромила четата. Един месец по-късно в Браила пристигнал Г. С. Раковски, който подновил подготовката за въстание. При един атентат през 1842 г. организацията била разкрита, Раковски осъден на смърт и предаден на гръцките власти като гръцки поданик.
(Виж. Романски, „Браилски истории“.)
- ⁹ Дядо Николово въстание. През 1856 година, след Кримската война, бившият руски офицер, доброволец, капитан Никола Филиповски от Русе организира отред от четиристотин души. След предателство четата се разбягала, а капитан Никола (дядо Никола) убит при една засада.
- ¹⁰ „Решен ли е църковният въпрос“ (в. „Дума“, бр. 4).
- ¹¹ „Раболепният адрес“, за който споменава Ботев, бил подписан от няколко български търговци в Цариград през 1867 г. пре време на критското въстание. В спомените си д-р Стамболски разказва, че той бил написан в Дирекцията на печата, а след това били викани българи да го подписват. В него се осъжда въстанието на гръците в Крит и се казва, че „българският народ благодаренствува под короната на негово императорско величество султана“.
- ¹² Ботев нарича подигравателно турския султан „цариградски Мойсей“ заради издадения от него ферман във връзка с уреждането на българския черковен въпрос.
- ¹³ Ботев нарича българските свещеници „български левити“. Левит е едно от дванадесетте израелски колена (племена), от което са произлизали еврейските свещеници.
- ¹⁴ След руско-турските войни, през 1806—9, 1828 и Кримската война включително големи маси българско население се изтеглило заедно с руските войски. Това население било заселвано в Бесарабия и Таврия (Приазовските степи). Българската революционна емиграция начело с Раковски била против изселването. Раковски написал и издал без подпис, през 1861 г., книгата. Преселенето в Русия, или руската убийствена политика за българи е“. Брошурата била преиздадена с предисловие от Захари Стоянов през 1886 година.

- ¹⁵ През 1846 г. Прудон написал книгата „Икономическите противоречия, или философия на мизерията“. („Systeme des contradictions économiques“). (Книгата не е превеждана на български.) През 1847 г. като отговор на горната книга Маркс написал „Мизерия на философията“ („Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon“). (Книгата е излязла в две издания на български.)
- ¹⁶ Владението на турските земи в България се урежда с редица постановления, печатани в „Държавен вестник“ през 1879—1882 г. (Виж подробности в „Репорт от комисията, изпратена в Кюстендилския окръг да изучи положението на безземлените селяни“ [Д-р Константин Иречек и М. К. Сарафов], София 1880 г. и Жак Натан „Икономическа история на България, част II, София 1938 г.
- ¹⁷ Батемберг извършил държавен преврат на 9 май (н.с.) 1881 г. Той назначил за министър-председател руския генерал-лейтенант Казимир Густафсон Ернрот. В кабинета влизали още четирима консерватори: Г. Железкович, П. Стаматов, д-р К. Иречек и Н. Стойчев. Същевременно страната била разделена на пет окръга за извънредни комисари с неограничени права, на които били назначени офицерите: подполковник Котелников, подполковник Ремлинген, майор Кашалски, подполковник Логвенев и полковник Боборикин.
- ¹⁸ Заговор срещу Александър Батемберг е бил устроен от руските генерали Соболев и Каулбарс. (Виж подробности в книгата „Княз Александър I български“ от А. Ф. Головин.)
- ¹⁹ На 4. XII. 1886 год. забягналите в Цариград бивши управители на Източна Румелия подали до високата порта така наречения махзар. Махзарът бил подписан от М. Маджаров, С. С. Бобчев, д-р Хаканов и др.
- ²⁰ За български княз бил избран синът на датския крал Християн XIII, Валдемар Датски. Под натиска на руския император Валдемар се отказал от престола. Виж „дневниците на Великото народно събрание от 1886 г.“ и „Дневника“ на граф Ламсдорф.
- ²¹ Руският император Александър III без знанието на министерския съвет предложил за бълг. княз грузинския княз Мингрели. Кандидатурата била отхвърлена. Виж „Дневника“ на граф Ламсдорф.
- ²² На 18 септември 1886 година в София пристигнал генерал Каулбарс. Каулбарс действувал крайно нетактично и допринесъл за още по-голямото изостряне на българо-руските отношения.
- ²³ През 1886—7 година избухнали няколко бунта. Били разкрити и осуетени военни заговори в Шумен, Дупница, Русе и Видин. Избухнали бунтове в Перущица, Бургас, Сливен, Силистра и Русе, които били потушени.
- ²⁴ На 15/27 август 1892 година в Пловдив бил открит първият международен панаир, организиран от българската държава. Прави-

телството решило да организира панаира през 1891 година и учредило за това специална комисия. Били уредени специални павильони на Чехия, Унгария и Германия, а също така и павильон на българската държава. Отделните окръзи участвували със собствени павильони. Чуждестранните изложители излагали предимно земеделски уреди и оръжия.

²⁵ Борбата срещу народниците Димитър Благоев започнал през 1891 г. със статията „Писмо до редакцията“, отправено до в. „Лъча“, печатано в „Лъча“, год. I, бр. 6 и 7. По-крупни статии срещу народничеството Благоев публикувал в социалистическите списания. Те са:

„Научният социализъм, или марксизъм“, отговор на г. Прокопиев (сп. „Ден“, год. I, кн. 11—12 от 1891 г.)

„Марксистите, или социалдемократите, и г. Прокопиев“ (сп. „Ден“, год. II, кн. 3—4 от 1892 г.),

„Из живота и литературата. Велинов или Деборов“ (сп. „Ново време“, год. III, кн. II от 1899).

„Из живота и литературата. Критик в три лица“ („Ново Време“ год. III, кн. 9—10 от 1899.)

„Разлагане старите основи на народния живот“ (сп. „Ден“ год. II от 1892 г.)

„Нашата художествена литература“ (Т. Г. Влайков-Веселин. Разкази и повести, т. I) (сп. „Ново Време“, год. II от 1898 г.)

„Социализмът и работническият въпрос в България“, Пловдив, 1900 г.

²⁶ През 1883 г. Благоев организира в Петербург първата руска социалдемократическа група. Групата е известна в историята на руското революционно движение като „група на Благоев“.

В книгата на Тун „Руските революционни движения“ е дадена програмата на Благоевата група. Подробности за нея могат да се намерят и в книгите на Благоев „Кратки бележки из моя живот“ и „Из спомените ми за руската революция“.

²⁷ Благоев е чел на руски „Капитала“ в неговото първо издание от 1871 г. Руското издание на „Капитала“ било снабдено с популярно изложение на първата глава, написано от Карл Маркс специално за него. На български език „Капиталът“ бил издаден през 1905 г. Преводът е на Димитър Благоев.

²⁸ Главен редактор на „Съвременний показател“ бил Димитър Благоев с псевдоним Желязов. За живота и дейността му в Русия виж „Кратки бележки из моя живот“ и „Из спомените ми за руската революция“.

²⁹ В редактирането на в. „Демократ“ Благоев се намесва заедно с руския емигрант д-р М. Павлов. Виж „Кратки бележки из моя живот“ от Д. Благоев.

³⁰ В непълнен вид за първи път бил печатан „Наемният труд и капиталът“ във в. „Росица“. Отделно издание излезло през 1892 г

- ³¹ Учителската сбирка в Лом се е състояла през великденската ваканция на 1889 г. Видинският делегат е Димитър Благоев, който след неуспеха си да проагитира делегатите на сбирката започва усилен единична агитация, като резултат на която бива осъден на три години затвор за „оскърбление на величеството“. Благоев апелира присъдата и съдът го оправдава.
- ³² Първият конгрес на Втория интернационал бил свикан на 14. VII. 1889 г. в Париж. Продължил до 20. VII. На него присъствували 395 делегати. По думите на Енгелс, била представена цяла Европа: „Французи, немци, англичани, белгийци, австрийци, унгарци, холандци, руси, шведи, норвежци, датчани, швейцарци, поляци, испанци, румъни, португалци, чехи, българи, американци и др.
- ³³ Разходите на българската държава през 1889 г. се увеличили процентно в сравнение с 1880 г. на 273 срещу 100.
- ³⁴ През първите двадесет години след освобождението на България били построени около 1000 км. ж. п. линия на обща стойност около 112 милиона златни лева. През 1885 г. бил издаден закон, според който железниците могли да бъдат само държавна собственост.
- ³⁵ „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ От Д. Братанов (псевдоним на Димитър Благоев). Търново, скоропечатница на П. Х. Панайотов, 1891 г., 8, 115 стр. Българска социалдемократическа библиотека № 1.
- ³⁶ Търновската сбирка се състояла на 1, 2 и 3 април стар стил 1891 година. Според сведенията, дадени от единствения останал жив участник в Търновската сбирка, К. Бозвелиев, на нея присъствували осем души:
1. Димитър Благоев.
 2. Н. Хр. Габровски.
 3. Бозвелиев, като представител от Казанлък.
 4. Михаил Иванов, като представител от Дряново.
 5. Драган Герганов, студент от Търново, секретар на първи окръжен партиен съвет в Търново. След като заминал да следва в чужбина, се откъснал от социалистическото движение и повече не участвувал в него.
 6. Сава Мутафов, като представител от Севлиево.
 7. Представител от Габрово, на когото Бозвелиев името не може да си спомни.
 8. На сбирката присъствувал като „слушател“ и Георги Бакалов, който бил изключен заради участие в ученически бунт от Пловдивската гимназия и бил повикан по това време в Търново да работи като писар в кантората на Н. Хр. Габровски. На Търновската сбирка бил поканен да участва и Ефтим Дабев, който не дошъл, защото жена му щяла да ражда.
- ³⁷ Библиотеката била озаглавена „Българска социалдемократическа библиотека“. От нея са излезли 16 книги както следва:

1. „Що е социализъм и има ли той почва у нас ?“ От Д. Братанов, Търново 1891 г., 118 стр.
 2. „Какво искат социалдемократите ?“ Превел от руски Н. Хр. Габровски, 1891 г. 37 стр.
 3. „Първи май, годишен празник на работниците по целия свят“, Георги В. Плеханов. Превел от руски д-р Герганов, Търново 1892 г., 39 стр.
 4. Жул Гед. „Колективизмът“, превел от френски Н. Хр. Габровски 1892 г., 36 стр.
(В края две притурки от Ж. Гед и П. Лафарг.)
 5. Вилхелм Либкнехт. „Как е и как трябва да бъде (същинското име е : „Що са социалдемократите и какво те искат“)“. Превод от немски, Шумен, 1892 г., 24 стр.
 6. „Работническото движение и социалдемократите“. Превел от руски Х. — Шумен, 1892 г.
 7. П. Аржириадис. „Опит върху научния социализъм. Икономическа критика на капиталистическото производство“. Превод от френски, Шумен, 1892 г., 82 стр.
 8. Димитър Благоев. „Социализмът и задачите на българската работническа класа“. Шумен 1892 г., 66 стр.
 9. Пол Лафарг. „Религията на капитала“. Превел от френски Г. Бакалов, Шумен 1892 г., 63 стр.
 10. Пол Лафарг „Август Бебел“ (германски занаятчия — столар) превел Н. Г. — Шумен, 1892.
 11. Симон Дикщайн. „Кой на чий гръб живее“. Превел от руски Еню Марковски, 1892 г., 44 стр.
 12. Под Лафарг. „Комунизмът и икономическата еволюция“. Превел от френски Д. Петков, Шумен, 1893 г., 46 страници.
 13. П. Акселрод. „Работническото движение в началото на 60-те години и сега“. Превел от руски Еню Марковски, Шумен 1893 г.
 14. Август Бебел. „Жената и социализмът“. Превел от френски Н. Хр. Габровски, Търново 1893 г., 373 стр.
 15. Симон Дикщайн. „Принадената стойност“. Превел от полски Г. Бакалов, Търново 1893 г., 47 стр.
 16. Карл Маркс. „Гражданската война във Франция (1870—1871)“. С едно предисловие от Енгелс към III немско издание, превел от руски Д. Благоев, Търново 1894, 69 стр.
- ³⁸ Първият устав и програма на Българската социалдемократическа партия са публикувани в сп. „Исторически преглед“, год. 4, кн. 2.
- ³⁹ „Манифестът на комунистическата партия“. От Карла Маркса и Фридриха Енгелса. Превод от руското издание на 1882 г. |Преводът е направен от Иван Кутев, Русе, скоропечатница на Спиرو Гулабчев, 1891 г., V, 91 стр.
- ⁴⁰ От „Българска социалистическа библиотека“ излезли следните книги :
1. Бакс, Е. Б. „Новата етика, или религията на социализма, превел от английски Сами.
 2. Чернишевски, Н. Г. „Критика на философските предразсъдъци против общинното владение на земята“, превел Н. Бойкинов.

3. Маркс, Карл. „Въведение към критиката на философията на правото“ от Хегел. Превел Д. Бойкинов, София 1892 г.

4. Арну, Артур, „Мъчениците на Парижката комуна“, превел от френски Д. Бран.

5. Бакунин, Михаил. „Парижката комуна и понятието за държавата“. Превел Д. Бран. Русе 1892 г.

⁴¹ Сп. „Дума“, год. II, стр. 463. Критика и библиография.

⁴² сп. „Лъча“, в бр. 1 е поместена рецензия за „Що е социализъм и има ли почва той у нас“ без подпис, в която се съобщава, че колоните на списанието са отворени за тези, които искат да се изкажат по въпроса.

В кн. 3 на списанието в „Писмо до редакцията“ К. Прокопиев прави критика на Благоевата книга.

Благоев отговаря на Прокопиевата критика в бр. 6 и бр. 7.

Отговор на Благоевата статия от Прокопиев следва в броевете 8, 9, 10, 12, 13, 14.

Редакцията поканва Петър Габе, който в „Писмо до редакцията“ в бр. 16 поддържа схващанията на Прокопиев.

Полемиката завършва със статия „Социализмът в България“ от Н. Хр. Габровски, печатана в бр. 17.

⁴³ Ив. Ев. Гешев. „Периодическо списание“, год. 8, 1892 г., кн. 40, стр. 679—685, рецензия на книгата „Статистически сведения за земеделческата производителност на България при надвечерието на I-то българско земеделческо-промишлено изложение“, от М. Георгиев, София, 1892 г. Гешев полемизира с Благоев на стр. 683—84.

⁴⁴ Главен сътрудник на сп. „Ден“ и автор на обществените хроники до книжка 7 на год. II бил Димитър Благоев.

⁴⁵ Земеделско-промишленият конгрес в Пловдив се е състоял през 1892 г., свикан по инициативата на Иван Евстатиев Гешев.

⁴⁶ Типографското дружество в София е основано през 1883 година.

⁴⁷ На III извънреден конгрес на Българска социалдемократическа партия, състоял се на 4, 5 и 6 юли 1893 г. в Търново, участвували 24 делегати, представляващи 14 групи, а именно Горнооряховска социал. демократ. дружина — представлявана от 3 делегата; Търновска социалдемократическа дружина — от 6 делегата; Търновския работнически клуб — от 2 делегата; Дряновска социалдемократическа дружина — от 2 делегата; Габровска социалдемократическа дружина — от 1 делегат; Ст.-загорска социалдемократическа дружина — от 3 делегата; Хасковска социалдемократическа дружина — от 1 делегат; Кюстендилска социалдемократическа дружина — от 1 делегат; две Видински, социалдемократически дружини — представлявани от 1 делегат; Разградска социалдемократическа дружина — от 1 делегат; Поповска социалдемократическа дружина — от 1 делегат; Сеновска социалдемократическа дружина — от 1 делегат; Заревска социалдемократическа дружина — от 1 делегат.

В конгреса са участвували другари също от Сливенската, Пловдивската и Ямболската социалдемократическа дружина, които не са имали пълномощия на делегати.

Имената на делегатите не са посочени. Кратки протоколи на конгреса са печатани в „Работник“, бр. 37—41 от 1893 г.

⁴⁸ Програмата и уставът са напечатани във в. „Работник“ бр. 37—41 от 1893 г. Същите са препечатани в „Българска работническа партия (комунисти) в резолюции и решения“, съставил Рачо Караколов, Партиздат 1947 г.

⁴⁹ III конгрес на Българската социалдемократическа партия избира за делегат на Цюрихския конгрес Н. Хр. Габровски. Габровски представя пред конгреса едно изложение от името на Българската социалдемократическа партия, което е печатано във в-к „Работник“, бр. 43—45 год. I, 1893 г.

⁵⁰ През 1886 г. Слави Балабанов основал в Цюрих социалистическото дружество „Рало“ (виж бележката за Слави Балабанов в именния показалец). По-късно [през 1889г.] в Женева бил образуван „Български социалдемократически клуб“. В него участвували Д. И. Бакърджиев, Слави Балабанов, Ст. Ноков, Г. Бакалов, Кр. Раковски и др. (вж. „Летописи марксизма“, кн. 5, 1928 г., Г. Бакалов „Г. В. Плеханов в Болгарии“).

⁵¹ „Библиотека по научния социализъм“ като официално издание на Българския социалдемократически съюз не е излизала. От съюзисти са издавани библиотеките: „Българска социалистическа библиотека, виж бел. № 40 и „Научна библиотека“, от която са излезли следните книги:

1. Бернщайн, Едуард. „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“. Превел Д. Димитров, Варна, 1892 г.
2. Нордау, Макс. „Л. Н. Толстой“. Варна 1903 г.
3. Кауцки, Карл — Основи на социалната демокрация.

⁵² „Работническа библиотека“ като официално издание на „Българския социалдемократически съюз“ не е издавана. От съюзиста Д. Бойкинов била издавана „Работническа библиотека“, от която излезли книгите:

1. „Сиромашка правда“ — издава Д. Бойкинов, 1892.
2. „Иде ли ми на сметка“ — издава Д. Бойкинов.
3. Пол Ези — „Уличната продавачка“.

⁵³ Брюкселският конгрес се е състоял на 10—23. VIII. 1891 г. Цюрихският конгрес се е състоял на 6—12. VIII. 1893 г.

⁵⁴ Благоев има предвид книгата на Габриел Девил „Еволюция на капитала“, популярно изложение на историческите и икономическите възгледи на Карл Маркс. Превод от френски, Севлиево, 1892 г., XXXIX, 164 стр.

Предговорът към „Еволюцията на капитала“ е бил подписан от „Няколко студента“ и представлява изследване на икономическото развитие на България от Освобождението до 1891 г.

- ⁵⁵ Статията „Задачите на българския социалдемократически съюз“, сп. „Ден“, год. III, кн. 2, стр. 148—153, е подписана с „член на Съюза“.
- ⁵⁶ В „Кратки бележки от моя живот“ Благоев пише, че през месец ноември 1893 г. една нощ бил арестуван в Пловдив, а след това, заведен в София и затворен в V участък. Бил арестуван по подозрение в съучастничество в заговора на Стоян Попов против живота на Фердинанд. Към края на месец ноември поради липса на улики бил освободен.
- ⁵⁷ Законът за печата от 1893 г. бил внесен в народното събрание от министър Стоилов. Той предвиждал наказателни мерки срещу публикуване „служебни тайни“.
- ⁵⁸ Димитър Благоев бил интерниран в Бяла Слатина, където преостоял само няколко дни, защото Стамболовият режим паднал. (Вж. подробности в Д. Благоев „Кратки бележки из моя живот“).
- ⁵⁹ Новият министър в Стамболовия кабинет бил Рачо Петров, който сменил ген. Михаил Савов.
- ⁶⁰ Работническите дружества били професионални организации на работниците. Работническите клубове — културно-просветни организации, създадени по инициатива на партията. Вестник „Работник“ печата редица дописки за създаването на подобни организации. Така в дописка от 4 декември 1893 г. се пише за образуването на работнически клуб в Попово, който си бил поставил за задача да просвещава работниците без разлика на пол, възраст и вяра.
- ⁶¹ Уставът и програмата били издадени в отделна брошура „Социалдемократическата партия“, София, 1895 г. Същите са поместени в книгата „Българска работническа партия (комунисти), в резолюции и решения“, съставена от Р. Караколов, Партиздат, 1947 г.
- ⁶² Вестник „Социалист“, бр. 80, 1895 г.
- ⁶³ Вестник „Социалист“, бр. 62—64 1896 г.
- ⁶⁴ В листата на Казанлъшката социалдемократическа група бил включен д-р К. Кръстев.
- ⁶⁵ През 1895 г. в Бреслау се състоял конгрес на Германската социалдемократическа партия, който изработил аграрна програма, останала да съществува до световната война.
- ⁶⁶ Австрийският финансист барон Хирш сключил договор през 1872 г. като дал 9.000.000 златни лева подкуп на Махмуд паша за експлоатацията на линията Белово, София, Кюстендил, Скопие, която трябвало да построи за сметка на турското правителство специално създаденото „Дружество за експлоатация на източните железници“.
- След освобождението барон Хирш, поддържан от австрийското правителство, се обявил за собственик на линията и спечелил завелото се дело, въпреки представените от турската държава документи.

През 1883 г. българската държава получила линията срещу задължението да построи в своята територия линии, които да свържат линията Виена, Белград, София, Цариград и да осигури превозването по тарифи върху началото на „най-облагодетелствуваните държави“.

- ⁶⁷ Селските бунтове в Тръстеник, Шабла и Дуранкулак избухнали през м. юни 1900 г. Били изсечени със сабли от два ескадрона, изпратени от Балчик, около 400 души — жени, деца, мъже.
- ⁶⁸ „Земеделческият въпрос“ от Кауцки. Авторизиран превод от Янко Сакъзов. Печатница „П. Зилбер“, 1899 година, 282 стр.
- ⁶⁹ Благоев полемизира с Прокопиев в статиите „Писмо до редакцията“, „Научният социализъм, или марксизъм, отговор на г. Прокопиев“, „Марксистите, или социал-демократите, и г. Прокопиев“, „Из живота и литературата. Велинов или Деборов“, „Из живота и литературата. Критик в три лица“ (Виж къде са печатани статиите в бел. № 25).
- ⁷⁰ Виж бележка № 42.
- ⁷¹ Виж бележка № 42.
- ⁷² Писмото на Маркс до Михайловски е публикувано във в. „Надходная воля“, 1886 г. № 5, стр. 215—218.
- ⁷³ Такива прошения били изпратени от всички по-големи градове в страната. В Търново то било подписано от 80 души, в Горна Оряховица — 40, Габрово — 70, Казанлък — 30 и др.
- ⁷⁴ Сп. „Ново време“ год. IV, стр. 1134—1140. Из живота и литературата: Pro domo sua. „Общо дело“ и другарят Янко Сакъзов. Решенията на конгресите по печата и двунеделните „списания“. Едно напускане почвата на Работническата социалдемократическа партия и едно отдалечаване от принципите ѝ. — За терминологията на нашето учение. — Въпрос за тактиката и формата му, в която го подига „Общо Дело“. — Ред въпроси, които искат обяснение. От Д. Б.
- ⁷⁵ „Общо Дело“, год. III, стр. 184—189, „Тесен‘ и ‚Широк‘ марксизъм“ от Янко Сакъзов.
- ⁷⁶ Щудгардският конгрес на Германската социалдемократическа партия се е състоял през 1896 г.
- ⁷⁷ „Партийните организации“, Работнически вестник, год. VI, бр. 2 от 30 октомври, 1903 год. „Партийните членове“, Р. В. бр. 4 от 10 окт. с. г. „Дребната буржоазия в работническата партия“ Р. В. бр. 5 от 17 окт. с. г. „На крив път“, Р. В. бр. 6 от с. г. „По нашата деятелност“ Р. В. бр. 12 и 13 от 12 дек. с. г. „Един забравен дълг“, Р. В. бр. 14 от 19 дек. с. г.
- ⁷⁸ „Демократизъм и социализъм“. Работнически вестник, бр. 44, 45 46, 47 от 28 юни и 6, 13 и 20 юли от IV год., 1900 г.

- ⁷⁹ „Бележки по брошурата „Разпра в работническата партия“ от Д. Димитров“, Работнически вестник, год. IV, 1900 г., бр. 49—48 от 11 август.
- ⁸⁰ Към стр. 488.
Народните представители на Българската работническа социал-демократическа партия били както следват:
IX нар. събрание — Я. Сакъзов — Ямбол, касиран, и Н. Габровски — Павликени
X нар. събрание — Н. Габровски — Павликени
XI нар. събрание — Г. Кирков — Сливен
XII нар. събрание — Д. Благоев — Ямбол, Г. Кирков — Сливен, Н. Габровски — Търново, А. Конов — Севлиево, Я. Сакъзов — Ямбол. Вл. Димитров — Ямбол. Н. Харлаков.
- ⁸¹ „Опортюнизъм или социализъм“, сп. „Ново Време“, год. VI, стр. 1083—1100. Д. Б.
- ⁸² Към стр. 545.
Подробности за еснафския закон виж в книгата на Д. Благоев „Индустрия или земеделие (Икономическа история на България)“

ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ

Братство. Обществено-книжовен вестник. Редактор-издател Георги А. Кърджиев. Дваж месечно. Русе, скоропечатница на Н. К. Жейнова, 1881 год.

год. I, брой 1 (1. VIII. 1881 г. — бр. 56, 12. VI. 1882 г.)

год. II, брой 1 (19. I. 1884 г. — бр. 9, 17. III. 1884 г.)

Година I от вестника е била печатана в Русе. Година II е била печатана в София. Първата годишнина е била спряна от правителството.

В първата годишнина на „Братство“ сътрудничил Захарий Стоянов, който придавал на вестника крайно либерален характер. Били помествани статии от сръбския радикалсоциалист Васа Пелагич, говорило се против монарсите и за големите суми, които те получават от своите народи. „Братство“ се борил за възстановяването на Търновската конституция.

През 1884 г. „Братство“ бил подновен като цанковистки вестник, в който активно сътрудничил Марко Балабанов.

Български преглед. Списание за наука, литература и обществен живот. Издава дружество „Общи труд“. Месечно, София, печатница „Вълков“, 1893 г.

Сп. Български преглед е излизал от 1893—1900 год. Излезли са 6 пълни годишнини. Редатор на списанието бил Беньо Цонев. Близки сътрудници на списанието са проф. Милетич, Иван Вазов, проф. Шишманов и др. български писатели.

Век. Политически, книжовен и търговски вестник. Притежател и съчинител Марко Д. Балабанов. Седмично, Цариград, печатница Карапетров и др., 1874 г.

год. I, брой 1—52 (12. I. — 28. XII. 1884 г.).

год. II, брой 1—52 (4. I. — 27. XII. 1875 г.).

год. III, брой 1—19 (3. I. — 8. V. 1876 г.).

Вестник „Век“ започнал да излиза под редакцията на Марко Балабанов и Христо Т. Стоянов. Бил спрян от турското правителство на 8 май 1876 г. след избухването на Априлското въстание. Продължил да излиза под името „19 век“.

„Век“ се явява след създаване на българската екзархия. Той е реакционен, антиреволюционен вестник, критикуван често от букурещките революционни вестници „Независимост“ и „Знаме“

Вестник Европы Руски либерален вестник, излизал от 1866—1918 г. Полемизирал с марксистите.

Демократ. Политически, икономически и литературен вестник. Редактор-издател Г. Белов. Дваж седмично. София, печатница Г. Белов, 1886 г., год. I, брой 1—7 (25. I. — 19. VI. 1886 г.).

Във в. „*Демократ*“ участвувала активно Вела Благоева. Поради крайния му демократизъм вестникът бил злъчно нападан от Захарий Стоянов във в. „*Независимост*“.

Ден. Месечно списание, редактор Янко Сакъзов. Шумен, скоропечатница Сп Гулабчев, 1891 год., год. I—IV (1891—1896), по 12 книжки всяка годишнина.

От книжка 7 на година II списание „*Ден*“ започва да се печата в София. До книжка 7, год. II Димитър Благоев активно участвува в списанието. След това около „*Ден*“ се сгрупирват съюзистите. След съединението на партисти и съюзисти „*Ден*“ става орган на Българската работническа социалдемократическа партия.

Другар. Защитник на работническите интереси. Орган на Български социалдемократически съюз. София, печатница на „Либералний клуб“, 1893 г. Отговорен редактор Евтим Дабев. год. I, бр. 1—52 (3. IX. 1893 — 22. IX. 1894).

„*Другар*“ спрял да излиза след обединението на партистите и съюзистите и решението да се започва издаването на в. „*Социалист*“.

Дума на българските емигранти. Редактор Д. Чавлар (псевдоним на Христо Ботев), седмично, Браила, печатница Д. Н. Паничков, 1871 г.

год. I, бр. 1—5 (10. VI. — 5. VIII 1871 г.).

„*Дума*“ бил редактиран от Христо Ботев до брой 4 включително. Според проф. Ал. Бурмов бр. 5 бил редактиран от А. Савич.

„*Дума*“ започва да излиза през лятото на 1871 г., когато временно бил спрял да излиза в. „*Свобода*“. В „*Дума*“ на българските емигранти е поместен прочутият фейлетон на Ботев „*Смешен плач*“, написан по повод съжаленията на сп. „*Читалище*“ за разрушенията, които парижките комунари извършили в „*най-красивия град на света*“.

Дума. Литературно, научно, политическо списание. Редактор Н. Йонков — Владикин. Месечно, Пловдив, печатница на Н. Ф. Чипев, 1890 г.

год. I—III (1890—1894). Всяка годишнина по 12 книжки.

Първите книжки на сп. „*Дума*“ имат либерално, дори радикал-социалистическо направление. От втората годишнина то получава реакционен характер.

Единство. Временен социалдемократически лист. Седмично, София, печатница „Либералний клуб“, 1903 г.

год. I, бр. 1—19 (3.IV—26. VII. 1903 г.).

Журнал съвременний показател. Обществено-икономическо, политическо, литературно обозрение. Отговорен редактор В. Живкова, редактор Д. Б. Желязов (Димитър Благоев), Издава обществото „*Разпространение на знанията*“. София, скоропечатница на К. Т. Кушлев, 1885 г.

год. I, бр. 1—3.

Трите книжки на „*Съвременний показател*“ са излезли както следва: през юни, юли и август 1885 г. Поради настъпилите

събития около Съединението и сръбско-българската война списанието спира. В сп. „*Журнал съвременний показател*“ Димитър Благоев пише за задачите, които има да осъществи грядущата „*Социалдемократическа партия*“.

Земеделец. Вестник за земеделието въобще, народната икономия и самоуправа. Редактор-издател Д. М. Наумов. Триж месечно, Стара Загора, печатница на в. „Земеделец“, 1883 г.

Год. I, бр. 1—36 (1. I. 1883 — 20. II 1884).

Год. II, бр. 1—36 (1. III. 1884 — 20. III. 1885 г.).

Год. III, бр. 1—9 (1. V. — 20. VI 1885 г.).

В уводната статия на вестника Димитър Маринов казва, че „*няма добро земеделие там, гдето няма индустрия*“. Вестник „Земеделец“ бил популярен и добре редактиран селскостопански вестник.

Знаме. Вестник политически и книжевни. Редактор Х. Ботев, Букурещ, печатница „Свобода“, 1874 г.

Год. I. бр. 1—27 (8. XII. 1874 — 14. IX. 1875 г.).

Вестник „Знаме“ започва да излиза, след като Любен Каравелов спрял да издава в. „Независимост“. В „Знаме“ Христо Ботев издигнал лозунга за южнославянската федерация, на която до този момент са пречили правителствата на свободните балкански народи. Ботев казвал, че българският народ трябва да се надява главно на собствените сили за освобождение.

Знание. Издание за наука и литература. Редактор Л. Каравелов, Букурещ, печатница „Знание“, 1875 г.

Год. I, 1876 г., излезнали 24 броя.

Год. II, 1876 г., излезнали 4 броя.

През 1878 г. Каравелов започва да издава отново в. „Знание“ под год. II, от който излезнали 2 броя (15. II. — 15. V. 1878 г.). в гр. Търново.

Каравелов започнал да издава „Знание“ след спирането на „Независимост“, като прави завой в дясно в политическите си схващания и се отказва от революционната дейност. В „Знание“ Каравелов пише: „*Учете се, мили птички, четете и пишете*“ вместо издигнатия по-рано от него лозунг „*Свободата не ще екзарх, иска Караджата*“.

Лъча. Научно, литературно и обществено списание. Отговорен редактор В. Велчев, Татар Пазарджик, печатница на Н. Радулов, 1892 г., два пъти месечно. Год. I, бр. 1—24 (1892).

Списанието е било редактирано от Велчо Т. Велчев. След съединението си с шуменския в. „Правдина“ започнал да излиза под името „Прогрес“. Имало антистамболовистки характер. В него се е печатала полемиката между Благоев, от една страна, и Прокопиев и Габе, от друга, за книгата „*Що е социализъм и има ли той почва у нас*“ от Д. Братанов.

Македония. Вестник политически и филологически. Редактор П. Р. Славейков, печатница на в. „Македония“, Цариград, 1866 г., дважд седмично.

Год. I, бр. 1—52 (3. XII. 1866 — до 1867 г.).

Год. II, (1867—68), излезнали 52 броя.

Год. III, (1868—69), излезнали 52 броя.

В подзаглавието на вестника било писано „*Лист за политика, книжевност и търговия*“.

Год. IV, (1869—70), излезнали 87 броя.

Год. V, (1870—71), излезнали 52 броя.

Год. VI, (1871—72), излезнали 18 броя.

Вестник „*Македония*“ бил спрян заради статията „*Двете касти и двете власти*“ от Св. Миларов, в която се казва: „С изпъждането на гръцките калугери не се е свършила българската революция, нито пък ще се спре тя с това ваше поведение“. Петко Рачов Славейков започнал издаването на „*Македония*“, след като в. „*Гайда*“ спрял да излиза. Когато застъпил тезата за българската автономия в рамките на турската империя, в. „*Македония*“ бил нападат остро от българските революционери.

Мисъл. Списание за наука, литература и критика. Редактор д-р К. Кръстев. София, печатница на „*Либералний клуб*“, 1892 г.

год. I—III по 12 книжки.

год. IV—VIII по 10 книжки.

год. IX—12 книжки.

год. X—XVII по 12 книжки.

Списание „*Мисъл*“ се е редактирало при близкото сътрудничество на П. Р. Славейков, П. Ю. Тодоров, П. К. Яворов и др. български писатели и критици. То се противопоставя в своята практика на реалистичното течение в българската литература. „*Мисъл*“ polemизира с българските социалисти.

Напред. Научно-книжовен и политически вестник. Редактор-издател Г. А. Кърджиев, София, Народна печатница на Б. Прошек, 1901 г.

Год. I, бр. 1—18 (5. III. — 7. XI. 1885).

Год. II, бр. 1—9 (27. III. — 26. IX. 1886).

Год. III, бр. 1—38 (5. XII. 1887 — 25. XII. 1888 г.).

Год. IV, бр. 1—17 (1. III. — 30. XII. 1889 г.).

Год. V, бр. 1—3 (5—25. III. 1894 г.).

„*Напред*“ е цанковистки русофилски вестник, който нападал злъчно Стамболовия режим.

Народен глас. Седмичен вестник за борба и агитация, главен редактор Никола Хр. Габровски, Търново, скоропечатница на П. Х. Панайотов, 1894 г.

Год. I, бр. 1—13 (17. VI. — 26. IX. 1894 г.).

Народ. Орган на Работническата социалдемократическа партия. Отговорен редактор Г. Георгиев. Седмично, София, печатница *Напред*, 1897 г.

Год. I, бр. 1—39 (15. XI. 1897 — 31. VI. 1898 г.).

„*Народ*“ е продължение на в. „*Социалист*“.

Независимост. Вестник политически и книжевни. Редактор Любен Каравелов, седмично, Букурещ, печатница „*Свобода*“, 1873 г

Год. III, бр. 23—52 (23. II. — 15. IX. 1873 г.).

Год. IV, бр. 1—52 (39. X. 1873 — 12. X. 1874 г.).

Вестник „Независимост“ започва от год. III, бр. 23, защото запазва номерацията на в. „Свобода“, който бил спрян от Каравелов по внушение на румънското правителство след залавянето на Васил Левски и протестите на турското правителство. Вестник „Независимост“ бил орган на революционната партия.

Независимост. Редактори Захарий Стоянов, Д. Петков, В. Ризов, София, скоропечатница „К. Т. Кушлев“, 1886 г.

Год. I, бр. 1—38 (18. I. — 5. VIII. 1886 г.).

Вестник „Независимост“ имал либерална, русофилска тенденция.

Die Neue Zeit теоретически орган на Германската соц. демокр. партия. Излизал от 1883—1923 г. От 1883 до 1917 г. бил редактиран от К. Кауцки.

Ново време. Месечен преглед на умствения и обществения живот. Редактор Д. Благоев, Пловдив, печатница „Труд“, 1897 г.

I. кн. 1 — 10.	ян. — дек.	1897.
II. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1898.
III. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1899.
IV. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1900.
V. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1901.
VI. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1902.
VII. София кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1903.
VIII. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1904.
IX. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1905.
X. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1906.
XI. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1907.
XII. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1908.
XIII. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1909.
XIV. кн. 1 — 12.	ян. — дек.	1910.
XV. (полумесечник) кн. 1 — 24.	ян. — дек.	1911.
XVI. кн. 1 — 16. 15 януари	— 1 септ.	1912.
XVII. кн. 1 — 24. 15 септ. 1913	— 1 дек.	1914.
XVIII. кн. 1 — 18. 15 януари 1915	— 1 януари	1916.
XIX. кн. 1 — 24. 1 юли 1919	— 1 юли	1920.
XX. кн. 1 — 24. 1 септ. 1920	— септ.	1921.
XXI. кн. 1 — 24. 1 септ. 1921	— 15 авг.	1922.
XXII. кн. 1 — 24. 15 септ. 1922	— 15 авг.	1923.
XXIII. кн. 1	1 септ.	1923.

От год. IX. „Ново време“ става теоретически орган на Българската социалдемократическа партия (тесни социалисти). Излезли са 23 годишници (1897—1923). През Балканската и Европейската война „Ново време“ не е излизало. От годишнина XXIII излезла само една книжка през месец септември 1923 г. След Септемврийското въстание списанието било спряно. От 1947 г. поднови излизането си като орган на Българската работническа партия (комунисти), а от 1948 г. — като орган на Българската комунистическа партия.

Общо дело. Списание за книжевен и обществен живот. Директор Янко Сакъзов. Отгов. редактор д-р Н. Петров. Дваж месечно, София, печатница „Св. София“, 1900 г.
год. I. (1900—1901) 24 книжки
год. II. (1901—1902) 24 книжки
год. III. (1902—1903) полумесечно списание, 20 книжки
год. IV. (1903—1904) месечно, 10 книжки
год. V. (1904—1905) десет книжки

Освобождение. Социалдемократически вестник. Отговорен редактор Иван Чуков, седмично, Търново, 1895 г.
Год. I, бр. 1—51 (26. VII. 1895 — 11. IX. 1896 г.).
Год. II, бр. 1—50 (5. X. 1896 — 12. VI. 1898 г.). Редактор-притежател Н. Хр. Габровски.
Год. III, бр. 1—5 (25. VI. — 15. VIII — 1898 г.).
Редактор на в. „*Освобождение*“ бил Н. Хр. Габровски.

Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Издавано е в Браила, Румъния. Почнало да излиза през 1870 г., но издаването му било толкова нередовно, че 12 книжка излязла през 1876 год. След освобождението „*Периодическо списание*“ почнало да излиза в София като орган на Българската академия на науките, която е продължител на делото на Българското книжовно дружество. Списанието било редактирано от В. Д. Стоянов при близкото сътрудничество на Нешо Бончев, Ив. Вазов, Ив. Каролев, Т. Пеев, Марин Дринов и др. Публикувало е и народни песни.

Нашите революционери са се отнасяли с известно уважение към това списание, но това не им е пречило да го критикуват заради неговото еволюционистическо направление.

Правдина. Общонеделен обществен лист. Редактор Рачо П. Косев. Шумен, печатница „Основа“, 1892 г.
Год. I, бр. 1—13 (8. VIII. — 31. X. 1892 г.).
След спирането на „*Правдича*“, който се обединява с „*Лъча*“, от Пазарджик започва да излиза в. „*Прогрес*“. Вестник „*Правдина*“ е антистамболовистки.

Право. Вестник за народни, политически и книжевни новини. Отговорник и издател Ив. С. Дочков, Цариград, печат. „А. Минасиана“, 1869 г.
Год. IV, бр. 1—52 (4. III. 1869 — 21. II. 1870 г.).
Вестник „*Право*“ е продължение на в. „*Гайда*“ и затова номерацията му започва от год. IV. Редактор на „*Право*“ след Дочков бил Христо Стоянов, а след това Иван Найденов. От него са излезнали пет годишнини, като год. V и VI са имали по 52 броя, год. VII — 50 броя, а година VIII — 41 броя. След спирането на в. „*Право*“ Иван Найденов го продължил под името „*Напредък*“. „*Право*“ ратувал за самостоятелна българска църква, като съветвал българските първенци за единомислие, умереност и критикувал остро българските революционери в Букурещ.

Прогрес. Еженеделен обществен вестник. Редактор и издатели Б. Величков, В. Т. Велчев и Рачо П. Косев. Татар Пазарджик, печатница „Цв. Радулов“, 1892 г.

Год. I, бр. 1—52 (14. XI. 1892 — 6. XI. 1893 г.).

Год. II, бр. 1—52 (13. XI. 1893 — 21. IX. 1894 г.).

Год. III, обществено-литературен вестник, редактор В. Т. Белчев, два пъти седмично, София, бр. 1—96, от 24. IX. 1894 до 20. X. 1895 г.

Год. IV, бр. 1—100 (от 23. IX. 1895 — до 21. IX. 1896 г.).

Год. V, бр. 1—95 (5. X. 1896 — 20. IX. 1897 г.).

Год. I е излизала с месечни литературни притурки. Год. II се печата в Пловдив, а год III, IV и V се печатат в София.

Вестник „*Прогрес*“ се създава след сливането на шуменския вестник „*Правда*“ и пазарджишкия вестник „*Лъча*“. В „*Прогрес*“ са участвували Константин Величков, Г. Баламезов, А. Митов и други.

„*Прогрес*“ бил антистамболовистки вестник, поради което печатницата му била разрушена от един стамболовистки погром. Полемизирал остро със социалистите и към края на излизането си придобил ярко очертан реакционен характер.

Промишленост. Научно икономическо списание под редакцията на Л. Паяков, К. Милде, Н. Попов, Христо Атанасов, Иван Бояджиев и други. Свищов, скоропечатница на Д. Дамянов 1867 г. Год. I, (1887—1888), излезнали 24.

Год. II, Икономическо и научно списание, издава дружество „*Промишленост*“ в гр. Свищов (1889 г.), излезнали 12 книжки.

Год. III, 1890 г., излезнали 11 книжки.

Списание „*Промишленост*“ пропагандирало идеята за индустриализирането на страната. Изнасят данни за разрушаването на старите обществено-икономически отношения.

Работник (*Le Travailleur*), орган на Българската социалдемократическа партия. Редактор Н. Хр. Габровски. Седмично. Печатница „Основа“ в Шумен. 1892 г.

Год. I, бр. 1—52 (1. XI, 1892 — 23. X, 1893).

Год. II, бр. 1—43 (30. X, 1893 — 21. VIII, 1894).

Работник. Орган на народната партия. Редактор-отговорник Георги А. Кърджиев. Дваж седмично. Русе, печница на Л. Каравелов и Н. К. Шейнов, 1881 г.

Год. I, бр. 1—32 (I. 1881—13. V 1881).

„Работник“ започнал да излиза като орган на „Народната партия“, обаче такава партия не била основана. Главните сътрудници на вестника били Захарий Стоянов, Димитър Маринов, Т. Кърджиев и др.

В бр. 14 на вестника била поместена дописка от Варна, в която се казва, „че след убийството на цар Александър II работите в Русия-може би ще тръгнат добре“. Тази статия била един от поводите на Александър Батемберг да суспендира конституцията и да обяви режима на пълномощия.

Работническа борба. Орган на Работническата социалдемократическа партия. Дваж седмично, София, печатница „св. София“, 1903 год

В. „Работническа борба“ е бил орган на широките социалисти. Излизал е шест години до 1908 г. Редактиран бил от Ив. Златаров, К. Бенонов и П. Джидров.

„Работнически вестник“, (Седмичник). Казанлък, 1897 г.

Год. I, бр. 1—52. 4 септ. 1897 — 1 септ. 1898.

Год. II, бр. 1—50. 11 септ. 1898 — 20 авг. 1899.

Год. III, Ст. Загора, бр. 1—50. 27 авг. 1899 — 13 авг. 1900.

Год IV, София, бр. 1—50. 2 септ. 1900 — 31 авг. 1901.

Год. V, София, бр. 1—50. 6 септ. 1901 — 11 септ. 1902.

Год. VI, бр. 1—44. 19 септ. 1902 — 30 юли 1903.

Год. VII, бр. 1—50. 16 авг. 1903 — 22 юли 1904.

Год. VIII, (Дваж седмично бр. 1—89. 10 авг. 1904 — 19 авг. 1905. бр. 40 от г. VIII не е издаван; за двоен брой редакцията смята 58).

Год. IX, бр. 1—91. 5 януари 1905 — 11 авг. 1906.

Год. X, бр. 1—91. 18 авг. 1906 — 25 юли 1907.

Год. XI, бр. 1—93. 4 авг. 1907 — 10 юли 1908.

Год. XII, бр. 1—88. 15 юли 1908 — 29 май 1909.

Год. XIII, бр. 1—133. 2 юни 1909 — 28 май 1910.

Год. XIV, бр. 1—144. 31 май 1910 — 13 май 1911.

Год. XV, бр. 1—76. 16 май 1911 — 9 ноемв. 1911.

Год. XVI, (ежедневник) бр. 1—260. 12 ноемв. 1911 — 5 окт. 1912.

Год. XVII, бр. 1—288. 16 февр. 1913 — 20 април 1914.

Год. XVIII, бр. 1—288. 22 април 1914 — 8 април 1915.

Год. XIX, бр. 1—288. 9 април 1915 — 31 март 1916.

Год. XX, бр. 1—288. 4 април 1916 — 7 май 1917.

Год. XXI, бр. 1—288. 8 май 1917 — 22 май 1918.

Год. XXII, бр. 1—288. 25 май 1918 — 24 юни 1919.

Год. XXIII, бр. 1—288. 25 юни 1919 — 7 юли 1920.

Год. XXIV, бр. 1—288. 8 юли 1920 — 1 юли 1921.

Год. XXV, бр. 1—288. 2 юли 1921 — 21 юни 1922.

Год. XXVI, бр. 1—288. 21 юни 1922 — 5 юни 1923.

Год. XXVII, бр. 1—81. 6 юни 1923 — 8 септ. 1923.

Год. XXVIII, Виена, бр. 1—12. (13). 27 окт. 1923 — 8 фев. 1924.

Рабочий. Първият социалистически вестник в Русия, издаван нелегално в Петербург през 1885 г. от групата на Димитър Благоев. „Рабочий“ е излязъл в два броя, с по 1000 екземпляра тираж и се разпространявал между петербургските работници. Заради участието на Димитър Благоев в редактирането на вестника, а също така и в социалистическото работническо движение, той бил екстерниран през 1885 г. от Русия.

Работнически другар. Социалдемократически вестник. Отговорен редактор-издател Георги Василев (Г. Бъкалов). Сливен, 1894 г. Год. I., бр. 8—46 (2. IX. 1894 — 24. VI. 1895).

Вестник „Работнически другар“ се издавал в Сливен, а се печатал в Ямбол. Излизал като продължение на в. „Сиромашки защитник“.

Свят. Главен редактор д-р Д. Йовев. Седмично, София, печатница на Г. А. Ножаров. 1900 г.

В. „Свят“ излизал три години, бр. 1—162 от 30. I. 1909 г.—30. XI. 1902 год.

Свобода. Вестник политически и книжевен. Редактор Любен Каравелов, Букурещ, печатница „К. Ридулеско“, 1869 г.

Год. I, бр. 1—52 (5. XI. 1869 — 10. XII. 1870).

Год. II, бр. 1—52 (2. I. 1871 — 10. XI. 1872).

Год. III, бр. 1—22 (2. VII. — 25. XI. 1872 г.).

От 23-ти брой „Свобода“ се преименува на „Независимост“.

Курсът на „Свобода“ е революционен и радикално-социалистически. Борил се срещу „старите“ в Букурещ, събрани около Благодетелната дружина, и срещу просветителите в Цариград. Особено е атакувал всяка мисъл за разбирателство в турците, за обща държава или за подобрене под турска власт. Каравелов отрича на турците всяка възможност за цивилизация. В „Свобода“ е изнесена идеята за разбирателство между балканските народи, за да тури край на тюрското господство на Балканите.

Свободно слово. Отговорен редактор Стоян Петров. София, печатница „Либ. клуб“, 1893.

Год. I, бр. 1—104 (13. VI. 1893 — 30. V. 1894 г.).

Год. II, бр. 1—86 (31. V. — 24. IX. 1894).

„Свободно слово“ е бил орган на съединената буржоазна опозиция срещу Стамболов, но редакцията му се състояла главно от радослависти. След падането на Стамболов, когато се образува „народната“ партия на Стоилов—Гешев и радославистите отпаднали от тази концентрация, „Свободно слово“ спрял.

Селски глас. Отговорен редактор Теню М. Тюфекчи. Триж месечно, село Мъглиж, 1894 г.

Год. I, бр. 1—36 (5. X. 1894 — 25. IX. 1895).

Сиромашки защитник. Вестник за еснафи, селяни и работници.

Отговорен редактор Александър Ангелов. Седмично. Сливен 1894 г.

Год. I, бр. 1—7 от 7. IX. до 3. X. 1894 г.

Вестник „Сиромашки защитник“ е излизал като издание на Работническия клуб „Развитие“ в Сливен и на Работническия политически клуб в Ямбол.

Социалдемократ. Тримесечен обществен литературен сборник.

Отговорен редактор Сава Мутафов, Севлиево, 1892 г

Год. I, книга I, II, III и IV от 1892—93 г.

Главни сътрудници на „Социалдемократ“ били Сава Балабанов и Кръстьо Раковски. Списанието било редактирано по подобие на едноименното списание на Плеханов, издавано в Женева и Лондон, от което били преведени редица статии. Около „Социалдемократ“ се сгруппирали съюзистите.

Социалист. Орган на Работническата социалдемократическа партия.

Отговорен редактор Ангел Иванов Гюзелев. Дваж седмично. София, 1894 г.

Год. I, бр. 1—100 (4. X. 1894 г. — 27. X. 1895 г.).

Год. II, бр. 1—100 (31. X. 1895 г. — 24. XII. 1896 г.).

Год. III, бр. 1—67 (1. I. — 3. IX. 1897 г.).

Вестникът е излизал под редакцията на Гаврил Георгиев, Георги Кирков и Георги Бакалов. След спирането на в. „Социалист“ започнал да излиза в. „Народ“.

Гурция. Вестник за българските интереси. Излязова сяка събута. Редактор и издател Никола Генович, Цариград 1864 г. Год. I, бр. 1—51. 25. VII. 1864 — 10. VII. 1865 г. От година II, 1865—66, излезли 50 броя, от год. III, 1866—67, излезли 51 броя. Година IV — 67—68 — 46 броя. Год. V — 69—70; год. VI, 70—71, год. VII — 71—72, год. VIII — 72—73, излизали по 52 броя. Год. IX, бр. 1—24 (17. II. — 27. VII. 1873 г.). В. „Турция“ бил реакционен вестник, който се е редактирал от близкия до висшите управляващи турски кръгове Никола Генович. Поради реакционните позиции на в. „Турция“ последният бил остро атакуван от Ботев и Каравелов в революционната емигрантска преса.

Читалище. Повременно списание, издава се от българското читалище в Цариград. Главен редактор М. Д. Балабанов. Цариград 1870 Год. I, 1870—1871. Год. II, 1871—1872, излизали са по 24 книги. Год. III, 1872—73, излезли 12 книжки. Год. IV, 1873—74, излезли 24 книжки. Год. V, 1875 год., излезли 16 книжки. Списание „Читалище“ било редактирано още от: Иван Найденов, П. Р. Славейков, Лазар Йовчев, Драган Цанков, Тодор Икономов, С. С. Бобчев и др. Списание то има просветителско направление и затова било остро критикувано от емигрантския революционен печат.

ПОКАЗАЛЕЦ НА ПО-ВАЖНИТЕ ИМЕНА, КОИТО СЕ СРЕЩАТ В ТЕКСТА

- Абдул Азис** (1830 — 1876). — Турски султан (1869—1876), през времето на когото избухнали въстания в Крит, Херцеговина и България. По решение на турското правителство бил детрониран, а след това убит. 49.
- Акселрод, Б. П.** (роден 1850). — Отначало бакунист, след това чернопеределец. През 1883 г. участвувал в основаването на групата „Освобождение на труда“. През 1903 г. става меншевик. В годините на реакцията ликвидатор. След първата война един от лидерите на Втория интернационал и яро-стен враг на Съветския съюз. До 1906 г. на български били издадени книгите:
1. *„Работническото движение в началото на шейсетте години и сега“*. Превел Е. Марковски — Шумен 1893 г.
 2. *„Работническото движение и социалната демокрация“* — Шумен 1892 г. 184.
- Александър II** (1818—1881). — Руски цар. Водил освободителната война с турците. Убит при бомбен атентат, устроен от nihilистите. 118.
- Априлов, В. Е.** (1789—1847). — Български деец от епохата на възраждането. 47.
- Бакс, Ернст Белфорд** (1854—1926). Английски социалист, един от основателите на „Социалистическата лига“ през 1884 г. По-късно един от лидерите на Британската социалистическа партия. 406
- Бакунин, Михаил Александрович** (1814—1876). — Теоретик на анархизма. В I Интернационал се опитал да създаде „съюз“ от свои привърженици. Заради разколническата му дейност по настояването на Маркс бил изключен от интернационала. 121. 155. 381.
- Бакърджиев, Димитър Иванович** (1864—1889). — Един от първите български социалисти. Завършил гимназия в Русия — (Николаев). Следвал университет в Швейцария (Цюрих) и Германия (Берлин). В Цюрих основал социалистическо дружество „Рало“, чл. 1 на устава на което гласи: *„Дружеството има за цел разпространението на научния социализъм въобще и между членовете му в частност“*. През 1887 г. се връща в България, където взима живо участие в политическите борби. Умрял от туберкулоза. За живота му е писана подробна статия в сп. „Ден“, год. I. 120.
- Балабанов, Марко** (1837—1921). — Български буржоазен политически деец. Член на консерва-

тивната партия. Член на Учредителното събрание в Търново и министър в първия български кабинет. Редактирал сп. „*Читалище*“, „*Периодическо списание*“, в. „*Век*“ и др. 55.

Балабанов, Слави Христов (1870—1892). — Един от първите български социалисти. Роден в Стара Загора, следвал медицина в Женева. Участник в Българския социалистически клуб в Женева и един от създателите на българския социалдемократически съюз. Вследствие на лична драма през 1892 г. се самоубива. На погребението му се събират политически емигранти — социалисти от всички страни. Плеханов държал реч. 144, 150, 151, 170, 173, 184.

Баламезов, Гавраил М. Умрял през 1897 г. Буржоазен публицист. Учителствувал в Пловдив. Не членувал в никаква партия, народник. Основал в. „*Прогрес*“. 154, 264, 265.

Батемберг, Александър (1857—1893). — Български княз от 1879 до 1886 г. 93, 95, 97, 101, 103, 104, 105.

Беоел, Август (1840—1913). — Един от основателите и най-видните водачи на германската социалдемократическа партия и II Интернационал. Съратник на Маркс и Енгелс; към края на живота си заел центристка позиция. До 1906 г. на бълг. език издадени книгите:

1. „*Бebel против Бернщайн*“, София 1902 г., издание на сп. „*Ново Време*“.
2. „*Жената и социализмът*“, превел Н. Хр. Габровски, Търново 1893 г.
3. „*Студентство и социализъм* — сказка. Превел П. Джидров. София 1898 г.

4. „*Що е синдикален съюз?*“ — превел Асен Цанков, София 1904 г. 317.

Бенковски, Георги (1841—1876). — Един от ръководителите на Априлското въстание. Убит от турците в балкана след въстанието. 65, 77.

Бернщайн, Едуард (1850—1932 г.). — Немски социалдемократ. Представител на крайния опортюнизъм. След смъртта на Енгелс през 1898 г. „ревизира“ марксизма с книгата „*Предпоставки на социализма*“, преведена на бълг. от Д. Димитров, Варна 1901 г. 317, 406, 432, 434, 436, 448.

Благоева, Вела (1855 — 1921) — Първата жена-марксистка в България. Другарката на Димитър Благоев. Родена в Търново. Преди Освобождението била народна учителка, след Освобождението се е учила и завършила висшите педагогически курсове в Петербург. През 1882/83 г. се среща по линията на дейността си в Народолюбческия Червен кръст с Димитър Благоев. През 1885 г. свързва живота си с неговия. Била гимназиална учителка в Търново, Стара Загора, Шумен, Пловдив, Тулча и в прогимназията в с. Тръстеник. Заради публицистическата си, журналистическата, писателска, обществено-политическа комунистическа дейност, а също така като една от основателките и ръководителките на социалистическото, а след това на комунистическото женско движение, била многократно уволнявана, преследвана и арестувана. Била отговорен редактор на сп. „*Съвременний показател*“ и редактирала сп. „*Дело*“. 115, 221.

Благоев, Димитър (1855—1924).—

Основател и вожд на Българската комунистическа партия. Димитър Благоев е написал книгите:

1. *Демократически република*“ 1885 г.

2. *„Нашите апостоли“* (Захарий Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот) 1886.

3. *„Христо Ботев“*, реч пред пловдивските ученици, произнесена на 20 май т. г., Пловдив 1887 г.

4. *„Що е социализъм и има ли той почва у нас“* — Търново 1891 г.

5. *„Социализмът и задачата на българската работническа класа“* — Шумен 1892 г.

6. *„Социализмът и градските съвети“* — Търново 1893 г.

7. *„Кое е най-доброто поведение“*—Татар-Пазарджик 1897г.

8. *„Социализмът и работническия въпрос в България“* (към оборванията на социализма у нас) — Пловдив 1900 г.

9. *„Обществено-литературни въпроси“* — Пловдив 1901 г.

10. *„Из кой път“*, реч — 1902 г.

11. *„Икономическото развитие на България. Индустрия или земеделие“* — 1903 г.

12. *„Принос към историята на социализма в България“* — 1906 г.

13. *„Славянският конгрес в София“*, реч — София, 1911 г.

14. *„Долу войната“*, реч — 1911 г.

15. *„Към марксизъм. Упътвания към изучаване на Марксото учение“* — 1911 г.

16. *Пълен руско-български речник“* (съставен заедно с Хр. Миндов) — 1914 г.

17. *„Социалдемокрацията против войната“*, реч — 1919 г.

18. *„Книжка за малоимотните. Какво казват тесните социалисти“* — 1919 г.

19. *„Из историята на руската революция“* — 1919 г.

20. *„Гладът в Светска Русия“* — 1922 г.

21. *„Кратки бележки из моя живот“* (посмъртно издание) — 1926 г. 115, 119, 140, 204, 206, 207, 208, 213, 214, 216, 218, 220, 226, 258, 267, 272, 274, 275, 278, 282, 299, 300, 302, 304, 306, 308, 309, 310, 311, 316, 319, 320, 326, 336, 371, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 402, 420, 431, 432, 433, 439, 442, 444, 449, 455, 493, 494, 500 — 502, 516

Бобчев, Стефан С. — Български буржоазен политически и културен деец. Професор. Директор на правосъдието в Източна Румелия, министър на просветата през 1912 г. Редактор на сп. *„Юридически преглед“*, *„Българска сбирка“* и др. 404.

Богоев Георги (1863—1933).—Съюзист. Още преди разцеплението се оттегля от соц. движение и станал чиновник в Народното събрание, а след това в Народната банка. 220.

Бозвелиев, Константин. — Роден 1854 г. в гр. Казанлък. Един от най-старите социалистически дейци в България. Участвувал в Търновската сбирка. След разцеплението — широк социалист и член на централния им комитет. 139, 141, 142, 172, 287, 306, 374, 438, 439, 440, 443, 448, 449, 452, 453, 511

Бойчинов, Михаил (1829—1862).— Български социалистически деец, роден в Дряново, партист, след това тесен социалист. През 1892—93 г. градски съветник, а през 1894 г. кмет на Дряново

- Към края на живота си престанал да се занимава активно с политическа дейност. 220.
- Бокъл, Хенри Томас** (1821—1862). — Английски буржоазен историк. Автор на *„История на цивилизацията в Англия“*, преведена на български. 147.
- Ботев, Христо** (1848—1876). — Велик български революционен демократ, социалист-утопист, поет. 56, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 68, 70, 71, 72, 73—74, 75, 76, 77—85, 100, 110, 111, 113, 121
- Братанов, Димитър**. Псевдоним на Димитър Благоев (Вж. Благоев Димитър).
- Брънков, Петър**. Убит през Европейската война 1916 г. Български социалдемократ (широк социалист), роден в Трявна, адвокат. До 1906 г. издал книгата: *„Работническите кооперации“* — Ямбол 1903 г. 503.
- Бръшлянов, Цоньо** (1876—1947). — Адвокат. До 1906 г. тесен социалист. В 1908 г. цанковист (Драган Цанков). От 1923 г. сговорист — фашист. Най-близък сътрудник на палача Ал. Цанков. 469, 470—472.
- Василев, Григор** [1883—1942]. — Български буржоазен политически деец. Отначало широк социалист, след това член на демократическата партия. След 1923 г. член на Демократ. сговор. 444
- Велинов** виж Пасманик.
- Велчев, Велчо Т.** Роден в 1867 г. Буржоазен публицист и писател. Член на прогресивно-либералната партия на д-р Ст. Данев. Редактор на сп. *„Лъча“*, *„Прогрес“*, *„Летописи“* и др. 154, 381.
- Владикин, Никола Йонков** (1862—1918). — Български буржоазен публицист. Редактор на
- в. *„Народен приятел“*, *„Родопска зора“*, сп. *„Дума“* и др 148.
- Волов, Панайот** (1847—1876). — Български революционер. Един от ръководителите на Априлското въстание. Убит от турците след въстанието. 150.
- Вилих, Август** (1810—1878). — Пруски офицер, член на *„Съюза на комунистите“* и ръководител на фракцията на левите в Съюза. След революцията през 1848 г. се обявява против Маркс. 386.
- В. В.** (1847—1919) (псевдоним на В. П. Воронцов). — Един от видните теоретици на народничеството през 80—90 г. Бил разкритикуван от Плеханов и Ленин. 381, 383, 391, 470.
- Габе, Петър** (1857—1927). — Едър български земевладелец. Благоев полемизира с него по въпроса: има ли капитализмът почва в България. (Виж сп. Ново Време, год. VI. До 1906 г. издал книгите:
1. *„Значението на новите заселвания и новите капитали за икономическото развитие на България“*, Добрич 1903 г.
 2. *„Кредит и лихварство“*, Добрич 1892 г.
 3. *„По земеделския въпрос“*, 1890 г. 388, 392.
- Габровски, Никола Христов** (1864—1925). — Един от първите социалистически дейци в България. Участник в Търновската сбирка. Роден в Търново, завършил гимназия в Русия и правни науки в Женева. Редактор на в. *„Работник“*, *„Народен глас“* и *„Освобождение“*. Заедно с Д. Благоев редактор на *„Българска социалдемокритическа библиотека“*. След

разцеплението става широк социалист. През 1919 г. става член на Българската комунистическа партия (тесни социалисти). Като такъв бил избран за народен представител. През 1925 г. бил убит от фашистки убийци. До 1906 г. издал книгите :

1. *„Дворцовите режими в България“*, реч пред Народното събрание, Търново 1901 г.
2. *„Кои са народни разорители“*, реч пред Народното събрание през 1899 г.
3. *„Кой бунтува народа“*, реч пред Народното събрание. Търново 1903 г.
4. *„Гравствениите задачи на интелигенцията“*, София 1889 г.
5. *„Парламентски речи на павликенския народен представител Никола Хр. Габровски през 1894—1896 г.“*, Търново 1896 год. 128—131, 132, 133, 134, 136, 139, 142, 152, 159, 160, 161, 165, 167, 170, 184, 189, 196, 203, 204, 210, 220, 222, 223, 225, 232, 241, 242, 249, 251, 255, 256, 261, 266, 267, 268, 269, 272, 275, 277, 278, 282, 286, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 326, 352, 354, 363, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 483, 492, 494, 498

Георгиев, Гаврил (1870—1917). — Един от първите български социалисти и водачи на социалистическото движение в България. Близък съратник на Димитър Благоев. В социалистическото движение участвувал още от ученически години. Основал социалистически кръжок в гимназията. През 1893 г. заедно с Димитър Благоев участвувал в редактирането на в. *„Работник“*. През 1894 г. участвувал в редактирането на в. *„Социалист“*. От 1899 г. участвува активно в редактирането на *„Ра-*

ботнически вестник“. Талантлив журналист — революционен марксист. Водил е жестока борба в. *„Работнически вестник“* против широкия социализъм. 164, 165, 191, 193, 199, 201, 202, 220, 240, 262, 270, 284, 295, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 373, 374, 421, 452, 459, 467, 504

Георгиев, Стефан. — Български социалдемократ. Член на ЦК на Българската социалдемократическа партия от 1896—98 г. След разцеплението — широк социалист, книжар и издател. 305—307.

Гешев, Иван Евстатиев (1849—1924). — Български буржоазен политик, министър на финансите през 1894 г. в кабинета на Стоилов. След смъртта на Стоилов става шеф на народната партия, министър-председател през 1911 и 1912 г. До 1906 г. издал книгите :

1. *„Думи и дела“*, финансови и икономически студии, София 1899 г.
2. *Реч на министъра на финансите Ив. Е. Гешев пред Народното събрание*, София 1896. 148

Греков, Димитър (1847—1901). — Лидер в консервативната партия след Освобождението в България. Бил 4 пъти министър и веднаж министър-председател. Като министър на правосъдието създал редица реакционни закони. Участвувал в делегацията, която поканила Фердинанд за княз. 89, 344, 346

Гулабчев, Спиро. Виж характеристиката му в *„Принос към историята на социализма“*, стр. 123—126, 139, 141, 142, 145, 149

Дабев, Евтим (1864—1946). — Един от първите български со-

циалисти. Роден в Габрово, учител, публицист. Съюзист, а след това широк социалист и член на Централния комитет на БРСДП (широки социалисти). Редактирал в. „Росица“, „Другар“, „Социалист“, „Пролетна заря“, сп. „Труд“ и др. Заедно с Г. Кирков редактирал първите години „Работнически вестник“. 121, 122, 124, 133, 134, 135-136, 139, 142, 154, 172, 183, 220, 373, 511, 512, 513, 516

Данев, д-р Стоян. Роден през 1858 г. Български буржоазен политически деец. Професор. Министър-председател и министър на външните работи през 1901 г. Министър-председател през 1913 г. Водач на прогресивно-либералната партия, влязла в 1923 г. в „Демократическия сговор“ на палача А. Цанков. 501

Петков, Димитър (1858—1900). — Български буржоазен политик. Един от водачите на народно-либералната партия. Министър на вътрешните работи в кабинета на Р. Петров през 1903 г. и министър-председател през 1906 г. Редактор на в. „Независимост“, „Независима България“, „Свобода“ и др. Убит през 1907 г. в София. 503

Девил, Габриел (роден в 1854 г.) — Французки социалист. Автор на популярно изложение на първия том на „Капитала“ и на редица популярни марксихески книжки.

До 1906 г. на български били издадени книгите:

1. „Държавата и социализмът“. Превел Б. Л. В. Търново 1895 г., библи. Освобождение № 2.
2. „Еволюция на капитала“. Севлиево 1892 г.

3. „Марксовият капитал“. Съкратено изложение. Превел Г. Бакалов, Варна 1900 г. 191

Джидров, Петър. Адвокат, един от водачите на широкосоциалистическата партия. След 9 септември осъден от Народния съд като активен сътрудник на немско-фашистката пропаганда в България. 503

Димитров, Димитър (1876—1902). — Роден в Бесарабия, завършил гимназия в България, следвал в Софийското висше училище, изключен от висшето училище след акцията по случай убиването на Алеко Константинов. Заболял от туберкулоза, умира през 1902 г. Един от първите теоретици на опортюнизма в България. Сътрудничил в списание „Ново време“, „Народ“, „Общо дело“, „Мисъл“ и др. Превел книгата на Бернщайн „Предпоставките на социализма“. Автор на брошурата „Разлики в работническата партия“, Шумен 1901 г. 126, 433, 434, 436, 437, 445, 468, 469, 471, 477, 479

Евреинов — псевдоним на Евтим Дабев (вж. Дабев, Евтим). 239.

Енгелс, Фридрих (1820—1895). До 1906 г. на български били издадени книгите:

1. „Външната политика на руското царство“ — превел Г. Б., Казанлък 1895 г.
2. „Две най-важни открития на Карл Маркс в науката“ — превел П. К., Севлиево 1895 г.
3. „Лудвиг Фойербах“ — превод от руски, Русе 1892 г.
4. „Обществените отношения в Русия“ — превел от руски Г. Б., Варна 1900 г.
5. „От материализма към социализма“ — превел от руски Г. Б., Варна 1902 г.

6. „Произход на фамилията, частната собственост и господарство“ — превод от IV немско издание, Сливен 1893 г.

7. „Първобитното християнство“, превел от френски Г. Б., Варна 1902 г.

8. „Развитието на научния социализъм, приложение „Теория на насилието“ — превел от руски Г. Б., 1896 г. До 1906 г. претърпява три издания. 74 76. 121 133, 135, 136, 176, 315, 386, 387, 430, 431, 438

Желязов — псевдоним на Димитър Благоев. Под този псевдоним Благоев е издавал „Съвременний показател“ (вж. Димитър Благоев).

Живкова, Виктория — моминското име на Вела Благоева (Вж. Благоева, Вела). 115, 221

Жорес, Жан (1859—1914). — Един от най-видните дейци на френското социалистическо движение. Блестящ оратор, историк; принадлежал към реформистичното дясно крило на партията. В 1904 г. основал централния орган на партията „Юманите“ и го редактирал до смъртта си. Заради борбата му срещу войната бил убит в навечерието на първата световна война. До 1906 г. на български били издадени книгите:

1. „Идеята за мира и солидарността на международния пролетариат“. София 1905 г.
2. „Социализмът и партиите“. Издава „Ново общество“. София 1905 г. 406, 498 499

Жуковски, Ю. Г. (1833—1907). — Руски буржоазен икономист, който се опитвал да критикува икономическата основа на Марксовото учение.

Зомбарт, Вернер (1863—1941). — Немски дребнобуржоазен ико-

номист. В своите работи се опитвал да опровергае теорията на Маркс за принадлежната стойност. До 1906 г. били издадени на бълг. книгите:

1. „Идеалите на социалната политика“, превел Д. Димитров, София 1900 г.
2. „Социализъмът и социалното движение в XIX в.“ — превел Г. Георгиев, София 1899 г. 402, 403

Ивайло, водач на българско селско въстание. Царувал между 1277 и 1280 г. След заговор, организиран от болярите, Ивайло избягал при татарите, където бил убит. 34, 35

Иванов, Михаил. Роден в Дряново. Един от първите български социалисти. Участвувал в социалистическата сбирка в Търново, известно време администратор на в. „Освобождение“. Секретар на партията през 1897/98 г. След разцеплението преминава към широките социалисти. 220

Йовчев, Лазар (1840—1915). — Мирското име на българският екзарх Йосиф I. 55

Кабакчиев, Христо (1878—1940). — Виден български социалистически деец. Близък сътрудник на Димитър Благоев. Роден в Галац. Следвал право в Женева. Завършил в София. Член на Работническата социалдемократическа партия от 1897 г. През 1910 г. става редактор на „Работнически вестник“. Член на ЦК на партията до 1928 год. Емигрирал в СССР през 1926 г. Делегат на втори, трети, четвърти и шести конгрес на Трети интернационал. Научен сътрудник в института „Маркс — Енгелс — Ленин“ — Москва. До 1906 г. написал книгите:

1. „С оциалдемокрацията и работническите синдикати“, София, Партийна социалистическа книжарница, 1905 г.
 2. „Баснята за диктатурата в партията“, София. Партийна социалистическа книжарница, 1905 г. 467, 468, 469, 471, 472, 536
- Каблешков, Тодор** (1853—1876). — Един от ръководителите на Априлското въстание. Самоубил се при опит да бъде арестуван. 150
- Калвин, Жан** (1509—1564). — Идеолог на реформацията във Франция и Швейцария, основател на калвинизма, една от разновидностите на протестантството. 61
- Каравелов, Любен** (1837—1879). — Крупен български обществен деец и писател през епохата на Възраждането. 61, 63, 64, 66—67, 70, 76 89, 111, 121
- Каравелов, Петко** (1843—1903). — Виден български обществен деец (брат на Любен Каравелов), подпредседател на Учредителното събрание, ръководител на либералната партия, министър-председател през 1880/81 г. и през 1884/86 г., регент на България (заедно със Стамболов и Муткуров) в 1886 г. В 1891 г. осъден на затвор по обвинение в убийството на м-р Белчев. Основател на демократическата партия. Министър-председател през 1901 г. 89, 96, 97, 104, 115, 280, 485 486
- Караджѐ, Стефан** (1840—1868). — Български войвода, преминал Дунава с хайдушка чета през 1868 г., Обесен в Русе. 42, 49
- Кауцки, Карл** (1854—1938). — Теоретик на германската социалдемократия и Втория интернационал. Икономист и историк. Редактор на социалдемократическото списание „*Neue Zeit*“ („*Ново време*“). През първата война заема социал-пацифистка, центристка позиция. Яростен враг на съветската власт. Благоев полемизира с Кауцки в статията „*Плеханов и Кауцки*“, сп. „*Ново време*“, 1915 г.
- До 1906 г. били издадени на български книгите:
1. „*Защита на марксизма*“ — отговор на Бернщайн, превели Д. Димитров и В. Коларов, Варна 1903 г.
 2. „*Земеделска политика на социалната демокрация*“ — авторизиран превод на Янко Сакъзов, София 1900 г.
 3. „*Земеделският въпрос*“ — поглед върху тенденциите на модерното земеделие и аграрната политика на социалната демокрация, София 1899 г.
 4. „*Икономическите учения на Карл Маркс*“ — превел Георги Бакалов, София 1895 г.
 5. „*Класовите противоречия във френската революция*“ — превел Г. Бакалов, София 1904 г.
 6. „*Кооперацията и работническото движение*“ — превел Г. Б., Варна 1901 г.
 7. „*На другия ден след социалната революция*“ — научните основи на социалната демокрация, превел Янко Сакъзов, Хасково 1900 г., второ издание 1905 г.
 8. „*Основите на социалната демокрация*“ — превел Г. Бакалов, Казанлък 1901 г.
 9. „*Парламентаризмът, народната демокрация и социалното законодателство*“ — Русе 1897 г.
 10. „*Ризвятието на законодателните форми*“ — Казанлък 1898 г.
 11. „*Социалната реформа и социалната революция*“, изда-

- ние на списание „Ново време“, София 1903 г.
12. „*Що е националност и как се е тя появила*“, Кюстендил 1903 г.
13. „*Патриотизъм и социализъм*“ от Кауцки и Плеханов, София 1905 г.
14. „*Фридрих Енгелс*“ от Кауцки и Пол Лафарг, София 1905 г. 158, 317, 368, 369, 432, 449, 469, 503, 507. 511
- Кирков, Георги (1865—1919).** — Един от най-големите ръководители на българското работническо движение. Най-близък съратник на Димитър Благоев. Блестящ работнически трибун, публицист и писател-хуморист. Завършил гимназия в Русия, следвал във Виена. Народен представител от 1901 г. Секретар на партията и дълги години редактор на в. „*Работнически вестник*“. До 1906 г. издал брошурата: „*Реч, произнесена при разглеждането на бюджета на 22 май 1901 г. в Народното събрание*“, Сливен 1901 г. 124, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 358, 369, 370, 371, 374, 438 - 440, 444, 449, 451, 452, 453, 497, 512, 516, 517, 519, 521, 292
- Китанчев, Трайко (1858—1895).** — Виден македонски деец, радикал-социалист (Виж статия на Димитър Благоев в сп. „*Ново време*“ в 1897 г.). 113
- Коларов, Васил (роден 1877 г.).** — Един от най-близките съратници на Д. Благоев. Член на Бълг. раб. соц.-демокр. партия от 1896 г. Непрекъснато член на ЦК на партията от 1905 г. 511, 512, 522
- Конов, Андрей (1862—1932).** — Адвокат, широк социалист. 194, 366.
- Константинов, Алеко (1863-1897).** — Виден български писател — критически реалист, убит от народняците през 1897 г. 282
- Кръстев, д-р Кръстьо (1866-1919).** — Български буржоазен литературен критик, професор, редактирал списание „*Критика*“ и списание „*Мисъл*“. 287, виж бел. 64, 405
- Куза, княз Александър Йон (1820—1873).** Княз на Влашко и Молдавия от 1858—1866 г., когато бил свален чрез военен заговор—49
- Кутев, Иван Тодоров (1863—1933).** — Роден в Казанлък, адвокат в Ст. Загора, след това съдия в Хасково и Пазарджик. Член на Българската работническа социалдемократическа партия през първите години от съществуването ѝ. (До разцеплението.) Първият превод на Комунистическия манифест от 1891 г. е негов. Редактирал в. „*Бъдеще*“ и „*Зоря*“. 142, 287, 288, 444
- Кърджиев, Георги А. (1854 — 1907).** — Български буржоазен публицист, начало радикал-социалист, след това член на народно-прогресивната партия на д-р Данев. През 1902 г. народен представител. Редактор на „*Варненски вестник*“, „*Работник*“, „*Братство*“, „*Напред*“ и други. 113
- Лавров, Петър (1823—1900).** — Виден руски народник. Редактор на в. „*Народная воля*“. 117.
- Лойола, Игнатий (1491—1556).** — Католически монах, основател на езуитския орден. 61
- Ласал, Фердинанд (1825—1864).** — Немски работнически деец. Основател на германския работнически съюз, родоначалник на

- опортюнизма в германската соц.-демокр. партия. 118, 147
- Левски, Васил Иванов** (1837—1873). — Ръководител на национално-революционното движение в България преди Освобождението, обесен от турците. 63, 64, 100
- Либкнехт, Вилхелм** (1826—1900). — Един от водачите на германската социалдемократическа партия, баща на Карл Либкнехт. Бил близък на Маркс и Енгелс, активно участвувал в революцията през 1848 година. Допусна опортюнистически грешки, които били разкритикувани от Маркс. Под ръководството на Маркс и Енгелс поправил някои свои грешки. Бил редактор на централния орган на партията „Форвертс“. До 1906 г. на български били издадени книгите:
1. „*Как е и как трябва да бъде*“. Шумен 1892 г., БСДБ № 5, до 1906 г. претърпяла 5 издания.
 2. „*Карл Маркс*“, Варна 1900 г. Превел Г. Георгиев.
 3. „*В защита на правдата*“. Превел от полски Г. Бакалов“. Варна 1901 г., библ. „*Работническа дума*“ № 2. 191, 192, 315, 317
- Лист, Фридрих** (1789—1846). — Немски буржоазен икономист, един от основателите на историческата школа. 385, 386
- Лунгов, Боньо**—убит през балканската война 1913 г. Български социалдемократ, роден в Дряново, широк социалист. 448, 515
- Лутер, Мартин** (1483—1546). — Създател на протестантството (лутеранството) в Германия. 61
- Маркович, Светозар** (1846—1885). — Създател на сръбската радикална партия. До 1906 г. била издадена книгата:
- „*Наука и религия*“. Превел Г. Бакалов, Варна 1903 г. 112
- Марковски, Еньо** 1873—1923). — Български социалистически деец. Роден в Шумен. Основал социалистически кръжок в гимназията. Учител. Партист. След разцеплението — тесен социалист. Народен представител в XIX Народно събрание. След Септемврийското въстание арестуван и умрял в затвора. 511
- Маркс Карл** (1818—1873). — До 1906 г. на български били издадени книгите:
1. „*Введение към критиката на философията на правото от Хегел*“. Превел Д. Бойкинов. Бълг. соц. библиотека, София 1892 г.
 2. „*Граждинската война във Франция*“. Превел Д. Благоев, Търново 1894 г.
 3. „*Капиталът*“. Критика на полит. икономия, т. I. Превел Д. Б., Варна 1905.
 4. „*Кери и властия*“ с предговор от К. К. Превел М. Д. Николов, Варна 1905 г.
 5. „*Класовата борба във Франция*“ Превел Д. Б., Пловдив 1905 г.
 6. „*Критика на полит. икон.*“ Превел Д. Бл., Пловдив 1904. *Наемен труд и капиталът*. Пет издания.
 7. „*Нищета на философията*“. Превел Г. Б., Варна 1898.
 8. „*Осемнадесети брюмер на Л. Бонапарт*.“ Превел Г. Б., Варна 1892 г.
 9. „*Революцията и контрареволюцията в Германия*“. Превел Ю. Юрданов, Плевен 1902 г.
 10. „*Реч за свободата на търговията*“, София 1901 г. Две изд.
 11. „*Манифест на комун. партията*“, Русе 1891 г. Четири издания. 74 76. 116 117. 118, 121 133, 134. 135. 136 152, 153, 176. 179. 355 381. 382. 386, 387, 399, 402, 434, 455, 507

Пастухов, Кръстьо. — Роден в 1874 г. Един от водачите на широките социалисти. Министър на вътрешните работи през 1919 г. Злостен враг на Съветския съюз и комунизма. След 9 септември осъден за предателска дейност. 448, 511

Пелагич, Вася. — Сръбски радикалсоциалист. До 1906 г. на български са излезли 9 негови книги, между които:

1. *„От какво се рждат бунтовете“*. Превел Г. А. Кърджиев, Русе 1882 г., 112.

2. *„Кой е престъжник и бунтозник и кой съсипе реда и мира, собствеността и морала, вярата и семейството“*. Превел Г. Бакалов, Ямбол 1895 г. библиография на Раб. другар № 7. 113: 149

Петров, Тодор (1879—1924). — Виден български социалистически, а след това комунистически деец, близък съратник на Д. Благоев. Журналист, работил в редакцията на в. *„Работнически вестник“* и сп. *„Ново време“*. Член на ЦК на БКП (т. с.) и секретар на партията през 1924 г. Умрял от туберкулоза. 476—482

Писарев, Димитър Иванович — (1841—1868). Руски литературен критик и революционен демократ. 110, 123

Постомпиров, Тодор (1854—1940). — Роден в Габрово, учител, партист. След разцеплението тесен социалист. 142, 220

Прокопиев — псевдоним на Дебагорий Владимирович Мокриевич (1848—1926). — Един от видните руски народници през 70-те години. Емигрирал през 1881 г. През 1885 г. се заселва в България. През 90-те години води полемика с Димитър Благоев по въпроса: има ли капита-

лизъм почва в България? 154, 381—392, 397, 398, 475

Прудон, Пиер Жозеф (1809—1865). — Един от създателите и теоретичите на анархизма. 71, 72, 155

Радославов, д-р Васил (1854—1929). — Български буржоазен политически деец. Министър в кабинета на Каравелов (1884—1886), министър-председател 1887/88 г. След идването на Фердинанд Радославов се разделя със Стамболов и образува отделна партия, наречена либерална. Министър-председател през 1913—1918 г., агент на империалистическа Германия, умира в Берлин. 343—345, 347, 349, 404

Раковски, Георги Сава (1821—1867). — Български революционер. 49, 62, 63

Раковски, Кръстю Станчев (роден 1873 г.). — В първите години на дейността си марксист, след това центрист-троцкист. През 1937 г. заради предателска политическа дейност в Съветския съюз осъден на затвор от съветския съд. 150, 171, 184, 274, 299, 300, 302, 303, 399, 402—405

Книги, издадени до 1906 г.:

1. *„Нашите разногласия“*, Пловдив 1904 г. Издание на партийната социалистическа книжарница.

2. *„Произхождение и задачи на социализма“*, София 1903 г. Издание на Партийната социалистическа книжарница.

3. *„Русия на Изток“*, Варна 1898 г.

4. *„Руско-японската война“*, Пловдив 1904 г.

5. *„Социализмът и работническата класа“*, Пловдив 1905 г. Издание на Партийната социалистическа книжарница.

6. „Те и ние. Спорът между тесни и широки социалисти“, София 1905 г. Издание на Партийната социалистическа книжарница.

Сакъзов, Янко (1860—1941). — Един от първите български социалдемократи, съюзист, а след това теоретик на общото дело и водач на широките социалисти. Най-крупно съчинение „*Цезаризъм и демократия*“, София 1909 г. До 1906 г. били издадени книгите:

1. „*Какво извършиха депутатите през тази година*“ — София 1895 г.

2. „*Налезащи реформи*“ — София 1902 г.

3. „*Тревога за плизации*“ — София 1903 г. 140, 141, 152, 153, 154, 172, 179, 183, 184, 220, 242, 246, 249, 256, 257, 260, 268, 281, 282, 287, 291, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 312, 313, 320, 324, 327—330, 335, 347, 348, 352, 354, 363—372, 375, 393, 399, 400, 401, 423—431, 433—440, 449—454, 457, 472—474, 476, 478, 482, 487, 493, 494, 498, 500, 516, 518, 519

Славейков, Петко Рачов (1827—1895). — Български писател и крупен политически деец преди и след Освобождението. 55, 89

Сотиров, Борис хаджи — убит през 1923. — Виден български социалистически деец Ръководител на Самоковската комуна. Член на КК при ЦК и народен представител. Убит от фашистите по време на Септемврийското въстание. 522

Спенсер, Херберт (1820—1903). — Английски философ, позитивист. Буржоазен социолог. До 1906 г. на българ. били издадени книгите:

1. „*Доброто и злото в поведение*“ — Пловдив 1899 г.

2. „*За политическото възпитание*“ — Русе 1891 г.

3. „*Основанията на социологията*“ — Шумен 1901 г. 147

Стамболов, Стефан (1853—1895).

— Български буржоазен политически деец. Преди освобождението участвувал в тайния революционен комитет. През 1880 г. бил избран за народен представител. През 1884 г. станал председател на камарата. След детронирването на Александър Батемберг станал регент заедно с Каравелов и Муткуров. След идването на Фердинанд в България станал министър-председател и управлявал диктаторски от 1887 до 1894 г. Убит на улицата в София през 1895 г. 105, 106, 107, 133, 159, 234—236, 237, 239, 240, 241, 252, 279, 282, 330, 338, 404

Стоилов Константин (1853—1901). — Български буржоазен политически деец, консерватор, частен секретар на Ал. Батемберг. За късо време бил министър в кабинета на Стамболов. След убийството на Стамболов става шеф на народната партия и министър-председател. 89, 238, 279, 280

Стоянов, Захарий 1850—1839). — Крупен български писател и политически деец от освободителната епоха. 121

Тертер, Георги. Български цар от 1280—1292. 35

Тотьо, Филип (умрял през 1907 г.). — Български войвода. Преминал от Румъния с хайдушка чета през 1867 г. 49

Тургенев, Иван Сергеевич (1818—1883). — Велик руски писател реалист. 110 198

Фердинанд, Сакс Кобургски (1861—1945). Български цар от 1887 до 1918 г. 377, 378

Хаджи Димитър (1837—1868). — Войвода. Преминал с чета в България през 1868 година. Убит на Бузлуджа. 42, 49

Харлаков, Никола (1874—1927)— Български социалист. Участвувал в социалистическото движение още като ученик. Отначало тесняк, после либерал-троцкист. През последните години на живота си не членувал в партията. 448, 516

Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (1770—1831). — Най-крупният представител на немската класическа философия, обективен идеалист-диалектик. Най-важно произведение „Логика“. 136

Хитов, Панайот (1830—1918). — Български войвода. Преминал с чета от Румъния през 1867 г. Байрактар на четата бил Васил Левски. 49

Цанков, Драган (1828—1911). — Български буржоазен политически деец преди и след Освобождението. Привърженик на унитарството. След Освобожде-

нието депутат в Учредителното събрание. Министър-председател през 1880 и 1883 г. Русофил. Шеф на либералната партия, а след това на народно-прогресивната партия. Негов заместник в партията става д-р Ст. Данев. 55, 89, 96, 97, 238, 280

Чернишевски, Николай Гаврилович (1828—1889). Велик руски революционен демократ-социалист-утопист—литературен критик. 68—69, 70, 73, 118, 348, 485, 486

Чалъкови. — Богат пловдивски род преди Освобождението, бегликии. 47

Щедрин, псевдоним на Михаил Салтиков, велик руски писател-реалист. 385

Юрданов, Юрдан (1876 — 1942). Адвокат, родом от Лом. До 1925 г. член на комунистическата партия. След атентата през 1925 год. ренегат националлиберал и висш държавен чиновник. 458, 472, 473, 475, 476, 571

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Агитация и пропаганда

151, 194, 209, 215, 219, 258, 260, 290, 311, 355—358, 360, 411, 448
печатана — 271, 311
средства и материали 104, 209, 215, 219
чрез партийния вестник 309
свобода на партийните агитатори 246

Анархизъм, анархия 38 73, 109, 110, 125, 155, 169, 170, 187, 380 404, 433

анархизмът като продукт на дребнобуржоазните и феодални отношения 109
анархисти 125, 169, 404
анархо-либерализъм 436, 532-536, 541

Ангария 44, 88

артели 69

асоциации

работнически 118
социалистически 113

Б

Богомили 34, 36, 38, 114, 123

Боляри 35, 36, 37, 39

Големи 33, 34, 35, 39

Малки 33, 34

Борба

в соц.-дем. партия 471, 538
за съединението на северна с южна България 100—102
за сваляне на Стамболовия режим 106, 120, 236, 238

за национална самостоятелност 105, 339

за господство на пролетарското мнозинство в БРСДП 443, 450
икономическа 429, 450
изборна 164, 165, 193, 199, 215 216, 217, 233, 241, 447

част от общата политическа борба 251

класова 108, 152, 156, 177, 179, 184, 185, 186, 481, 188, 190, 191, 200, 201, 267, 387, 391, 426, 427, 450

класова и общоделството 506—507

между консерватори и либерали 93

на русофобите срещу русофилите 106

освободителна на труда с капитала 219

освободителна 182

против цанковистите (Д. Цанков) 100

против консерваторите 100

против буржоазията 127

против буржоазните теоретици в защита на историческия и философския марксизъм 405

на социалистите срещу Стамболовото управление 241, 237, 268

политическа 149, 164—165, 176, 177, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 193, 194, 200, 201, 203, 209, 211, 212, 214, 216, 219, 412, 464, 468

против руското влияние 107, 339

работнически 188, 191, 219, 226, 227, 412, 421, 426, 471, 472

на либералната партия 111, 114

176, 188, 190, 209, 212, 215, 219
революционна 110, 111
стачна 411, 414
обществена 402
теоретическа 175, 379, 381, 406,
407, 540
църковна 49, 50, 51

Бунт

пасивен 34
на паши и бегове 43
военни бунтове 132

Буржоазия 51, 53, 170, 174, 194,
234, 237, 384, 385, 421—467, 475
„прогресивна“ 435
дребна 65, 67, 68, 83, 84, 86, 89,
90, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 103,
114, 175, 268, 282, 323, 340, 343,
462, 464, 468, 483
дребна пролетаризирана 66
едра 98, 341
селска 340

Бюджет държавен 248

Бланкизъм 388

Бюрократия 86, 101, 132
гражданска и военна 475

Бернщайнство 434, 435
на запад 469

В

вестници

ръководен партиен 209, 307, 316,
451, 452, 454.
инсинуации против него 453, 454
местни социалистически вестни-
ци и издаването им от партийни
членове 263, 309, 310, 312, 467
взаимоспомагателни каси 219

Владение и производство дребно
селскостопанско, господству-
ваща форма след освобожде-
нието 87
общинно 118

Войни

Кримска 53
междусобни 34, 36, 41
на България и Византия 33
на България за възстановява-
нето на нарушеното равновесие
102
на Наполеон I, 41
на Русия с Турция 45, 46, 47,
48, 62, 64, 81, 84, 87, 99
„освободителна“ 99
за „освобождението“ 81
сръбско-българска 103, 120,
123, 132, 390

Войска 235, 236

Възпитание

политическо, на работниците
192
социалистическо 113

Въстания

селски 34, 46, 47
стихийни 76, 84, 100
априлско през 1876 г. 65
критско 49

Г

гледище

идеалистическо върху българ-
ската действителност от „ши-
роките“ 504
социалистическо 172
широко 449, 450, 451

Господств. на дребната бур-
жоазия в организацията 419

Градове 33, 35, 39, 40, 43, 45, 47
87, 96, 90
крайбалкански 85

Градски съвети, 86

градско население 85, 86
групи политически 107, 114,
социалистически самообразова-
телни 461
студентски 150
ученически 120
социалдемократическа петер-
бургска 115

Д

Данъци 52, 87

Прогресивно подоходен 274
за издръжка на войни през
средновековието 40
парични 44
откупи на данъци 44, 45, 46
увеличаване 103, 132

Движение

буржоазно 371
демократическо 468
за съединение 100
за освобожд. на България от
турско робство 51,
земеделско 352, 363, 367, 368,
369, 370, 371, 412, 424, 425, 427,
443
македонско 99—100
между новите поколения на
интелигенцията 111
народни, стихийни 468
на работниците печатари 410
работническо 147, 158, 162, 163,
179, 187, 188, 190, 191, 192, 218,
224, 225, 227, 231, 237, 337, 384,
409, 418, 421, 422, 466, 469, 471
работническо, история 194, 188,
190
работническо масово 118
работническо, нарастване 457
работническо, ръст 463
работническо, теоретически из-
раз на социализма 147
революционно 62, 77, 109
социалистическо 101, 114, 120,
126, 131, 136, 139, 141, 143, 144,
147, 148, 149, 152, 153, 155, 157,
161, 163, 167, 168, 172, 179, 199,
205, 207, 209, 213, 217, 218—219,
224, 331, 233, 234, 237, 384
социалистическо движение, на-
чало 140
ученическо 267, 270, 327, 468

дворецът 107, 235

демонстрации улични 111

Демократи 169, 235, 435

буржоазни 476
дребнобуржоазни 91, 195, 169
дребнобуржоазни социалистиче-
ващи 393
прогресивни 162, 396
стари и млади 126
„хуманни“ 195

демократизъм „хуманен“ 148,
154

демократичност 114

демократо-прогресисти 349

Демокрация

буржоазна 461, 463, 467, 468
„прогресивна“ 475
социална 156, 158, 182, 191, 192,
195, 196, 200, 469, 475, 476
социална, международен харак-
тер 461

десетък 234, 346, 425

Деятелност

класово политическа 193
конспиративна 123
литературно-агитационно - орга-
низационна 217
просветителна 125
революционна 123
сиромасомилска 123

диференциация класова 100

догматизъм 407

Дружества

българско книжовно женско
образователно 287, 298
за пропаганда и агитация 198
македонски патриотични 100
мъжки, женски и детински 70
„Нов живот“ 128, 131
работнически 156, 158, 174, 176,
177, 187, 209, 219, 242, 283, 416,
467
работнически, общи 194
работническо келнерско взаи-
моспомагателно 410
социалистически 188
учителски, подпора на буржоаз-
ните задачи 128

Дружини 173
патриотически „България за себе си“ 149
социалистически 140, 149, 155, 163
търновска 150, 220
духовенство 41, 50, 54, 59, 68, 89

Държава
буржоазна 258
държавата, като парично стопанство 88
„народна“ 364, 365

Държавни
заеми 103, 106
разходи, увеличаване, 132
служби 86

Е

Еволюционисти 62

Език
български 42

Екзархия
българска 51, 55, 60

Еманципация 110

Емиграция 60
македонска 99

Ентузиазъм — социалистически 167

Еретици 168

Еснафи 68, 70
Еснафство 86, 424

Ера, капиталистическа
предвестници 96

Ж

Железопътно дело
в княжеството 95

Живот, социално-икономически,
изменение 106

Жълта преса 195

З

Завера

гръцка 41
Заговор, военен 104

Задачи

„национални“ 99, 101

Закон на развитието 179

Законодателство работническо 479

Законопроект за десетъка 346

Занаяти 33, 40, 53

дребни, пропадане 148, 461
нужда от „модернизиране“ 106
нови, жизнеспособни 86
пропадане 106, 139
стари, пропадане 140
упадък 95

Занаятчи 96, 141, 470 471

дребни 470
от крайдунавските градове 85
пропадащи 86
самостоятелни дребни 86
сдружени 470

Занаятчийство

едро 50
ново дребно 86
старо 85
съсипване 86
цветущо 85

Зеленичарство 480

Земеделие 95
нужда от „модернизиране“ 106
пропадане 106, 461
първобитно, пропадане 140
упадък 95

Земеделци 165

дребни, 369, 470

Земевладелци 238

едри, модерни 98

„Землево̀лци“ 123

бивши 118, 119

Земя

владение на 117

Земите, лихварите чорбаджии,

господари на 91

на бягащите турци 87

полски 87

чифлишки 87

И

Идеал демократически за политическо самоуправление 113
обществен 125

- Идеализиране** на „народа“ 114
Идеализъм, отживял 474
Идеали, нови 119
 обществени 66, 67
Идеалисти, буржоазни 126
Идеи
 на Марксовия социализъм 455
 на научния социализъм 144
 народнически 114
 на сиромасомилството 124
 прудоновски 72
 социалистически 141, 162, 176,
 178 188 465
 федералистически, на малорусите 123
Идеология на дребнобуржоазните демократи 92
 на либералната партия 109
Идеолози
 дребнобуржоазни 426 427
Идея да се разшири демократическият принцип 112
 за необходимостта от модерно индустриално развитие 140
 национална 101
 за съединението 101
Избирателни периоди време за социалистическа дейност. 165, 166
Избирателно право 89, 192
Избори 90, 97, 280, 345, 358, 359, 459
 законодателни 163, 166, 193, 232, 225, 355 410, 436
 избирателна борба 258, 259, 260
 общински 93
 участие в тях 164
Изложба, индустриално-зеделска 150
Изполчарство 90
 изполджии 52
Имиграция 87
Индивидуализъм 109, 436
Индивидуалисти, интелегентни 226, 413
Индустрия 41 43, 44, 47, 96
 фабрична 54
Индустриалци, бълг. в Румъния 50
„Интелигенти из буржоазната среда“ 327
Интелигенция 70, 105, 108 109, 127, 134, 149 155 217, 263, 361, 462 463, 471
 Млада генерация 110, 109, 111
 младо поколение 110
 нова генерация 143
 политически и революционно настроена 100
 работническа 136
 „разночинска“ 110
 революционна 60, 69
 руска 110
 социалистическа 149
Интереси, класови 152, 183
 на западноевроп. държави 52
Интриги на общоделците 454, 455
Искане на Германия, Австрия и Русия 105
Искания 117
 селски 317
Ислям 38
Изселване
 от България до 1806—9 г. 40
 до Кримската война 62

К

- Каси земеделски** 53
Капитал
 лихварски и търговски, натрупване 86—96, 97
 Стремез към трупане 132
 Концентрация 86, 97, 106
 Капитали 53
Капитализъм, капиталисти 118, 135, 152, 156, 157, 177, 188, 191, 200, 318, 388, 391
 к. в Германия 186
Каравелисти 96, 105, 153, 358, 359, 475
Класа
 аристократическа 92

буржоазна 35, 50, 51, 100
градска 36
господстваща 37, 39, 61
болярска 33, 32, 39, 34
дренбуржоазна 332, 394
зеделска 234
изчезваща 91
имотна 71
капиталистическа 156, 199, 473, 474, 476
наемна 44
напредничава 473
непроизводителна 86, 89
на лихварите и едрите земе-
владелци 90
потисническа 114
пролетарска 152, 153, 250, 258,
326, 331, 473, 475
работническа 119, 135, 136, 146,
156, 157, 158, 186, 187, 188, 191,
192, 199, 208, 219, 241, 246, 250,
468
революционна 196
селска 66, 97, 101, 425
търговско-индуриална 47, 50,
66, 67, 97
търговско-предприемаческа 98,
99
феодална 35, 38, 39
чорбаджийска, остатъци 52, 60,
90
недоволна 61
Недостатъчната им диферен-
циация 468
подчинени 61

Клубове, работнически 189, 196
Книги, социалистически 121, 122,
252, 467
по общо образование 126
Княз, 90, 93, 94, 95, 103, 105
комитети
революционни 63
комуна 73
комуна парижка 72
комунари 66, 68
комунизъм, потребителен 37, 125
конгреси

БСДП
1) 140, 142, 143, 144, 145
2) 150, 151, 152, 168, 122, 175, 183
3) 144, 163, 165, 225, 233, 266,

конгреси

БРСДП

1) 221, 237, 239, 242, 245, 247, 249—
252, 256, 257, 265, 277, 283, 286
2) 270, 272, 277, 283, 286, 310
3) 277, 278, 283, 286, 492
4) 283, 284, 288, 296, 305, 309, 310,
337, 525, 556
5) 308, 309, 332, 333, 335—337, 352,
417, 148
значение 332
6) 354, 366, 417, 495, 527
7) 363, 366—368, 370, 372—374,
417, 419, 423, 425, 443, 485
8) 417, 342, 444, 446—451, 455—
456, 467
9) 459, 507—513, 514, 516

партийни конгреси състав —
242, 243, 283

партийни конгреси 487, 488

Социалистически

Бреславски на ГСДП 275, 315,
404

лондонски на АСДП 225, 315,
317

Щудгардски конгрес на ГСДП
448

Берлински конгрес 82, 83, 90

I конгрес на II интернационал
(първи межд. соц. конгрес) 131

Котерии буржоазни 180, 193, 461
консервативни 51

Кредит

евтин 273

Крепостничество 33, 40

Криза

в социализма 470, 471

в РСДП 375, 450

в социалистическото движение
151, 352, 422, 436

търг.-зеделска 342

търговско-индуриална 282

финансово - икономическа 357,
360, 364, 416

Нихилизъм 109, 110, 119
политически 111
руски 111, 123, 155

О

Образование 126

общество, буржоазно 159, 192,
194, 195, 231

Община, селска 69, 88
градска, стар 86

Общо дело 46' 467, 469, 475, 476

Общоделство 176, 193, 194, 228,
328, 335, 337, 373, 375, 397, 425,
431, 435, 436, 441, 448, 450

Общоделци 186, 195, 200, 372,
407, 440, 441, 444, 445, 451, 452,
453, 457, 468, 469, 471, 472, 477,
480, 485

Общ съвет на българската со-
циалдемократическа партия
145, 151, 159, 163, 164, 167, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 210, 213,
214, 215, 216, 218, 220, 221, 224,
225, 226, 227, 232, 233, 261

Опозиция

буржоазна 154, 195, 236
обща 234

съединена опозиция на Н. Ц.
Височество 235, 238
против Стамболов 133, 153, 154
против Стоилов 238

Опортюнизъм, опортюнисти 187,
202, 225, 242, 244, 248, 250, 254,
255, 258, 313, 325, 406, 433, 450

Орган, партиен 151, 205, 206, 209,
220, 263, 264, 271, 290, 291, 293,
303, 306, 308, 467

Организации

варненска 456
врачанска 462
дряновска 455
македонска 353
новозагорска 444
плевенска 443

пловдивска 442, 454, 455, 456
русенска 456
сливенска 443, 456
софийска 442, 445, 451, 454, 456
хасковска 454, 455
икономически организации на
работн. класа 172, 177, 178, 182,
184, 187, 188, 190, 192, 194, 195,
197, 200, 201, 203, 228, 418
на националистическото дви-
жение 100
патриотически организации
„България за себе си“ 106
партийна 171
партийно условие за основаване,
слабост 460
партийна, характер и задачи
465, 466
политическа организация на
работниците 158, 186, 188, 190,
191, 195, 200
роля на организациите 458
синдикална 153, 185, 192, 194
сиромахомилска 124, 139, 141,
144

Организиране на работниците
172, 178, 182, 186, 193
върху икономическа основа 182,
183, 185

Освобождение 40, 51, 87, 89,
108, 237, 199

Отношения класови недиферен-
цирани 126

Офицерство 105

П

Партии

буржоазни 85, 98, 100—101, 155,
164, 165, 168, 185, 193, 236, 255,
328, 329, 356, 464, 468, 480
дребнобуржоазни 258, 348
консервативна (консерваторска)
89, 90—92, 95, 108—110, 114,
150, 155, 157, 159, 171, 182, 184,
186, 190, 197, 205, 212, 215, 238

К. П. полит. представители на чорбаджиите, лихварите и едрите земевладелци 31
Каравелистка 255, 280, 281, 360, 483

Либерална 89, 92, 94, 97, 100, 108, 110—112, 114, 150, 154, 157, 159, 171, 182, 184, 186, 190, 197, 205, 212, 215, 237, 238, 342, 344, 347, 348, 465, 469

Л. П. политически представител на дребната буржоазия 90, 108 народна (народняшка) 230, 240, 279, 280—282, 284, 342, 347, 348 народна-либерална [либералната партия] 90, 104, 115 прогресивно-либерална 348, 483, 484, 483

Радославистка 279, 343—349, 357 революционна 64, 66, 68, 81, 84, 93. От същата:

радикалистко крило (Л. Каравелов) 66

комунарско крило (Хр. Ботев) 66

сръбска радикална 112

Социалистически

Белгийска работническа 144

Германска социалдемократическа 144

Сръбска социалдемократическа 112

Френска работническа 170

БРСДП

Авангард, преден отред на раб. движение, 158.

Главна сила в партията 463

Гледището ѝ към синдикатите 194, 203, 264

дребн буржоа в партията 270, 335, 355, 361, 421, 465

партията „дружество за пропаганда и просвета“ 158

задачи 151, 155, 464

идейно-теоретическо равнище 466

партията и пролетариата 315, 331—332, 371

партията и селячеството 265—268, 315, 370, 372

название 144, 208, 211, 214
непролетарски елементи 353, 462—464

партийни организации 336, 523—525, 528

състав 250

членство 166, 225, 461, 463—465, 471—472, 529—532

Печат преди освобождението 47
партиен 294, 310, 311, 312, 319, 320, 323, 514

Полемика между сп. „Ново време“ и в-к „Освобождение“ 321
около партийния печат 330
между партисти и съюзисти — 182—194

Политико-икономисти, съвременни 116

Полиция

либерална 94

стамболовска 236

Правителство 159, 239

ново 239, 240

консерваторско 94

умерено-либерално 240

Право, коалиционно 192

Правоверни 172, 168, 169

Преврат

военен 39

дворцов 39

държавен 94

нигилистически 128

радикален 81, 85

в селския живот 87

социален 38, 75, 84, 85, 87, 89

Преговори за съединение 225, 233

Предприемачество, предприемачи 99, 238, 414

Принцип

демократически 108, 110, 111

дребнобуржоазен 109

за социалдемократическа деятелност 118

монархически 108

Три принципа за социалдемо-
кратата 471, 472

Програма 112, 117, 127, 151, 206, 207, 212, 250, 265, 272, 325, 357, 360, 457, 460
аграрна 317
партийна (на либералната и консервативна партия) 91
партийна (социалдемократическа) 117, 166, 170, 210, 212, 215, 220, 242, 249, 250, 255, 256, 257, 258
селска 313
на френските социалдемократи 169

Прогресисти 165, 169, 195, 235

Продажби на чиновническите служби 346

Проектопрограма 141, 144

Проектоустав 141, 144

Пролетариат 116, 134, 191, 213, 331, 350, 265, 445, 462, 465, 466
класосъзнателен 463
работнически 176, 322
селски 318
фабричен 391

Производство 97, 140
дребно 106, 157, 177
дребно буржоазно 89, 95, 146, 119, 408, 537
дребно занаятчийско 153
дребно земеделско 88
едро бурж. и манифактурно земеделие 153
индустриално 106
капиталистическо 122, 127, 159, 177
манифактурно 50, 54
организация 388
разлагане на старите начини 132
станово 88

Производствени сили — 35

Производители 247
дребни 246, 247, 251, 177, 250

Промишленост, едра у нас 476

Пропаганда 115, 209, 215, 219, 453, 459

брошура 251, 284
изборна 314
между селяните 264
на идеите на научния социализъм 144
на основните възгледи на Марксовата историческа теория 119
печатна 271
синдикална 200
социалдемократическа 151, 447
социалистическа 120, 121, 127, 128, 136, 140, 145, 190, 192, 193, 194, 196, 208, 258, 216
устна 178

Р

Работен ден 177, 479

Работна заплата 177

Работник
характеристика 366

Работници
господство в главните градски центрове 456
западноевропейски 102
наемни 463, 469

Работничество
занаятчийско 162

Равенство
социално-икономически 113

Радикали 146, 169

Радикализъм 255
селски 268
буржоазен 328
дребнобуржоазен 112, 268

Радикалдемократизъм
радикалдемократи 353, 361, 394
дребнобуржоазен 397

Радикалисти 66

Радикалсоциализъм 113, 119, 254
р. дребнобуржоазен 112

Радослависти 238, 269, 344, 346, 351

Развитие
буржоазно 102

- икономическо 461 484,
индустриално 86
историческо 147
капиталистическо 76, 146, 152,
179, 447, 468, 460, 468, 473, 536
- Разлагане**
старите общественно-икономиче-
ски основи 133
- Разногласия** в Българската соци-
алдемократическа партия
150, 168, 172, 176,
178, 217, 224, 225, 232
- Разночинци** 70
- Разцепване** 145, 149, 151, 152, 319
- Реакционерство** 51
на селяните 470
- Реакция** 118, 126 204
стамболовска 153
- Ревизионизъм**, ревизионисти 406,
407, 435
- Революционери**
български преди освобожде-
нието 56, 62, 65
- Революция**
Велика френска 41
в Македония 100
буржоазна мирна 47
народна 81, 84
селска 116
социална 69
- Режими** котерийни 487
народняшки 329, 338, 340, 341,
342, 346, 347, 350, 351, 355, 357
радославистки 343, 344, 345,
347, 349, 352, 427, 428, 436, 442
стамболовски 106, 107, 126, 233,
234, 235, 276, 279, 339, 340, 341,
342, 343, 346, 350
народняшка „стамболовщина“
281
прогресивно-либерален, (цанко-
вистки) 485—490
П. Л. режим в оценката му от
общоделците — 480—490
- Ренегати** на социализма 327
- Република**, демократическа 66,
67, 68
- Референдум** на организациите
453
- Русия** 280
дребнобуржоазни условия 109
крепостнически условия 109
планове завоевателни на „Близ-
кия изток“ 81, 102
поведение 104
политика на Балканския полу-
остров 405
освобожд. от крепостничество
110
„освободителна мисия“ 82, 83, 84
- Русофилство** русофили 83, 85,
93, 101, 102, 103, 105, 238, 339,
341, 361, 391, 486, 498
- Русофоби** 105

С

- Сан-Стефанска България** 82,
83, 99
- Сан-Стефански договор** 82, 83
- Сбирки**, социалистически 140, 141,
142, 143, 152
- Свобода**
икономическа 116
на словото и печата 89, 112
на събранията и сдруженията 89
на търговията 85
сврѣхчовек 69, 70, 110, 113, 185,
353
сдружавания 182,
- Селз** 33, 45, 87, 88, 96
войнишки 40, 64
- Селски въпрос** 273, 274, 275
- Селска програма**, вж. програма
селска
- Селски въстания**, вж. въстания
селски
Селяни 34, 35, 87, 148, 191, 313,
470, 471
Сенат 89
Сили, социалистически 140, 227,
233

- Синдикати** 188, 196, 209, 219, 264, 270, 275, 276
 земеделски 266
 значение 189, 198
 неутрални 186, 187, 541—544
 работнически 195, 228, 417, 542
 „ железарски 414
 „ кожухарски 416
 „ обущарски 414
 „ печатарски 413
 „ шивашки 414
 влияние на буржоазията върху тях 421
 синдикиране на работниците 186, 190, 197
 Свободен синдикализъм 187, 541
- Сиромасомилство** сиромасомили 123, 124, 125, 132, 141
- Слоеве**, производителни 469, 476, 477, 478
- Собственост**
 частна и общоделството 500—506
- Солидарност** класова 196
- Социалдемократизъм** 118, 174, 396, 397
 Социалдемократи 118, 120, 155, 157, 169, 170, 173, 175, 179, 182, 185, 186, 187, 192, 195, 196, 199, 212, 224, 313, 384, 386, 460
- Социализация** 147
- Социализъм** 115, 122, 123, 128, 152, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 168, 187, 192, 193, 195, 198, 208, 212, 312, 467
 даскалски 162
 дребнобуржоазен 71, 75, 76, 112, 228, 350, 353, 322, 374, 375
 държавен 147
 западноевропейски 471
 продаване 268
 Марксов 119, 383
 научен 72, 74, 117, 119, 122, 133, 134, 152, 155, 161, 163, 176, 178, 194, 195, 202, 216, 217, 228, 231, 232, 381, 382, 386, 387, 466
 ненаучен 147,
 нравствено учение 127
 оборвания 379
 общ — икономически основи 119
 пролетарски 408, 422
 противници 146, 258, 381
 Прудонов 71
 работнически 72
 разширяване до дребнобуржоазен радикализъм 351
 революционен 246, 353, 373, 411
 теоретическо изражение на пролетарското движение 317.
 утопически 70, 76, 111, 118, 155
 широк 194, 329, 362, 397, 406
 Социализъм и политика 164
- Социалисти**
 „безпрограмни“ 173
 буржоазни 235
 депутати 259
 дребнобуржоазни социалисти-опортюнисти 202
 между опозиционните депутати 345
 недоволни от пловд. конгрес 152
 революционери 313
 софийски 236
 утописти 313
 учители 264, 265
 френски 227
 „социално-философско обосноваване“ на трите принципа, които трябва да притежава членът на соц.-дем. партия 471, 472
- Спахилък** 44, 45
- Средства** на производството 466
- Стамболовисти** 239, 340, 344
- Стачки** 199, 270, 275, 276
 общи 414
 организирани 418
 във Варна 417, 418
 във Видин 411

- в Габрово 415
 в Котел 415
 в Кричим 418
 в Пловдив 415, 417
 в Рахово 415
 в Русе 417
 в Сливен 418
 в Хасково 147
 на работниците от зак. фабрика 417
- стокотпроизводители, дребни, самостоятелни и свободни 86**
- Стопанство**
 земеделско 43
 натурално 37, 43
 патриархално 122
 парично 44, 87
 селско 52, 57, 86, 91
 спахийско 52
 стоково 87
 чифлишко 87
- Стопани**
 дребни 97, 462, 463
 едри 238
- Стремежи, националистически 123**
- Стълкновения, между господари и работници — партийни членове 442**
- Суверенитет 92**
- Събор земеделско - индустриален 338**
 черковен 48
 събрания, публични 467
- Съвети**
 генерален 170
 градскообщински 163
 окръжен 163
- Съглашение 213, 214, 223, 224**
- Съединение 100, 101, 102, 104, 108, 111, 115**
 на партията 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 232, 234, 247, 241, 243
- Съзаклятия военни 106**
- Съзнание класово 51, 164, 166, 174, 177, 182, 185, 186, 190, 191, 196, 198, 201, 209, 267, 447, 463, 480**
 политическо и обществено 115, 116, 267
 социалистическо 228
 Сърбия, сърби 84, 102, 103
 Сътрудничество, класово 427
- Съюз земеделски 267, 351, 352, 443**
 на комунистите 326
 учителски 350, 353, 267
 социалдемократически 152, 153, 154, 168, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 184, 185, 190, 192, 193, 197, 198, 301, 204, 209, 210, 217, 224, 225, 228, 232, 237
- Съюзисти 151, 152, 153, 155, 162, 167, 168, 172, 174, 176, 179, 180, 182, 183, 184, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 201, 202, 218, 224, 233, 236, 242, 243, 246, 248, 249, 288**
 Съюзи работнически 156, 158
- Т**
- Тактика 325, 332, 334, 354, 411, 458**
 избирателна 211, 218, 225, 241, 243
 на БРСДП 243, 245, 322
 на компромиси 285
 на съюза 175, 173, 203
 на пролетариата 314, 315
 Нова, революционна 63
 обща 206
- теория**
 дребнобуржоазна 428, 424
 историческа 152
 nihilistическа 152
 общоделска 335, 427
- терор 166**
- толстоисти 435**
- Труд, непосилен, крепостен 34**
 производителен 40

Турция 36, 38, 40, 45, 46, 65, 81,
83, 84, 85
мирен договор 82

търговия 37, 40, 41, 43, 44, 48, 96,
97, 99
едра 54

търговци 85, 96, 238
дребни 165
по-едри 96
малки 191

търговци, български в Румъния
50

У

Управление
самодържавно 89
на всички за в полза на всички
473 474, 475
на малцинството за в полза на
малцинството 475

Условия в България 119
дребнобуржоазни 111, 114
икономически 191, 192
материални 115, 116, 117, 133
неблагоприятни 99
за нов живот 132
обществено-икономически 110,
118, 126, 162, 248
„особени“ на бълг. стоп.-об-
ществен живот 474
политически 119, 126, 166

Устав 151, 172, 206
партиен 145, 307
организационен 142, 163, 167,
210, 250, 457

Училища 42

Учители 149
нова генерация 143
селски 90
съюзисти 175

Учителство 105
народно 282

Учредително народно събра-
ние 89, 90

Ф

Фабриканти 238

Федеративен съюз 128

Феодализъм 35, 37, 38, 44, 45,
123

Фракции 114

буржоазни 225, 226, 235
русофилски 340

каравелистка 97, 96, 102

радославистка 97

стамболовистка 98

цанковистка 98

цанковистка либерална 97, 102
парламентарна и обшоделството
491—499 515

Франция след поражението ѝ от
Германия 81

Ферман на бълг. екзархия 59

Х

Хайдути (хайдутство) 42
чети хайдушки 42

Херцеговина 81

Хигиена на труда 177

Християнство 34

първобитно 36, 37, 38

общини християнски 37, 38

Ц

Цанковисти 96, 104 105, 348, 238,
358, 359 360, 475

Царе 33, 35, 43

силни 34

царство старобългарско 35

царизъм руски 82

Царската власт, господство 92

„цар-освободител“ 93

цензура 118

Централен комитет

на съюза 210, 213, 214, 216, 217,
218, 220, 225, 233, 234

на РСДП 219, 240, 369, 374, 436,
437, 438, 439, 442, 443, 444, 447,
451, 452, 453, 454, 455, 456

на РСДП, манифест 370
таен български 49

централизация на парт. печат 322

„Централната група на българ-
ският социалдемократически
съюз“ 168, 172, 173, 174, 175,
204, 205, 206, 207, 208, 213

центрове, занаятчийски 64
градски 456

църква 42, бълг. независима 58
национална 49

православна 37

църковна борба 42, 47

църковен въпрос 42

църковна самостоятелност 47

Ч

Частна инициатива 178

чернокапство 111

„чернопеределци“ (бивши) 118,
119, 123

четене 126

Четението, насъщна потреба на
всеки класосъзнателен про-
летарий 466

Чети 100

въоръжени 105

хайдутски 63

чиновничество 105

чиновнически служби 99

чиновници, нова генерация 143

чифликчи 368

чифликчийство 52

чокойство 69

Чорбаджии, нови 54, 121, 127

Чорбаджийство 51, 56, 57, 92,
110—111

Ш

шайка народнолиберална 240

шайкаджии, правителствени 167

школа

сиромохомилска нихилистическа
149

социалистическа, подготвител-
на 462

Я

якобинство 391

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
<i>Г. Димитров</i> — Тесносоциалистическият период	11
<i>Предговор</i>	23

Част първа

Глава I. Феодализмът в България

1. Крепостничеството и народните въстания	33
2. Християнският комунизъм и богомилството	36
3. Турското владичество	39

Глава II. Възраждането.

1. Началото на възраждането	43
2. Селските въстания и буржоазната мирна революция	45
3. Черковната борба	48

Глава III Преди освобождението

1. След черковната борба	52
2. Еволюционисти и революционери	54
3. Революционното движение	62

Глава IV Идейните течения в революционната партия

1. Радикалистите	66
2. Комунарите	68

Част втора

Глава I. От освобождението до 1885 година

1. Освобождението	81
2. Социалният презрат	85
3. Първите политически партии	89
4. Теорията им	91
5. Борбата им	93
6. Разцепването на либералната партия	96

Глава II. Националистическото движение

1. Македонското движение	99
2. Съединението	100
3. Сръбско-българската война	102
4. Борбата за национална самостоятелност	103

Глава III. Пред социалистическото движение

1. Нихилизмът	108
2. Радикалсоциализмът	111
3. Народничеството	113

Глава IV. От 1885 до 1891 година

1. Първите опитвания за пропаганда на социализма	115
2. Сиромасомилството	123
3. Народът и интелигенцията	126
4. Крачка напред	133

Част трета

Глава I. Началото на социалистическото движение

1. Социалистическата сбирка в Търново	139
2. Конгресът на Бузлуджа	142
3. След Бузлуджанския конгрес	145

Глава II. Първата криза в социалистическото движение

1. Пловдивският конгрес	149
2. След пловдивския конгрес	152
3. Първите програмни думи на партията	154
4. Отношенията на противниците към партията	159
5. Последният конгрес на българската социалдемократическа партия	163

Глава III. Партията и съюзът

1. Първата им печатна среща	168
2. Разногласията помежду им	176
3. Полемиката им	182
4. Отношенията им към синдикатите	194

Глава IV. Съединението на партията и съюза

1. Преговорите	204
2. Условиата на съединението	214

Част четвърта

Глава I. След съединението на двете организации

1. Работническата социалдемократическа партия	231
2. Пред първия конгрес след съединението	237
3. Първият конгрес на работническата социалдемократическа партия	242

Глава II. От първия до четвъртия конгрес

1. След първия конгрес	254
2. Последствията от първите отклонения	261
3. „Всеобщото разслабване“ на партията	268
4. „Селският“ и работническият въпрос	272

Глава III. *Пред новата криза*

1. Общото положение	279
2. Вътрешни промени	282
3. Четвъртият конгрес	288

Глава IV. *Новата криза в социалистическото движение*

1. Вътрешни сътресения	295
2. Въпросът за местния партиен печат	309
3. Главният въпрос в полемиката	313
4. Петият конгрес	330

Глава V *Политическото положение*

1. Народняшкият режим	338
2. Радослависткият режим	343

Глава VI. *Разширяването на социализма*

1. Ръстът на партията	350
2. Изборните успехи на партията	355

Глава VII. *Пред „общото дело“*

1. Пред седмия конгрес	363
2. Седмият конгрес	367
3. Една решителна стъпка	373

Част пета

Глава I. *Теоретическата борба на социалдемократическата партия*

1. Първата фаза	379
2. „Истинският, хуманный демократизъм“	393
3. „Изживяването“ на социализма	397

Глава II. *Работническото движение*

1. От 1892 до 1897 год	408
2. Ръстът на работническото движение	416
3. Работническото движение и работническата социалдемократическа партия	418

Глава III. *Последната криза в социалистическото движение*

1. Появяването на общоделството	423
2. Полемиката с общоделството	429
3. Опити за изменяване тактиката на партията	436

Глава IV. *Осмият конгрес и общоделството*

1. Състоянието на партията пред конгреса	441
2. Резолюцията на конгреса против общоделството	446
3. След осмия конгрес	450

Глава V. *Продължаване теоретичната борба с общоделството*

1. Въпросът за организациите	457
2. Нови критики върху „общото дело“	467

Глава VI. Новите политически условия и общоделството	
1. Цанковисткият режим	483
2. Оценката му от общоделците	486
Глава VII. Социализмът в Народното събрание	
1. Парламентарната фракция и общоделството	491
2. Директивата и разцепването на парламентарната фракция . .	496
Глава VIII. Новите разногласия	
1. Въпросът за частната собственост и общоделството	500
2. Класовата борба и общоделството	506
3. Деветият конгрес	507
Глава IX. Кризата в партията	
1. Пред разцепването	514
2. Разцепването	519
Глава X. Организационният въпрос	
1. Старата и новата организация на партията	523
2. Анархо-либерализмът	532
<i>Заклучение</i>	537
<i>Бележки</i>	551
<i>Вестници и списания</i>	563
<i>Именен показалец</i>	573
<i>Предметен показалец</i>	587

Бележки и показалци: О. Бояджиев

Коректор: Георги Тотев

Тираж: 50,001—75,000

Формат $1/16$ $58/84$

* * *

Печатница на Бълг. комунистическа партия

СОФИЯ

№ 1028

1950